

พงษาวดารเรื่องเรารบพม่า

ครั้งกรุงศรีอยุทธยา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

ทรงนิพนธ์

เปนตอนต้นของหนังสือเรื่องรบพม่าครั้งกรุงธนแลกรุงเทพฯ

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนกำแพงเพชรอรรคโยธิน

โปรดให้พิมพ์ครั้งแรก

ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมมารดาวาดรัชกาลที่ ๕

ปีวอก พ.ศ. ๒๔๖๓

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทย ถนนรองเมือง

ทวนอน
ม.พง
ม.พิน
ม.ล่องคอนดอนคง

แผนที่
พระราชอาณาจักร์
สยาม
โดยสังเขป
สำหรับการศึกษาพงษาวดาร
มาตราส่วน
หมายเขตรในปจุบันนี้
พระราชอาณาจักร์สยาม
ดินแดนของอังกฤษ
ทางรถไฟที่เปิดใช้แล้ว
เมืองที่ตั้งมณฑล
อ่าวตังเกี๋ย
อ่าวเมาะตะมะ
อ่าวสยาม
ทะเลจีน

พงษาวดาร เรื่อง เรา รบ พม่า

ครั้ง กรุง ศรีอยุทธยา

——:o:——

HISTORY OF THE WARS

BETWEEN SIAM AND BURMA

DURING THE XVIth, XVIIth AND XVIIIth CENTURIES

BY

H. R. H. PRINCE DAMRONG RAJANUBHAB

B. E. 2463.

พงษาวดารเรื่องเรารบพม่า
ครั้งกรุงศรีอยุทธยา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

ทรงนิพนธ์

เปนตอนต้นของหนังสือเรื่องรบพม่าครั้งกรุงธนแลกรุงเทพ ฯ

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนกำแพงเพชรอรรคโยธิน

โปรดให้พิมพ์ครั้งแรก

ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมมารดาวาดรัชกาลที่ ๕

ปีวอก พ.ศ. ๒๔๖๓

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทย ถนนรองเมือง

บอกแก้คำผิดในคำนำ

น่า (๒) บันทัดที่ ๓ ว่าพระยาเพ็ชรรัตน ที่ถูกพระยาเทพ-เพ็ชรรัตน

น่า (๒) บันทัดที่ ๗ ว่าท่านรอดเปนน้อง ที่ถูกเปนพี่

น่า (๒) บันทัดที่ ๘ ว่าพระบรมไปยิกา ที่ถูกพระบรมไปยกา

คำนำ

ด้วยเจ้าจอมมารดาวาดผู้เปนมารดา ได้ถึงอสัญกรรมเมื่อวันที่ ๒๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๑ จะได้พระราชทานเพลิงในงานเมรุวัดเทพศิรินทราวาศ ในเดือนเมษายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๓

เพื่อไว้อาไลยในมารดา จึงมีความประสงค์ที่จะสร้างหนังสืออันจะเปนประโยชน์แก่ผู้ปราถนาศึกษาสืบไปภายน่า ได้นำความกราบทูล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ทรงพระปรานีแก่ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว ทรงพระอุสาหะค้นรวบรวมร้อยกรองข้อความในพงษาวดารแลจดหมายเหตุต่าง ๆ ทั้งทางไทยแลต่างประเทศ ทรงพระนิพนธ์ในตอนที่ไทยรบกับพม่าในครั้งกรุงศรีอยุทธยาเปนราชธานีรวม ๒๔ ครั้ง มีข้อความใหม่ซึ่งยังมิได้แพร่หลายในภาษาไทยเปนหลายแห่ง เช่นในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราชเปนต้น ทรงสอบสวนศักราชให้ลงเปนพระพุทธศักราชทุกแห่ง ทั้งนี้ล้วนเปนพระเดชพระคุณแก่ผู้ที่ล่วงลับไปแล้วแลบุตรหลานเปนอย่างยิ่ง

เจ้าจอมมารดาวาด เกิดเมื่อวันที่ ๗ มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๐๒ ตรงกับวันอังคารขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๗ ปีมะแมเอกศกจุลศักราช ๑๒๒๑ ในตระกูลซึ่งนับทางมารดาว่าเปนราชนิกูลรัชกาลที่ ๕ และที่ ๓ นายเสถียรรักษาปลัดวังซ้าย (เทียง) เปน

บิดา พระนมปริกในรัชกาลที่ ๕ เปนมารดา พระนมปริกเปนธิดา พระยาอิศรานุภาพ (ขุนเณรน้อย) ผู้มีบรรพบุรุษเปนราชนิกูลรัชกาลที่ ๕ แยกสายมาแต่พระยาเพ็ชรรัตน์ (นาค) ผู้เปนบิดา ซึ่งเปนน้องไอยิกาของพระชนนีสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี บุรพสัตรีของพระยาอิศรานุภาพ เปนราชินิกูลรัชกาลที่ ๓ แยกสายมาแต่ท่านรอดผู้เปนมารดา ซึ่งไอยิกาเปนน้องของพระชนนีในสมเด็จพระศรีสุลาไลย และท่านรอดนั้นเปนน้องร่วมบิดามารดาของเจ้าจอมมารดาในสมเด็จพระเจ้าบรมไปยิกาเธอกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ด้วย

พระนมปริกมารดาเจ้าจอมมารดาวาดนั้น เปนพระนมพิเศษผู้ ๑ ซึ่งมีประวัติได้กล่าวไว้ในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชว่า ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ประสูตรสมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระยาอิศรานุภาพผู้เปนพระญาติในพระชนนีแห่งกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ มีความยินดีส่งพระนมปริกบุตรี ซึ่งพึ่งกำลังมีบุตรคนแรกในปีนั้นเข้าไปถวาย กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์โปรดให้เปนพระนมเอก ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เปนที่ไว้วางพระราชหฤทัยด้วยเปนพระญาติ และมีอัธยาไศรยมารยาตรเรียบร้อยดี เมื่อประสูตร

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงวิสุทธิกระษัตริย์ ได้โปรดให้พระนมปริกถวายพระนมด้วย กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์มีพระประสงค์จะใคร่ให้พระนมปริกได้ถวายพระนมในพระราชโอรสและธิดาซึ่งจะมีต่อไปภายหน้าอีก, เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวค่อยทรงพระเจริญวัยขึ้น, จึงโปรดประทานอนุญาตให้กลับออกมาอยู่บ้าน ครั้นเมื่อเวลาประสูตรสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชเปนลำดับมา, พระนมปริกก็เฉภาะเปนเวลามีบุตรบุตรีร่วมปีทั้งสองคราว กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ก็โปรดให้พระนมปริกเข้าไปถวายพระนมด้วยทั้งสองคราว นับว่าพระนมปริกได้ถวายพระนมสมเด็จพระราชโอรสและธิดา, ในกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์มาทั้ง ๔ พระองค์ สมพระประสงค์ที่ได้ทรงตั้งพระหฤทัยไว้ ทั้งนี้ก็เปนการแปลกปลาดในพระนมทั้งหลาย, ตามความบริยายดังนี้ เมื่อสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีประสูตรพระราชโอรสพระองค์ที่ ๔ ในปีนั้นพระนมปริกก็มีธิดาใหม่ คือเจ้าจอมมารดาวาด เมื่อพระนมปริกได้เข้าไปถวายพระนม เจ้าจอมมารดาวาดจึงเปนผู้ที่ร่วมพระนมสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เปนเหตุให้ภายหลังเมื่อสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีเสด็จสวรรคตแล้ว จึงบิดามารดาได้นำเจ้าจอมมารดาวาดตั้งแต่

ยังเยาววัย เข้าไปถวายในสมเด็จพระเจ้าบรมไปยิกาเธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร ทรงพระเมตตาชุบเลี้ยงใช้สรอยสนิทสนม จนถึงได้เปนเจ้าจอมในรัชกาลที่ ๕ และเปนเจ้าจอมมารดาต่อมา ในตอนท้ายได้เปนเจ้าน่าที่จัดการพระภูษาเปนพิเศษ และได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ เหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๕ ชั้น ๒ และหีบหมากสำหรับที่ได้รับราชการ ๒๐ ปี แล ๓๐ ปีตามลำดับ, เมื่อถึงอสัญกรรมได้รับพระราชทานโกษฐ์เปนเกียรติยศ

การกุศลที่ได้สร้างหนังสืออันเปนประโยชน์ในครั้งนี้ เพื่อไว้อาไลยแลแสดงความระฦกถึงแลฉลองคุณมารดา ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่ผู้ที่ละโลกไปแล้ว สุดแต่จะสำเร็จผลเพียงใดโดยสมควรแก่การ.

ขุนวิลาศ

บ้านดอกไม้

วันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๒

สารบาน

แผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

แผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ

แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม

แผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราช

แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ

อธิบายเหตุการณ์ที่ไทยรบกับพม่า

ตามเรื่องราวที่ปรากฏมาในพงษาวดาร เมื่อกรุงศรีอยุทธยาเปนราชธานี ไทยได้ทำสงครามกับพม่า ๒๔ ครั้ง ต่อมาถึงเมื่อกรุงธนบุรีแลกรุงรัตนโกสินทรเปนราชธานี ได้ทำสงครามกับพม่าอีก ๒๐ ครั้ง รวมเปน ๔๔ ครั้งด้วยกัน ในจำนวนสงครามที่ว่ามานี้ ฝ่ายพม่ามาบุกรุกรบไทยบ้าง ฝ่ายไทยไปบุกรุกรบพม่าบ้าง จะว่าด้วยพม่ามาบุกรุกรบไทยก่อน การสงครามที่พม่ายกมาตีเมืองไทยรบกันเปนยุคใหญ่แต่ ๒ คราว คือ เมื่อรบกับพระเจ้าหงษาวดี ๓ องค์ติด ๆ กัน ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จนตลอดแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เปนระยะเวลา ๕๗ ปีคราว ๑ แลมารบกับพระเจ้าอังวะ ๓ องค์ ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระเอกทัศที่กรุงเก่า มาจนตลอดแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ในกรุงรัตนโกสินทรเปนระยะเวลา ๕๐ ปีอีกคราว ๑ ที่ว่าระยะเวลา ๕๗ ปี แล ๕๐ ปีนั้นหมายความว่าตั้งแต่แรกเริ่มรบกันจนจบเรื่องที่ทำสงครามกันในยุคนั้น รวมทั้งเวลาว่างระหว่างสงคราม บางทีมีคราวละหลาย ๆ ปีที่จริงหาได้รบกันทุกจำนวนปีที่ว่ามานั้นไม่.

อนึ่งชาวเรามักเข้าใจกันมาแต่ก่อนโดยมาก ว่าเมื่อคราวรบศึกพระเจ้าหงษาวดีนั้น ไทยรบกับมอญ เพราะเมืองหงษาวดีเปนราชธานีของรามัญประเทศ ก็เชื่อว่าพระเจ้าหงษาวดีเปนมอญ แต่ความจริงไม่ใช่เช่นนั้น พระเจ้าหงษาวดีที่มารบกับไทยเปนพม่าทุกองค์ ต้นวงศ์อยู่เมืองตองอู ครั้งนั้นปราบปรามได้ทั้งประเทศพม่ารามัญรวมไว้ในราชอาณาจักรอันเดียวกัน ตั้งเมืองหงษาวดีเปนราชธานี จึงได้ปรากฏพระนามว่าพระเจ้าหงษาวดีทั้ง ๓ องค์ แต่ส่วนมอญนั้นหาได้ปรากฏว่าเคยเปนสัตรูกับไทยโดยลำพังไม่ ที่มอญมารบพุ่งกับไทยคราวใด ก็โดยถูกพม่าบังคับให้มาในเวลาตกอยู่ในอำนาจพม่า ถ้าได้โอกาศเมื่อใดมอญก็กลับเปนสัตรูพม่า บางทีทนพม่ากดขี่ไม่ไหวก็พากันหนีมาอาไศรยไทย เปนมาแต่โบราณอย่างนี้.

แต่ทว่ามอญเปนต้นเหตุแลเปนปัจจัยในการสงครามที่พม่ามารบกับไทยแทบทุกคราว เพราะภูมิประเทศของไทยแลพม่าอยู่ห่างไกลกัน มีรามัญประเทศของพวกมอญคั่นอยู่กลางข้างตอนใต้ ต่อขึ้นไปข้างตอนเหนือเมืองพม่ายิ่งห่างหนักออกไป ด้วยมีประเทศลานนาไทย คือมณฑลภาคพายัพเมื่อยังมีอิศระคั่นอยู่ชั้น ๑ แล้วยังมีแว่นแคว้นของพวกไทยใหญ่ซึ่งเรียกกันว่า เงี้ยว ฤๅเฉลียง คั่นออกไปอีกชั้น ๑ พ้นไปแล้วจึงถึงประเทศพม่า เพราะฉนั้นถ้าหากว่ามอญมีกำลังตั้งเปนอิศระอยู่ได้ตราบใด ก็ใช่วิไสยที่ไทย

กับพม่าจะเกิดรบพุ่งกัน เพราะฝ่ายใดจะไปรบก็จะต้องเข้ากับมอญ ฤๅตีเมืองมอญเอาเปนที่มั่นแลเปนทางเดินให้ได้ก่อน จึงจะยกทัพไปถึงแดนอีกฝ่าย ๑ ได้ ส่วนไทยแต่เดิมมาไม่มีกิจที่จะไปช่วยมอญรบกับพม่า แลไม่มีเหตุที่จะไปตีเมืองมอญ เพราะเมืองไทยกับเมืองมอญต่างบริบูรณ์ด้วยพืชพรรณธัญญาหารแลอยู่ริมทเล มีทางไปมาค้าขายกับนา ๆ ประเทศได้สดวกอย่างเดียวกัน แดนที่ติดต่อกันก็เปนเทือกเขาปันเขตร ไทยไม่มีเหตุที่จะเปนอริกับมอญ ทั้งในการแสวงหาผลประโยชน์แลด้วยเรื่องเหลื่อมล้ำเขตรแดนทั้ง ๒ สถาน แต่ทางพม่ากับมอญไม่เช่นนั้น ประเทศพม่าอยู่ข้างเหนือน้ำ ประเทศรามัญอยู่ข้างปากน้ำ เขตรแดนติดต่อในที่ร่วมลำแม่น้ำเดียวกัน ทั้งแม่น้ำเอราวดีแลแม่น้ำสะโตง แผ่นดินพม่าก็ไม่บริบูรณ์เหมือนแผ่นดินรามัญ จะไปมาค้าขายทางทเลถึงนานาประเทศก็จำต้องอาไศรยผ่านไปในแผ่นดินรามัญ เพราะภูมิประเทศเปนเช่นว่ามานี้ เหตุที่จะก่อเกิดการเปนอริในระหว่างพม่ากับมอญจึงมักมีอยู่เสมอไม่ขาด เพราะฉนั้นเวลาพม่ามอญมีกำลังอยู่ด้วยกัน จึงทำศึกสงครามขับเคี่ยวกันมาทุกกาลสมัย ดังปรากฏในเรื่องราชาธิราชนั้นเปนต้น แต่บางคาบเกิดบุรุษพิเศษขึ้นเปนใหญ่ในพวกพม่า มีอานุภาพปราบปรามประเทศที่อยู่ใกล้เคียงเอาไว้ได้ในอำนาจพม่าทั้งหมด อาณาเขตรพม่าก็มาติดต่อกับแดนเมืองไทย เปนเช่นนี้เมื่อใดการสงครามก็เปนเกิดมาถึงเมือง

ไทย เพราะพม่าได้โอกาศที่มีกำลังมากมาย แลได้อาไศรยเมืองของมอญเปนที่มั่น จึงยกมาบุกรุกตีเมืองไทย ฝ่ายไทยจึงต้องเสียเปรียบพม่า เพราะต้องต่อสู้ในเวลาพม่าได้กำลังของประเทศอื่น ๆ มาสมทบทุ่มเททำเอาไทยพวกเดียว ด้วยเหตุนี้จึงได้เสียกรุงศรีอยุทธยาถึง ๒ ครั้ง.

แต่พม่าไม่สามารถจะปรายปรามเอาไทยไว้ในอำนาจได้เหมือนกับพวกประเทศอื่น พอไทยถูกพม่าทำยับเยินแล้ว ในไม่ช้าคงเกิดมีวีระบุรุษขึ้นเปนใหญ่ในพวกไทย สามารถจะควบคุมคนน้อยรบพุ่งเอาไชยชนะคนมากได้ด้วยปรีชากล้าหาญ กลับตั้งเมืองไทยให้เปนอิศระภาพได้อีก แต่นั้นพม่าพยายามมาปรายปรามสักเท่าใดใดก็มีแต่พ่ายแพ้กลับไป จนกระทั่งไทยสามารถไปบุกรุกตีเมืองพม่าบ้างเมื่อใด การสงครามก็เปนสิ้นเรื่อง รูปการสงครามที่พม่ายกมาตีเมืองไทยในยุคใหญ่เปนทำนองเดียวกันดังกล่าวมานี้ทั้ง ๒ คราว เพราะฉนั้นถ้านับจำนวนศึกที่พม่ายกมาตีเมืองไทยทั้ง ๒ คราวนั้น จะเห็นได้ว่าพม่ามามีไชยชนะไทยแต่ ๔ ครั้ง ที่พม่าแตกพ่ายแพ้ไทยไป ฤๅต้องเลิกทัพกลับไปโดยทำไม่สำเร็จได้ดังประสงค์รวมถึง ๑๙ ครั้ง นอกจากสงครามยุคใหญ่ ๒ คราวที่กล่าวมา พม่าเปนแต่มาตีหัวเมืองชายแดนโดยตามครัวมอญเข้ามาบ้าง มาปล้นทรัพย์จับชเลยบ้าง มาชิงเมืองเชียงใหม่บ้าง ก็เสียทีแพ้ไทยไปทุกครั้ง.

คราวนี้จะว่าด้วยการสงครามที่ฝ่ายไทยไปบุกรุกรบพม่า ข้าพเจ้าได้อธิบายมาแต่ก่อนแล้ว ว่าถ้าโดยปรกติพม่ากับไทยไม่ใช่วิไสยที่จะต้องรบกัน สงครามเกิดขึ้นเพราะพม่าได้เมืองมอญแล้วจึงเลยมาตีเมืองไทย เพราะเหตุนี้การสงครามที่ไทยไปบุกรุกรบพม่า ถึงไปทำพม่าก่อน ก็เปนการตอบแทนที่พม่ามารบไทยทุกคราว เว้นแต่คราวไปตีเมืองพม่าเมื่อในรัชกาลที่ ๓ แลที่ ๔ เท่านั้น ตามเรื่องที่ปรากฏมาในพงษาวดาร การสงครามเกิดขึ้นเพราะไทยไปรบพม่าก่อนมี ๑๖ ครั้ง คือ รบเพื่อจะขับไล่พม่าไปเสียจากแดนไทย ๗ ครั้ง ไปตีเมืองพม่า ๙ ครั้ง.

การที่รบขับไล่พม่าไปจากแดนไทยนั้น จะต้องอธิบายความสักน่อยหนึ่งก่อน คือเวลาเมื่อพม่ายกมาตีกรุงศรีอยุทธยาครั้งพระเจ้าหงษาวดีกดี ครั้งพระเจ้าอังวะกดี อาณาเขตรลานนามีเมืองเชียงใหม่เปนต้น หาได้ขึ้นอยู่กับไทยไม่ เปนเมืองขึ้นของพม่าอยู่ทั้ง ๒ คราว กองทัพพม่าได้อาไศรยเสบียงอาหารแลพาหนะเมืองเชียงใหม่จึงตีกรุงศรีอยุทธยาได้ เวลาไทยจะกลับตั้งตัวเปนอิศระต้องรบพุ่งขับไล่พม่าในเมืองไทยเองไม่เท่าไร ที่ต้องรบพุ่งมากนั้น เพื่อจะขับไล่พม่าไปเสียจากอาณาเขตรลานนาเพราะถ้าพม่ายังเปนใหญ่อยู่ที่เมืองเชียงใหม่ตราบใด ก็ยังอาจจะมาตีเมืองไทยได้สดวกอยู่ตราบนั้น จะปล่อยไว้ไม่ได้ ด้วยเหตุนี้จึงต้องรบพุ่งชิงเมืองเชียงใหม่กับพม่า ครั้นไทยมีไชยชนะ

ขับไล่พม่าไปจากอาณาเขตรลานนาได้หมด ก็ได้ประเทศลานนามาเปนของไทย เพราะฉนั้นการที่รบพม่าทางเมืองเชียงใหม่จึงเปนการแผ่อาณาเขตรไทยให้ใหญ่ยิ่งกว่าเมื่อก่อนเสียกรุง ฯ แก่พม่าด้วยอีกสถาน ๑.

แต่การที่ไทยไปตีเมืองพม่าตอบแทนบ้างนั้น ถ้าจะเปรียบกับที่พม่ามาตีเมืองไทย ไทยเสียเปรียบพม่ามากนัก ด้วยพม่าตีเมืองไทยในเวลาเมื่อพม่ามีกำลังมากกว่าปรกติ ดังหลายเท่าทุกคราว แต่เวลาไทยได้โอกาศไปตีเมืองพม่าบ้าง เฉภาะเปนเวลาแรกก่อร่างสร้างตัว เมื่อบ้านเมืองยับเยินยั่นยี้เสียก่อนแล้ว ด้วยเหตุนี้ถึงมีจอมพลแลแม่ทัพนายกอง ตลอดจนพลไพร่เข้มแขงในการศึกสักเพียงใด จำนวนพลก็ย่อมน้อยกว่าเวลาเมื่อบ้านเมืองยังบริบูรณ์ กำลังไทยจึงไม่พอที่จะปราบปรามเอาประเทศพม่าไว้ในอำนาจได้ ในครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้เพียงหัวเมืองมอญมาเปนของไทยเกือบหมด แลกองทัพไทยได้ขึ้นไปถึงล้อมราชธานีของพม่าหลายครั้ง เพราะประจวบกับเวลาราชวงศ์พม่าไม่ปรองดองกัน แต่ในคราวพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์พม่ามีกำลังบริบูรณ์ไม่แตกร้าวระส่ำระสายดังคราวก่อน เปนแต่มาแพ้ไปจากเมืองไทย ไทยจึงไม่สามารถจะตีเอาบ้านเมืองในเขตรแดนพม่ามาเปนของไทยได้ ได้แต่หัวเมืองประเทศราชลื้อเขินสิบสองปันนาข้างเหนือมาเปนของไทยในครั้งนั้น นอกจาก

ใน ๒ ยุคที่กล่าวมา เมื่อไทยรบกับพม่าในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราช ก็ไปตีเมืองเชียงใหม่ได้มาจากพม่าครั้ง ๑ แลไปตีเมืองพม่าอีกครั้ง ๑ แต่หาสำเร็จไม่ ในชั้นกรุงรัตน-โกสินทร พ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์มา ไทยได้ไปตีเมืองพม่าเมื่อในรัชกาลที่สามครั้ง ๑ ในรัชกาลที่ ๔ อีกครั้ง ๑ ก็หาสำเร็จไม่ ไทยกับพม่าได้รบกันเปนครั้งที่สุดเมื่อปีฉลูจุลศักราช ๑๒๑๕ พ.ศ. ๒๓๙๖ ในคราวไทยไปตีเมืองเชียงตุงเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ต่อนั้นก็มิได้รบพุ่งกันอีกจนตราบเท่าทุกวันนี้ ว่าโดยรูปเรื่องการสงครามที่พม่ารบกับไทยมาแต่ก่อนเนื้อความเปนดังแสดงมานี้.

ที่นี้จะพรรณาการสงครามเปนรายเรื่องโดยพิศดารต่อไป จะกำหนดเปน ๓ ภาค คือภาคที่ ๑ การสงครามเมื่อครั้งกรุงศรีอยุทธยาเปนราชธานี ภาคที่ ๒ การสงครามเมื่อครั้งกรุงธนบุรีเปนราชธานี ภาคที่ ๓ การสงครามเมื่อครั้งกรุงรัตนโกสินทรเปนราชธานี อธิบายเรื่องราวแต่ต้นไปจนสิ้นเรื่องสงครามที่ไทยได้รบพุ่งกับพม่ามาแต่ก่อน.

ภาคที่ ๑
เรื่องไทยกับพม่าทำสงครามกัน ครั้งกรุงศรีอยุทธยาเปนราชธานี

ครั้งที่ ๑ คราวพม่าตีเมืองเชียงกราน
ปีจอ พ.ศ. ๒๐๘๑

เมื่อพระพุทธศักราชใกล้จะถึง ๒๐๘๐ ปี ประเทศพม่ารามัญยังเปนเอกราชอยู่ด้วยกัน แต่กำลังเสื่อมอำนาจลงกว่าแต่ก่อนด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย เจ้าเมืองตองอู ชื่อมังกินโย เปนเชื้อวงศ์กษัตริย์พม่าแต่ก่อนจึงตั้งตัวเปนอิศระ ราชาภิเศกทรงนามว่าพระเจ้ามหาศิริไชยสุระ เมืองตองอูนั้นอยู่ริมแม่น้ำสะโตง ระหว่างประเทศพม่ากับรามัญ ผู้คนพลเมืองมีทั้งมอญพม่าปะปนกันด้วยเมื่อครั้งพระเจ้าราชาธิราชทำสงครามขับเคี่ยวกับพระเจ้าฝรั่งมังฆ้อง มอญแลพม่าที่หลบลี้หนีภัย พากันเข้าไปอาไศรยอยู่ในเมืองตองอูเปนอันมาก เมืองตองอูจึงมีกำลังมากขึ้นแต่ครั้งนั้นมา เมื่อมังกินโยตั้งตัวเปนพระมหากษัตริย์แล้วไม่ช้าในประเทศพม่าก็เกิดเหตุวิบัติขึ้น ด้วยราชวงศ์พม่าวิวาทกันเองต่างไปชวนพวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่มาช่วยรบพุ่งกันแลกัน ก็เลยถึง

ความพินาศด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ในที่สุดเชื้อวงศ์เจ้าฟ้าไทยใหญ่ได้เข้ามาครอบครองเมืองอังวะ พวกขุนนางพม่าที่ไม่อยากเปนข้าไทยใหญ่จึงพากันอพยบลงมาอยู่กับพระเจ้าตองอู ๆ ได้กำลังมากขึ้นก็ตั้งหน้าจัดการทำนุบำรุงบ้านเมืองแลกำลังทะแกล้วทหารหมายจะขยายอำนาจให้เปนใหญ่ยิ่งขึ้น แต่ยังไม่ทันจะได้แผ่อาณาเขตรออกไป พระเจ้าตองอูมหาศิริไชยสุระก็สิ้นพระชนม์เสียก่อน มังตราราชบุตรอายุ ๑๖ ปี ได้รับราชสมบัติ ราชาภิเศกทรงนามว่า พระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ แปลว่า สุวรรณเอกฉัตร หนังสือเก่าเรียกว่า พระเจ้าฝรั่งมังตราก็มี.

พระเจ้าตะเบ็งชเวตี้มีอุปนิไสยกล้าหาญ พอพระไทยในการทำศึกสงคราม ได้รับราชสมบัติในเวลาบ้านเมืองมีกำลังบริบูรณ์ แลได้คู่คิดการสงครามคน ๑ เปนพระญาติวงศ์ พระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ตั้งให้มีนามว่า บุเรงนอง แปลว่า พระเชษฐาธิราช ช่วยกันคิดตระเตรียมกำลังที่จะทำสงครามแผ่อาณาจักรให้กว้างขวาง ในขณะนั้นพระเจ้าหงษาวดีซึ่งมีนามเรียกว่า พระยาราน เปนราชโอรสของพระเจ้าธรรมเจดีย์ (มหาปิฎกธรในเรื่องราชาธิราช) สิ้นพระชนม์ ราชสมบัติได้แก่ราชโอรส ชนมายุ ๑๕ ปี พระเจ้าหงษาวดีองค์ใหม่ประพฤติเปนพาล กดขี่ข้าราชการแลสมณะอาณาประชาราษฎรให้ได้ความเดือดร้อนต่าง ๆ พระเจ้าตะเบ็งชเวตี้เห็นว่ารามัญประเทศเกิดระส่ำระสาย ก็ยกกองทัพเมืองตองอูมา

ตีเมืองหงษาวดี ครั้นตีได้แล้วจึงย้ายราชธานีมาตั้งที่เมืองหงษาวดี แล้วยกกองทัพลงมาตีเมืองเมาะตมะ อันเปนเมืองมีอุปราชของพระเจ้าหงษาวดีครอง เปนมณฑลใหญ่อยู่ข้างฝ่ายใต้ เมื่อได้เมืองเมาะตมะแล้ว พระเจ้าตะเบ็งชเวตี้จะจัดการรักษาเขตรแดนหัวเมืองมอญในมณฑลนั้น จึงยกกองทัพมาตีเมืองเชียงกราน ซึ่งเปนหัวเมืองปลายแดนไทย เมื่อปีจอ จุลศักราช ๙๐๐ พ.ศ. ๒๐๘๑.

เมืองเชียงกรานนี้เดิมมอญเรียกว่า เมืองเดิงกรายน์ ต่อมาในครั้งสมเด็จพระนเรศวรเรียกว่า เมืองแครง เปนเมืองเดียวกันนั้นเอง ทุกวันนี้พม่าเรียกว่า เมืองแคยง อยู่ริมแม่น้ำสองยินในทางที่ออกไปจากด่านแม่สอดแขวงเมืองตาก เมืองเชียงกรานพลเมืองเปนมอญ แต่เห็นจะเปนเมืองขึ้นของไทยมาแต่ครั้งกรุงศุโขไทยเปนราชธานี ทำนองพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้จะคิดเห็นว่าเปนเมืองมอญ จึงประสงค์จะเอาไปเปนอาณาเขตร.

เมื่อพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้มาตีได้เมืองเชียงกราน สมเด็จพระไชยราชาธิราชครองกรุงศรีอยุทธยา จึงเสด็จยกกองทัพหลวงออกไปรบพม่า ในหนังสือพระราชพงษาวดารมีปรากฏแต่ว่า "ถึงเดือน ๑๑ เสด็จไปเมืองเชียงกราน" เท่านี้ แต่มีจดหมายเหตุของปินโตโปตุเกศว่า ครั้งนั้นมีพวกโปตุเกศเข้ามาตั้งค้าขายอยู่ในกรุงศรีอยุทธยา ๑๓๐ คน สมเด็จพระไชยราชาธิราชเกณฑ์

โปตุเกศเข้ากองทัพไปด้วย ๑๒๐ คน ได้รบพุ่งกันกับพม่าที่เมือง เชียงกรานเปนสามารถ ไทยตีกองทัพพม่าแตกพ่ายไป ได้เมือง เชียงกรานคืนมาเปนของไทยดังแต่ก่อน เมื่อสมเด็จพระไชย ราชาธิราชเสด็จกลับมาถึงพระนคร ทรงยกย่องความชอบพวก โปตุเกศที่ได้ไปช่วยรบพม่าคราวนั้น จึงพระราชทานที่ให้ตั้งบ้าน เรือนที่แถวบ้านดิน เหนือคลองตะเคียน แล้วพระราชทานอนุญาต ให้พวกโปตุเกศสร้างวัดวาสอนสาสนากันตามพอใจ จึงเปนเหตุ ที่จะได้มีวัดฅฤศตังแลพวกบาดหลวงมาตั้งในเมืองไทยแต่นั้นมา.

ในหนังสือพระราชพงษาวดารมีความปรากฎว่า เมื่อก่อน รบกับพม่าที่เมืองเชียงกรานนั้น ในแผ่นดินสมเด็จพระบรม ไตรโลกนารถ ได้โปรดให้พระบรมราชาธิราชโอรสออกไปตีเมือง ทวายครั้ง ๑ ในพงษาวดารพม่าก็มีตรงกัน แต่ครั้งนั้นเมืองทวาย ยังไม่ได้เปนของพม่า ทำนองจะเปนเมืองขึ้นไทยอยู่ แล้วตั้งแขง เมืองต่อไทย ฤๅจะเปนอิศระอยู่โดยลำพัง ข้าพเจ้าจึงมิได้นับ เข้าในเรื่องสงครามที่ไทยรบกับพม่า การที่รบกันที่เมืองเชียงกราน เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราช จึงเปนครั้งแรกที่ไทยจะได้รบ กับพม่า ในสมัยเมื่อกรุงศรีอยุทธยาเปนราชธานี.

สงครามครั้งที่ ๒ คราวสมเด็จพระสุริโยไทยขาดคอช้าง ปีวอก พ.ศ. ๒๐๙๑

ตั้งแต่ไทยกับพม่ารบกันที่เมืองเชียงกรานแล้ว ต่อมาอีก ๑๐ ปี จึ่งปรากฏว่ารบกันอีกครั้ง ๑ ในระหว่างนั้นทางเมืองพม่า พระเจ้าตะเบ็งชเวตีเอาเมืองหงษาวดีเปนที่มั่น เที่ยวปราบปรามได้เมืองอังวะแลหัวเมืองพม่า เมืองไทยใหญ่ไว้ในอำนาจทั้งสิ้น แล้วทำพิธีอภิเศกเปนพระเจ้าราชาธิราชที่เมืองหงษาวดี จึ่งได้ปรากฏพระนามว่า พระเจ้าหงษาวดีแต่นั้นมา.

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยา สมเด็จพระไชยราชาธิราชเสวยราชสมบัติมาจนถึงปีมะเมีย จุลศักราช ๙๐๘ พ.ศ, ๒๐๘๙ สวรรคต พระแก้วฟ้า[๑] ราชโอรสที่ได้รับราชสมบัติยังทรงพระเยาว์ พระชัณษาเพียง ๑๑ ปี ท้าวศรีสุดาจันทร์ผู้เปนพระราชมารดาจึ่งว่าราชการแทน อยู่มาท้าวศรีสุดาจันทร์เปนชู้กับพันบุตรศรีเทพ พนักงานเฝ้าหอพระ จนนางมีครรภขึ้น เห็นว่าจะปิดความไม่มิด จึ่งตั้งชู้เปนขุนวรวงษาธิราช ให้กำลังวังชาว่าราชการแผ่นดิน แล้วจับสมเด็จพระแก้วฟ้าปลงพระชนม์เสีย ราชาภิเศกขุนวรวงษา

๑ บางฉบับเรียก "พระยอดฟ้า" ก็มี.

ธิราชขึ้นครองแผ่นดินอยู่ได้ ๔๒ วัน พวกข้าราชการจึงช่วยกันจับท้าวศรีสุดาจันทร์กับขุนวรวงษาธิราชประหารชีวิตรเสีย แล้วเชิญพระเธียรราชา ซึ่งเปนราชอนุชาต่างพระชนนีกับสมเด็จพระไชยราชาธิราชขึ้นครองราชสมบัติเมื่อปีวอก จุลศักราช ๙๑๐ พ.ศ. ๒๐๙๑ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ.

ข่าวที่เกิดจลาจลในกรุงศรีอยุทธยา ทราบไปถึงพระเจ้าหงษาวดีตะเบ็งชเวตี้ ก็เห็นเปนโอกาศที่จะแผ่ราชอาณาจักรต่อมาทางตวันออก ด้วยมีรี้พลมากกว่าไทยหลายเท่า แลได้เมืองมอญอันต่อติดกับแดนไทยไว้เปนที่มั่น จึงสั่งให้กะเกณฑ์กองทัพมาตั้งประชุมพลที่เมืองเมาะตมะ แล้วพระเจ้าหงษาวดีก็เสด็จเปนจอมพลยกเข้ามาเมืองไทย หมายจะตีเอากรุงศรีอยุทธยาซึ่งเปนราชธานีให้จงได้.

ตรงนี้จะว่าด้วยทางที่พม่าเดินทัพก่อน อันหนทางไปมาในระหว่างเมืองมอญกับเมืองไทย มีทางหลวงมาแต่โบราณ ๒ ทาง ร่วมกันที่เมืองเมาะตมะ ทางสายเหนือออกจากเมืองเมาะตมะ ขึ้นทางแม่น้ำจนถึงบ้านตะพู (เมืองเชียงกราน) แล้วเดินบกมาข้ามน้ำแม่กลิ่ (เกาะกริต) น้ำแม่เม้ย (คือเม้ยวดีที่เปนแดนทุกวันนี้) น้ำแม่สอด มาทางด่านแม่ละเมา มาลงท่าแม่น้ำปิง ตรงบ้านระแหงที่ตั้งเมืองตากทุกวันนี้ ทางสายนี้เปนทางไปมากับหัวเมืองไทยฝ่ายเหนือ ในหนังสือพระราชพงษาวดาร

เรียกว่า "ทางด่านแม่ละเมา" ทางสายใต้อีกสาย ๑ นั้น ออกจากเมืองเมาะตมะมาทางแม่น้ำอัตรัน (เมืองเตริน) จนถึงเมืองสมิ แล้วเดินยกมาข้ามน้ำแม่สะกลิกแม่กระษัตร ข้ามภูเขาเข้าแดนไทยทางด่านพระเจดีย์สามองค์[๑] มาลงลำน้ำแควน้อยที่สามสบ (ที่เรียกว่าสามสบ หมายความว่าเปนที่ลำน้ำทั้งสามคือแม่น้ำน้อย ๑ ลำน้ำลันเต ๑ ลำน้ำบิคี่ ๑ ร่วมกันตรงนั้น) แต่สามสบจะใช้เรือล่องลงมาทางเมืองไทรโยค จนออกแม่น้ำแควใหญ่เมืองกาญจนบุรีที่ลื่นช้าง (ตรงเมืองทุกวันนี้) ได้ทาง ๑ ถ้าเดินยก แต่สามสบเดินมาเมืองไทรโยค (เก่า) แล้วตัดข้ามมาลงลำน้ำแควใหญ่ที่เมืองศรีสวัสดิ ฤๅที่ท่ากระดานด่านกรามช้าง แล้วเดินเลียบลำน้ำแควใหญ่ลงมา จนถึงเมืองกาญจนบุรี (เก่าอยู่ใกล้เขาชนไก่) ซึ่งตั้งอยู่ในทุ่งลาดหญ้าเชิงเขาเทือกบันทัดก็ได้ แต่นั้นต่อมาก็เปนที่ราบ ใช้เกวียนแลเรือได้สดวกทั้ง ๒ สถาน ทางนี้เปนทางสำหรับไปมากับกรุงศรีอยุทธยา แลหัวเมืองข้างใต้เรียกว่า "ทางด่านพระเจดีย์สามองค์" พระเจ้าหงษาวดีหมายจะมาตีกรุงศรีอยุทธยา จึงยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์.

กองทัพพระเจ้าหงษาวดียกเข้ามาครั้งนั้น เปนทัพกษัตริย์มีกำลังมากมายใหญ่หลวง พวกหัวเมืองไทยที่รักษาด่านทางชาย

---

๑ ด่านนี้จะเรียกว่าด่านพระเจดีย์สามองค์มาแต่ก่อนแล้ว ฤๅพึ่งมาเรียกเมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวร ดังกล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดาร ข้อนี้สงไสยอยู่.

แดนเหลือกำลังจะต่อสู้ก็ได้แต่บอกข่าวศึกเข้ามายังกรุงศรีอยุทธยา แล้วอพยพครอบครัวหนีเอาตัวรอด ฝ่ายทางกรุงศรีอยุทธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสวยราชย์ได้ ๖ เดือน ก็ได้ข่าวว่าพระเจ้าหงษาวดียกกองทัพเข้ามา แต่เวลานั้นกำลังบ้านเมืองยังบริบูรณ์ เพราะเรื่องจลาจลที่เกิดขึ้นแต่ก่อน เปนแต่ปราบปรามผู้ที่ตั้งตัวเปนใหญ่ ไม่ถึงเกิดรบพุ่งกันเปนศึกกลางเมือง พอสมเด็จพระมหาจักรพรรดิขึ้นครองราชสมบัติ บ้านเมืองก็ราบคาบเปนปรกติดังแต่เดิม ครั้นได้ข่าวว่าพม่ายกกองทัพเข้ามา จึงแต่งกองทัพออกไปตั้งขัดตาทัพ คอยต่อสู้อยู่ที่เมืองสุพรรณบุรีแห่ง ๑ ด้วยเมืองสุพรรณบุรีในสมัยนั้นมีป้อมปราการ เปนเมืองด่านป้องกันพระนครอยู่ทางทิศตวันตก แล้วให้ตระเตรียมพระนครศรีอยุทธยาเปนที่มั่นสำหรับจะรบพุ่งขับเคี่ยวกับข้าศึกในที่สุด.

การที่ไทยเอาพระนครเปนที่มั่นตั้งต่อสู้ข้าศึกครั้งนั้น พิเคราะห์ตามเหตุการณ์ที่ปรากฎในเรื่องพระราชพงษาวดาร เพราะได้เปรียบข้าศึกในทางพิไชยสงครามหลายสถาน คือ

สถานที่ ๑ พระนครศรีอยุทธยามีลำแม่น้ำล้อมรอบ คือ ลำแม่น้ำลพบุรีอยู่ข้างด้านเหนือ ลำแม่น้ำเจ้าพระยาอยู่ข้างด้านตวันตกแลด้านใต้ ลำแม่น้ำสักอยู่ข้างด้านตวันออก ถึงข้าศึกมีรี้พลมากยกเข้ามาก็ติดแม่น้ำ เพราะไทยรวบรวมเอาเรือไว้เสียหมด แล้วเอาปืนใหญ่ลงในเรือรบเที่ยวไล่ยิงข้าศึกที่เข้ามาใกล้

ได้ทุกด้าน ส่วนข้าศึกจะเอาปืนใหญ่ยิงพระนครบ้าง ยิงไม่ถึง ด้วยต้องยกกองทัพข้ามภูเขาเข้ามา เอามาได้แต่ปืนขนาดแรงน้อย เพราะฉนั้นถึงข้าศึกจะยกเข้ามาได้ถึงชานพระนคร ก็ได้แต่มาตั้งล้อมอยู่ห่าง ๆ.

สถานที่ ๒ ไทยมีเสบียงอาหารบริบูรณ์ รวบรวมผู้คนแลเสบียงอาหารเข้าไว้ในพระนคร ถึงข้าศึกจะเข้ามาตั้งล้อมอยู่ภายนอก ทางข้างใต้พระนครเปนลำแม่น้ำใหญ่ ไทยใช้เรือกำปั่นไปมาหาเครื่องสาตราวุธแลเสบียงอาหารเพิ่มเติมได้ไม่อัตคัด แต่ฝ่ายข้างข้าศึกจะหาเสบียงอาหารแลเครื่องสาตราวุธมาเพิ่มเติมยาก

สถานที่ ๓ ทำเลท้องที่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานี้ มีข้อสำคัญในทางพิไชยสงครามฝ่ายข้างต่อสู้รักษาเมืองอยู่อีกอย่าง ๑ ด้วยเปนที่มีระดูน้ำท่วมทุกปี ข้าศึกที่ยกมาเช่นกองทัพพระเจ้าหงษาวดีมีเวลาที่จะรบพุ่งตีกรุงศรีอยุทธยาได้เสมอ ๘ เดือน คือตั้งแต่เดือนยี่ไปจนถึงเดือน ๙ ถ้าตีไม่ได้ในเดือน ๙ ก็ต้องเลิกทัพกลับไป เพราะน้ำจะขึ้นท่วมแผ่นดินที่อาไศรยตั้งกองทัพตั้งแต่เดือน ๑๐ ไป การที่ไทยเอาพระนครศรีอยุทธยาเปนที่มั่นต่อสู้ได้เปรียบข้าศึกดังกล่าวมานี้ ลักษณการที่ไทยต่อสู้ข้าศึกในครั้งกรุงศรีอยุทธยาเปนราชธานีจึงเอาพระนครเปนที่มั่นต่อสู้ ตั้งแต่คราวสมเด็จพระมหาจักรพรรดิต่อสู้พระเจ้าหงษาวดีตะเบ็งชเวตี้ ในครั้งที่กล่าวนี้เปนทีแรก แลในคราวหลัง ๆ ต่อมาอีกหลายคราว.

พระเจ้าหงษาวดีตะเบ็งชเวตี้ยกกองทัพเข้ามาถึงเมืองกาญจนบุรี ไม่เห็นมีผู้ใดต่อสู้ ก็ยกล่วงเลยเข้ามาทางปากแพรก หนองขาว เข้าเขตรเมืองสุพรรณบุรีทางบ้านทวน กะพังตรุ จรเข้สามพัน เมืองอู่ทอง บ้านโค่ง ดอนระฆัง หนองสาหร่าย[๑] แล้วเข้าตีเมืองสุพรรณบุรี กองทัพไทยทานกำลังไม่ได้ก็ถอยหนีมากรุงศรีอยุทธยา พม่าก็ยกตามเข้ามาทางลำสามโก้ ป่าโมก ข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาแถวบางโผงเผง มาเข้าชานพระนครทางทุ่งลุมพลีข้างด้านเหนือ.[๒]

ฝ่ายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อทรงทราบว่ากองทัพพระเจ้าหงษาวดียกเข้ามาใกล้จะถึงกรุง ฯ จึงเสด็จยกกองทัพหลวงออกไป หวังจะลองกำลังศึกดูว่าจะหนักเบาสักเพียงใด สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จไปคราวนั้นทรงพระคชาธาร แลสมเด็จพระสุริโยไทยพระอรรคมเหษีก็แต่งพระองค์เปนชายอย่างพระมหาอุปราชทรงพระคชาธารตามเสด็จไป พร้อมด้วยพระราเมศวรแลพระมหินทรราชโอรสทั้ง ๒ พระองค์ กองทัพสมเด็จพระมหาจักรพรรดิยกออกไปประทะกองทัพพระเจ้าแปร ซึ่งเปนทัพน่าของพระเจ้าหงษาวดี ไพร่พลทั้ง ๒ ฝ่ายรบพุ่งกัน สมเด็จพระ

๑ ทางเดินกองทัพแต่เมืองกาญจนบุรีทางนี้ พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๖ ได้เสด็จไปทอดพระเนตร.

๒ กองทัพพม่ายกมาตีกรุงศรีอยุทธยา ถ้าเข้าทางด่านพระเจดีย์สามองค์ เดินทางที่กล่าวมานี้แทบทุกคราว.

มหาจักรพรรดิกับพระเจ้าแปร ต่างทรงช้างขับพลหนุนมาพบกันเข้าก็ชนช้างกันตามแบบการยุทธในสมัยนั้น ช้างพระที่นั่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสียที แล่นหนีช้างข้าศึกเอาไว้ไม่อยู่ พระเจ้าแปรขับช้างไล่มา สมเด็จพระสุริโยไทยเกรงพระราชสามีจะเปนอันตราย จึงขับช้างทรงเข้าขวางช้างข้าศึกไว้ พระเจ้าแปรได้ทีฟันสมเด็จพระสุริโยไทยสิ้นพระชนม์ซบลงกับคอช้าง พอพระราเมศวรกับพระมหินทรทั้ง ๒ พระองค์ขับช้างทรงเข้าต่อสู้ พระเจ้าแปรก็ถอยไป จึงกันเอาพระศพสมเด็จพระชนนีกลับมาได้ ในการที่รบกันวันนั้นเห็นจะสิ้นเวลาลงเพียงนั้น ไม่ถึงแพ้ชนะกัน กองทัพไทยก็ถอยกลับเข้าพระนคร.

พระศพสมเด็จพระสุริโยไทยนั้น เชิญไปประดิษฐานไว้ที่สวนหลวง ตรงที่สร้างวังหลังต่อมา เดี๋ยวนี้อยู่ในบริเวณโรงทหารข้างตอนใต้ ครั้นเสร็จการสงครามคราวนั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงให้ทำพระเมรุ พระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระสุริโยไทยที่ในสวนหลวง ตรงต่อเขตรวัดสบสวรรค์ แล้วสร้างพระอารามขึ้นตรงพระเมรุ มีพระเจดีย์ใหญ่เปนสำคัญ ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ เรียกกันว่า "วัดสวนหลวง สบสวรรค์[๑]"

๑ ที่พระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระสุริโยไทยนั้น แต่ก่อนมักเข้าใจกันว่าอยู่ตรงวัดสบสวรรค์ ถึงเขียนชื่อว่า "วัดศพสวรรค์" ก็มี ที่จริงวัดสบสวรรค์เปนวัดเล็ก มีมาก่อนแล้ว มีตำนานในพงษาวดารเหนือ ที่พระเมรุพระศพสมเด็จพระสุริโยไทยอยู่ต่อวัดสบสวรรค์ทางด้านใต้ จึงสร้างวัดสวนหลวงขึ้นตรงนั้นอิกวัด ๑.

กองทัพหงษาวดียกเข้ามาถึงกรุงศรีอยุทธยา มาตั้งค่ายรายกันอยู่ข้างด้านเหนือด้านเดียว พระเจ้าหงษาวดีตั้งอยู่ที่บ้านกุ่มดอง ยุเรงนองตั้งอยู่เพนียด พระเจ้าแปรตั้งอยู่บ้านใหม่มะขามหย่อง พระยาพสิมตั้งที่ทุ่งประเชด พระเจ้าหงษาวดีจะเข้าตีหักเอาพระนครไม่ได้ ด้วยไทยได้เปรียบในทางพิไชยสงครามดังกล่าวแล้ว แลในเวลานั้นหัวเมืองไทยฝ่ายเหนืออันเปนมณฑลราชธานีครั้งสมเด็จพระร่วงยังมีกำลังมาก พระมหาธรรมราชาราชบุตรเขยของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เปนอุปราชครองหัวเมืองเหนือทั้งปวงอยู่ที่เมืองพิศณุโลก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงมีรับสั่งขึ้นไปให้พระมหาธรรมราชายกกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือลงมาตีกระหนาบทัพพระเจ้าหงษาวดี ฝ่ายพระเจ้าหงษาวดีมาตั้งล้อมกรุงศรีอยุทธยาอยู่ ไม่สามารถจะตีเอาพระนครได้ เสบียงอาหารสำหรับกองทัพก็หมดลงทุกที ครั้นได้ข่าวว่ามีกองทัพไทยยกลงมาจากหัวเมืองฝ่ายเหนือ จะมาตีกระหนาบก็ตกพระไทยจะเลิกทัพกลับไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์ที่ยกมา เสบียงอาหารตามหัวเมืองรายทางก็ยับเยินเสียหมดแล้ว จึงให้ยกทัพกลับขึ้นไปทางข้างเหนือ ด้วยเห็นว่ากำลังไพร่พลมีมากกว่าไทยจะเดินทัพออกไปด่านแม่ละเมาแขวงเมืองตาก ความปรากฎในหนังสือพงษาวดารพม่าว่า พระเจ้าหงษาวดีถอยทัพกลับไปครั้งนั้น พอไทยได้ทีสมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็ให้พระราเมศวร

ราชโอรสคุมกองทัพกรุงศรีอยุทธยาติดตามตีพม่าขึ้นไปทาง ๑ พระมหาธรรมราชาคุมกองทัพหัวเมืองเหนือติดตามตีไปอีกทาง ๑ ฆ่าฟันรี้พลในกองทัพพม่าล้มตายเปนอันมาก ไทยติดตามตีทัพหลังขึ้นไปจนทางอีก ๓ วันจะทันกองทัพพระเจ้าหงษาวดีที่เมืองกำแพงเพ็ชร พระเจ้าหงษาวดีเห็นจวนตัวจึงทำกลอุบายให้กองทัพมาซุ่มอยู่ ๒ ข้างทาง แล้วให้รบล่อไทยให้ไล่ถลำเข้าไปในที่ล้อม ฝ่ายกองทัพไทยกำลังละเลิงไล่หลงเข้าไป พม่าล้อมจับได้ทั้งพระมหาธรรมราชาแลพระราเมศวร สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงต้องยอมหย่าทัพ เอาช้างพลายศรีมงคล พลายมงคลทวีป อันเปนช้างชนะงาถวายตอบแทนพระเจ้าหงษาวดี แลกเอาพระมหาธรรมราชาแลพระราเมศวรกลับมา กองทัพพระเจ้าหงษาวดีจึงยกกลับไปบ้านเมืองได้โดยสดวก.

เรื่องสงครามคราวนี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารบางฉบับว่าเปนสงคราม ๒ คราว ว่าพระเจ้าหงษาวดีได้ข่าวว่า กรุงศรีอยุทธยาเปนจลาจล ยกกองทัพเข้ามา ครั้นมาได้ข่าวว่าการจลาจลสงบแล้วก็กลับไปโดยมิได้รบพุ่งคราว ๑ แล้วยกเข้ามาอีกคราว ๑ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงได้ชนช้างกับพระเจ้าแปรดังกล่าวมา แต่ในพงษาวดารฉบับหลวงประเสริฐกับพงษาวดารพม่า ว่ายกเข้ามาแต่คราวเดียว ข้าพเจ้าสอบสวนได้ความว่า หนังสือพระราชพงษาวดารที่ว่าการสงคราม ๒ ครั้งนั้น เปน

ด้วยผู้แต่งสำคัญศักราชแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิผิดไปถึง ๑๙ ปี จึงหลงเข้าใจว่าเรื่องสงครามเปน ๒ คราว.

ตั้งแต่พระเจ้าหงษาวดีตะเบ็งชเวตีเลิกทัพกลับไป การสงครามในระหว่างไทยกับพม่าว่างมาอีกคราว ๑ ถึง ๑๕ ปี ด้วยเมืองหงษาวดีเกิดเปนจลาจล ดังจะปรากฏเรื่องราวต่อไปข้างน่า ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยา พึ่งมีศึกเข้ามาเหยียบถึงชานพระนครครั้งนั้นเปนทีแรก ครั้นได้ความคุ้นเคยในการต่อสู้รักษากรุง ฯ พอเสร็จศึกสมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็ทรงจัดการป้องกันพระนครให้แขงแรงยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ปรากฏการต่าง ๆ ที่ได้จัดในครั้งนั้นอยู่ในหนังสือพระราชพงษาวดารหลายอย่าง คือ.

๑ มีในพระราชพงษาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ว่าแรกให้ก่อกำแพงพระนครในคราวนี้ ความข้อนี้อธิบายว่า กำแพงกรุงศรีอยุทธยาแต่ก่อนมา เปนแต่ถมดินเปนเชิงเทิน แล้วปักเสาไม้ระเนียดข้างบน ครั้งนั้นการสงครามเริ่มใช้ปืนใหญ่เปนอาวุธสำคัญ เห็นว่ากำแพงอย่างเก่าจะทนกำลังปืนใหญ่ไม่ไหว จึงต้องทำอย่างใหม่ให้มั่นคง กำแพงเมืองซึ่งสร้างใหม่ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้น คงก่ออิฐถือปูน แต่แบบอย่างจะเปนอย่างไรจะตรวจตราให้ทราบแน่ในเวลานี้ไม่ได้ เพราะคงแก้ไขต่อมาในชั้นหลัง ๆ อีก แลในที่สุดก็รื้อเอาอิฐมาสร้างกำแพงกรุงรัตนโกสินทรเสียหมดแล้ว แต่สันนิษฐานว่าคงมีทั้งป้อมแลเชิงเทิน

กันทางปืนตามแบบฝรั่ง เพราะในสมัยนั้นโปตุเกศที่ชำนาญการปืนไฟก็มีเข้ามาอยู่ในกรุง ฯ แล้ว.

๒ ในการป้องกันพระนคร มีปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารอีกอย่าง ๑ ว่าเมื่อกำลังพระเจ้าหงษาวดีตั้งล้อมพระนครอยู่นั้น พระมหานาควัดภูเขาทองสึกออกมาช่วยราชการชวนญาติโยมศิษย์หาเปนกำลัง ขุดคลองข้างด้านเหนือพระนครสำหรับป้องกันข้าศึกสาย ๑ จึงเรียกว่าคลองมหานาคอยู่จนตราบเท่าทุกวันนี้ อันคลองมหานาคนี้ พิเคราะห์ตามแผนที่ขุดเปนคูเมืองชั้นนอกตามแนวแม่น้ำที่เปนคูพระนครด้านเหนือนั้นต่อออกไปอีกชั้น ๑ สันนิษฐานว่า เพราะพระราชวังหลวงในกรุงเก่าตั้งริมแม่น้ำข้างด้านเหนือ ใกล้ทางปืนข้าศึกกว่าด้านอื่น จึงขุดคูเมืองอีกชั้น ๑ ประสงค์จะให้แนวคูเมืองที่รักษาต่อสู้ข้าศึกห่างพระราชวังออกไป แต่คูเมืองที่เรียกว่าคลองมหานาคนี้ น่าสงไสยว่าจะขุดต่อเมื่อเสร็จศึกในคราวเดียวกับเมื่อสร้างป้อมปราการ.

๓ ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารอีกข้อ ๑ ว่าในครั้งนั้นปฤกษาเห็นพร้อมกัน ให้รื้อกำแพงเมืองสุพรรณบุรี เมืองลพบุรีเมืองนครนายก เสียทั้ง ๓ เมือง อธิบายความข้อนี้ว่า เมืองทั้ง ๓ นั้นเปนเมืองด่านป้องกันชั้นนอกพระนครชั่วระยะทางวัน ๑ เมืองสุพรรณบุรีอยู่ด้านตวันตก เมืองลพบุรีอยู่ด้านเหนือ เมืองนครนายกอยู่ด้านตวันออก . จึงสร้างกำแพงเครื่องป้องกันเมืองไว้

เมื่อกองทัพพระเจ้าหงษาวดียกเข้ามา ข้าศึกตีเมืองสุพรรณบุรีได้โดยง่าย ไม่เปนประโยชน์ในการป้องกันพระนครดังเข้าใจกันมาแต่ก่อน จึงเกิดปัญหาว่าจะควรคงมีเมืองด่านอยู่อย่างแต่เดิมฤๅอย่างไร ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระราเมศวร พระมหินทรราชโอรสทั้ง ๒ พระองค์ กับเสนาบดีทั้งปวงเห็นพร้อมกันว่า ถ้าข้าศึกได้เมืองด่านเหล่านั้นไป จะกลับไปเปนประโยชน์แก่ข้าศึก เพราะจะเอาเปนที่มั่นตั้งรบพุ่งตีพระนครเปนการแรมปีได้ จึงให้รื้อกำแพงเสียทั้ง ๓ เมือง.

๔ การที่จัดในครั้งนั้นมีอีกอย่าง ๑ กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า "ให้ตั้งพิจารณาเลขสังกัดสมพรรค์ ได้สกรรจ์ลำเครื่องแสนเศษ" ดังนี้ ความข้ออธิบายว่า คือให้สำรวจราษฎรทำบาญชีสัมโนครัวใหม่ ให้รู้ว่ามีชายฉกรรจ์สำหรับจะรบพุ่งข้าศึกได้สักเท่าใด ที่ว่าได้จำนวนฉกรรจ์แสนเศษนั้น สันนิษฐานว่าเฉภาะแต่ในมณฑลราชธานี คือตั้งแต่เมืองไชยนาทลงมาจนเมืองชลบุรีแลเมืองเพ็ชรบุรี ด้วยลักษณการปกครองบ้านเมืองในสมัยนั้นหัวเมืองเหนือที่เปนมณฑลราชธานีครั้งสมเด็จพระร่วง (คือมณฑลนครสวรรค์แลมณฑลพิศณุโลกทุกวันนี้) ยังปกครองอยู่เปนส่วน ๑ หัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตวันตก (คือมณฑลสุราษฎร์ มณฑลภูเก็จ แลมณฑลนครศรีธรรมราชทุกวันนี้) ขึ้นเมืองนครศรีธรรมราชปกครองเปนส่วน ๑ แลยังมีมณฑลน้อยที่การปกครองเปนต่าง

หากอีก ๓ ส่วน คือ เมืองนครราชสิมาส่วน ๑ เมืองจันทบุรีส่วน ๑ เมืองตะนาวศรีอีกส่วน ๑ ผู้คนพลเมืองในส่วนใดสังกัดอยู่ในส่วนนั้น ไม่ได้นับรวมในมณฑลราชธานี.

๕ เนื่องต่อการทำสัมโนครัวที่กล่าวมาในข้อก่อน ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เพื่อจะให้สดวกแก่การเรียกหาผู้คนเวลาเกิดศึกสงคราม จึงให้ตั้งเมืองขึ้นใหม่อีก ๓ เมือง คือยกบ้านตลาดขวัญขึ้นเปนเมืองนนทบุรีเมือง ๑ ยกบ้านท่าจีนขึ้นเปนเมืองสาครบุรีเมือง ๑ แบ่งเอาเขตรเมืองราชบุรีกับเมืองสุพรรณบุรีมารวมกันตั้งเมืองนครไชยศรีขึ้นอีกเมือง ๑ การที่ตั้งเมืองเหล่านี้ ถ้าสังเกตในแผนที่จะเห็นได้ ว่าประสงค์จะให้มีหัวเมืองเปนที่รวมพลอยู่รายรอบพระนคร ห่างกันพอระยะทางไปมาถึงกันได้ในวัน ๑ ทุกระยะ.

๖ มีปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารอีกอย่าง ๑ กล่าวในหนังสือเพียงว่า "ครั้งนั้นพระเจ้าอยู่หัวแปลงเรือแซเปนเรือไชยแลเรือศีศะสัตว์ต่าง ๆ" เท่านี้ ชวนให้เข้าใจว่าเปนแต่เรื่องคิดแบบอย่างรูปเรือสำหรับแห่แหนให้งามขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่ความที่จริงสำคัญกว่านั้นมาก ด้วยเรือเหล่านั้นเปนเรือรบ เพราะฉนั้นควรเข้าใจว่าครั้งนั้นสร้างเรือรบสำหรับป้องกันพระนครเพิ่มเติมขึ้นให้บริบูรณ์ด้วย.

๗ อีกข้อ ๑ ซึ่งปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงทำการพระราชพิธีต่าง ๆ หลายอย่าง แลมักเสด็จไปทำพิธีเหล่านั้นตามหัวเมือง ความข้อนี้ควรเข้าใจได้ว่าเนื่องในการซักซ้อมกระบวนพยุหยาตรา คงทำในเวลาเสด็จยกพยุหพลไปจับช้างโดยมาก.

๘ แลการที่เสด็จไปจับช้างนั้น ก็เพื่อจะหาพาหนะเพิ่มเติมมาไว้ใช้ในการศึกสงครามนั้นเองมิใช่อื่น ถ้าพิจารณาดูในหนังสือพระราชพงษาวดาร ตรงว่าด้วยช้างเผือกที่ได้ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จะแลเห็นได้ว่า ในระยะเวลาชั่ว ๓ ปีได้ช้างเผือกถึง ๖ ช้าง เสด็จไปคล้องได้ที่ตำบลไทรย้อยแขวงเมืองไหนยังไม่ทราบช้าง ๑ เสด็จไปคล้องได้ที่เมืองเพ็ชรบุรีช้าง ๑ เสด็จไปคล้องได้ที่ดงศรีมหาโพธิแขวงเมืองปราจิณบุรี ๒ ช้าง เสด็จไปคล้องได้ที่ป่าทเลชุบศรแขวงเมืองลพบุรีช้าง ๑ เสด็จไปคล้องได้ที่น้ำทรงแขวงเมืองอินทบุรีช้าง ๑ ล้วนได้ใกล้ ๆ พระนครทั้งนั้น เพราะสมัยนั้นช้างป่ายังมีอยู่ใกล้ ๆ เปนอันมาก หากแต่ก่อนไม่ได้ขวนขวายหาช้างมาใช้มากเหมือนครั้งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จึงไม่ได้พบช้างเผือกเหล่านั้น.

ที่ได้ช้างเผือกมากในครั้งนั้น เปนเหตุสำคัญอีกอย่าง ๑ ด้วยชาวประเทศทางนี้ ทั้งไทย แลพม่ารามัญ ถือคติอย่างเดียวกันว่า ต่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดมีบุญญาธิการ

มากจึงจะได้ช้างเผือก ถ้าเปนแต่ท้าวพระยาประเทศราช ถึงจะมีช้างเผือกเกิดขึ้นในเขตรแดน ก็จำต้องส่งไปถวายสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินผู้เปนราชาธิราชของตน ถ้าไม่ถวายก็มีโทษฐานเปนขบถ เพราะฉนั้นถ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินประเทศใดได้ช้างเผือกมาสู่พระบารมี ก็เปนเหตุให้ยังเกิดความนิยมยินดีแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินประเทศนั้น ด้วยเห็นว่าเจ้านายของตนมีพระราชอำนาจบุญญาภินิหารมาก จึงพากันถวายพระนามว่า "พระเจ้าช้างเผือก" ตามภาษาของประเทศนั้น ๆ เหมือนกันทั้งไทยแลพม่ามอญ ครั้งนั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ช้างเผือกถึง ๗ ช้าง มากกว่าที่เคยปรากฎว่าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดในประเทศเหล่านี้ได้เคยมีมาแต่ก่อน ก็เลื่องฦๅพระเกียรติยศแพร่หลายไปในนานาประเทศ จนเปนเหตุให้เกิดการสงครามกับพม่า ดังจะกล่าวต่อไปข้างน่า.

สงครามครั้งที่ ๓ คราวรบกันด้วยเรื่องช้างเผือก ปีกุญ พ.ศ. ๒๑๐๖

ก่อนจะกล่าวถึงเรื่องการสงครามคราวนี้ จะต้องย้อนไปเล่าเรื่องพงษาวดารพม่า ให้ผู้อ่านทราบเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทางเมืองพม่าในตอนนี้เสียก่อน จำเดิมแต่พระเจ้าหงษาวดีตะเบ็งชเวตี้เข้ามาตีเมืองไทยไม่สำเร็จในคราวที่กล่าวมาแล้ว ครั้นกองทัพกลับไปถึงเมือง กิติศัพท์ปรากฎว่าพระเจ้าหงษาวดีเข้ามาเสียทีไทยจนต้องล่าทัพกลับไป พวกมอญก็คลายความกลัวเกรงพม่าหานับถือพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้เหมือนแต่ก่อนไม่ ซ้ำพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้นั้นเอง เมื่อกลับไปถึงเมืองหงษาวดีแล้วไม่ช้าเท่าใด ก็เสวยสุราเมามายเปนนิจ จนสติอารมณ์เลยฟั่นเฟือน ไม่สามารถจะว่าราชการบ้านเมืองได้ บุเรงนองผู้เปนมหาอุปราชต้องสำเร็จราชการแทน พอข่าวเล่าฦๅแพร่หลายว่าพระเจ้าหงษาวดีเสียพระสติ พวกมอญก็พากันกระด้างกระเดื่องขึ้นตามหัวเมือง มีราชบุตรของพระยาราญ ซึ่งเปนพระเจ้าหงษาวดีแต่ก่อนองค์ ๑ เรียกว่าสมิงธอราม ออกหน้าตั้งตัวเปนใหญ่ขึ้นที่เมืองเมาะตมะ บุเรงนองต้องยกกองทัพลงไปปราบปราม อยู่ทางนี้พระเจ้าหงษา

วดีประพฤติดุร้ายต่าง ๆ ด้วยสัญญาวิปลาศ ไม่มีใครว่าได้ ขุนนางเชื้อมอญคน ๑ ชื่อสมิงสอดวุต จึงทูลลวงพระเจ้าหงษาวดีว่ามีช้างเผือกเข้ามาอยู่ในป่าที่ใกล้พระนคร พระเจ้าหงษาวดีสำคัญว่าจริงก็เสด็จออกไปจับช้าง ไปประทับอยู่ที่พลับพลาในป่า พวกขุนนางก็ช่วยกันจับพระเจ้าหงษาวดีตะเบ็งชเวตี้ปลงพระชนม์เสีย พอปรากฎว่าพระเจ้าหงษาวดีสิ้นพระชนม์ หัวเมืองพม่ามอญบรรดาที่เปนเมืองใหญ่ ก็พากันตั้งเปนอิศระขึ้นหมด ฝ่ายบุเรงนองซึ่งยกกองทัพลงไป ยังไม่ทันจะได้ปราบปรามเมืองเมาะตมะทราบว่าหัวเมืองทั้งหลายพากันกำเริบ เห็นเหลือกำลังที่จะปราบปราม ก็พาพวกพ้องไปอาไศรยอยู่ในแขวงเมืองตองอู อันเปนเมืองเดิมของญาติวงษ์.

แต่พวกมอญเมื่อชิงบ้านเมืองได้จากพม่าแล้ว หาเปนสามัคคีกันไม่ ผู้ที่เปนหัวน่าต่างพวกต่างจะชิงกันเปนพระเจ้าหงษาวดี พวกมอญจึงเกิดรบพุ่งกันขึ้นเอง จนบ้านเมืองเปนจลาจล ครั้งนั้นผู้คนที่นับถือบุเรงนองยังมีมากทั้งในพวกพม่าแลพวกมอญ ด้วยได้เคยเห็นสติปัญญาสามารถแต่ครั้งเปนแม่ทัพของพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้มาแต่ก่อน ครั้นบ้านเมืองเกิดเปนจลาจลก็มีผู้ไปเข้าเปนสมัคพรรคพวกของบุเรงนองมากขึ้นทุกที จนบุเรงนองเห็นว่ามีกำลังพอจะทำการสงครามได้ ก็ตั้งต้นปราบปรามเจ้าเมืองที่ตั้งตัวเปนอิศระ ตีได้เมืองตองอู เมืองแปร แล้วตี

ได้เมืองหงษาวดี แลเมืองเมาะตมะเปนลำดับมา ครั้นได้อาณาเขตรรามัญประเทศไว้ในอำนาจหมดแล้ว บุเรงนองจึงทำพิธีราชาภิเศกเปนพระเจ้าหงษาวดี เมื่อปีฉลู จุลศักราช ๙๑๕ พ.ศ. ๒๐๙๖ ตั้งมังไชยสิงห์ราชโอรสองค์ใหญ่เปนพระมหาอุปราชา แลตั้งราชอนุชาเปนเจ้าประเทศราชครองเมืองตองอูองค์ ๑ เมืองแปรองค์ ๑ เมืองเมาะตมะองค์ ๑ เมื่อจัดการปกครองหัวเมืองรามัญเห็นเรียบร้อยแล้ว พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองปรารภจะเข้ามาตีกรุงศรีอยุทธยา แต่พวกข้าราชการพากันทูลทัดทานว่ากรุงศรีอยุทธยามีกำลังมาก ที่ตั้งพระนครก็เปนไชยภูมิคับขันมั่นคง มีแม่น้ำล้อมรอบ ครั้งพระเจ้าตะเบ็งชเวตีมาตีก็เสียที หากว่าจับราชโอรสแลราชบุตรเขยของพระเจ้ากรุงศรีอยุทธยาได้ ไทยจึงยอมหย่าทัพ ขอให้ปราบปรามบ้านเมืองใกล้เคียงให้ราบคาบ ซ่องสุมกำลังให้ได้มากกว่าไทยเสียก่อนจึงค่อยตีเอากรุงศรีอยุทธยา พระเจ้าหงษาวดีเห็นชอบด้วย จึงยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองพม่า ได้เมืองอังวะแล้วให้ราชบุตรเขยเปนพระเจ้าอังวะ แล้วไปตีเมืองไทยใหญ่ (คือเงี้ยว) ต่อขึ้นไป ครั้นได้เมืองไทยใหญ่แล้วจึงเข้ามาตีเมืองเชียงใหม่ ครั้งนั้นพระเจ้าเมกุติครองเมืองเชียงใหม่เปนอิศระอยู่ เห็นว่าจะสู้ไม่ได้ก็อ่อนน้อมยอมเปนประเทศราช อยู่ในอำนาจพระเจ้าหงษาวดีแต่นั้นมา พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองเที่ยวทำสงครามในตอนนี้กว่า ๑๐ ปี จึง

ได้อาณาจักรกว้างขวาง ตั้งแต่เมืองเชียงใหม่ เมืองไทยใหญ่ ตลอดไปทั้งแดนพม่า รามัญ มีกำลังยิ่งกว่าครั้งพระเจ้าหงษาวดีตะเบ็งชเวตี้ครอบครองอาณาจักรมาแต่ก่อน.

เหตุที่พม่าจะเกิดสงครามขึ้นกับไทยครั้งนี้ เปนด้วยกิติศัพท์ที่สรรเสริญพระเกียรติยศสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ว่ามีบุญญาธิการมาก ได้ช้างเผือกถึง ๗ ช้าง เลื่องฦๅออกไปถึงเมืองหงษาวดี ฝ่ายพระเจ้าหงษาวดีกำลังมีอานุภาพมาก แต่พเอิญไม่มีช้างเผือก ครั้นได้ยินคำสรรเสริญสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสมอว่ามีบุญญาธิการยิ่งกว่าก็เคืองพระไทย เห็นว่าจะละไว้ให้เปนคู่แข่งไม่ได้ จึงคิดจะเข้ามาตีเมืองไทย แต่ทำนองความจะปรากฎอยู่แก่พระไทยว่า พวกมอญไม่ใคร่เต็มใจจะมาตีเมืองไทย เพราะเคยมาล้มตายได้ความลำบากมากมายเมื่อคราวก่อน พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองมีปรีชาฉลาดในราโชบาย จึงทำเอาดีต่อไทย ให้ราชทูตเชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เปนทำนองเจริญทางพระราชไมตรี ในพระราชสาส์นกล่าวเปนเนื้อความว่า ได้ข่าวเลื่องฦๅไปถึงกรุงหงษาวดีว่า สมเด็จพระเชษฐา (คือพระมหาจักรพรรดิ) มีบุญญาธิการมาก มีช้างเผือกมาสู่พระบารมีถึง ๗ ช้าง กรุงหงษาวดียังหามีช้างเผือกสำหรับพระนครไม่ ขอให้สมเด็จพระเชษฐาเห็นแก่ไมตรี ขอประทานช้างเผือกให้ข้าพเจ้า

ผู้เปนอนุชาไปไว้เปนศรีพระนครสัก ๒ ช้าง ทางพระราชไมตรีทั้ง ๒ พระนครจะได้เจริญวัฒนาการสืบไป.

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทรงทราบพระราชสาส์นของพระเจ้าหงษาวดี ก็เข้าพระไทยความข้อสำคัญของเรื่องพระราชสาส์นที่มีมาในทันที คือถ้าไม่ประทานช้างเผือกให้ตามที่ขอ พระเจ้าหงษาวดีก็คงขัดเคือง ว่าทำให้ได้ความอัปยศอดสู อาจจะยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีเมืองไทย แต่ถ้าประทานช้างเผือกให้ตามที่ขอ ก็เหมือนกรุงศรีอยุทธยายอมเปนเมืองน้อยอยู่ในอำนาจพระเจ้าหงษาวดี เพราะช้างเผือกเปนของคู่บุญญาภินิหาร ไม่มีเยี่ยงอย่างประเพณีที่พระราชาธิบดีผู้มีอิศริยยศเสมอกันจะให้แก่กัน มีแต่เจ้าประเทศราชถวายพระเจ้าราชาธิราช ว่าโดยย่อความข้อสำคัญที่เกิดเปนปัญหาขึ้นในครั้งนั้น ไม่ใช่ว่าจะควรประทานช้างเผือก ๒ ช้างแก่พระเจ้าหงษาวดีฤๅไม่ ที่แท้จะต้องเลือกว่าจะรบกับพระเจ้าหงษาวดี ซึ่งมีอานุภาพใหญ่หลวง ฤๅจะยอมให้เมืองไทยอยู่ใต้ฉายาอำนาจของพระเจ้าหงษาวดี การสำคัญเช่นนี้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงมีรับสั่งให้หาสมเด็จพระราชโอรสทั้ง ๒ พระองค์ และบรรดาข้าราชการผู้ใหญ่มาประชุมพร้อมกัน ให้ปฤกษาหารือว่าจะควรทำประการใด.

ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ครั้งนั้นความเห็นในที่ประชุมแตกกันเปน ๒ ฝ่าย ฝ่าย ๑ เห็นว่าควรประทานช้างเผือก

๒ ช้างแก่พระเจ้าหงษาวดีตามประสงค์ อีกฝ่าย ๑ เห็นว่าไม่ควรจะประทาน พวกที่เห็นควรประทานมีเหตุเปนที่อ้างว่า พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองมีอานุภาพใหญ่หลวงยิ่งกว่าพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ แลซ้ำได้เมืองเชียงใหม่ไว้เปนกำลังด้วย ที่จะต่อสู้เอาไชยชนะเห็นจะเหลือกำลัง เพราะฉนั้นเสียช้างเผือกเสีย ๒ ช้าง อย่าให้เกิดรบพุ่งกับพระเจ้าหงษาวดีเห็นจะดีกว่า ถึงว่าไม่เคยมีเยี่ยงอย่างประเพณีที่พระมหากษัตริย์อันมีอิศระเสมอกัน จะประทานช้างเผือกให้แก่กันก็ดี ที่พระมหากษัตริย์จะมาขอช้างเผือกโดยสุภาพเช่นพระเจ้าหงษาวดีมีราชสาส์นเข้ามาขอก็ไม่เคยมีเหมือนกัน เมื่อเช่นนี้ถึงประทานก็เห็นจะไม่เสียพระเกียรติยศ แลที่สุดช้างเผือกก็มีถึง ๗ ช้าง ประทานไป ๒ ช้างก็ยังเหลืออีกถึง ๕ ช้าง มิใช่จะหมดสิ้นไปเสียทีเดียว อย่าให้เกิดศึกสงครามให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้ความเดือดร้อนจะดีกว่า พวกที่มีความเห็นข้างให้ประทานช้างเผือกด้วยเหตุดังว่ามานี้มีมาก.

ฝ่ายพวกที่เห็นว่าไม่ควรประทาน มีสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระราเมศวร พระยาจักรี แลพระสุนทรสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี ทั้ง ๓ นี้เปนสำคัญ มีเหตุเปนที่อ้างว่า ที่พระเจ้าหงษาวดีขอช้างเผือก ที่จริงเปนแต่อุบายจะหาเหตุมาตีเมืองไทย ฤๅจะให้ไทยยอมอยู่ในอำนาจเมืองหงษาวดีโดยไม่ต้องมารบพุ่ง มิใช่ให้ช้างไปแล้วจะเปนแล้วกันไป การที่ยอมให้

ช้างเผือกกลับจะเปนเหตุให้พระเจ้าหงษาวดีเห็นว่ากลัวอำนาจ ถึงแม้คนทั้งหลายทั้งในประเทศนี้แลประเทศอื่น ๆ ก็จะเข้าใจว่ากลัวอำนาจพระเจ้าหงษาวดีเหมือนกัน พระเจ้าหงษาวดีเห็นว่ากลัวแล้วที่ไหนจะนิ่งอยู่ คงจะหาเหตุอื่นเอิบเอื้อมเข้ามาเอาเมืองไทยเปนเมืองขึ้นต่อไปในวันน่า การที่จะยอมสละช้างเผือกให้ไม่เปนทางที่จะป้องกันไภยอันตรายได้อย่างใด อย่างดีก็เปนแต่เสมอจะผัดพอให้ช้าวันไป ในที่สุดถ้าไทยไม่ยอมเปนเมืองขึ้นพระเจ้าหงษาวดี ก็คงอยู่ในต้องรบกันนั่นเอง เพราะฉนั้นถ้าจะไม่ยอมเปนเมืองขึ้นพระเจ้าหงษาวดีแล้ว ตั้งหน้าสู้สงครามเสียทีเดียวอย่าให้ไพร่พลพากันเห็นว่ากลัวพระเจ้าหงษาวดีจะดีกว่า ข้อที่พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองมีอานุภาพยิ่งกว่าพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้นั้น ไทยก็ได้ตระเตรียมการป้องกันพระนครมีกำลังแขงแรงขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก เมื่อเคยต่อสู้ชนะกองทัพหงษาวดีมาครั้ง ๑ แล้ว ทำไมจะต่อสู้รักษาพระนครเอาไชยชนะอีกสักครั้ง ๑ ไม่ได้

ผู้ที่มีความเห็นฝ่ายข้างไม่ยอมให้ช้างเผือกมีน้อยกว่าพวกก่อน แต่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงพระราชดำริห์เห็นชอบด้วยเพราะเห็นความจริงว่ามีที่เลือกแต่เพียงจะยอมเปนเมืองขึ้นพระเจ้าหงษาวดี ฤๅจะรบกับพระเจ้าหงษาวดี จึงให้มีพระราชสาส์นตอบพระเจ้าหงษาวดี ว่าช้างเผือกย่อมเกิดสำหรับบุญบารมีของพระเจ้าแผ่นดินผู้เปนเจ้าของ เมื่อพระเจ้าหงษาวดีได้ทรงบำเพ็ญ

ราชธรรมให้ไพบูลย์ ก็คงจะได้ช้างเผือกมาสู่พระบารมีเปนมั่นคง อย่าให้ทรงพระวิตกเลย[๑] พระเจ้าหงษาวดีได้ทราบพระราชสาส์น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ก็ได้ทีสมคิด จึงประกาศว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิตัดทางไมตรี แล้วให้ตระเตรียมกองทัพมาตีเมืองไทย.

พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองมาตีเมืองไทยคราวนี้ ไทยเสียเปรียบ ผิดกับคราวพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ยกมาคราวก่อนเปนหลายประการ ตั้งต้นแต่ที่พระเจ้าบุเรงนองมีกำลังรี้พลมากกว่าพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ แลได้เมืองเชียงใหม่ไว้ในอำนาจ อาจจะอาไศรยเรือแพพาหนะเสบียงอาหารทางเมืองเชียงใหม่ ไม่ต้องขนเสบียงข้ามภูเขามาเหมือนแต่ก่อน อิกประการ ๑ พระเจ้าหงษาวดีชำนิชำนาญการสงคราม ทำศึกชนะมาทุกทิศ รี้พลกำลังร่าเริงแลมั่นใจในอานุภาพของพระเจ้าหงษาวดี แต่ข้อเหล่านี้ไม่สำคัญเท่าที่พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองเคยเปนแม่ทัพของพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้เข้ามาตีเมืองไทยครั้งก่อน รู้ภูมิลำเนาบ้านเมืองทั้งกำลังวังชาแลวิธียุทธของไทยอยู่แล้ว กองทัพที่ยกเข้ามาตีเมืองไทยคราวนี้

---

๑ ความในพระราชสาส์นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร เปนทีท้าว่า รู้อยู่แล้วว่าเมืองใดมีช้างเผือกแลนางงาม ก็มักเปนเหตุให้เกิดสงคราม แต่ที่ข้าพเจ้ากล่าวในนี้ เอาตามความในหนังสือพงษาวดารพม่า เห็นว่าจะใกล้ข้างถูกต้อง.

จึงจัดการแก้ไขความขัดข้องข้อสำคัญซึ่งเคยมีแต่ก่อนให้ลุล่วงมาแต่ต้นมือ มีปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารเปนหลายประการ เปนต้นว่า ครั้งก่อนพม่าเคยยกกองทัพเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ตรงมาตีกรุงศรีอยุทธยา ถูกไทยเอากำลังกองทัพหัวเมืองเหนือลงมาตีกระหนาบ ครั้งนี้พระเจ้าหงษาวดีหมายจะยกกองทัพเข้ามาทางด่านแม่ละเมา จะเอากำลังมากเข้าทุ่มเทตีหัวเมืองเหนือ ตัดกำลังที่จะช่วยเสียก่อน แล้วจึงจะยกลงมาตีกรุงศรีอยุทธยา อีกประการ ๑ ครั้งก่อนพม่าเข้ามาตั้งล้อมกรุง ฯ ไม่สามารถจะเข้าตั้งประชิดได้ ด้วยกำลังปืนใหญ่ไม่ถึงกำลังปืนของไทย ครั้งนี้พระเจ้าหงษาวดีให้เตรียมปืนใหญ่ที่มีกำลังเอามาด้วยมาก แล้วจ้างฝรั่งโปตุเกศซึ่งเปนพวกชำนาญการปืนใหญ่เข้ามาด้วยกว่า ๔๐๐ คน ให้พอต่อสู้กองทัพเรือของไทยที่รักษาพระนคร อีกประการ ๑ เสบียงอาหารสำหรับกองทัพที่เคยอัตคัดในคราวก่อน คราวนี้ได้เมืองเชียงใหม่ไว้ในอำนาจ ให้เมืองเชียงใหม่ส่งเสบียงอาหารลงมาทางแม่น้ำให้พอใช้ในกองทัพ.

ครั้นกะการเสร็จแล้วพระเจ้าหงษาวดีก็ยกออกจากพระนคร เมื่อณวันจันทร์ เดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ ปีกุญ จุลศักราช ๙๒๕ พ.ศ. ๒๑๐๖ ลงมาประชุมพลที่เมืองเมาะตมะ จัดกระบวนทัพเปนทัพกษัตริย์ ๕ ทัพ คือทัพพระมหาอุปราชาราชโอรสทัพ ๑ ทัพพระเจ้าอังวะราชบุตรเขยทัพ ๑ ทัพพระเจ้าแปรราชอนุชาทัพ ๑

ทัพพระเจ้าตองอูราชอนุชาทัพ ๑ ทัพหลวงของพระเจ้าหงษาวดีทัพ ๑ กองทัพพระยาพสิมน้องยาเธออีกทัพ ๑ เห็นจะเปนแต่กองน่าของพระเจ้าหงษาวดี แลเกณฑ์พวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่ให้เปนกองพาหนะสมทบทุกทัพ ให้พระเจ้าเชียงใหม่คุมกองเรือลำเลียงเสบียงอาหารลงมาบรรจบทัพหลวงที่เมืองตาก ในหนังสือพงษาวดารพม่าว่าจำนวนพลพระเจ้าหงษาวดียกมาตีเมืองไทยครั้งนั้น รวมเบ็ดเสร็จ ๕๐๐,๐๐๐ (น่าจะประมาณมากเกินไปสักน่อย)

ฝ่ายกรุงศรีอยุทธยาตั้งแต่ตอบพระราชสาส์นไปแล้ว ก็เชื่อแน่ว่าคงมีศึกหงษาวดียกมา พอถึงระดูแล้งจึงให้รวบรวมคน แลเก็บกวาดเสบียงอาหารเข้าไว้ในพระนคร จัดเตรียมป้อมปราการวางปืนใหญ่น้อยรักษาน่าเชิงเทินให้มั่นคง แล้วให้พระยาจักรีคุมพล ๑๕,๐๐๐ ไปตั้งที่ป้อมลุมพลีรักษาชานพระนครข้างด้านเหนือแห่ง๑ ให้เจ้าพระยามหาเสนาคุมพล ๑๐;๐๐๐ ไปตั้งที่ป้อมบ้านดอกไม้หันตรารักษาทางด้านตวันออกแห่ง ๑ ให้พระยาพระคลังคุมพล ๑๐,๐๐๐ ไปตั้งที่ป้อมท้ายคูรักษาข้างด้านใต้แห่ง ๑ ให้พระสุนทรสงครามคุมพล ๑๐,๐๐๐ ไปตั้งที่ป้อมจำปา[๑] รักษาด้านตวันตกแห่ง ๑ แล้วให้ตระเตรียมเรือรบ เรือสำหรับลาดตระเวนไว้เปนอันมาก แต่ครั้งนั้นสำคัญว่าพระเจ้าหงษาวดีจะยกทัพหลวงมาทางด้าน

---

๑ ป้อมทั้ง ๔ นี้จะสร้างพร้อมกับก่อกำแพงพระนครฤๅสร้างทีหลังมา แลต่อมาจะรื้อเสียเมื่อใดไม่ทราบชัด ตรงตั้งป้อมจำปายังเรียกว่าบ้านป้อมจนตราบเท่าทุกวันนี้.

พระเจดีย์สามองค์ ตรงมาตีพระนครเหมือนคราวก่อน หาได้เตรียมถึงการที่จะรักษาหัวเมืองเหนือไม่ ครั้นพระเจ้าหงษาวดียกเข้ามาทางด่านแม่ละเมา พวกเจ้าเมืองเหนือทราบความก็ตกใจ ต่างเมืองต่างรีบรวบรวมรี้พลเข้ารักษาเมือง ไม่ทันวางวิธีการช่วยเหลือแก้ไขกันอย่างไร เพราะฉนั้นกองทัพพระเจ้าหงษาวดียกมาเปนทัพใหญ่ พอถึงเมืองกำแพงเพ็ชรก็ตีได้เมือง แลจับตัวพระยากำแพงเพ็ชรได้โดยง่าย ครั้นได้เมืองกำแพงเพ็ชรแล้ว พระเจ้าหงษาวดีจึงแต่งกองทัพให้ยกแยกกันไปเปน ๒ ทาง ให้พระเจ้าอังวะ พระเจ้าตองอู ยกไปตีเมืองพิศณุโลกทาง ๑ ให้พระมหาอุปราชากับพระเจ้าแปร ยกไปตีเมืองศุโขไทย เมืองสวรรคโลกเมืองพิไชยทาง ๑ แล้วให้ลงมาบรรจบกับกองทัพที่ตีเมืองพิศณุโลก ส่วนพระเจ้าหงษาวดีตั้งกองทัพหลวงอยู่ที่เมืองกำแพงเพ็ชร.

กองทัพพระมหาอุปราชากับพระเจ้าแปรยกไปถึงเมืองศุโขไทย พระยาศุโขไทยต่อสู้ ได้รบพุ่งกันเปนสามารถ กำลังไทยน้อยกว่าพม่ามากนัก ก็เสียเมืองศุโขไทย ตัวพระยาศุโขไทยพม่าก็จับได้ ฝ่ายพระยาสวรรคโลก พระยาพิไชย เมื่อรู้ว่าเสียเมืองศุโขไทยแล้วก็ไม่ต่อสู้ พากันไปยอมอ่อนน้อมต่อพระมหาอุปราชาทั้ง ๒ เมือง กองทัพพม่าจึงยกไปรวมกันล้อมเมืองพิศณุโลกไว้ ฝ่ายพระมหาธรรมราชาต่อสู้ป้องกันเมืองเปนสามารถ ถูกพม่า

ล้อมไว้จนสิ้นเสบียงอาหาร แล้วเกิดไข้ทรพิศม์ขึ้นที่ในเมือง พระมหาธรรมราชาก็ต้องยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงษาวดี[๑] เมื่อณวันอาทิตย์ เดือนยี่ แรม ๕ ค่ำ ปีกุญ พ.ศ. ๒๑๐๖.

พระเจ้าหงษาวดีได้หัวเมืองเหนือแล้ว จึงให้พระมหาธรรมราชาแลเจ้าเมืองกรมการที่ยอมอ่อนน้อมถือน้ำกระทำสัตย์ แล้วให้บังคับบัญชาการบ้านเมืองอยู่ตามเดิม ด้วยประสงค์จะเอาไว้เปนกำลังต่อไปข้างน่า แล้วให้จัดกระบวนทัพที่จะยกลงมาตีกรุงศรีอยุทธยา ให้รวบรวมเรือในหัวเมืองฝ่ายเหนือ จัดเปนกองทัพเรือ ให้พระเจ้าแปรเปนนายทัพยกลงมาจากเมืองพิศณุโลกทางแม่น้ำแควใหญ่ทัพ ๑ ส่วนทัพบกนั้นให้พระมหาอุปราชาเปนปีกขวา พระเจ้าอังวะเปนปีกซ้าย พระเจ้าตองอูเปนกองกลางยกลงมาก่อน แล้วพระเจ้าหงษาวดียกทัพหลวงตามลงมา ให้พระมหาธรรมราชา พระยาสวรรคโลก พระยาพิไชย ตามเสด็จมาในกองทัพหลวงด้วย แลครั้งนั้นพระเจ้าเชียงใหม่เมกุติบิดพลิ้วบอกป่วยเสีย ให้แต่พระยาแสนหลวง พระยาสามล้าน คุมเสบียงแลพาหนะลงมาตามเกณฑ์ พระเจ้าหงษาวดีขัดเคืองพระเจ้า

---

๑ เรื่องพระเจ้าหงษาวดีตีหัวเมืองเหนือคราวนี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่าพระมหาธรรมราชาแลผู้รักษาหัวเมืองเหนือทุกเมือง เห็นว่าศึกใหญ่เหลือกำลังก็ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงษาวดี มิได้มีเมืองใดต่อสู้ เรื่องที่ไทยต่อสู้ดังกล่าวมานี้ ไปได้ความในพงษาวดารพม่า ยุติกันกับพระราชพงษาวดารฉบับหลวงประเสริฐ.

เชียงใหม่ แต่ยังหาว่าประการใดไม่ ให้กองทัพเมืองเชียงใหม่คุมลำเลียงเสบียงอาหารตามกองทัพหลวงลงมา.

ฝ่ายกรุงศรีอยุทธยา เมื่อทราบว่าพระเจ้าหงษาวดียกกองทัพหลวงเข้ามาตีหัวเมืองเหนือ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงรับสั่งให้จัดกองทัพ ให้พระยาพิไชยรณฤทธิ พระยาวิชิตณรงค์ คุมทัพน่า พระราเมศวรราชโอรสเปนแม่ทัพหลวง ยกขึ้นไปช่วยเมืองพิศณุโลก กองทัพพระยาพิไชยรณฤทธิ พระยาวิชิตณรงค์ยกขึ้นไปถึงแขวงเมืองนครสวรรค์ ทราบว่าเสียเมืองพิศณุโลกแก่ข้าศึกแล้วก็ถอยลงมา พระราเมศวรจึงตั้งรับข้าศึกอยู่ณที่มั่นแห่ง๑ เข้าใจว่าในแขวงเมืองไชยนาท[๑] กองทัพพม่ายกลงมาถึงตรงนั้นได้รบพุ่งกับกองทัพไทยเปนสามารถ กองทัพไทยเอาปืนใหญ่ลงเรือเที่ยวไล่ยิงถูกพม่าล้มตายมาก จนกองทัพต้องหยุดชงักอยู่ พระเจ้าหงษาวดีให้ข้าหลวงขึ้นไปเร่งกองทัพเรือของพระเจ้าแปรให้รีบยกลงมา ครั้นกองทัพพระเจ้าแปรลงมาถึง พม่าจึงเข้าระดมตีกองทัพพระราเมศวรทั้งทางบกทางเรือพร้อมกัน กองทัพไทยกำลังน้อยกว่าต้านทานไม่ไหวก็ถอยลงมายังกรุงศรีอยุทธยา.

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารมีแต่เรื่องพระยาพิไชยรณฤทธิ พระยาวิชิตณรงค์ยกไปไม่ทัน ความนอกนั้นได้ความจากพงษาวดารพม่า แต่พม่าว่าพระมหินทรเปนแม่ทัพ ที่จริงคงเปนพระราเมศวรเปนแน่.

เมื่อกองทัพพระเจ้าหงษาวดียกลงมาจวนจะถึงกรุง ฯ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้กองทัพยกทัพเรือยกออกระดมตีกองทัพพระเจ้าหงษาวดีที่ใกล้ทุ่งลุมพลี ได้รบกันเปนสามารถอีกครั้ง ๑ กองทัพไทยสู้ไม่ได้ก็ต้องถอยกลับเข้าพระนคร เสียเรือรบแก่พม่าข้าศึกเปนอันมาก พระเจ้าหงษาวดีก็เลยตีได้ป้อมพระยาจักรีที่ทุ่งลุมพลี และป้อมจำปาที่พระสุนทรบุรีรักษา แล้วให้มาตีป้อมเจ้าพระยามหาเสนาที่ทุ่งหันตราได้อีกแห่ง ๑ ครั้นได้ป้อมค่ายที่กีดกั้นชั้นนอกแล้ว พระเจ้าหงษาวดีจึงให้กองทัพเข้ามาตั้งล้อมพระนครไว้ ๓ ด้าน ด้านตวันออกให้กองทัพพระเจ้าแปรตั้งที่ทุ่งวัดโพธาราม ลงไปจนคลองเกาะแก้ว ด้านเหนือให้กองทัพพระมหาอุปราชาตั้งที่ทุ่งเพนียด กองทัพหลวงของพระเจ้าหงษาวดีตั้งที่ทุ่งวัดโพธิ์เผือกใกล้ขนอนปากคู กองทัพพระยาพสิมตั้งที่ทุ่งลุมพลี ด้านตวันตกให้กองทัพพระเจ้าตองอูตั้งที่ทุ่งประเชด กองทัพพระเจ้าอังวะตั้งต่อลงมาข้างด้านใต้ทางวัดพุทไธสวรรย์.

เมื่อพม่าเข้ามาตั้งล้อมกรุง ฯ อยู่ครั้งนั้น กองทัพไทยหาได้ยกออกไปรบพุ่งอีกไม่ คงเปนด้วยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงพระราชดำริห์ว่า ข้าศึกมีกำลังมากนัก จะเอาไชยชนะในกระบวนรบพุ่งไม่ได้ จึงเปนแต่ให้เรือรบเอาปืนใหญ่คอยเที่ยวยิงมิให้ข้าศึกรุกเข้ามาใกล้พระนคร ประสงค์จะถ่วงเวลาให้ข้าศึก

ต้องเลิกทัพกลับไปเองด้วยขัดสนเสบียงอาหาร ฤๅมิฉนั้นก็คงต้องล่าไปในเวลาจวนน้ำเหนือหลากลงมา แต่พระเจ้าหงษาวดีได้ตระเตรียมการเข้ามาโดยรู้ภูมิลำเนากรุงศรีอยุทธยา มีกองทัพเรือแลปืนขนาดใหญ่มาด้วยมาก พอตั้งล้อมกรุง ฯ แล้วก็พยายามทำลายเรือรบของไทยได้หมด จนเห็นว่าไทยไม่อาจจะเอาปืนใหญ่ลงเรือไปเที่ยวไล่ยิงได้ดังแต่ก่อนแล้ว ก็ให้เอาปืนใหญ่เข้ามาตั้งจังกายิงเข้ามาในพระนคร ถูกวัดวาบ้านเรือนราษฎรหักพังลงทุก ๆ วัน จนเห็นว่าชาวพระนครพากันครั่นคร้ามอยู่แล้ว พระเจ้าหงษาวดีก็มีพระราชสาส์นเข้ามายังสมเด็จพระมหาจักรพรรดิว่าจะรบฤๅจะยอมเปนไมตรีก็ให้เลือกเอาอย่าง ๑ ในพงษาวดารพม่าว่า พวกชาวพระนครทนปืนพม่าไม่ได้ พากันกราบทูลร้องทุกข์ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงยอมเปนไมตรีกับพระเจ้าหงษาวดี.

ตรงนี้น่าจะวินิจฉัยสักหน่อย ว่าเหตุใดสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงยอมแพ้ข้าศึกโดยง่าย เพราะเมื่ออ่านไปถึงเรื่องพระเจ้าหงษาวดีตีกรุงศรีอยุทธยาคราวน่า จะแลเห็นได้ว่าถ้าไทยต่อสู้จริง ๆ พระเจ้าหงษาวดีก็ตีไม่ได้ จนต้องแต่งไส้ศึกเข้ามาลวงให้เสียการ จึงได้พระนคร ความข้อนี้ทำให้เห็นว่าเพียงพม่ายิงปืนใหญ่เข้ามาได้ถึงในเมือง เห็นจะไม่พอเปนเหตุที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจะยอมแพ้ คงจะมีเหตุอื่นอีกเปนแน่ เมื่อพิจารณาไปเห็นว่าเหตุที่แท้นั้น น่าจะเปนด้วยข้างฝ่ายไทยที่รักษาพระนคร

ไม่เปนน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ด้วยการสงครามครั้งนั้นพวกข้าราชการซึ่งเห็นว่าไม่ควรจะรบมาแต่แรก มีมากด้วยกันดังกล่าวมาแล้ว ครั้นเกิดศึกจนเสียเมืองเหนือ แลกองทัพกรุง ฯ ไปแตกพ่ายถอยกลับมา ข้าศึกเข้ามาล้อมถึงพระนคร พวกที่เห็นไม่ควรรบคงพากันโทษพระราเมศวร พระยาจักรี พระสุนทรสงคราม ว่าทนงองอาจไปเปล่า ๆ ถ้ายอมเสียช้างเผือกเสีย ๒ ช้างแต่แรกแล้ว บ้านเมืองก็จะหาเกิดขุ่นเข็ญอย่างนี้ไม่ ข้างในพระนครคงจะมีเสียงอย่างนี้อยู่โดยมาก ฝ่ายข้างพระเจ้าหงษาวดีก็ทำนองจะคิดเห็นอยู่ ว่าจะตีหักเอากรุงศรีอยุทธยาให้ได้ในคราวนั้นเห็นจะยาก ด้วยไปเสียเวลาตีหัวเมืองเหนือเสียก่อน ยังมีเวลาที่จะตีกรุง ฯ ก่อนน้ำหลากไม่มากนัก เห็นว่าจะต้องคิดผ่อนผันในทางอุบายให้เปนการยืดยาว จึงมีพระราชสาส์นถึงสมเด็จพระมหาจักรพรรดิว่า ถ้ายอมเปนไมตรีเสียโดยดี พอได้แก้ความอัปยศอดสูแล้วก็จะเลิกทัพกลับไป แลสัญญาว่าจะไม่เอากรุงศรีอยุทธยาเปนเมืองเชลย พระเจ้าหงษาวดีมีพระราชสาส์นเข้ามาดังว่านี้ ก็ต้องใจพวกข้าราชการที่ไม่อยากรบอยู่แต่เดิม จึงพากันกราบทูลร้องทุกข์ทำนองที่กล่าวในพงษาวดารพม่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่สามารถจะขัดขืนคนมากได้ ก็ต้องยอมเปนไมตรีกับพระเจ้าหงษาวดี กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า มีรับสั่งให้ปลูกพลับพลาที่วัดหัศดาวาศ คือวัดช้าง อยู่ใกล้วัดน่าพระเมรุ ให้

เชิญพระพุทธรูปแลพระธรรมพระสงฆ์ไปประดิษฐานเปนประธานแล้ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระเจ้าหงษาวดีก็เสด็จไปพบกันที่พลับพลานั้น พระเจ้าหงษาวดีทูลขอช้างเผือกเปน ๔ ช้าง กับขอพระราเมศวร พระยาจักรี พระสุนทรสงคราม ซึ่งเปนหัวน่าที่คิดให้เกิดศึกเอาตัวไปเมืองหงษาวดี แลในพงษาวดารพม่าว่า พระเจ้าหงษาวดีให้ไทยรับส่งส่วยช้างปีละ ๓๐ ช้าง เงินปีละ ๓๐๐ ชั่ง กับทั้งยอมให้ผลประโยชน์ภาษีอากรที่เก็บได้ในเมืองมะริด เปนของพม่าด้วย เพราะในสมัยนั้นเมืองมะริดเปนเมืองท่าค้าขายกับต่างประเทศ มีกำปั่นไปมาเสมอ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิยอมตามประสงค์แล้ว พระเจ้าหงษาวดีก็เลิกทัพกลับไป.

มีเนื้อความกล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารพม่าว่า ครั้งนั้นพระเจ้าหงษาวดีเอาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไปเมืองหงษาวดีด้วย ส่วนกรุงศรีอยุทธยาให้สมเด็จพระมหินทราธิราชครองเปนประเทศราช ขึ้นต่อเมืองหงษาวดีต่อมา แลยังปรากฎในพงษาวดารพม่าต่อมาอีกแห่ง ๑ ว่า เมื่อพระเจ้าหงษาวดีเฉลิมพระราชมณเฑียรได้ให้ปลูกตำหนักประทานพระเจ้ากรุงสยามด้วย ดังนี้ ความที่กล่าวในพงษาวดารพม่าตรงนี้ ข้าพเจ้าเห็นว่าจะไม่เปนความจริงด้วยครั้งนั้นเปนแต่การยอมกันโดยปรานีปรานอม ถ้าถึงจะเอาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไป ไทยเห็นจะไม่ยอมเปนไมตรี ความจริงคงจะเปนอย่างว่าในหนังสือพระราชพงษาวดาร เช่นข้าพเจ้ากล่าวมา

สงครามครั้งที่ ๔ คราวเสียกรุง ฯ แก่พระเจ้าหงษาวดี

ปีมโรง พ. ศ. ๒๑๑๑

พระเจ้าหงษาวดีขอช้างเผือกไปแล้ว เว้นอยู่ ๔ ปีก็เกิดศึกหงษาวดีมาตีเมืองไทยอีก อันเหตุการที่จะเกิดสงครามคราวนี้ก็เนื่องมาแต่สงครามคราวก่อน ด้วยพระเจ้าหงษาวดียังไม่ได้เมืองไทยเปนเมืองขึ้นสมคิด จึงพยายามที่จะให้ไทยแตกกันเปน ๒ พวก ให้จำต้องยอมอยู่ในอำนาจของพระเจ้าหงษาวดีด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ใช้ทางอุบายยกย่องพระมหาธรรมราชาให้ มีอำนาจขึ้นทางหัวเมืองเหนือ กรุงศรีอยุทธยาจะบังคับบัญชาว่ากล่าวอย่างแต่ก่อน พระเจ้าหงษาวดีก็เข้ากีดกันอุดหนุนพระมหาธรรมราชา ๆ จึงสนิทชิดชอบกับพระเจ้าหงษาวดียิ่งขึ้น แลเหินห่างจากกรุงศรีอยุทธยาไปทุกที จนที่สุดถึงไทยเกิดรบกันขึ้นเอง จึงเลยพาศึกหงษาวดีเข้ามาตีบ้านเมือง.

จะต้องเล่าเรื่องราวการสงครามครั้งนี้ เริ่มแต่พระเจ้าหงษาวดีมีไชยชนะไปจากกรุงศรีอยุทธยา กลับไปถึงเมืองหงษาวดีไม่ช้าก็ได้ข่าวว่าพระเจ้าเชียงใหม่เมกุติคบคิดกับพระยานครลำปาง

พระยาชเลียง (แพร่) พระยาน่าน แลพระยาเชียงแสน จะตั้งแขงเมืองไม่ยอมขึ้นต่อเมืองหงษาวดีต่อไป พระเจ้าหงษาวดีจึงยกกองทัพหลวงเข้ามาตีเมืองเชียงใหม่ เมื่อปลายปีชวด พ.ศ. ๒๑๐๗ นั้น เกณฑ์พระมหาธรรมราชาให้ยกกองทัพขึ้นไปช่วยด้วย ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่เห็นว่าศึกเหลือกำลังก็ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงษาวดี แต่เจ้าเมือง ๔ คน จับได้แต่พระยาเชียงแสนคนเดียว อีก ๓ คนหนีไปพึ่งพระเจ้าไชยเชษฐากรุงศรีสัตนาคนหุตอยู่ณเมืองเวียงจันท์ พระเจ้าไชยเชษฐาไม่ยอมส่งตัวให้ พระเจ้าหงษาวดีขัดเคืองจึงคิดจะยกกองทัพไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต พอได้ข่าวว่าพวกไทยใหญ่ที่จับเปนเชลยเอาไปไว้ที่เมืองหงษาวดีพากันเปนขบถขึ้น พระเจ้าหงษาวดีจึงให้พระมหาอุปราชายกกองทัพไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต ส่วนพระเจ้าหงษาวดีเลิกทัพหลวงกลับไปเมืองหงษาวดี เอาตัวพระเจ้าเชียงใหม่เมกุติไปด้วย กองทัพพระมหาธรรมราชานั้นก็ให้เลิกกลับมาบ้านเมืองเหมือนกัน.

พระมหาอุปราชายกกองทัพไปถึงกรุงศรีสัตนาคนหุต ตีได้หัวเมืองรายทางเข้าไปโดยลำดับจนถึงเมืองเวียงจันท์ ซึ่งเปนราชธานีของพระเจ้าไชยเชษฐา ๆ ต่อสู้เห็นเหลือกำลังก็ทิ้งเมืองเวียงจันท์เสีย พากองทัพหลบไปซุ่มอยู่ในป่า พระมหาอุปราชาได้เมืองเวียงจันท์ จับได้ญาติวงษ์แลมเหษีสนมกำนัลของพระเจ้าไชย

เชยฐาส่งไปเมืองหงษาวดีเปนอันมาก แล้วให้กองทัพออกติดตามพระเจ้าไชยเชษฐา ๆ ชำนาญท้องที่กว่าพวกหงษาวดี ถ้ากองทัพที่ไปติดตามมีกำลังมากก็หลบเลี่ยงเสีย ถ้าเปนกองน้อยก็ออกโจมตีเอาแตกพ่ายกลับมา แต่กองทัพหงษาวดีเที่ยวติดตามอยู่จนถึงระดูฝนก็จับพระเจ้าไชยเชษฐาไม่ได้ พระมหาอุปราชาเห็นไพร่พลบอบช้ำมากนัก จึงให้เรียกกองทัพกลับไปตั้งรวมกันอยู่ที่เมืองเวียงจันท์ หมายว่าพอสิ้นระดูฝนจึงจะให้ออกตามจับพระเจ้าไชยเชษฐาต่อไป พอกองทัพหงษาวดีถอยไปรวมอยู่ที่เมืองเวียงจันท์ พระเจ้าไชยเชษฐาได้ทีก็ให้เที่ยวตีตัดลำเลียงเสบียงอาหารซึ่งจะส่งไปยังเมืองเวียงจันท์ทุก ๆ ทาง จนกองทัพหงษาวดีอดอยาก รี้พลพากันเจ็บไข้ล้มตายลงเปนอันมาก พอสิ้นระดูฝนพระมหาอุปราชาก็ต้องรีบเลิกทัพกลับไป กองทัพพระเจ้าไชยเชษฐาติดตามตีไปจนปลายแดน กิติศัพท์จึงเลื่องฦๅว่าพระเจ้าไชยเชษฐามีไชยชนะพระเจ้าหงษาวดีในครั้งนั้น.

แต่เมื่อพระเจ้าไชยเชษฐาได้ราชธานีคืน ได้แต่เมืองเปล่า เพราะพวกหงษาวดีเก็บริบทรัพย์สมบัติ ทั้งจับมเหษีแลสนมกำนัลไปเสียเกือบหมด พระเจ้าไชยเชษฐาจะหามเหษีใหม่ จึงให้ราชทูตเชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการมาถวายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทูลขอพระเทพกระษัตรีราชธิดาไปเปนอรรคมเหษีฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระมหินทร

กำลังแค้นพระเจ้าหงษาวดี ก็ยินดีที่จะเปนสัมพันธมิตรกับพระเจ้าไชยเชษฐา แต่พเอิญเวลานั้นพระเทพกษัตรีราชธิดาประชวรอยู่ จะผัดเพี้ยนให้รอต่อไปทำนองจะเกรงว่าพระเจ้าไชยเชษฐาจะผันแปรไปเปนสัมพันธมิตรเสียกับเมืองอื่น จึงพระราชทานพระแก้วฟ้าอันเปนราชธิดาเกิดด้วยพระสนมไปแทน ครั้นพระเจ้าไชยเชษฐาทราบว่ามิใช่ราชธิดาของสมเด็จพระสุริโยไทยก็ไม่พอพระหฤทัยให้พาพระแก้วฟ้ากลับมาส่ง ว่าจะขอประทานเฉภาะพระเทพกษัตริ ด้วยประสงค์จะใคร่ได้วงษ์สมเด็จพระสุริโยไทย ซึ่งมีพระเกียรติยศเปนอย่างยอดของสัตรีไปเปนพระอรรคมเหษี สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็โปรดบัญชาตาม.

การที่กรุงศรีอยุทธยากับกรุงศรีสัตนาคนหุตให้ทูตไปมาว่ากันด้วยเรื่องขอราชธิดาครั้งนั้น พระมหาธรรมราชาทราบความ เพราะทูตเดินทางด่านสมอสอ (ในแขวงมณฑลเพ็ชรบูร) ไม่ห่างเมืองพิศณุโลกนัก ครั้นทราบว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจะประทานพระเทพกษัตรีไปยังกรุงศรีสัตนาคนหุต พระมหาธรรมราชาไม่เห็นชอบด้วย ด้วยพระเทพกษัตรีเปนพระน้องนางของพระวิสุทธิกษัตรีร่วมพระมารดาเดียวกัน บางทีพระวิสุทธิกษัตรีเองจะเปนผู้ที่ไม่เห็นชอบด้วย ด้วยรู้อยู่ว่าพระเจ้าหงษาวดีคงจะยกกองทัพมาตีกรุงศรีสัตนาคนหุตอีก พระมเหษีสนมกำนัลของพระเจ้าไชยเชษฐาเคยถูกกองทัพหงษาวดีจับไปได้คราวหนึ่งแล้ว ถ้ารบกันขึ้นอีก

เกรงพระเทพกษัตรีจะไปเปนอันตราย ท่านองพระวิสุทธิกษัตรีจะทูลขอให้พระมหาธรรมราชาคิดอ่านคัดง้าง อย่าให้ส่งพระเทพกษัตรีไปยังกรุงศรีสัตนาคนหุต แต่ในเวลานั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่ไว้พระไทยพระมหาธรรมราชาเสียแล้ว จึงไม่ทรงหารือเรื่องที่จะประทานพระเทพกษัตรีแก่พระเจ้าไชยเชษฐา พระมหาธรรมราชาจะไปทูลห้ามปรามสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่ได้ จึงให้คนเร็วรีบไปทูลความแก่พระเจ้าหงษาวดี ๆ ก็ให้กองทัพมาซุ่มสกัดทางอยู่ พอข้าหลวงกรุงศรีอยุทธยาเชิญพระเทพกษัตรีไป กองทัพพม่าก็เข้าชิงนางพาไปเสียยังเมืองหงษาวดี ฝ่ายพระมหาธรรมราชาคงอุบายบอกลงมาทูลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ว่าพระเจ้าหงษาวดีให้มาชิงพระเทพกษัตรีไปโดยอำเภอพระหฤไทย พระมหาธรรมราชาหาได้รู้เห็นด้วยไม่ ข้างกรุงศรีอยุทธยาก็รู้เท่าทันพระมหาธรรมราชา แต่ไม่อาจจะว่ากล่าวอย่างไร ด้วยกิดพระเจ้าหงษาวดีอยู่ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเห็นจะรู้สึกอัปรยศอดสูในครั้งนี้มาก จึงทรงมอบราชการบ้านเมืองแก่พระมหินทร[๑]แล้ว

---

๑ เรื่องสมเด็จพระมหินทราธิราชครองราชสมบัติ หนังสือพระราชพงษาวดารแย้งกันอยู่ บางฉบับตั้งต้นรัชกาลแต่ตอนนี้ไปเปนครั้งที่ ๑ จนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกลับเข้าว่าราชการ แล้วไปนับเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิสวรรคตแล้วเปนรัชกาลสมเด็จพระมหินทรครั้งที่ ๒ อิกคราว ๑ แต่บางฉบับนับรัชกาลสมเด็จพระมหินทรต่อเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิสวรรคต ข้าพเจ้าเห็นชอบด้วย เชื่อว่าได้ราชาภิเศกต่อเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิสวรรคต.

เสด็จออกทรงผนวช แลในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ข้าราชการก็ออกบวชตามเสด็จด้วยเปนอันมาก.

การที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จออกทรงผนวชครั้งนั้น ที่แท้เสมอเร่งให้เกิดเหตุร้ายแก่บ้านเมือง เพราะทำให้เกิดรวนเรในข้าราชการ อันเห็นได้เช่นที่พากันออกบวชตามเสด็จเสียเปนอันมากนั้นเปนต้น แต่ข้อสำคัญนั้นคือที่เปนเหตุให้พระมหาธรรมราชาสิ้นความยำเกรงกรุงศรีอยุทธยา เพราะพระมหินทรเปนแต่น้องของพระมเหษีมิใช่เปนพระราชบิดาเหมือนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เพราะฉนั้นจึงปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พอพระมหินทรขึ้นว่าราชการเมือง พระมหาธรรมราชาก็ตั้งเกี่ยงแย่ง จะต้องการอย่างไรก็อ้างพระเจ้าหงษาวดีบังคับบัญชาลงมายังกรุงศรีอยุทธยา พระมหินทรก็จำต้องผ่อนผันทำตาม ด้วยเกรงอำนาจพระเจ้าหงษาวดี พระมหินทรได้ความคับแค้นพระหฤทัยหนักเข้าจึงคิดจะกำจัดพระมหาธรรมราชาเสีย ครั้งนั้นพระมหินทรได้พระยาราม (รณรงค์ผู้ ว่าราชการเมืองกำแพงเพ็ชร) ซึ่งเอาใจออกหากจากพระมหาธรรมราชามาอยู่ในกรุง ฯ เปนที่ปฤกษา จึงคิดเปนกลอุบาย บอกความลับไปยังพระเจ้าไชยเชษฐาให้ยกกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตลงมาตีเมืองพิศณุโลก พระมหินทรจะยกกองทัพกรุง ฯ ขึ้นไปประหนึ่งว่าจะไปช่วยเมืองพิศณุโลก เมื่อได้ทีแล้วให้ช่วยกันจับพระมหาธรรมราชาให้จงได้ ฝ่ายพระเจ้า

ไชยเชษฐาก็แค้นพระมหาธรรมราชาอยู่ด้วยเรื่องพระเทพกษัตริ จะลงมาตีเมืองพิศณุโลกอยู่ครั้ง ๑ แล้ว แต่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิห้ามเสียจึงมิได้ยกลงมา ครั้นพระมหินทรชวนขึ้นไปก็สมคิด จึงให้ตระเตรียมกองทัพ พอถึงระดูแล้งปลายปีขาล พ. ศ. ๒๑๐๙ พระเจ้าไชยเชษฐาก็ยกกองทัพลงมายังเมืองพิศณุโลก ทำกิติศัพท์ให้ปรากฏแพร่หลายว่าจะลงมาตีกรุงศรีอยุทธยา เพราะสมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ทรงสัญญาว่าจะประทานพระเทพกษัตริแล้วแกล้งให้ได้ความอัปรยศอดสู ให้คนทั้งหลายเข้าใจว่าที่มาตีเมืองพิศณุโลกก่อน เพราะเปนเมืองด่านของกรุงศรีอยุทธยาข้างฝ่ายเหนือ พระเจ้าไชยเชษฐายกลงมาครั้งนั้น หมายจะรีบเร่งระดมตีให้ได้เมืองพิศณุโลกก่อนกองทัพพระเจ้าหงษาวดียกมาช่วย ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า กองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตยกมาเปน ๕ ทัพ มาทางเมืองนครไทย ครั้นมาถึงเมืองพิศณุโลก กองทัพพระเจ้าไชยเชษฐาตั้งที่ตำบลโพธิ์เรียง ตรงประตูสวรรค์ออกไปทางด้านตวันออก ห่างเมืองประมาณ ๕๐ เส้น ทัพพระยาแสนสุรินทรขว้างฟ้าตั้งที่บ้านเตาไหทางด้านเหนือ ทัพพระยามือไฟตั้งที่ตำบลวัดเขาพราหมณ์ เข้าใจว่าทางด้านตวันออกเฉียงเหนือ ทัพพระยานคร (พนม) ตั้งที่ตำบลสระแก้วทางด้านตวันออกเฉียงใต้ ทัพพระยามือเหล็กตั้งที่ตำบลบางสะแก (จะเปนด้านไหนสืบยังไม่ได้ความ)

ฝ่ายพระมหาธรรมราชาเมื่อได้ข่าวว่ากองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตยกมา ยังไม่สงไสยว่ายกมาโดยกลอุบายของพระมหินทร จึ่งบอกข่าวศึกลงมายังกรุงศรีอยุทธยาขอกองทัพขึ้นไปช่วย แล้วให้ขนเสบียงอาหารต้อนผู้คนเข้าในเมืองพิศณุโลก ตระเตรียมป้องกันเมืองเปนสามารถ แล้วยังไม่วางพระไทย ให้บอกไปขอกองทัพพระเจ้าหงษาวดีมาช่วยอีกทาง ๑ พระมหินทรได้รับใบบอกพระมหาธรรมราชาขอกองทัพขึ้นไปช่วยก็สมหมาย จึ่งมีรับสั่งให้พระยาสีหราชเดโชไชยกับพระท้ายน้ำรีบคุมกำลังขึ้นไปก่อนกอง ๑ เหมือนอย่างว่าจะให้ขึ้นไปช่วยรักษาข้างในเมืองพิศณุโลก ดำรัสสั่งเปนความลับไปแก่พระยาสีหราชเดโชไชยว่า ถ้ากองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตกับกองทัพกรุงศรีอยุทธยาขึ้นไปถึงพร้อมกันเมื่อใด ให้พระยาสีหราชเดโชไชยเปนไส้ศึกขึ้นในเมือง ครั้นพระยาสีหราชเดโชไชยล่วงน่าไปแล้ว พระมหินทรจึ่งทรงจัดกองทัพเรือ ให้พระยารามซึ่งเปนพระยาจักรี[๑] คุมกองน่า พระมหินทรเสด็จเปนจอมพลในกองหลวงยกตามขึ้นไปยังเมืองพิศณุโลก กองน่าไปตั้งอยู่ที่วัดจุฬามณี กองหลวงตั้งอยู่ที่ปากพิงข้างใต้เมืองลงมา.

ฝ่ายพระยาสีหราชเดโชไชยขึ้นไปถึงเมืองพิศณุโลก กลับ

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระยารามกับพระยาจักรีคุมทัพน่าไปด้วยกัน ๒ คน ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเห็นจะเปนคนเดียว คือพระยารามรณรงค์ได้เปนที่พระยาจักรีขึ้นด้วยมีความปรากฎอยู่ต่อไปข้างน่า.

ไปเข้าเปนพวกพระมหาธรรมราชา ทูลความลับทั้งปวงให้ทรงทราบ พระมหาธรรมราชาจึงให้ห้ามกองทัพกรุง ฯ มิให้เข้าไปในเมือง แล้วให้ทำแพไฟขึ้นเปนอันมาก จุดไฟปล่อยแพให้ลอยลงมาไหม้กองทัพเรือกรุงศรีอยุทธยาแตกร่นลงมาจนถึงทัพหลวง ฝ่ายข้างกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตเมื่อรู้ว่ากองทัพกรุง ฯ ยกขึ้นไปถึง ก็เข้าระดมตีเมืองพิศณุโลก รบพุ่งกันเปนสามารถ แต่เวลานั้นกองทัพกรุง ฯ ถอยลงมาเสียแล้ว กองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตก็ตีเอาเมืองไม่ได้ พอได้ข่าวว่ากองทัพพระยาภุกามกับพระยาเสือหาญ ซึ่งพระเจ้าหงษาวดีให้เข้ามาช่วยพระมหาธรรมราชา มาจวนจะถึงเมืองพิศณุโลก พระเจ้าไชยเชษฐาก็เลิกทัพกลับไปเมืองเวียงจันท์ พระมหินทรทรงทราบว่ากองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตเลิกกลับไปแล้ว ก็เลิกทัพหลวงกลับลงมากรุงศรีอยุทธยา.

พอเสร็จการศึกพระมหาธรรมราชาก็เสด็จไปเมืองหงษาวดีไปทูลร้องทุกข์ต่อพระเจ้าหงษาวดี ในเรื่องที่พระมหินทรคบคิดกับพระเจ้าไชยเชษฐามาทำร้าย พระเจ้าหงษาวดีก็สมคเน จึงอภิเศกพระมหาธรรมราชาให้เปนพระศรีสรรเพ็ชญ์[๑] เจ้าฟ้าพิศณุโลก

๑ นามว่า "ศรีสรรเพ็ชญ์" นี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ว่าเปนพระนามถวายพระมหาธรรมราชา เมื่อทำพิธีราชาภิเศก แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสังเกตเห็นในนามเจ้าฟ้าเมืองเชียงแขง ซึ่งเข้ามาสามิภักดิเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ว่าที่จริงเปนนามเจ้าประเทศราชตามธรรมเนียมของพม่า.

เรียกในพงษาวดารพม่าว่า "เจ้าฟ้าสองแคว[๑]" เปนประเทศราชขึ้นต่อเมืองหงษาวดี มิให้ขึ้นกรุงศรีอยุทธยาต่อไป.

ฝ่ายพระมหินทรเมื่อถอยทัพกลับมาถึงกรุงศรีอยุทธยาแล้ว ครั้นทราบความว่าพระมหาธรรมราชาออกไปเมืองหงษาวดี ก็เข้าพระไทยว่าคงไปฟ้องร้องยุยงพระเจ้าหงษาวดีให้มาทำร้ายกรุงศรีอยุทธยา เกรงการจะหนักแน่นเหลือกำลัง ด้วยเห็นข้าราชการยังรวนเรไม่เปนน้ำหนึ่งใจเดียวกัน จึงไปทูลวิงวอนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้ลาผนวช เชิญเสด็จขึ้นครองราชสมบัติว่าราชการบ้านเมืองดังแต่ก่อน แล้วสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระมหินทรก็รีบเสด็จขึ้นไปยังเมืองพิศณุโลกด้วยกัน ในเวลาพระมหาธรรมราชายังอยู่ที่เมืองหงษาวดี รับพระวิสุทธิกษัตรีราชธิดา ซึ่งเปนมเหษีพระมหาธรรมราชา กับทั้งพระโอรสธิดามาจากเมืองพิศณุโลก หวังจะให้พระมหาธรรมราชาเปนห่วง ไม่กล้าขอกองทัพหงษาวดีมาตีกรุงฯ แลครั้งนั้นเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จกลับมาถึงเมืองนครสวรรค์ ให้พระมหินทรคุมกองทัพขึ้นไปยังเมืองกำแพงเพ็ชร หวังจะทำลายเมืองเสียมิให้ข้าศึกอาไศรยเปนที่มั่นได้ต่อไป ครั้นกองทัพยกขึ้นไปถึง ขุนอินทรเสนากับขุนต่างใจซึ่งพระมหาธรรมราชาให้รักษาเมืองกำแพงเพ็ชร ทราบว่ากองทัพกรุงฯ จะขึ้นไปทำลายเมืองกำแพงเพ็ชร ด้วยเกิดเปนอริกับ

---

๑ คำว่า "สองแคว" เปนชื่อเก่าของเมืองพิศณุโลก.

พระมหาธรรมราชา ก็ไม่เข้าด้วย ช่วยกันรวบรวมกำลังยกออกปล้นค่ายพระยาศรี ฯ กองทัพน่า ซึ่งเข้าไปตั้งอยู่ใกล้เมือง ครั้งนั้นกองทัพกรุง ฯ ซึ่งยกขึ้นไปคงประมาท โดยคาดว่าจะไม่มีผู้ใดต่อสู้ ก็พ่ายแพ้พวกเมืองกำแพงเพ็ชร พระมหินทรเห็นว่าจะทำการไม่สำเร็จก็เลิกทัพกลับลงมา.

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จกลับมาถึงกรุง ฯ ก็ให้ลงมือจัดการตระเตรียมป้องกันพระนคร ด้วยคาดว่าคงมีศึกหงษาวดีมาในไม่ช้า แลการตระเตรียมครั้งนั้นได้จัดการแก้ไขเพิ่มเติมเครื่องป้องกันพระนคร มีปรากฎในหนังสือพระราชพงษาวดารหลายอย่างคือ:—

๑ "ให้แต่งป้อมเพ็ชรแลหอรบ ระยะไกลกันแต่เส้น ๑" อธิบายความข้อนี้ว่า ป้อมเพ็ชรซึ่งตั้งตรงแม่น้ำข้างด้านใต้ ได้สร้างขึ้นแต่เมื่อเตรียมสู้ศึกคราวก่อน พร้อมกับก่อกำแพงพระนคร คราวนี้แก้ไขตกแต่งให้แขงแรงขึ้น แลหอรบนั้นของเดิมยังห่างนัก ให้สร้างเพิ่มเติมขึ้นให้มีทุกระยะเส้น ๑ รอบพระนคร.

๒ "วางปืนใหญ่ไว้ระยะแต่ ๑๐ วา ปืนบเรียมจ่ารงมณฑกระยะไกลแต่ ๕ วา" ข้อนี้อธิบายว่า ปืนบนป้อมปราการนั้นให้เอาปืนขนาดเขื่องตั้งรายระยะ ๑๐ วาต่อกระบอก ๑ รายปืนขนาดย่อมลงมาระยะ ๕ วาต่อกระบอก ๑ (ปืนเห็นจะมากมายหลายพันด้วยแนวกำแพงพระนครยาวมาก)

๓ "กำแพงพระนคร ขณะนั้นตั้งโดยขบวนเก่า แลยังไปรอลงตั้งในริมแม่น้ำ พระยารามก็ให้ตั้งค่ายรายไปตามริมน้ำเปนชั้น ๑ แล้วไว้ปืนจ่ารงมณฑกสำหรับค่ายนั้นก็มาก" ข้อนี้อธิบายว่า ความที่กล่าวตรงนี้หมายเฉภาะแต่ด้านตวันออก (คือตั้งแต่วังจันทรเกษม ลงมาจนวัดสุวรรณดาราราม) ด้านเดียว ดังจะเห็นได้เมื่อกล่าวถึงเวลารบกันต่อไปข้างน่า เพราะด้านตวันออกนี้แม่น้ำสักเวลานั้นยังลงทางบ้านม้า มาออกปากเข้าสารห่างพระนครนักต้องขุดคูเมืองอีกชั้น ๑ (ตรงที่เปนลำแม่น้ำน่าสถานีรถไฟเดี๋ยวนี้แต่ยังเปนคลองแคบ) เรียกว่าคลองขื่อน่า แนวกำแพงพระนครด้านตวันออกครั้งนั้นก็ยังอยู่ภูก (พ้นวัดเสนาศน์) เข้ามา จึงให้ตั้งค่ายรายข้างนอกกำแพง รักษาคูเมืองอีกชั้น ๑

๔ "ให้ปลูกหอโทนในกลางน้ำไกลริมฝั่งออกไป ๕ วา รอบพระนคร มิให้ข้าศึกเอาเรือเข้ามาตีริมพระนครได้" ข้อนี้อธิบายว่า นอกจากด้านตวันออก [อีก ๓ ด้าน] ที่มีลำแม่น้ำเปนคูพระนครอยู่แล้วให้ปลูกหอรบลงไปในลำแม่น้ำ รายเปนระยะไปทั้ง ๓ ด้านดังนี้.

ฝ่ายพระมหาธรรมราชาอยู่ที่เมืองหงษาวดี ครั้นได้ทราบว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระมหินทรขึ้นไปรับพระวิสุทธิกษัตรีกับพระโอรสธิดาพาไปไว้เปนตัวจำนำที่กรุงศรีอยุทธยาก็ตกพระไทยรีบนำความไปทูลแก่พระเจ้าหงษาวดี ๆ จึงสั่งให้เตรียมกองทัพจะมา

ตีกรุงศรีอยุทธยา ให้พระมหาธรรมราชากลับมาก่อน ให้มาตระเตรียมกองทัพหัวเมืองเหนือไว้ แล้วพระเจ้าหงษาวดีก็ให้กะเกณฑ์เมืองประเทศราชแลหัวเมืองขึ้นทั้งปวงเข้ากองทัพ พอปลายระดูฝนพระเจ้าหงษาวดีก็ยกกองทัพหลวงออกจากพระนคร เมื่อณวันอาทิตย์เดือน ๑๑ แรม ๖ ค่ำ ปีมะโรง จุลศักราช ๙๓๐ พ. ศ. ๒๑๑๑ กระบวนทัพพระเจ้าหงษาวดียกเข้ามาครั้งนี้ จัดเปนทัพกษัตริย์ ๗ ทัพ คือพระมหาอุปราชาทัพ ๑ พระเจ้าแปรทัพ ๑ พระเจ้าตองอูทัพ ๑ พระเจ้าอังวะทัพ ๑ กองทัพเหล่านี้มีกองไทยใหญ่สมทบทุกทัพ แลให้พระราชบุตรซึ่งครองเมืองสาวดีสมทบกับพวกเมืองเชียงใหม่เชียงตุงอีกทัพ ๑ ทัพหลวงของพระเจ้าหงษาวดีทัพ ๑ กองทัพไทยของพระมหาธรรมราชาอีกทัพ ๑ จึงรวมเปน ๗ ทัพด้วยกัน พงษาวดารพม่าว่า รวมทุกทัพเปนจำนวนพล ๕๐๐,๐๐๐ ยกเข้ามาทางด่านแม่ละเมา แลมาประชุมทัพที่เมืองกำแพงเพ็ชรเหมือนคราวก่อน.

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยา ในคราวนี้ไม่มีท่าทางที่จะไปรบพุ่งที่อื่นได้เหมือนคราวก่อน เพราะหัวเมืองเหนือเปนขบถไปเข้าข้างข้าศึกเสียทั้งหมด แม้ผู้คนในมณฑลราชธานีก็ตื่นแตกหลบหนีเสียมาก รวบรวมไพร่พลไม่ได้เต็มตามจำนวน เพราะเหตุเหล่านี้จึงได้แต่เอาพระนครเปนที่มั่นคอยต่อสู้ข้าศึกอยู่แห่งเดียว กองทัพพระเจ้าหงษาวดีก็ยกลงมาได้โดยสดวก มาถึงกรุงศรีอยุทธยา

แต่เดือนอ้าย ให้ตั้งค่ายรายล้อมพระนครไว้ ด้านเหนือพระเจ้าหงษาวดีตั้งอยู่ณทุ่งลุมพลี ข้างในกรุง ฯ เอาปืนนารายน์สังหารตั้ง "ในช่องมุมสบสวรรค์" (คือที่ป้อมมุมเมืองตรงโรงทหารทุกวันนี้) ยิงไปถึงกองทัพพระเจ้าหงษาวดี ถูกช้างม้ารี้พลล้มตาย พระเจ้าหงษาวดีจึงให้ถอยทัพหลวงไปตั้งที่บ้านมหาพราหมณ์ ให้พ้นทางปืนใหญ่ แลให้กองทัพพระเจ้าตองอู ทัพพระยาพสิม ทัพพระยาอภัยคามินี ทัพมอญเมืองเมาะตมะ ตั้งรายกันไปข้างด้านเหนือ ด้านตวันออกให้กองทัพพระมหาอุปราชากับกองทัพพระมหาธรรมราชาไปตั้ง ด้านตวันตก (ไม่เปนด้านสำคัญ ด้วยแม่น้ำกว้าง มิใช่ทางที่จะเข้าตีพระนคร) ให้กองทัพเจ้าเมืองสาวดีกับกองทัพเมืองเชียงใหม่ แลพวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่ไปตั้ง ด้านใต้ให้กองทัพพระเจ้าอังวะลงมาตั้ง พิเคราะห์ตามแผนที่กองทัพข้าศึกซึ่งตั้งล้อมกรุง ฯ คราวนี้ ไม่กล้าเข้ามาตั้งใกล้เหมือนคราวก่อน คงเปนด้วยไทยมีปืนใหญ่ที่มีกำลังแรงมากขึ้น คอยยิงกราดมิให้เข้ามาได้.

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยา การรักษาพระนครต่อสู้ข้าศึกครั้งนี้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้พระยารามเปนผู้บัญชาการทั่วไป ส่วนพนักงานรักษาน่าที่นั้น ข้างด้านตวันออกเปนด้านสำคัญ เพราะคูเมืองยังแคบ เปนทางที่ข้าศึกจะเข้าได้ง่ายกว่าทางอื่น ให้พระยากลาโหม พระยาพลเทพ พระมหาเทพ เปนนายกองพล

๓ กอง แลให้ผู้ว่าราชการหัวเมืองมณฑลราชธานี ซึ่งเกณฑ์เข้ามาช่วยต่อสู้ข้าศึกเข้าสมทบ ประจำรักษาแต่ประตูหอรัตนไชยลงไปจนเกาะแก้ว (คือแต่หัวรอลงไปจนปากเข้าสาร เหนือวัดพระเจ้าพนันเชิง) ด้านใต้อันเปนบ้านจีนแลแขกฝรั่ง ให้พระยาพระคลังเป่นนายกองพล รักษาแต่เกาะแก้ว[๑]ถึงประตูไชยระยะ ๑ ให้พระยาอินทรานครบาลเปนนายกองพล รักษาแต่ประตูไชยไปจนประตูชีขันระยะ ๑ ด้านตวันตกให้พระท้ายน้ำเปนนายกองพล รักษาแต่ประตูชีขันไปจนมุมศาลหลวง[๒] ด้านเหนือพระยาสีหราชเดโชไชยเปนนายกองพล รักษาแต่มุมศาลหลวงมาถึงพระราชวังระยะ ๑ พระยาธรรมาเปนนายกองพล รักษาแต่พระราชวังมาจนขื่อน่า (ที่หัวรอบรรจบด้านตวันออก) ระยะ ๑ พระยารามผู้บัญชาการทั่วไปคุมพลตั้งอยู่ที่ท้องสนามหลวง แล้วจัดกองแล่นเตรียมไว้สำหรับเปนกองหนุนพนักงานรักษาน่าที่ ในเวลาต้องการกำลังช่วย ด้านละ ๕ กอง ทั้ง ๔ ด้าน แลครั้งนั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้มีพระราชสาส์นขึ้นไป ยังกรุงศรีสัตนาคนหุต ขอให้พระเจ้าไชยเชษฐายกกองทัพลงมาช่วยด้วยอีกทาง ๑.

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า แต่ประตูไชยจนประตูวังไชย สอบกับท้องที่เห็นว่าห่างไม่มาก ระยะก็สั้นนัก

๒ ที่ว่ามุมศาลหลวงตรงนี้ สงไสยว่า ที่จริงจะเปนมุมเมืองที่หัวแหลม.

ในพงษาวดารพม่าว่า เมื่อกองทัพหงษาวดีเข้ามาตั้งล้อมกรุง ฯ แล้ว พระเจ้าหงษาวดีเรียกแม่ทัพทั้งปวงมาประชุมปฤกษาการที่จะตีกรุงศรีอยุทธยา พระมหาอุปราชาเห็นว่ากำลังกองทัพที่ยกมามีมาก ควรจะเข้าตีหักเอาพระนครให้พร้อมกันทุกด้านทีเดียว ให้ได้กรุงศรีอยุทธยาเสียโดยเร็ว เพราะช้าวันไปจะเกิดความลำบากด้วยเรื่องเสบียงอาหาร อีกประการ ๑ ถ้าช้าไปถึงระดูฝนก็จะทำการไม่ถนัด จึงเห็นว่าควรจะรีบเข้าระดมตีเอากรุงศรีอยุทธยาเสียให้ได้โดยเร็ว พระเจ้าหงษาวดีไม่เห็นชอบด้วย ว่ากรุงศรีอยุทธยามีแม่น้ำล้อมเปนที่คับขันมั่นคงไม่เหมือนเมืองอื่น แล้วการที่ไทยจัดป้องกันบ้านเมืองก็ตระเตรียมไว้เปนสามารถ ถึงคนน้อยก็อาจจะสู้คนมากได้ ถ้ายกเข้าตีพร้อมกันทุกด้านดังว่า จะเสียรี้พลล้มตายมากนัก ถ้าฉวยตีไม่ได้ดังคาดก็จะพากันเสียทีข้าศึกทุกทัพ จำจะต้องคิดอ่านตีกรุง ฯ โดยวิธี ถึงจะช้าวันไปก็อย่าให้มีท่าทางที่จะเสียทีข้าศึกจึงจะชอบ จึงกะการให้เข้าตีพระนครแต่ข้างด้านตวันออกด้านเดียว ด้วยคูเมืองยังแคบดังกล่าวมาแล้ว ด้านอื่นเปนแต่ให้ล้อมไว้ให้มั่นคง พระเจ้าหงษาวดีจึงย้ายค่ายหลวงมาตั้งที่ใกล้วัดมเหยงค์ข้างด้านตวันออก ให้กองทัพพระมหาธรรมราชาไปเที่ยวตัดต้นตาลส่งมาให้มาก แล้วให้พระมหาอุปราชาเปนผู้อำนวยการตีพระนคร ให้ตั้งค่ายแนวแรกห่างคูเมืองออกไปประมาณ ๓๐ เส้นก่อน อาไศรยค่ายนั้นจัดการเตรียมพร้อม

แล้วก็ให้รุกเข้ามาตั้งค่ายอีกแนว ๑ ห่างค่ายเก่าเข้ามาประมาณ ๑๐ เส้น ขุดดินทำสนามเพลาะและถมเชิงเทินแล้วเอาไม้ตาลปักรายเป็นเสารเนียดกันปืนที่ยิงไปจากในกรุง ฯ พวกหงษาวดีที่เข้ามาตั้งค่ายถูกชาวพระนครเอาปืนใหญ่ยิงล้มตายเป็นอันมาก จะเข้ามาทำการกลางวันไม่ได้ ต้องลอบเข้ามาตั้งค่ายต่อเวลากลางคืน เจ้าน่าที่ในพระนครก็แต่งกองอาสาออกทลวงฟัน สู้รบกันมิได้ขาด พระเจ้าหงษาวดีต้องให้ไพร่พลมาเพิ่มเติมอีกเป็นอันมาก จึงตั้งค่ายแนวที่ ๒ ลงได้ ครั้นทำค่ายแนวที่ ๒ มั่นคงแล้วก็ให้รุกเข้ามาตั้งแนวที่ ๓ ถึงคูเมือง ตอนนี้ใกล้ค่ายไทย ๆ ยิงได้ถนัด ถูกพวกหงษาวดีล้มตายลงมากกว่าแต่ก่อน ต้องขุดอุโมงค์เดินบังตัวเข้ามาเป็นหลายสาย ครั้นใกล้ลำน้ำแล้วจึงขุดอุโมงค์แล่นหากันตามแนวค่าย ทำการแต่ในเวลากลางคืน พยายามอยู่กว่า ๒ เดือนจึงเข้ามาตั้งค่ายแนวที่ ๓ ได้ถึงคูเมือง แต่ก็มาติดอยู่เพียงนั้น ด้วยพวกชาวพระนครยังรักษาน่าที่แขงแรง พวกหงษาวดีจะข้ามคูเมืองเข้ามา ถูกไทยยิงล้มตายต้องถอยกลับออกไปหลายคราว ข้ามเข้ามาไม่ได้ พระเจ้าหงษาวดีจึงให้กองทัพเรืออ้อมลงมาทางตะพานเผาเข้า (คือที่เรียกว่าคลองสะกุกทุกวันนี้) มาออกบางไทร ลงมาตั้งตรวจตรารักษาลำแม่น้ำแต่เมืองธนบุรีเมืองนนทบุรีขึ้นมา กักเรือมิให้ขึ้นมาช่วยที่กรุง ฯ ได้แล้ว ทางโน้นให้ระดมคนเข้าถมคูทำทางข้ามเข้ามาตีพระนคร ให้แบ่งน่าที่

กันเปน ๓ ตอน ตอนข้างใต้ให้กองทัพพระมหาอุปราชาถมคูทำทางเข้ามาตรงเกาะแก้ว (ตรงน่าวัดสุวรรณดาราราม) ทาง ๑ ตอนกลางให้พระเจ้าแปรคุมพล ทำทางข้ามคูเข้ามาที่วัดจันทน์ตรงบางเอียน (หลังสถานีอยุทธยาทุกวันนี้) ทาง ๑ ตอนเหนือให้กองทัพพระเจ้าอังวะถมคูทำทางเข้ามาตรงตะพานเกลือ (ที่ใต้วังจันทรเกษม) อีกทาง ๑ พระเจ้าหงษาวดีคาดโทษว่า ถ้าด้านไหนทำไม่สำเร็จจะเอาโทษแม่ทัพถึงชีวิตร พระมหาอุปราชา พระเจ้าอังวะ พระเจ้าแปร ต่างเกรงพระราชอาญาก็ให้เอาไม้ตาลทำทุยทูพอบังตัวไพร่พล แล้วรีบเร่งขับต้อนเข้ามาถมคลอง ชาวพระนครเอาปืนยิงตายเสียมากกว่ามาก พวกหงษาวดีก็ยังขับกันหนุนเนื่องเข้ามา คนข้างน่าตายลง คนมาข้างหลังก็เอาดินถมทับศพเลยมา ด้วยความกลัวอาญาพระเจ้าหงษาวดีเปนกำลัง.

ในขณะนี้พเอิญสมเด็จพระมหาจักรพรรดิประชวรสวรรคต ชาวพระนครก็มีความว้าเหว่ พระยาราม พระยากลาโหม แลพระมหาเทพ เห็นว่าไพร่พลพากันย่อท้อจะรักษาค่ายริมคูเมืองไว้ไม่ได้ จึงให้กองทัพถอยเข้ามาตั้งค่ายอีกแนว ๑ ข้างในพระนครเอากำแพงเมืองเปนแนวน่าต่อสู้ข้าศึก พระเจ้าหงษาวดีเห็นได้ทีก็ให้ขับพลเข้าตีพระนครทางด้านตวันออกพร้อมกัน ข้าศึกเข้าเมืองได้ที่ตรงเกาะแก้ว แต่พระมหาเทพผู้เปนนายด้านตรงนั้น

เข้มแขงในการศึก เอาค่ายแนวในเมืองที่ทำขึ้นใหม่เปนที่มั่นต่อสู้รับข้าศึกไว้อยู่ พวกหงษาวดีล้มตายลงเปนอันมาก จะตีหักเอาพระนครไม่ได้ก็ต้องถอยข้ามคูกลับออกไป.

พระเจ้าหงษาวดีพยายามตีกรุงศรีอยุทธยามาแต่เดือนอ้ายปีมโรง จนถึงเดือน ๕ ปีมเสง .พ .ศ ๒๑๑๒ ยังไม่ได้พระนครก็ทรงพระวิตก เพราะจะถึงระดูฝน จึงปฤกษาพระมหาธรรมราชาว่าทำอย่างไรจึงจะให้เสร็จศึกเสียได้โดยเร็ว พระมหาธรรมราชาทูลว่าการต่อสู้รักษาพระนครนั้น พระยารามเปนตัวสำคัญอยู่คนเดียว ถ้าได้ตัวพระยารามมาเสียแล้ว ก็เห็นจะได้พระนครโดยง่าย พระมหาธรรมราชาจึงรับอาสา แล้วมีหนังสือลับให้ข้าหลวงเดิมถือเข้ามาถวายพระวิสุทธิกษัตรี ว่าศึกหงษาวดีเข้ามาประชิดติดพระนครถึงเพียงนี้แล้ว ไม่พอที่สมเด็จพระมหินทราธิราชจะดื้อดึงต่อสู้ให้ผู้คนล้มตายต่อไป ควรจะให้มาขอเปนไมตรีกับพระเจ้าหงษาวดีเสียโดยดี เหตุการณ์ทั้งปวงที่ได้เปนมานั้นพระเจ้าหงษาวดีก็รับสั่งอยู่ว่า เปนเพราะพระยารามคนเดียวยุยงให้แตกร้าวกันขึ้น ถ้าสมเด็จพระมหินทรส่งตัวพระยารามออกมาถวายเสีย พระเจ้าหงษาวดีก็คงจะยอมเปนไมตรีเหมือนอย่างครั้งก่อน พระวิสุทธิกษัตรีนำหนังสือนั้นไปถวายสมเด็จพระมหินทร ๆ จึงให้ข้าราชการทั้งปวงปฤกษากันว่าจะควรทำประการใด ในขณะนั้นข้าราชการทั้งปวงเห็นว่าการต่อสู้ป้องกันพระนครเสียเปรียบข้า

ศึกมาก ก็พากันย่อท้อ แม้ตัวพระยารามเองก็สิ้นความคิดที่จะต่อสู้อย่างไรต่อไป จึงเห็นพร้อมกันโดยมากว่าควรจะขอเปนไมตรีกับพระเจ้าหงษาวดีตามที่พระมหาธรรมราชาแนะนำเข้ามา สมเด็จพระมหินทรจึงอาราธนาสมเด็จพระสังฆราชให้ออกไปเจรจาขอเปนไมตรีกับพระเจ้าหงษาวดี แลให้ข้าราชการผู้ใหญ่พาตัวพระยารามออกไปถวายพระเจ้าหงษาวดีด้วย พระเจ้าหงษาวดีให้รับตัวพระยารามไว้แล้ว จึงให้แม่ทัพทั้งปวงประชุมปฤกษากัน ว่าจะควรเปนไมตรีกับสมเด็จพระมหินทรฤๅประการใด แม่ทัพทั้งปวงทูลว่ากรุงศรีอยุทธยาเหมือนหนึ่งอยู่ในเงื้อมมือแล้ว ที่จะยอมเปนไมตรีหาควรไม่ พระเจ้าหงษาวดีจึงมีรับสั่งแก่ทูตว่า ถ้าสมเด็จพระมหินทรจะใคร่ให้เลิกการสงครามก็ต้องรับแพ้ยอมเปนเชลย อย่ามีข้อความขอร้องอย่างหนึ่งอย่างใดจึงจะยอม ทูตนำความกลับเข้ามาทูลสมเด็จพระมหินทรก็มีรับสั่งให้ปฤกษาข้าราชการเหมือนหนหลัง คราวนี้ข้าราชการทั้งปวงเห็นแน่แก่ใจ ว่าพระเจ้าหงษาวดีหมายจะเทครัวเอาชาวกรุงศรีอยุทธยาไปเปนเชลย ต่างก็โกรธแค้นพากันมีมานะ ทูลอาสาสมเด็จพระมหินทรจะต่อสู้ศึกหงษาวดีต่อไป เพราะเห็นว่ายังไม่ช้าเท่าใดก็จะถึงระดูน้ำหลาก พระเจ้าหงษาวดีคงจะต้องเลิกทัพกลับไป ขออย่าเพ่อให้ยอมแพ้แก่พระเจ้าหงษาวดี สมเด็จพระมหินทรทรงเห็นชอบด้วยก็บัญชาตาม

จึงให้ตรวจตราป้องกันพระนครให้กวดขันยิ่งขึ้น หาออกไปยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงษาวดีไม่.

ในขณะนั้นพระเจ้าไชยเชษฐากรุงศรีสัตนาคนหุตยกกองทัพลงมาทางเมืองเพ็ชรบูรณ์ หมายจะมาช่วยกรุงศรีอยุทธยา พระเจ้าหงษาวดีทรงทราบความจึงปฤกษากับพระมหาธรรมราชาแล้วคิดกลอุบายเกลี้ยกล่อมพระยารามให้แต่งเปนศุภอักษรกรุงศรีอยุทธยา[๑] มีขึ้นไปถึงกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตว่า กองทัพหงษาวดีที่มาล้อมกรุงนั้น เข้าตีพระนครหลายครั้ง กองทัพกรุง ฯ ต้านทานไว้ได้ เดี๋ยวนี้อ่อนกำลังระส่ำระสายอยู่แล้ว ขอให้กองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตรีบยกลงมาช่วยตีกระหนาบเถิด กองทัพหงษาวดีคงจะแตกพ่ายไป แล้วให้แกะปลอมตราพระราชสีห์ประทับศุภอักษรให้พวกไทยในกองทัพพระมหาธรรมราชาถือไป แล้วพระเจ้าหงษาวดีจึงให้พระมหาอุปราชายกกองทัพขึ้นไปซุ่มอยู่ในแขวงเมืองสระบุรี คอยตีกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตที่จะยกลงมา ฝ่ายพระเจ้าไชยเชษฐาได้รับศุภอักษรปลอม มิได้สงไสยว่าเปนกลอุบาย จึงเร่งให้กองทัพรีบยกลงมาโดยประมาท กองทัพน่ามาถึงแขวงเมืองสระบุรีที่พระมหาอุปราชาซุ่มอยู่ก็ออกโจมตี กองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตไม่ทันรู้ตัวก็แตกพ่ายยับเยิน เสียช้างม้าผู้คน

---

๑ ตรงนี้เห็นได้ว่าพระยารามได้เปนที่เจ้าพระยาจักรีดังได้กล่าวมาแต่ก่อน

พระมหาอุปราชาจับมาได้เปนอันมาก พระเจ้าไชยเชษฐาเห็นว่าจะเอาไชยชนะข้าศึกไม่ได้ ก็ถอยทัพกลับไปกรุงศรีสัตนาคนหุต.

ฝ่ายพระเจ้าหงษาวดีมีไชยชนะกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตแล้ว ให้เข้าระดมตีกรุงศรีอยุทธยาอีกหลายครั้งก็เข้าเมืองไม่ได้ ด้วยในตอนนี้ข้างในกรุงฯ ข้าราชการทั้งปวงพร้อมใจกันต่อสู้เปนสามารถ พระมหาธรรมราชารับอาสาเข้ามาเจรจาความกับชาวพระนคร ประสงค์จะเกลี้ยกล่อมให้ยอมแพ้โดยดี พวกชาวพระนครก็ไม่ฟัง กลับเอาปืนยิงพระมหาธรรมราชาต้องหนีกลับออกไป จนถึงเดือน ๗ ยังตีไม่ได้กรุงศรีอยุทธยา พระเจ้าหงษาวดีก็ยิ่งมีความวิตกด้วยใกล้ระดูน้ำเข้าแล้ว จึงปฤกษากับพระมหาธรรมราชาคิดกลอุบายเอาพระยาจักรี ซึ่งได้ตัวไปจากกรุงศรีอยุทธยาพร้อมกับพระราเมศวรนั้นมาเกลี้ยกล่อม พระยาจักรีรับอาสาจะเข้ามาเปนไส้ศึก พระเจ้าหงษาวดีจึงแกล้งให้จำพระยาจักรีแล้วเอาตัวไปคุมไว้ในค่ายทางด้านตวันตก สั่งเปนความลับไปแก่นายทัพที่ควบคุมให้แกล้งทำละเลยให้พระยาจักรีหนีได้ เวลากลางคืนวันหนึ่งพระยาจักรีหนีมาทั้งเครื่องพันธนาการ เข้ามาหาเจ้าน่าที่รักษาพระนครทางด้านวัดสบสวรรค์ ครั้นรุ่งเช้านายทัพพม่าซ้ำให้เอาผู้คุมมาตัดศีศะเสียบไว้ที่ริมน้ำให้ไทยเห็น จะมิให้สงไสยว่าแกล้งปล่อยพระยาจักรีเข้ามา ฝ่ายสมเด็จพระมหินทรไม่ทรงทราบว่าเปนกลอุบายของพระเจ้าหงษาวดี สำคัญว่าพระยาจักรีหนีเข้ามาได้

ก็ทรงยินดี ด้วยพระยาจักรีเคยเปนข้าราชการผู้ใหญ่ ทั้งได้ต่อสู้พระเจ้าหงษาวดีแขงแรงเมื่อคราวก่อน จึงทรงตั้งพระยาจักรีให้เปนผู้บัญชาการรักษาพระนครแทนที่พระยาราม พระยาจักรีก็ตั้งต้นคิดอุบายทำการทรยศต่าง ๆ เปนต้นว่าพระศรีเสาวราชน้องยาเธอ[๑]พระองค์ ๑ ซึ่งช่วยบัญชาการรบพุ่งข้าศึกแขงแรง พระยาจักรีก็ทูลยุยงสมเด็จพระมหินทรว่าจะเปนขบถ จนต้องถูกสำเร็จโทษ ข้าราชการคนไหนที่มีฝีมือต่อสู้ข้าศึกเข้มแขงพระยาจักรีก็แกล้งย้ายน่าที่ให้ไปรักษาการทางที่จะไม่มีข้าศึกเข้ามา เอาคนที่เห็นว่าอ่อนแอมารักษาน่าที่ที่สำคัญ พระยาจักรีพยายามทำการทรยศมาจนเห็นว่าการรักษาพระนครอ่อนแอมากอยู่แล้ว ก็ลอบให้สัญญาออกไปยังกองทัพพระเจ้าหงษาวดี ๆ จึงให้เข้าระดมตีพระนครพร้อมกันทุกด้าน ก็เสียกรุง ฯ แก่พระเจ้าหงษาวดี เมื่อณวันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมะเสง จุลศักราช ๙๓๑ พ. ศ. ๒๑๑๒ คิดเวลาแต่ตั้งล้อมเมืองมาได้ ๙ เดือน.

ในพงษาวดารพม่าว่า พอพระเจ้าหงษาวดีได้กรุงศรีอยุทธยาแล้ว ไม่ช้าน้ำก็หลากลงมาท่วมที่ตั้งกองทัพอยู่แต่ก่อนแทบทั่วทุกแห่ง แลว่าถ้าหากพระเจ้าหงษาวดีตีไม่ได้กรุงศรีอยุทธยาอย่าง

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับอื่น ว่าเปนลูกเธอ แต่ฉบับหลวงประเสริฐว่าเปนน้องยาเธอ เห็นว่าจะถูก เชื่อว่าที่สมเด็จพระมหินทรทรงสงไสยพระศรีเสาวราชนั้น คงเปนด้วยพระยาจักรียุยง เพราะไม่มีเหตุอื่น.

ช้าอีกสักเดือน ๑ ก็จะต้องเลิกทัพกลับไป เรื่องราวเปนเช่นนี้ เมื่ออ่านแล้วน่าเสียใจ ว่าเพราะไทยทรยศกันเอง หาไม่ก็เห็นจะไม่เสียกรุง ฯ ในครั้งนั้น ส่วนพระยาจักรีผู้ทรยศนั้น ในหนังสือพงษาวดารพม่าว่า พระเจ้าหงษาวดีจะปูนบำเหน็จให้เปนเจ้าเมืองพิศณุโลก แต่ซรอยจะไม่กล้าอยู่ดูหน้าไทยด้วยกันเอง พระยาจักรีจึงสมัคไปรับราชการที่เมืองหงษาวดี แลมีปรากฎในเรื่องคำให้การชาวกรุงเก่าว่า เมื่อเสร็จสงครามคราวนี้แล้วพระเจ้าหงษาวดีเอาพระยาจักรีไปเลี้ยงไว้น่อยหนึ่ง แล้วพาลเอาผิดให้ประหารชีวิตรเสีย ด้วยเกลียดชังว่าเปนคนคิดทรยศต่อบ้านเมืองของตัวเอง.

พระเจ้าหงษาวดีตีกรุงศรีอยุทธยาได้ครั้งนั้น ถือว่าได้ด้วยต้องรบพุ่งเสียรี้พลเปนอันมาก จึงให้ทำแก่กรุงศรีอยุทธยาอย่างเมืองเชลย ให้เก็บริบทรัพย์สมบัติทั้งปวงบรรดาที่ต้องการ แลให้รวบรวมผู้คนพลเมืองทั้งชายหญิงกวาดเอาไปเปนเชลย เหลือไว้ให้ประจำเมืองแต่ ๑๐๐๐๐ คน ส่วนสมเด็จพระมหินทราธิราชกับทั้งพระญาติวงษ์แลข้าราชการโดยมาก ก็ให้คุมเอาไปเมืองหงษาวดีด้วย แต่สมเด็จพระมหินทรไปประชวรสวรรคตเสียกลางทาง หาไปถึงเมืองหงษาวดีไม่.

พระเจ้าหงษาวดีพักอยู่ที่กรุงศรีอยุทธยาจนตลอดระดูฝน ให้อภิเศกพระมหาธรรมราชาขึ้นเปนพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อณวันศุกรเดือน ๑๒ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมเสง จุลศักราช ๙๓๑ พ. ศ. ๒๑๑๒ แล้ว

ให้กองทัพพม่าอยู่ช่วยรักษากรุง ๆ ๓๐๐๐ พระเจ้าหงษาวดีมอบบ้านเมืองแก่สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชแล้ว ก็ยกทัพหลวงขึ้นไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุตทางเมืองพิศณุโลก เมืองไทยก็เปนประเทศราชขึ้นแก่เมืองหงษาวดีแต่นั้นมาตลอดเวลา ๑๕ ปี จึงได้กลับไปเปนอิศรด้วยอานุภาพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ดังจะบรรยายในตอนข้างน่าต่อไป.

สงครามครั้งที่ ๕ คราวสมเด็จพระนเรศวรประกาศอิศระ ปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗

เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้เปนใหญ่ กรุงศรีอยุทธยากำลังยับเยิน ด้วยถูกพระเจ้าหงษาวดีเก็บริบทรัพย์สมบัติแลกวาดผู้คนพลเมืองไปเสียแทบจะสิ้นทั้งพระนคร ไม่ช้าเจ้ากรุงกัมพูชา (ในสมัยนั้นตั้งราชธานีอยู่ที่เมืองลแวก จึงเรียกในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า "พระยาลแวก") เห็นได้ทีก็ยกกองทัพเขมรมาซ้ำเติม หมายจะกวาดเก็บเอาทรัพย์สมบัติแลผู้คนในเมืองไทยที่ยังเหลืออยู่ไปเปนประโยชน์บ้าง ทัพเขมรยกมาหมื่นเดียวสามารถจะเข้ามาได้จนถึงชานพระนครถึง ๒ ครั้ง เพราะที่กรุง ฯ ไม่มีรี้พลแลเครื่องสาตราวุธพอจะยกออกไปต่อตีข้าศึก ก็ได้แต่รักษาพระนครมั่นอยู่ แต่ครั้นถึงรบพุ่งกันเข้าเขมรสู้ไทยไม่ได้ก็เข็ดขยาดไม่อาจเข้ามาถึงพระนครอีก แต่นั้นจึงเปนแต่มาเที่ยวปล้นทรัพย์จับเชลยตามหัวเมืองที่ห่างออกไป.

การที่เขมรพลอยเข้ามาซ้ำเติมในครั้งนั้น คิดดูก็เปนคุณในทางอ้อม เพราะเหมือนเตือนต้อนไทยที่เที่ยวแตกฉานอยู่ให้หนีไภยเข้ามารวบรวมกันที่กรุงศรีอยุทธยา ให้สมเด็จพระมหา

ธรรมราชาธิราชมีกำลังรี้พลมากขึ้น อีกประการ ๑ เปนโอกาศให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชคิดอ่านจัดการป้องกันพระนครให้แขงแรงขึ้นกว่าแต่ก่อนได้ โดยไม่ต้องเกรงพระเจ้าหงษาวดีจะระแวงสงไสย เพราะฉนั้นจึงปรากฎในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้ทรงจัดการป้องกันพระนครเพิ่มเติมขึ้นเปนหลายอย่าง เปนต้นว่าทางด้านตวันออกที่ข้าศึกเคยเข้าพระนครได้นั้น ให้ขุดขยายคลองขื่อน่าคูพระนคร ตั้งแต่วัดแม่นางปลื้ม (คือแต่ตรงต่อปากคลองเมืองทุกวันนี้) ลงไปจนปากเข้าสาร ให้ฦกแลกว้างกว่าแต่ก่อน แลเนื่องต่อการขุดคูขื่อน่านั้น ให้สร้างกำแพงพระนครข้างด้านตวันออกขยายลงไปถึงริมน้ำให้เหมือนกับด้านอื่นด้วย แล้วให้สร้างป้อมใหญ่ขึ้นอีกป้อม ๑ ที่มุมเมืองด้านตวันออกเฉียงเหนือเรียกว่าป้อมมหาไชย (อยู่ตรงตลาดหัวรอทุกวันนี้)

ป้อมตามแนวกำแพงกรุงเก่า ว่ามี ๑๖ ป้อมด้วยกัน ที่เปนป้อมสำคัญมีอยู่ ๓ ป้อม คือป้อมเพ็ชรตั้งตรงลำแม่น้ำรักษาทางด้านใต้ป้อม ๑ ป้อมซัดกบ (น่าจะมีชื่ออื่น อยู่ที่โรงทหารเดี๋ยวนี้) ตั้งตรงลำแม่น้ำแควหัวตะพานรักษาทางด้านตวันตกเฉียงเหนือป้อม ๑ สองป้อมนี้มีมาแต่ครั้งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ป้อมมหาไชยที่สร้างขึ้นใหม่ สร้างตรงทางน้ำร่วมที่มุมเมืองด้านตวันออกเฉียงเหนือ.

นอกจากการก่อสร้างที่กล่าวมา คงจะได้จัดการรวบรวมไพร่พลแลช้างม้าพาหนะ แลหาเครื่องสาตราวุธมีขึ้นใหญ่เปนต้นมาเพิ่มเติมตามประเพณีจัดการรักษาพระนครแต่ก่อนโดยลำดับมา การรวบรวมรี้พลเห็นจะได้กำลังมากในไม่ช้า ข้อนี้เห็นได้ในการที่ขุดขยายคูแลก่อกำแพงพระนคร ซึ่งจำต้องมีคนมากจึงจะทำได้ ส่วนการหาเครื่องสาตราวุธมาจากต่างประเทศในสมัยนั้นก็ไม่ยากนัก ด้วยมีเรือต่างประเทศมาค้าขายทางทเลอยู่เสมอ ของสิ่งใดที่ไทยต้องการ พวกพ่อค้าต่างประเทศก็หามาแลกสินค้าในเมืองไทยไปจำหน่ายที่เมืองอื่น เมืองไทยเปนเมืองที่มีสินค้าบริบูรณ์ จึงอาจจะแลกเปลี่ยนสิ่งของที่ไทยต้องการได้โดยสดวก.

สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชมีพระราชโอรสธิดากับพระวิสุทธิกษัตรีราชธิดาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ที่มีพระนามปรากฏในพงษาวดาร ๓ พระองค์ ที่ ๑ เปนราชธิดา ทรงพระนามว่า พระสุพรรณเทวี สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชถวายพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองไปเปนพระมเหษีเมื่อได้ครองกรุงศรีอยุทธยา ที่ ๒ เปนพระราชโอรส คนทั้งหลายเรียกกันเปนสามัญว่า "พระองค์ดำ" เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชต้องอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงษาวดีเมื่อศึกคราวก่อน ท่านองพระเจ้าหงษาวดีจะขอไปเลี้ยงเปนราชบุตรบุญธรรม โดยอุบายที่จะเอาไปเปนตัวจำนำ จึงต้องถวาย

ไปแต่พระชัณษาได้ ๙ ขวบ ได้ไปอยู่เมืองหงษาวดี ๖ ปี ครั้นพระเจ้าหงษาวดีได้กรุงศรีอยุทธยา อภิเศกสมเด็จพระมหาธรรมราชาให้ครองแผ่นดิน สมเด็จพระมหาธรรมราชาถวายพระสุพรรณเทวีราชธิดาไปแทน พระเจ้าหงษาวดีจึงให้พระราชกุมารอยู่ช่วยราชการบ้านเมือง สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงสถาปนาให้เปน "พระนเรศวร" ตำแหน่งสมเด็จพระราชโอรสผู้เปนพระมหาอุปราช แล้วให้เสด็จขึ้นไปครองเมืองพิศณุโลก สำเร็จราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวงตามราชประเพณีแต่ก่อนมา พระราชโอรสพระองค์น้อย คนทั้งหลายเรียกกันเปนสามัญว่า "พระองค์ขาว[๑]" ทรงสถาปนาเปน "พระเอกาทศรถ" ให้เสด็จอยู่ในกรุง ฯ ด้วยยังทรงพระเยาว์.

ในที่นี้จะอธิบายถึงประเพณีการปกครองหัวเมืองเหนือในสมัยนั้นแทรกลงสักน่อยหนึ่ง ให้เข้าใจว่าเหตุใดสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชจึงให้สมเด็จพระนเรศวรขึ้นไปครองหัวเมืองเหนือ แลเข้าใจได้ตลอดไปว่า เหตุใดตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรต่อมาจึงมิได้ทรงตั้งเจ้านายไปครองหัวเมืองเหนือ จนตลอดสมัยกรุงศรีอยุทธยาเปนราชธานี.

---

๑ เรื่องที่เรียกพระนามว่า พระองค์ดำแลพระองค์ขาวนี้ มีในจดหมายเหตุของฝรั่งโปตุเกศ แต่งในสมัยนั้นเอง.

ที่เรียกว่าเมืองเหนือครั้งนั้น คือเมืองพิศณุโลก (ชื่อเดิมเรียกเมืองสองแคว) ๑ เมืองพิจิตร (ชื่อเดิมเรียกเมืองสระหลวง ฤๅโอฆบุรี[๑]) ๑ เมืองศุโขไทย (ราชธานีเดิม) ๑ เมืองสวรรคโลก (เดิมชื่อเมืองชเลียง แล้วสร้างเมืองศรีสัชนาลัยขึ้นเคียงกัน[๒]) ๑ เมืองพิไชย (เดิมเรียกว่าเมืองทุ่งยั้งบางโพธิ์) ๑ เมืองเพ็ชรบูรณ์ (เดิมเรียกอย่างไรสงไสยอยู่) ๑ เมืองกำแพงเพ็ชร (เดิมเรียกเมืองชากังราว ฤๅนครชุม[๓]) ๑ เมืองนครสวรรค์ (เดิมเรียกเมืองพระบาง[๔] แต่อาจจะเปนเมืองขึ้นของเมืองกำแพงเพ็ชรเหมือนกับเมืองตากก็เปนได้) ๑ รวม ๗ หัวเมืองด้วยกัน.

เมื่อครั้งราชวงศ์พระร่วงเปนใหญ่ในสยามประเทศ เมืองศุโขไทยเปนราชธานี หัวเมืองเหนือนอกนั้นอยู่ในมณฑลราชธานี

๑ ในหนังสือเก่าบางเรื่องอธิบายว่า เมืองโอฆบุรี คือเมืองพิศณุโลกข้างฝั่งตวันตก เห็นว่าจะไม่ตรง อันชื่อว่าโอฆบุรีนั้นมาแต่ชื่อสระหลวงเปนแน่ไม่ต้องสงไสย สระหลวงแปลว่าบึงใหญ่ หมู่บึงใหญ่อยู่ที่เมืองพิจิตร ติดต่อกับเมืองพิศณุโลกลงมาทางทิศใต้ จึงตั้งเมืองเปนด่านของกรุงศุโขไทยข้างด้านใต้ เหมือนกับเมืองพิศณุโลกเปนด่านข้างด้านตวันออก.

๒ เข้าใจว่าเมืองชเลียงอยู่ตรงพระมหาธาตุข้างใต้ เมืองศรีสัชนาลัยที่มีปราการอยู่ข้างเหนือ ห่างกันสัก ๓๐ เส้น ทีหลังจึงเรียกรวมกันว่าเมืองสวรรคโลก.

๓ เมืองชากังราวอยู่ฝั่งตวันตก ยังมีพระมหาธาตุ เมืองนครชุมอยู่ฝั่งตวันออกสร้างครั้งราชวงศ์พระร่วง ชื่อที่เรียกว่าเมืองกำแพงเพ็ชรเกิดขึ้นทีหลัง.

๔ มีชื่อเรียกในศิลาจาฤกหลายแผ่น ตัวเมืองยังอยู่หลังตลาดปากน้ำโพธิ์

มาจนสมเด็จพระบรมราชาธิราช (พงัว) พระองค์ที่ ๑ ทำสงครามมีไชยชนะได้เมืองเหนือเปนประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุทธยา เมื่อปีมเมีย พ.ศ. ๑๙๒๑ สมเด็จพระบรมราชาธิราชให้แยกหัวเมืองเหนือทางลำแม่น้ำปิงออกเปนอาณาเขตร ๑ ต่างหาก พระมหาธรรมราชาเจ้านครสุโขไทยจึงย้ายไปครองเมืองพิศณุโลกเปนราชธานี ยังมีพระมหาธรรมราชาสืบราชวงศ์พระร่วงครองหัวเมืองเหนือมาอีกพระองค์ ๑ ฤๅ ๒ พระองค์ ประมาณเวลาราวสัก ๑๙ ปี สิ้นเจ้านายเมืองเหนือที่มีความสามารถ บ้านเมืองเปนจลาจล สมเด็จพระบรมราชาธิราช (สามพระยา) พระองค์ที่ ๒ จึงให้สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ แต่ยังเปนพระราเมศวรราชโอรสเปนพระมหาอุปราชเสด็จขึ้นไปครองเมืองพิศณุโลก สำเร็จราชการหัวเมืองเหนือ เมื่อปีกุญ พ.ศ. ๑๙๖๒ รวมหัวเมืองทั้งปวงกลับเปนมณฑลเดียวอย่างเดิม แต่นั้นมามณฑลราชธานีเดิมกับมณฑลราชธานีใหม่ (คือกรุงศรีอยุทธยา) ก็มิได้เปนอย่างต่างประเทศกันดังแต่ก่อน แต่คนทั้ง ๒ มณฑลคงจะยังรู้สึกว่าเปนต่างพวกกัน เปนพวกเมืองเหนือฝ่าย ๑ พวกเมืองใต้ฝ่าย ๑ ต่อมาอีกช้านาน.

สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถเปนพระมหาอุปราชครองเมืองพิศณุโลกอยู่ ๒ ปี สมเด็จพระบรมราชาธิราชสามพระยาสวรรคต ต้องเสด็จกลับลงมาครองราชสมบัติณกรุงศรีอยุทธยา ไม่ได้

ทรงตั้งเจ้านายพระองค์ใดไปปกครองหัวเมืองเหนือ เปนแต่ให้ผู้ว่าราชการเมืองต่างเมืองต่างรักษาน่าที่ขึ้นต่อกรุงศรีอยุทธยาอย่างหัวเมืองชั้นใน อยู่มาไม่ช้าพระยายุทธิศฐิระเจ้าเมืองสวรรคโลก (ซเลียง) ก็เปนขบถ ไปนำทัพพระเจ้าติโลกะราชเมืองเชียงใหม่เข้ามาตีหัวเมืองเหนือ ได้ไปทั้งเมืองสวรรคโลก เมืองศุโขไทยแลเมืองกำแพงเพ็ชร กองทัพน่าของพระเจ้าติโลกะราชยุกรุกลงมาจนถึงเมืองไชยนาท แต่ครั้งนั้นผู้รักษาเมืองพิศณุโลกต่อสู้ข้าศึกแขงแรงรักษาเมืองไว้ได้ จึงมิได้เสียหัวเมืองเหนือแก่ข้าศึกหมดทั้งมณฑล สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปจากกรุงศรีอยุทธยา ขับไล่ข้าศึกถอยหนีไปโดยลำดับจนถึงเมืองพิศณุโลก แล้วเอาเมืองพิศณุโลกเปนที่ประทับทำการสงครามกับพระเจ้าติโลกะราชต่อมาอีกหลายปี จึงได้หัวเมืองเหนือกลับคืนมาหมดทั้งมณฑล.

ในเวลาเมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถเสด็จขึ้นไปทำสงครามครั้งนั้น โปรดให้พระบรมราชาพระราชโอรสพระองค์ใหญ่อยู่รักษาพระนครศรีอยุทธยา ครั้นเมื่อได้หัวเมืองเหนือคืนมาหมดแล้วคงจะเปนด้วยสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถทรงพระราชดำริห์เห็นว่าหัวเมืองเหนือบ้านเมืองยับเยินด้วยการศึกสงคราม แลผู้คนยังระส่ำระสายนัก ทั้งไม่ทรงวางพระราชหฤทัย เกรงเกลือกข้าศึกจะมายุกรุกอีก จึงประทับอยู่ที่เมืองพิศณุโลก ไม่เสด็จ

กลับลงมาครองกรุงศรีอยุทธยาอย่างแต่ก่อน แต่นั้นเมืองพิศณุโลกก็กลับเปนราชธานีของสยามประเทศ กรุงศรีอยุทธยาลดลงเปนเมืองพระมหาอุปราช ให้พระบรมราชาราชโอรสพระองค์ใหญ่ปกครองมาตลอดเวลา ๒๕ ปี จนสิ้นรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถเมื่อปีวอก พ. ศ. ๒๐๓๑ ในตอนนี้ราชวงศ์พระร่วงกับราชวงศ์กรุงศรีอยุทธยาเริ่มเกี่ยวดองเปนอันหนึ่งอันเดียวกัน ด้วยปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถเสด็จไปเสวยราชย์อยู่ณะเมืองพิศณุโลกครั้งนั้น เชื้อวงศ์สมเด็จพระร่วงยังมีอยู่ สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถไปมีพระมเหษีที่เมืองพิศณุโลกองค์ ๑ ซึ่งเข้าใจว่าเปนเชื้อพระวงศ์สมเด็จพระร่วง มีพระราชโอรสทรงพระนามว่าพระเชษฐา ทรงสถาปนาให้เปนพระมหาอุปราชเมืองพิศณุโลก เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถสวรรคต พระเชษฐายอมถวายราชสมบัติแก่พระบรมราชาพระเจ้าพี่พระองค์ใหญ่ซึ่งครองกรุงศรีอยุทธยา ๆ ก็กลับเปนราชธานี เมืองพิศณุโลกจึงลดเปนเมืองพระมหาอุปราชต่อมาเหมือนแต่แรก สมเด็จพระบรมราชาธิราชครองราชสมบัติอยู่ ๓ ปีสวรรคต พระเชษฐาก็ได้ครองราชสมบัติ ทรงพระนามสมเด็จพระรามาธิบดี พระองค์ที่ ๒.

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เปนชาวเมืองเหนือ เพราะสมภพแลทรงพระเจริญไวยอยู่ในเมืองเหนือ จนได้เถลิงถวัลยราช

สมบัติ ปรากฏว่ามีพระราชกุมาร ๓ พระองค์ เปนพระราชโอรสเกิดแต่พระมเหษีพระองค์ ๑ ประทานนามว่า "พระอาทิตยวงศ์" เห็นจะให้หมายความว่า เปนเชื้อวงศ์สมเด็จพระร่วง "ศรีอินทราทิตย์" จึงมิได้ให้ใช้พระนามพระราเมศวรตามแบบเก่า เพราะฉนั้นเข้าใจว่าฝ่ายพระมารดาของพระอาทิตยวงศ์ก็เห็นจะเปนเชื้อสายราชวงศ์ฝ่ายเหนือเหมือนกัน พระราชกุมารอีก ๒ พระองค์นั้นเห็นจะเปนลูกพระสนม ปรากฏพระนามในภายหลังว่า พระไชยราชาพระองค์ ๑ พระเฑียรราชาพระองค์ ๑ พระไชยราชานั้นเข้าใจว่าพระชนนีเปนชาวเมืองเหนือ ด้วยในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชฝ่ายพระบิดาเปนเชื้อพระวงศ์สมเด็จพระร่วง แลฝ่ายพระมารดาเปนเชื้อพระวงศ์สมเด็จพระไชยราชาด้วยกันดังนี้ แต่พระเฑียรราชานั้นพิเคราะห์ตามเหตุการณ์ที่จะกล่าวต่อไป เข้าใจว่าพระมารดาเห็นจะเปนชาวกรุงศรีอยุทธยาข้างใต้.

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ได้เปนพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ก็เสด็จลงมาเสวยราชสมบัติณะกรุงศรีอยุทธยา เพื่อจะรักษาพระราชอาณาจักรทางข้างใต้ให้มั่นคง ต่อมาทรงสถาปนาพระอาทิตยวงศ์ราชโอรสให้เปนพระบรมราชามหาอุปราชขึ้นไปครองเมืองพิศณุโลกตามประเพณีแต่ก่อน ครั้นสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เสด็จสวรรคต พระบรมราชาได้รับรัชทายาทจึงเสด็จลงมา

เสวยราชย์ณะกรุงศรีอยุทธยา ปรากฏพระนามว่า สมเด็จบรมราชาหน่อพุทธังกูร เข้าใจว่าในระยะนี้ ที่ทรงสถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอ ๒ พระองค์ที่กล่าวมานั้น เปนพระไชยราชาพระองค์ ๑ พระเฑียรราชาพระองค์ ๑ แลเข้าใจว่าให้พระไชยราชาไปครองเมืองพิศณุโลก รั้งราชการเมืองเหนือ เพราะพระรัษฎาธิราชกุมารราชโอรสยังทรงพระเยาว์อยู่ แต่พระเฑียรราชาจะอยู่ในกรุง ฯ ฤๅจะได้ไปครองเมืองใดไม่มีเค้าเงื่อนที่จะทราบได้ สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธังกูรเสวยราชสมบัติอยู่ ๔ ปี ประชวรไข้ทรพิษสวรรคต ข้าราชการเชิญพระรัษฎาธิราชกุมารราชโอรสพระชัณษาเพียง ๕ ขวบขึ้นเปนพระเจ้าแผ่นดิน พระไชยราชาไม่ยอมจึ่งยกกำลังลงมากำจัดพระรัษฎาธิราชกุมารเสีย แล้วขึ้นครองราชสมบัติต่อมา

ในแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราชไม่ทรงตั้งเจ้านายไปครองเมืองพิศณุโลก ให้แต่ผู้ว่าราชการเมืองต่างเมืองต่างปกครองขึ้นตรงต่อกรุงศรีอยุทธยา คงเปนเพราะทรงตั้งแต่งผู้ซึ่งได้ทรงคุ้นเคยใช้สอยมาแต่ก่อน อันเปนที่ไว้วางพระราชหฤไทยได้ให้ครองเมือง ปรากฏชื่อพระยาพิศณุโลกได้ตามเสด็จการสงครามหลายคราว ถึงกระนั้นก็ไม่เปนการเรียบร้อย ด้วยปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ต่อมา "พระยานารายน์" ผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพ็ชร (คือพระยารามรณรงค์) เปนขบถ ครั้นสมเด็จ

พระไชยราชาธิราชสวรรคต ถึงแผ่นดินพระเฑียรราชา ซึ่งทรงพระนามว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ มีพระราชโอรส ๒ พระองค์ ทรงสถาปนาเปนพระราเมศวร พระองค์ ๑ แต่มิได้โปรดให้ขึ้นไปครองเมืองพิศณุโลกตามแบบอย่างแต่ก่อน ข้อนี้ที่ทำให้แลเห็นว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจะมิได้เกี่ยวดองเปนเชื้อสายทางราชวงศ์ฝ่ายเหนือ จึงไม่วางพระไทยที่จะให้พระราเมศวรราชโอรสขึ้นไปครองเมืองเหนือ แต่ก็คงทรงพระปรารภห่วงใยถึงการปกครองหัวเมืองเหนือ เกรงว่าถ้าให้เปนหัวเมืองแยกกันอยู่ จะเกิดเหตุจลาจลดังเคยเปนมาแล้วทั้ง ๒ คราว ครั้นเมื่อปูนบำเหน็จข้าราชการที่มีความชอบในการถวายราชสมบัติ ทรงพระราชดำริห์ว่าขุนพิเรนทรเทพเปนเชื้อเจ้าในราชวงศ์พระร่วง จึงยกขึ้นเปนเจ้า แลสถาปนาให้เปนที่พระมหาธรรมราชา ไปครองเมืองเหนือ เหมือนอย่างพระมหาธรรมราชา ในราชวงศ์พระร่วงที่เคยเปนประเทศราชมาแต่ก่อน แลพระราชทานพระวิสุทธิกษัตริราชธิดาให้เปนพระมเหษีเพื่อจะให้ราชวงศ์เปนอันหนึ่งอันเดียวกัน ว่าที่แท้เปนราโชบายในทางรัฐาภิบาล ซึ่งจะปกครองพระราชอาณาจักรให้มั่นคงมิใช่แต่เปนการปูนบำเหน็จอย่างเดียว.

พระมหาธรรมราชาขึ้นไปครองหัวเมืองเหนือก็เปนการเรียบร้อยดี แต่พเอิญเกิดศึกพระเจ้าหงษาวดี อันเปนศึกใหญ่หลวงเหลือกำลัง คราวพระเจ้าหงษาวดีตะเบ็งชเวตี้ หัวเมืองเหนือไม่สู้

เสียหายเท่าใดนัก ด้วยข้าศึกเปนแต่ผ่านไปทางเมืองกำแพงเพ็ชร ในเวลาล่าทัพ แต่ถึงครั้งศึกพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองยกมาคราวแรก เข้าตีหัวเมืองเหนือก่อน เมืองกำแพงเพ็ชรกับเมืองศุโขไทยไม่ได้ยอมอ่อนน้อม พระเจ้าหงษาวดีตีได้จึงกวาดผู้คนไปเปนเชลยทั้ง ๒ เมือง เสียผู้คนพลเมืองไปในครั้งนั้น เห็นจะราวหนึ่งในสามส่วนของจำนวนคนในมณฑล แต่ในคราวหลังหัวเมืองเหนือไปเปนพวกข้าศึก ผู้คนเปนแต่ถูกกะเกณฑ์เข้ากองทัพ ไม่ยับเยินเหมือนกรุงศรีอยุทธยา การปกครองหัวเมืองเหนือจึงยังสำคัญจำเปนจะต้องมีเจ้านายปกครองอยู่เหมือนอย่างแต่ก่อนดังได้กล่าวมา สมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงให้สมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นไปครองเมืองพิศณุโลก ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรความจำเปนเช่นว่าหมดไป เพราะชาวเมืองเหนือต้องอพยบลงมาอยู่เมืองใต้ปะปนเปนอันหนึ่งอันเดียวกันมาหลายปีกับชาวใต้ ความที่เคยรู้สึกว่าเปนชาวเหนือชาวใต้ต่างพวกกันนั้นหมดไป ครั้นไทยมีไชยชนะได้เมืองต่างประเทศที่ใกล้เคียงมาเปนข้าขอบขัณฑสีมาโดยรอบ ชายพระราชอาณาจักรยิ่งห่างออกไป หัวเมืองเหนือก็ยิ่งสนิทชิดกับราชธานี ปกครองสดวกยิ่งขึ้นทุกที จึงหมดความจำเปนที่จะต้องให้พระมหาอุปราชาขึ้นไปครองหัวเมืองเหนือในชั้นหลังต่อมาด้วยประการฉนี้.

ที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นไปครองเมืองพิศณุโลก ครั้งนั้นเมื่อพิเคราะห์ดูในเวลานี้ก็น่าพิศวง ดูเหมือนกับเทพยดาเลือกสรรไปสำหรับจะให้คิดกู้เมืองไทยให้กลับเปนอิศระ เพราะพระราชประวัติแลพระอุปนิสัยของสมเด็จพระนเรศวรเหมาะแก่เหตุการณ์ไม่มีบกพร่องเลยสักอย่างเดียว เบื้องต้นแต่พระชาติประวัติก็เปนเชื้อวงศ์ทั้งสมเด็จพระร่วงแลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ อิกประการ ๑ เสด็จสมภพแลทรงพระเจริญไวยในเมืองเหนือ สองข้อนี้ย่อมเปนเหตุให้เกิดความนิยมยินดีแก่ชาวเมืองเหนือโดยธรรมดา ส่วนพระองค์เล่าเพราะได้ทรงคุ้นเคยกับถิ่นฐานแลผู้คนซึ่งเสด็จไปปกครองก็ไม่มีความยากลำบากพระไทย อิกประการ ๑ สมเด็จพระนเรศวรได้เสด็จไปอยู่เมืองหงษาวดี ๖ ปี ข้อนี้ก็เปนประโยชน์ยิ่งนัก เพราะในเวลานั้นไทยกำลังกลัวพม่าอยู่โดยมาก แต่สมเด็จพระนเรศวรได้เสด็จไปอยู่ในหมู่พม่ามอญ จนทรงทราบภาษาแลนิไสยใจคอตลอดจนล่วงรู้ฤทธิเดชของพม่าว่ามีจริงเพียงใด เหมือนมีทุนสำหรับคิดอ่านการต่อสู้ได้ใกล้กับความจริงยิ่งกว่าผู้อื่นทั้งสิ้น ยังส่วนพระอุปนิไสยของสมเด็จพระนเรศวร ซึ่งอาจจะเห็นได้ในเรื่องพระราชพงษาวดารเปนแน่นอน ว่าเปนนักรบมาแต่พระกำเนิดไม่ต้องมีใครสั่งสอนชักชวนให้ทรงนิยมในการทำศึกสงคราม ด้วยเหตุเหล่านี้จึงว่าเหมือนกับเทพยดาเชิญเสด็จมาสมภพให้เหมาะแก่เวลากาลที่จะก่อกู้เมืองไทยให้พ้นจากเปนทาษของชาติอื่น.

เรื่องราวที่จะกล่าวต่อไปในตอนนี้ ที่จริงก็เหมือนเปนเรื่องพระราชประวัติของสมเด็จพระนเรศวร จำเดิมแต่เสด็จขึ้นไปครองเมืองพิศณุโลก เวลานั้นพระชัณษาได้ ๑๖ ปี กิจเบื้องต้นที่ต้องทรงขวนขวายครั้งนั้น คิดดูเห็นจะเปนเรื่องหาตัวคนสำหรับทรงใช้สอยก่อนอย่างอื่น เพราะเมื่อพระเจ้าหงษาวดีตีกรุงศรีอยุทธยาได้ อ้างว่าข้าราชการที่เกลียดชังสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชมีมาก จะให้คงอยู่ไว้ใจไม่ได้ จึงให้รวบรวมข้าราชการในกรุง ฯ เอาไปเมืองหงษาวดีเสียเปนอันมาก เหลือไว้ให้อยู่กับสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชไม่เท่าใด เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงจัดการปกครองบ้านเมืองจะให้เปนปรกติดังแต่ก่อน คงต้องถอนข้าราชการหัวเมืองเหนือซึ่งเคยทรงใช้สอยเอาลงมารับราชการในมณฑลราชธานีมาก ด้วยเหตุนี้เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นไปครองเมืองพิศณุโลก จำนวนข้าราชการซึ่งสำหรับเปนเจ้าน่าที่ปกครองทางหัวเมืองเหนือคงจะบกพร่องเบาบาง จึงต้องเลือกหาข้าราชการที่สำหรับจะทรงใช้สอย เปนกิจเบื้องต้นอย่าง ๑ ซึ่งมีผลเปนข้อสำคัญในการภายน่ายิ่งกว่าอย่างอื่น ด้วยในขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรมีพระชนมายุกำลังรุ่นเจริญไวย ทั้งได้คุ้นเคยรู้เห็นกิจการของประเทศที่นิยมกันว่าวิเศษในยุทธวิธีในสมัยนั้น จึงสามารถจะเลือกสรรฝึกหัดผู้คนล้วนที่เปนรุ่นราวคราวเดียวกันไว้ทรงใช้สอยมากขึ้นโดยลำดับมา ข้าราชการชั้นนี้ที่มาได้เปน

แม่ทัพนายกองของสมเด็จพระนเรศวรเมื่อทำสงครามกู้อิศระภาพ ล้วนเปนคนชุดใหม่ แลฝึกหัดด้วยวิธีอย่างใหม่ทั้งสิ้น.

สมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นไปครองเมืองพิศณุโลกได้ไม่ช้า พระเจ้าหงษาวดีก็เกณฑ์กองทัพไทยไปช่วยตีกรุงศรีสัตนาคนหุต ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชกับสมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นไปในกองทัพด้วยกัน แต่เมื่อยกไปถึงหนองบัวลำภูสมเด็จพระนเรศวรประชวรไข้ทรพิษ พระเจ้าหงษาวดีทราบพอประจวบเวลาจวนจะเสร็จการสงคราม จึงให้กองทัพไทยเลิกกลับลงมา สมเด็จพระนเรศวรหาทันได้เริ่มรบพุ่งในครั้งนั้นไม่ ต่อมาปรากฏว่าสมเด็จพระนเรศวรทรงสร้างวังใหม่คือวังจันทรเกษมทุกวันนี้ เปนที่ประทับในกรุงศรีอยุทธยา ด้วยเสด็จลงมาเฝ้าสมเด็จพระชนกชนนีนารถเนือง ๆ ครั้งหนึ่งเวลาเสด็จลงมาประทับอยู่ที่กรุงศรีอยุทธยา พระยาจีนจันตุขุนนางจีนเมืองเขมรซึ่งเข้ามาสามิภักดิอยู่ในกรุง ฯ ได้รู้การงานทั้งปวงในพระนครแล้วลอบลงเรือสำเภาจะหนีไปทางทเล พอสมเด็จพระนเรศวรทรงทราบก็เรียกพวกข้าหลวงที่ตามเสด็จลงมาจากเมืองพิศณุโลกลงเรือรีบตามไปกับสมเด็จพระเอกาทศรถพระอนุชาด้วยกัน ไปทันเรือพระยาจีนจันตุที่ปากน้ำ พระยาจีนจันตุต่อสู้ สมเด็จพระนเรศวรเร่งเรือพระที่นั่งให้พายขึ้นไปข้างน่าเรืออื่น เสด็จออกยืนทรงยิงปืนนกสับยิงข้าศึกเองที่น่ากันยา ไม่เลี่ยงหลีกกระสุนปืน จนข้าศึก

ยิงมาถูกรางพระแสงปืนที่ทรงอยู่นั้นแตกไป ฝ่ายสมเด็จพระเอกาทศรถเห็นสมเด็จพระเชษฐากล้านักเกรงจะเปนอันตราย ให้เร่งเรือลำที่ทรงเข้ายังเรือพระที่นั่ง ขณะนั้นพอเรือสำเภาพระยาจีนจันตุได้ลมแล่นใบออกทเลได้ เรือที่ลงไปตามเปนแต่เรือยาวสู้คลื่นไม่ไหวก็ต้องเสด็จกลับคืนมากรุงศรีอยุทธยา การครั้งนี้ที่ปรากฎในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เปนครั้งแรกที่สมเด็จพระนเรศวรได้รบพุ่งด้วยพระองค์เอง พอแลเห็นได้ชัดว่าสมเด็จพระนเรศวรเปนนักรบอย่างไร แลวิริยของสมเด็จพระนเรศวรที่เอาพระองค์ออกน่า ผิดกับแต่ก่อนอย่างไร ยังอีกประการ ๑ ซึ่งเห็นได้แต่คราวนี้ไป ว่าสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถทรงเคารพรักใคร่กันเพียงไร จึงได้เปนคู่ร่วมทุกข์ศุขต่อสู้ข้าศึกด้วยกันจนตลอดการสงคราม.

ต่อมาอีกคราว ๑ เปนเวลาสมเด็จพระนเรศวรเสด็จลงมาประทับอยู่ที่กรุงศรีอยุทธยาเหมือนกับคราวก่อน ได้ข่าวเข้ามาว่าเจ้ากรุงกัมพูชาให้พระทศโยธา กับพระสุรินทราชาคุมกองทัพเขมรมาเที่ยวไล่กวาดผู้คนทางเมืองนครราชสิมา พอได้ทรงทราบสมเด็จพระนเรศวรก็ทรงจัดกระบวนช้างเร็วม้าเร็วกับพวกพลทหาร ๓,๐๐๐ รีบเสด็จไป ให้พระยาไชยบุรีกับพระศรีถมอรัตนผู้ว่าราชการเมืองท่าโรง (ซึ่งยกขึ้นเปนเมืองวิเชียรบุรีในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร) คุมทัพม้า ๕๐๐ เปนกองน่าไปก่อน ให้ไปซุ่มอยู่สองข้างทางที่กอง

ทัพเขมรระยกมา ฝ่ายกองทัพเขมรมาด้วยความประมาท ด้วยคาดว่าห่างพระนครคงไม่มีใครต่อสู้ ทัพเขมรกองน่าเดินถลำเข้ามาในที่ไทยซุ่มอยู่ ทหารไทยออกรุมตีไม่ทันรู้ตัวก็แตกฉาน กองทัพไทยไล่ติดตามฆ่าฟันเขมรไปจนถึงทัพหลวง ฝ่ายพระทศโยธาพระสุรินทราชาเห็นทัพน่าแตก ยับเยินไปไม่รู้ว่ากองทัพไทยจะใหญ่น้อยสักเพียงใด ก็รีบถอยทัพหนีกลับไปกรุงกัมพูชา เรื่องราวที่สมเด็จพระนเรศวรเริ่มรบพุ่ง แม้มีปรากฎอยู่ในหนังสือพระราชพงษาวดารเพียง ๒ คราวที่กล่าวมานี้ ก็พอเห็นได้ว่าครั้งนั้นความแกล้วกล้าสามารถของสมเด็จพระนเรศวรคงเลื่องฦๅกันแพร่หลายจนปรากฎออกไปถึงกรุงหงษาวดี จึงมีเหตุการณ์เปนผลยืดยาวดังจะบรรยายต่อไป.

ถึงปีมะเสง จุลศักราช ๙๔๓ พ. ศ. ๒๑๒๔ พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองประชวรเปนป่วยจนสิ้นพระชนม์เมื่อเดือน ๑๒ มังไชยสิงห์ราชโอรสซึ่งเปนพระมหาอุปราชาได้ครองราชสมบัติเปนพระเจ้าหงษาวดี พม่าเรียกพระนามว่า "พระเจ้านันทบุเรง" ทรงตั้งมังกยอชวา (ในหนังสือพระราชพงษาวดารเรียกอย่างมอญว่ามังสามเกลียด) ราชโอรสพระองค์ใหญ่เปนพระมหาอุปราชา แล้วให้มีตราไปยังหัวเมืองใหญ่น้อยให้ทราบว่า กรุงหงษาวดีเปลี่ยนรัชกาลใหม่ เมื่อเจ้าประเทศราชทั้งปวงทราบว่าที่กรุงหงษาวดีเปลี่ยนรัชกาล ต่างก็พากันไปเฝ้าพระเจ้าหงษาวดีพระองค์ใหม่ตามประ-

เพณีที่เปนเมืองขึ้น ขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรพระชัณษาได้ ๒๖ ปี ทูลขออาสาเสด็จไปเมืองหงษาวดีต่างพระองค์สมเด็จพระราชบิดา ด้วยประสงค์จะเสด็จไปฟังการงานในเมืองพม่ารามัญ ว่าเปลี่ยนรัชกาลใหม่จะเปนอย่างไรบ้าง สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชก็ทรงบัญชาตาม.

ขณะเมื่อเจ้านายประเทศราชไปประชุมกันอยู่ที่เมืองหงษาวดีโดยมากครั้งนั้น ความปรากฏว่าเจ้าฟ้าไทยใหญ่เมืองคัง[๑] ตั้งแขงเมืองเพิกเฉยเสียไม่มาเฝ้าพระเจ้าหงษาวดี ๆ ทรงขัดเคือง จะให้กองทัพไปตีเมืองคัง รับสั่งว่าเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ก็ได้เคยทำศึกสงครามมามากแล้ว คราวนี้ควรจะให้เจ้านายชั้นเล็กรุ่นใหม่ไปตีเมืองคังให้เคยการทัพศึกเสียบ้าง ด้วยพระเจ้าหงษาวดีประสงค์จะให้เปนเกียรติยศแก่ราชโอรสซึ่งเปนพระมหาอุปราชาขึ้นใหม่ จึงให้เกณฑ์กองทัพ ๓ ทัพ ให้พระมหาอุปราชาคุมกองทัพเมืองหงษาวดีทัพ ๑ ให้พระสังกทัต[๒] คุมทัพ ๑ ให้สมเด็จพระนเรศวรคุมกองทัพไทยทัพ ๑ ยกไปตีเมืองคังทั้ง ๓ ทัพ เปนทำนองประชันฝีมือกัน แลเมืองคังนั้นตั้งอยู่บนภูเขาทางขึ้นลงคับขัน

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารเรียกเมืองรุมเมืองคังทั้ง ๒ ชื่อ ที่จริงเมืองเดียว พม่าเรียกเมืองคัง.

๒ ที่เรียกในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระสังกทัตนี้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าคนเดียวกับนัดจินหน่องโอรสของพระเจ้าตองอู ซึ่งจะปรากฏนามต่อไปข้างน่า เปนผู้เข้มแขงขึ้นในเจ้านายรุ่นเล็ก คงจะคุมกองทัพเมืองตองอูไปในคราวตีเมืองคัง.

ชาวเมืองต่อสู้รักษาเมืองได้ง่าย ครั้นกองทัพยกไปถึง พระมหาอุปราชาจึงปฤกษากับพระสังกทัตแลสมเด็จพระนเรศวรว่า ทางที่จะเข้าตีเมืองคังมีทางขึ้นเขาแต่โดยเฉภาะ จะยกกำลังขึ้นไปพร้อมกันหมดก็ไม่เปนประโยชน์อันใด จะเอาไพร่พลไปล้มตายเสียเปล่า ๆ ชาวเมืองคังที่รักษาเมืองก็ไม่มากมายเท่าใดนัก กองทัพยกไปด้วยกันถึง ๓ ทัพ ผลัดเวรกันเข้าตีเมืองทัพละวันจะดีกว่า เห็นชอบพร้อมกันดังนี้แล้ว ก็ให้ตั้งค่ายรายกันอยู่ที่เชิงเขา ครั้นถึงวันเวรพระมหาอุปราชา ยกขึ้นไปปล้นเมืองคังแต่เวลา ๔ ทุ่ม (๑๐ ล. ท.) พวกชาวเมืองต่อสู้เปนสามารถ รบกันอยู่จนรุ่งสว่างเข้าเมืองไม่ได้ ไพร่พลอิดโรยก็ต้องถอยลงมา ถึงวันเวรพระสังกทัตยกขึ้นไปตีเมืองคังก็เปนเช่นนั้นอีก ในระหว่างเวลาเวรของพระมหาอุปราชากับพระสังกทัตตีเมืองคังนั้น สมเด็จพระนเรศวรเที่ยวตรวจท้องที่ ได้ทรงทราบว่ามีทางที่จะขึ้นไปถึงเมืองคังทางด้านอื่นได้อีกทาง ๑ ครั้นถึงวันเวรสมเด็จพระนเรศวร จึงทรงจัดแบ่งทหารเปน ๒ กอง พอเพลาค่ำมืดให้กองน้อยมาซุ่มอยู่ทางด้านน่าซึ่งพระมหาอุปราชากับพระสังกทัตเคยยกขึ้นไป ให้กองใหญ่ไปซุ่มอยู่ตรงทางที่พบใหม่ สงบอยู่จนดึก ๑๐ ทุ่ม (๔ ก. ท.) จึงให้กองน้อยยกขึ้นไป สั่งให้ยิงปืนโห่ร้องทำอาการดูจะเข้าปล้นเมืองทางด้านนั้น พวกชาวเมืองสำคัญว่าข้าศึกจะยกขึ้นไปเหมือนคราวก่อน ๆ เปนเวลามืดแลไม่เห็นว่าข้าศึกมามากน้อยเท่าใด ก็พากัน

มารบพุ่งต้านทานทางด้านน่า พอสมเด็จพระนเรศวรทรงสังเกตเห็นว่าพวกชาวเมืองมารวมรักษาทางด้านน่าเสียเปนอันมากแล้ว ก็ให้สัญญาให้กองใหญ่ยกกรูกันขึ้นไปทางด้านที่พบใหม่ พอเวลาเช้าก็เข้าเมืองได้ จับได้ตัวเจ้าฟ้าเมืองคังแล้ว ทั้ง ๓ ทัพก็เลิกกลับมายังเมืองหงษาวดี พระมหาอุปราชากับพระสังกทัตได้ความลอายก็เกลียดชังสมเด็จพระนเรศวรมาแต่ครั้งนั้น ถึงพระเจ้าหงษาวดีก็ไม่พอพระหฤไทย แต่มิรู้ที่จะทำประการใด ก็พระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่สมเด็จพระนเรศวรตามประเพณีที่ไปชะนะศึกกลับมา.

เมื่อตีเมืองคังได้แล้ว เวลาสมเด็จพระนเรศวรยังเสด็จอยู่ที่เมืองหงษาวดีครั้งนั้น คงมีเหตุอย่างไรเกิดขึ้นอีก ทำนองเรื่องที่ปรากฎในหนังสือคำให้การชาวกรุงเก่าว่า สมเด็จพระนเรศวรเล่นชนไก่กับพระมหาอุปราชา ไก่พระมหาอุปราชาแพ้ พระมหาอุปราชากำลังขัดพระไทย แกล้งตรัสเสียดสีว่า "ไก่เชลยตัวนี้เก่งจริงหนอ" สมเด็จพระนเรศวรก็ขัดเคืองแต่สกดพระไทยไว้ ตอบไปว่า "ไก่ตัวนี้อย่าว่าแต่จะชนเอาเดิมพันเลย ถึงจะชนเอาบ้านเมืองก็ชนได้" ข้าพเจ้าคิดเห็นว่า คงจะมีเรื่องอย่างไรทำนองเรื่องนี้เกิดขึ้นซึ่งสมเด็จพระนเรศวรจะได้ทรงแสดงวาจาให้ปรากฎแก่พวกหงษาวดีว่าจะไม่ยอมให้ดูหมิ่นไทยเหมือนอย่างแต่ก่อน เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จกลับมาแล้ว ความนั้นทราบถึงพระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรง ทรงเห็นว่าสมเด็จพระนเรศวรทนงองอาจนัก ถ้าไม่กำราบ

ปรายปรามเสีย นานไปก็จะกำเริบเปนสัตรูขึ้น จึงมีรับสั่งให้นันทสูกับราชสังครำ คุมพลพม่ากับไทยใหญ่ทำทางเข้ามาแต่เขตรแดนแลมาตั้งยุ้งฉางเตรียมเสบียงอาหารไว้ที่เมืองกำแพงเพ็ชร เปนการเหมือนหนึ่งว่าจะยกกองทัพเข้ามาเมื่อใดให้มาได้โดยสดวก พระเจ้าหงษาวดีเห็นจะให้บอกมายังกรุงศรีอยุทธยาว่า ให้เตรียมทางเพื่อจะยกกองทัพผ่านไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต แต่ที่จริงคงประสงค์จะขู่สมเด็จพระนเรศวรมิให้คิดร้าย ฤๅมิฉนั้นก็จะคอยหาเหตุยกกองทัพเข้ามากวาดต้อนผู้คนพลเมืองไปเสียอีก มิให้ไทยมีกำลังที่จะไปทำร้ายได้.

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเมื่อเสด็จออกไปเมืองหงษาวดีครั้งนั้นได้สืบสวนการภายในทราบแน่แก่พระไทย ว่าเจ้าเมืองประเทศราชทั้งหลายไม่กลัวเกรงนับถือพระเจ้าหงษาวดีพระองค์ใหม่เหมือนกับพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนอง ทั้งพวกต่างชาติต่างภาษา คือมอญ ไทยใหญ่แลพวกยะไข่ เปนต้น ซึ่งต้องจำใจอยู่ในอำนาจพม่าด้วยความเกรงกลัวพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองมาแต่ก่อน ก็คิดเอาใจออกหากอยากจะหาโอกาศให้พ้นอำนาจพม่าอยู่เหมือนกันกับไทย ทรงประมาณการเห็นว่าไม่ช้านักคงจะมีเหตุทางเมืองหงษาวดี ยังไม่ควรจะรีบให้เกิดเหตุทางเมืองไทยในเวลาที่ยังไม่ได้ท่วงที จึงแกล้งทำไม่รู้เท่าที่พม่ามาทำทางแลตั้งยุ้งฉางที่เมืองกำแพงเพ็ชร์ครั้งนั้น เปนแต่ให้ตระเตรียมกำลังไว้เงียบ ๆ คอยหาช่องโอกาศอยู่.

ต่อมาไม่ช้านักเหตุก็เกิดขึ้นทางเมืองหงษาวดีดังคาด ด้วยพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองได้ทรงตั้งเจ้านายไปครองเมืองหลายองค์ที่สำคัญนั้นคือ ราชอนุชาเปนพระเจ้าตองอูองค์ ๑ เปนพระเจ้าแปรองค์ ๑ ราชบุตรเปนพระเจ้าเชียงใหม่องค์ ๑ ราชบุตรเขยเปนพระเจ้าอังวะองค์ ๑ ครองเมืองเปนประเทศราชทั้ง ๔ องค์ พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองให้มังกยอชวา ราชนัดดา ที่เปนพระมหาอุปราชาองค์ใหม่อภิเศกกับราชนัดดาซึ่งเปนธิดาของพระเจ้าอังวะอยู่ด้วยกันมาแต่แผ่นดินก่อน ครั้นมาถึงแผ่นดินพระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรง พระมหาอุปราชามีมเหษีใหม่ จึงเกิดวิวาทถึงทุบตีกันกับธิดาของพระเจ้าอังวะ นางได้ความเจ็บแค้นฟ้องไปถึงบิดาว่าถูกพระเจ้าหงษาวดีกับพระมหาอุปราชากดขี่ข่มเหง ฝ่ายพระเจ้าอังวะก็ทำนองจะมีเหตุเปนอริกับพระเจ้าหงษาวดีองค์ใหม่มาแต่ก่อนอยู่บ้างแล้ว จึงเกลี้ยกล่อมพวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่เข้าเปนพรรคพวกตั้งแขงเมืองขึ้นแล้วแต่งทูตให้ไปชวนพระเจ้าแปร พระเจ้าตองอู พระเจ้าเชียงใหม่แลพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ให้แขงเมืองต่อพระเจ้าหงษาวดีบ้าง ครั้งนั้นพระเจ้าอังวะคงให้มาชักชวนสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชด้วยเหมือนกัน ฝ่ายพระเจ้าแปร พระเจ้าตองอู แลพระเจ้าเชียงใหม่ไม่เข้ากับพระเจ้าอังวะ ต่างจับทูตส่งไปถวายพระเจ้าหงษาวดี ๆ จึงให้เตรียมกองทัพหลวงจะเสด็จไปตีเมืองอังวะ แลสั่งให้พระเจ้าแปร พระเจ้าตองอู พระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต

แลพระเจ้ากรุงศรีอยุทธยา ยกกองทัพไปช่วยตีเมืองอังวะด้วยทั้ง ๕ องค์ ประสงค์จะพิสูจน์ให้เห็นว่า ถ้าองค์ใดไปช่วยตามรับสั่งก็ยังสามิภักดิ์ต่อพระเจ้าหงษาวดี ถ้าองค์ใดไม่ไปช่วยก็จะถือว่าเปนพวกพระเจ้าอังวะ เอาเปนเหตุที่จะไปปราบปรามเสียด้วย ครั้งนั้นพระเจ้าแปร พระเจ้าตองอู พระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ต่างยกกองทัพไปช่วยพระเจ้าหงษาวดีทันตามเวลากำหนดนัด ส่วนกรุงศรีอยุทธยาบอกไปว่าจะให้สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปแทนพระองค์ แต่กองทัพไทยหาได้ยกไปตามเวลากำหนดไม่ เมื่อพระเจ้าหงษาวดีจะยกกองทัพหลวงไปจากเมืองหงษาวดี นึกระแวงสมเด็จพระนเรศวร ว่าบางทีจะอุบายคิดร้ายข้างหลัง จึงให้พระมหาอุปราชาคุมกองทัพอยู่รักษาพระนคร แลตรัสสั่งไว้ว่า ถ้าสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพออกไป ให้คิดอ่านกำจัดเสียให้จงได้.

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวร ตั้งแต่ได้ทรงทราบว่าพระเจ้าอังวะแขงเมืองต่อพระเจ้าหงษาวดี ก็เห็นว่าถึงเวลาแล้วที่จะต้องขวนขวายให้เมืองไทยเปนอิศระภาพ เพราะพระเจ้าหงษาวดีกับพระเจ้าอังวะคงจะต้องรบกัน ถ้าพระเจ้าหงษาวดีมีไชยชนะ สิ้นห่วงทางเมืองอังวะ ก็คงยกมาตีเมืองไทยตามที่ตระเตรียมการไว้ ถ้าหากพระเจ้าหงษาวดีแพ้พระเจ้าอังวะ ไทยเฉยอยู่ก็จะเสียโอกาศเปล่าไม่เปนประโยชน์อันใด ครั้นพระเจ้าหงษาวดีเกณฑ์กองทัพเข้ามา

ทรงพระดำริห์เห็นว่าเปนท่วงที จึงทูลอาสาสมเด็จพระราชบิดาจะยกกองทัพไป แต่แกล้งทรงจัดการตระเตรียมเสียให้ช้า ถ่วงเวลามาจนเห็นว่าพระเจ้าหงษาวดีคงจะยกไปจากราชธานีแล้ว สมเด็จพระนเรศวรจึงเสด็จยกกองทัพหลวงออกจากเมืองพิศณุโลก เมื่อเดือน ๓ แรม ๖ ค่ำ ปีมแม พ. ศ. ๒๑๒๖ แล้วเดินกองทัพไปช้า ๆ จนเดือน ๖ ปีวอก พ. ศ. ๒๑๒๗ จึงได้เสด็จไปถึงเมืองแครง อันเปนหัวเมืองมอญที่ต่อกับแดนไทย[๑] ความมุ่งหมายของสมเด็จพระนเรศวรที่ยกไปให้ช้าครั้งนั้น เห็นจะรอให้ใกล้ต่อเวลาที่พระเจ้าหงษาวดีจะไปแพ้ฤๅชนะศึกที่เมืองอังวะ ถ้าพระเจ้าหงษาวดีไปเพลี่ยงพล้ำลงทางโน้นก็จะตีเมืองหงษาวดีซ้ำทีเดียว ถ้าหากพระเจ้าหงษาวดีไม่แพ้ก็จะคิดเอาแต่ครัวไทยที่ตกไปอยู่ในเมืองหงษาวดีกลับมาเปนกำลังทำการสงครามต่อไปข้างน่า ดังจะปรากฎในเรื่องราวต่อไป.

ฝ่ายข้างพระมหาอุปราชาซึ่งอยู่รักษาเมืองหงษาวดี ก็คิดเปนกลอุบายให้พระยามอญ ๒ คน ชื่อพระยาเกียรดิ คน ๑ พระยา

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพไปครั้งนั้น เพราะพระเจ้าหงษาวดีลวงว่าเมืองอังวะเปนขบถ สมเด็จพระนเรศวรสำคัญว่าจริง จึงยกกองทัพไปหมายจะไปช่วยพระเจ้าหงษาวดี แต่ในพงษาวดารพม่ากล่าวความดังบรรยายมาว่าเมืองอังวะเปนขบถจริง ๆ แต่สมเด็จพระนเรศวรแกล้งยกไปมิให้ทันกำหนด ข้าพเจ้าพิเคราะห์ดูวันเดือนที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารเห็นสมจริง จึงอนุมัติตามพงษาวดารพม่า.

ราม คน ๑ ซึ่งมีสมัคพรรคพวกอยู่ที่เมืองแครงมาก แลท่านองจะเปนผู้ที่คุ้นเคยกับสมเด็จพระนเรศวรมาแต่ก่อน ให้เปนข้าหลวงลงมาคอยรับสมเด็จพระนเรศวรที่เมืองแครง แลตรัสสั่งมาเปนความลับว่า เมื่อสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพขึ้นไป ถ้าพระมหาอุปราชายกเข้าตีทางข้างน่าเมื่อใด ให้พระยาเกียรดิ์ พระยาราม คุมสมัคพรรคพวกเข้าตีกระหนาบกระบวนหลัง ช่วยกันกำจัดสมเด็จพระนเรศวรเสียให้จงได้ พระยาเกียรดิ์ พระยาราม ลงมาถึงเมืองแครงมาขยายความลับแก่พรรคพวก มีพระมหาเถรคันฉ่องผู้เปนอาจารย์เปนต้น ขณะนั้นพวกมอญชาวเมืองแครงที่เกลียดชังพม่า เพราะถูกพม่ากดขี่มาแต่ก่อนมีเปนอันมาก อยากจะพ้นจากอำนาจพม่าอยู่เหมือนกับพวกมอญในหัวเมืองอื่นๆ แต่เมืองแครงอยู่ต่อแดนไทยในหนทางที่ไปมาถึงกัน ผู้คนพลเมืองคงจะได้คุ้นเคยกับสมเด็จพระนเรศวรเมื่อเสด็จผ่านไปมาอยู่แต่ก่อน เห็นจะมีคนนับถืออยู่มาก ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ เมื่อพวกมอญเมืองแครง มีพระมหาเถรคันฉ่องเปนต้น ทราบว่าพระมหาอุปราชาจะล่อลวงเอาสมเด็จพระนเรศวรไปทำร้าย จึงเอาใจมาเข้าข้างสมเด็จพระนเรศวร พากันว่ากล่าวห้ามปรามพระยาเกียรดิ์ พระยาราม มิให้ช่วยพม่าคิดร้าย ครั้นสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงเมืองแครง ตั้งพลับพลาประทับอยู่ที่ริมวัดพระมหาเถรคันฉ่อง แลเสด็จไปเยี่ยมเยียนโดยได้ทรงคุ้นเคยมาแต่ก่อน พระมหาเถรคันฉ่องมีความ

สงสาร เห็นว่าเขาจะล่อลวงเอาไปทำร้าย จึงเตือนสมเด็จพระนเรศวรให้รู้พระองค์ แล้วไปเกลี้ยกล่อมพระยาเกียรติ์ พระยาราม ให้มาสามิภักดิ์ ทูลความจริงให้ทรงทราบแต่ต้นจนปลาย ทุกประการ.

สมเด็จพระนเรศวรทรงพระดำริห์เห็นว่า การเปนอริกับเมืองหงษาวดีถึงเวลาที่จะต้องให้เปนการเปิดเผยแล้ว จึงมีรับสั่งให้หาแม่ทัพนายกองมาประชุมพร้อมกัน แลในที่ประชุมนี้เข้าใจว่าคงโปรดให้นิมนต์พระมหาเถรคันฉ่องกับพระสงฆ์มานั่งเปนประธาน แลให้เรียกพระยาเกียรติ์ พระยาราม กับพวกมอญมาประชุมด้วย สมเด็จพระนเรศวรดำรัสเล่าเรื่องราวที่พระเจ้าหงษาวดีจะให้ล่อลวงไปทำร้ายให้ปรากฎแก่คนทั้งปวงแล้ว จึงทรงหลั่งน้ำลงเหนือแผ่นดินด้วยสุวรรณภิงคาร ประกาศแก่เทพยดาต่อหน้าที่ประชุมว่า ตั้งแต่วันนี้กรุงศรีอยุทธยาขาดทางไมตรีกับกรุงหงษาวดี มิได้เปนมิตรกันดังแต่ก่อนสืบไป เมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงประกาศอิศรภาพที่เมืองแครงแล้วครั้งนั้น ดำรัสถามพวกมอญชาวเมืองแครงว่าจะเข้าข้างไหน พวกมอญโดยมากยอมเข้ากับไทย สมเด็จพระนเรศวรจึงให้จับเจ้าเมืองกรมการพม่า แล้วเอาเมืองแครงเปนที่ตั้งประชุมทัพ ครั้นจัดกองทัพพร้อมเสร็จก็เสด็จยกกองทัพหลวงจากเมืองแครงเมื่อเดือน ๖ แรม ๓ ค่ำ ตรงไปยังเมืองหงษาวดี.

ฝ่ายพระมหาอุปราชาที่รักษาพระนคร ครั้นได้ข่าวว่าพระยาเกียรติ์ พระยาราม กลับไปเข้าเสียกับสมเด็จพระนเรศวร ก็ไม่กล้ายกกองทัพออกมาสังตักดังคิดไว้ เปนแต่ให้รักษาพระนครให้มั่นคง สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพข้ามแม่น้ำสโตงไปจนใกล้จะถึงเมืองหงษาวดี ไปได้ความว่าพระเจ้าหงษาวดีไปรบพุ่งกับพระเจ้าอังวะถึงชนช้างกัน พระเจ้าหงษาวดีมีไชยชนะได้เมืองอังวะแล้ว จวนจะยกกองทัพกลับคืนมาพระนคร สมเด็จพระนเรศวรไม่สมคเน เห็นว่าจะตีเมืองหงษาวดีในคราวนั้นยังไม่ได้ จึงให้กองทัพแยกย้ายกันเที่ยวบอกพวกครัวไทยที่พม่ากวาดต้อนไปแต่ก่อนให้อพยบกลับบ้านเมือง แล้วพาครอบครัวกลับมาได้ประมาณหมื่นเศษ ส่วนสมเด็จพระนเรศวรทรงคุมกองทัพหลวงยกตามครัวมาข้างหลัง ครั้นพระมหาอุปราชาทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรให้เที่ยวกวาดครัวแล้วเลิกทัพกลับมา ก็จัดกองทัพให้สุรกรรมาเปนกองน่า พระมหาอุปราชาเปนกองหลวงยกติดตามสมเด็จพระนเรศวรมา กองน่ามาทันที่แม่น้ำสโตง สมเด็จพระนเรศวรเสด็จข้ามฟากมาแล้ว ให้พวกครัวล่วงน่ามาก่อน ส่วนกองหลวงตั้งรอต่อสู้ข้าศึกอยู่ที่ริมแม่น้ำสโตง สุรกรรมากองน่ามาถึงท่าข้ามข้างฝั่งโน้นพวกกองทัพไทยเอาปืนยิง ก็ยับยั้งยิงต่อสู้กันอยู่ที่ริมน้ำ แลแม่น้ำสโตงนั้นกว้างใหญ่นัก แรงปืนที่พลทหารยิงไม่ถึงฝั่งด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย สมเด็จพระนเรศวรทรงยิงพระแสงปืนกระบอก ๑

ยาว ๙ คืบ ถูกสุรกรรมานายทัพน่าของข้าศึกตายอยู่กับคอช้าง พวกรี้พลเห็นนายทัพตายก็พากันครั่นคร้าม เลิกทัพกลับไปทูลความแก่พระมหาอุปราชาซึ่งตามมาข้างหลัง พระมหาอุปราชาเห็นว่าจะติดตามสมเด็จพระนเรศวรต่อไปไม่สมประสงค์ ก็เลิกทัพกลับคืนไปกรุงหงษาวดี[๑] ส่วนสมเด็จพระนเรศวรข้ามพ้นแม่น้ำสโตงมาแล้ว ก็เดินกองทัพกลับมาได้โดยสดวก แลพระแสงปืนซึ่งทรงยิงถูกสุรกรรมาตายครั้งนั้น มีนามปรากฎว่า "พระแสงปืนต้นข้ามแม่น้ำสโตง" นับในพระแสงอัษฎาวุธอันเปนเครื่องราชูประโภคสำหรับแผ่นดิน สืบมาจนตราบเท่าทุกวันนี้.

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จกลับมาถึงเมืองแครง ทรงพระดำริห์ว่าพระมหาเถรคันฉ่องกับพระยาเกียรดิ์ พระยาราม ได้มีอุปการะมาก จะใคร่ทรงยกย่องเกียรติยศให้สมควรแก่ความชอบ จึงทรงชักชวนให้เข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุทธยา พระมหาเถรกับพระยามอญทั้ง ๒ ก็มีความยินดีพาพรรคพวกตามเสด็จเข้ามาด้วยเปนอันมาก แลเมื่อเสด็จกลับมาจากเมืองแครงครั้งนั้น สมเด็จพระนเรศวรทรงระแวงว่า บางทีข้าศึกยังจะยกกองทัพติดตามมาอีก ถ้าเสด็จกลับทางด่านแม่ละเมา มีกองทัพของนันทสูราช

๑ ในพงษาวดารพม่าไม่กล่าวถึงเรื่องพระยาเกียรดิ์ พระยาราม แลว่าครั้งนี้พระมหาอุปราชาตามเข้ามาจนถึงกรุง ฯ มาแพ้ไทยกลับไป ข้าพเจ้าเห็นว่าความจริงจะเปนอย่างกล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดาร แต่ครัวที่ต้อนเข้ามาในหนังสือพระราชพงษาวดารว่าครัวมอญ ข้าพเจ้าเชื่อว่าที่จริงนั้นครัวไทย เพราะจะเอามาเปนกำลังช่วยรบต่อไป.

สังฆราชที่มาตั้งอยู่เมืองกำแพงเพ็ชรสกัดอยู่ข้างน่าจะรบพุ่งลำบาก จึงรับสั่งให้พระยาเกียรติ์ พระยาราม นำทัพเดินผ่านหัวเมืองมอญลงมาข้างใต้ มาเข้าทางด่านพระเจดีย์สามองค์ตรงมากรุงศรีอยุทธยา ทูลเหตุการณ์ทั้งปวงให้สมเด็จพระราชบิดาทราบทุกประการ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชก็พระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่พวกมอญที่สามิภักดิ์ ทรงตั้งพระมหาเถรคันฉ่องให้เป็นที่พระสังฆราชา[๑] แลให้พระยาเกียรติ์ พระยาราม มีตำแหน่งยศได้พระราชทานพานทอง ควบคุมมอญที่เข้ามาด้วย ให้ตั้งบ้านเรือนที่ริมวัดขมิ้น วัดขุนแสน ใกล้วังของสมเด็จพระนเรศวรในกรุงศรีอยุทธยานั้น แล้วทรงมอบการทั้งปวงที่จะตระเตรียมต่อสู้ข้าศึก ให้สมเด็จพระนเรศวรทรงบังคับบัญชาสิทธิขาดแต่นั้นมา.

ฝ่ายข้างเมืองเหนือ ขณะเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพไปยังไม่ทันถึงเมืองแครง พวกไทยใหญ่ซึ่งพม่าเกณฑ์เข้า

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ทรงตั้งให้เปนสมเด็จพระอริยวงศ์ ที่สมเด็จพระสังฆราช คู่กับสมเด็จพระวันรัตน ข้อนี้สมเด็จพระมหาสมณะทรงพระดำริห์ว่าจะเปนความจริงไม่ได้ เพราะพระมหาเถรคันฉ่องพึ่งเข้ามาใหม่ ไม่รู้การงานบ้านเมือง แม้แต่ภาษาไทยก็ยังไม่รู้ จะเปนพระสังฆราชว่าการคณะสงฆ์อย่างไรได้ ที่จริงเห็นจะเปนแต่พระราชาคณะ ครั้งนั้นเรียกว่า "พระสังฆราชา" จึงทำให้ผู้แต่งหนังสือพระราชพงษาวดารเข้าใจไปว่าเปนสมเด็จพระสังฆราช.

มาทำทางพากันหลบหนีมาทางตวันออกพวก ๑ นันทสูราชสังคราํ ให้ไปทูลแก่สมเด็จพระนเรศวร จึงมีรับสั่งมายังผู้รักษาเมือง พิศณุโลกให้กักด่านทางไว้ อย่าให้พวกไทยใหญ่หนีไปเข้าเขตรแดนกรุงศรีสัตนาคนหุตได้ ด้วยในเวลานั้นการภายนอกไทยยังไม่ขาดไมตรีกับพม่า แต่พวกไทยใหญ่ที่หนีครั้งนั้นหาได้ไปทางเมืองศรีสัตนาคนหุตไม่ หนีตรงมาขออาไศรยอยู่ในแขวงเมืองพิศณุโลก สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทราบจึงมีรับสั่งมาว่าให้รับพวกไทยใหญ่ไว้ นันทสูราชสังคราํให้ไปขอตัวพวกไทยใหญ่ ผู้รักษาเมืองพิศณุโลกตอบว่ายังส่งให้ไม่ได้ ด้วยสมเด็จพระนเรศวรยังเสด็จไม่อยู่ ขอให้รอไว้จนเสด็จกลับมาก่อน ทำนองในระหว่างนั้นพวกไทยใหญ่ที่ถูกพม่าบังคับบัญชาได้ความเดือดร้อนพากันหนีมาอาไศรยอยู่ที่เมืองพิศณุโลกมากขึ้น ครั้นนันทสูราชสังคราํทราบกิติศัพท์ว่าสมเด็จพระนเรศวรไปกวาดครอบครัวมาจากเมืองหงษาวดี เห็นท่วงทีเปนสัตรูผิดสังเกต จึงมีหนังสือมายังผู้รักษาเมืองพิศณุโลกว่า ให้ส่งพวกไทยใหญ่มาให้โดยเร็ว ถ้าไม่ส่งมาจะจับเอาไทยที่เมืองกำแพงเพ็ชรเปนตัวจำนำแทนพวกไทยใหญ่ พอสมเด็จพระนเรศวรเสด็จกลับมาถึงกรุงศรีอยุทธยาได้ทรงทราบความอันนี้ก็รีบเสด็จขึ้นไปยังเมืองพิศณุโลก ให้มีหนังสือรับสั่งตอบไปยังนันทสูราชสังคราํว่า ธรรมดาพระมหากษัตราธิราชผู้เปนอิศระ ถ้าไพร่หนีร้อนมาพึ่งพระบารมีแล้วก็ต้องรับไว้

ไม่มีเยี่ยงอย่างในราชประเพณี ที่จะส่งคืนตัวไพร่ไปให้ต้องรับทุกข์โทษภัย ครั้นมีหนังสือไปแล้วจึงทรงเกณฑ์กำลังหัวเมืองเหนือ ให้พระยาไชยบูรณ์กับขุนพระศรี[๑]คุมทัพน่า แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงตามไปเมืองกำแพงเพ็ชร.

ฝ่ายนันทสูราชสังครำเมื่อได้รับหนังสือรับสั่งสมเด็จพระนเรศวร ก็ทราบเปนแน่ว่าไทยตั้งแขงเมืองต่อพระเจ้าหงษาวดี เห็นว่าตัวเข้ามาตั้งอยู่ในเมืองไทย กำลังไม่พอที่จะต่อสู้ได้ ก็ให้เลิกทัพไปจากเมืองกำแพงเพ็ชร กองทัพพระยาไชยบูรณ์ ขุนพระศรี ยกไปถึงเมืองกำแพงเพ็ชรได้ความว่านันทสูราชสังครำล่าทัพกลับไปแล้วก็รีบยกติดตามไป แลครั้งนั้นตัวนายพวกไทยใหญ่ที่ยังทำการอยู่กับพม่า คือเจ้าฟ้าเมืองจี่ เจ้าฟ้าเมืองลองแจใหม่ แลเจ้าเมืองขึ้นอีกหลายคน พาพวกไทยใหญ่เข้ามาสามิภักดิ์ต่อสมเด็จพระนเรศวรเปนอันมาก ช่วยติดตามตีกองทัพพม่าด้วย พระยาไชยบูรณ์กับขุนพระศรีตามไปทันกองทัพพม่าที่ตำบลแม่ระกา นันทสูกับราชสังครำต่อสู้ ได้รบพุ่งกันเปนสามารถ ถึงตัวนายทัพทั้ง ๒ ฝ่ายได้ชนช้างกัน พม่าสู้ไม่ได้ก็แตกหนี กองทัพไทยติดตามไปจนสุดแดนแล้วจึงกลับคืนมา.

---

๑ ชื่อ ๒ คนนี้ เรียกตามหนังสือพระราชพงษาวดาร เข้าใจว่า พระไชยบุรีกับพระศรีถมอรัตน ที่เคยเปนนายทัพน่าครั้งรบเขมรนั้นเอง คงจะได้เปนนายทหารคู่พระไทยต่อมา.

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรรับสั่งให้เกณฑ์กำลังหัวเมืองเหนือไปรบนันทสูราชสังครำครั้งนั้น พระยาสวรรคโลก พระยาพิไชย เห็นว่าสมเด็จพระนเรศวรมีรี้พลน้อย ที่ไหนจะตั้งแขงเมืองต่อสู้พระเจ้าหงษาวดีได้ คิดจะเอาตัวรอดจึงไม่ยกกองทัพไปตามรับสั่ง แล้วกะเกณฑ์ไพร่พลทั้ง ๒ เมืองไปรวมกันตั้งมั่นรักษาเมืองสวรรคโลกไว้ กรมการคนใดที่ยังซื่อตรงต่อสมเด็จพระนเรศวรไม่เปนขบถด้วยก็จับเอาตัวจำเสียหมด ด้วยเชื่อว่าเมืองสวรรคโลกมีป้อมปราการมั่นคง คงจะรักษาเมืองไว้รอท่ากองทัพเมืองหงษาวดี ฤๅเมืองเชียงใหม่ยกมาช่วยได้ สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบว่า พระยาสวรรคโลก พระยาพิไชย เปนขบถ ก็ให้รวบรวมกองทัพซึ่งยกไปติดตามนันทสูกับราชสังครำ ครั้งนั้นพร้อมกันที่เมืองตาก แล้วยกมาทางบ้านด่านลานหอย ครั้นมาถึงเมืองศุโขไทยให้ตั้งพลับพลาประทับที่ข้างวัดศรีชุม ทรงพระดำริห์ว่าไทยยังไม่เปนน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ที่ยังกลัวพระเจ้าหงษาวดีมีมากนัก จึงให้ตั้งพิธีศรีสัจปานกาล ตักน้ำกระพังโพยศรีซึ่งนับถือกันว่าเปนน้ำศักดิสิทธิ ครั้งสมเด็จพระร่วงมาทำน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ให้นายทัพนายกองตลอดจนไพร่พลถือน้ำ ทำสัตย์สัญญาว่าจะต่อสู้ข้าศึกกู้บ้านเมืองไทยให้เปนอิศรภาพให้จงได้ แล้วจึงเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปเมืองสวรรคโลกให้ตั้งล้อมเมืองไว้ มีรับสั่งให้ข้าหลวงเข้าไปร้องบอกพระยาทั้ง ๒ ว่าให้ออกมาสาร

ภาพรับผิดเสียโดยดี จะทรงพระกรุณายกโทษให้ พระยาทั้ง ๒ ก็ไม่เชื่อฟัง กลับให้เอาตัวกรมการที่มีความซื่อสัตย์ตัดศีศะโยนออกมาให้ข้าหลวง สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสสั่งให้กองทัพเข้าตีเมืองสวรรคโลกทางด้านเหนือแลด้านตวันตกพร้อมกันหมายจะเข้าทางประตูสามเกิดประตู (เตา) หม้อ ประตูสพานจันทร์ก็เข้าไม่ได้ ด้วยเมืองสวรรคโลกป้อมปราการล้วนทำด้วยศิลาแลงแลถมเชิงเทินทำสนามเพลาะรักษาเมืองมั่นคงนัก จึงย้ายมาตีข้างด้านใต้ ให้พระยาไชยบูรณ์ หลวงธรรมไตรโลก ขุนราชวรินทร์ ขุนอินทรเดช คุมพลเข้าปล้นเมืองทางด้านประตูดอนแหลมอีกครั้ง ๑ ก็เข้าไม่ได้ จึงมีรับสั่งให้ตั้งค่ายประชิดแล้วปลูกหอรบให้สูงเท่ากำแพงเมือง เอาปืนขึ้นตั้งจังกายิงพวกรักษาน่าที่จนระส่ำระสาย แล้วให้เข้าเผาประตูดอนแหลมข้างด้านใต้ทลายลง กองทัพสมเด็จพระนเรศวรก็เข้าเมืองได้ จับได้ตัวพระยาสวรรคโลก พระยาพิไชย มีรับสั่งให้ประหารชีวิตรเสียทั้ง ๒ คน แล้วให้กวาดต้อนผู้คนพลเมืองทั้งเมืองสวรรคโลกแลเมืองพิไชยลงมายังเมืองพิศณุโลกจนสิ้นเชิง.

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จลงมาถึงเมืองพิศณุโลกแล้ว ให้ขุนอินทรเดชคุมกองทัพไปสืบข้อราชการถึงปลายแดนเมืองเชียงใหม่ ได้ความมาว่าพระเจ้าหงษาวดีให้เกณฑ์กองทัพจะยกมาตีกรุงศรีอยุทธยาในระดูแล้งปีนั้น ทรงพระดำริห์ว่าหัวเมืองเหนือ

ยับเยินเสียมากแล้ว ด้วยผู้คนต้องระส่ำระสายมาหลายคราว ถ้ามีศึกหงสาวดีมาอย่างคราวก่อนเห็นจะต่อสู้รักษาไว้ไม่ได้ ด้วยผู้คนน้อยแลที่ยังกลัวพระเจ้าหงสาวดีมีมากนัก กรุงศรีอยุทธยาเล่ากำลังก็ยังน้อยเหมือนกัน ด้วยถูกพระเจ้าหงสาวดีกวาดต้อนเอาผู้คนชาวพระนครไปเสียเปนอันมาก ได้ผู้คนคืนมายังไม่เท่าใด การที่จะต่อสู้ศึกหงสาวดีต่อไปจำจะต้องรวมกำลังไว้แต่ที่กรุงศรีอยุทธยา เอาเปนที่มั่นต่อสู้ข้าศึกแต่แห่งเดียว จึงจะต่อสู้ได้ถนัด ด้วยกรุงศรีอยุทธยาภูมิที่มั่นคงคับขัน แล้วก็อยู่ใกล้ทเล มีทางที่จะหาเครื่องสาตราวุธแลเสบียงอาหารเพิ่มเติมได้ง่าย ทรงพระดำริห์ดังนี้ จึงให้กวาดต้อนผู้คนหัวเมืองเหนือทั้งปวงลงมายังกรุงศรีอยุทธยา ทิ้งหัวเมืองเหนือให้ร้างเสียคราว ๑ สมเด็จพระนเรศวรก็เสด็จลงมาอยู่ที่กรุงศรีอยุทธยาแต่ในปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ นั้น.

สงครามครั้งที่ ๖ ครั้งรบพระยาพสิมที่เมืองสุพรรณ ปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗

สมเด็จพระนเรศวรทรงประกาศอิศรภาพของเมืองไทย เมื่อเดือน ๖ ปีวอก จุลศักราช ๙๔๖ พ.ศ. ๒๑๒๗ ดังได้บรรยายมาแล้ว ในปีนั้นเองต่อมาอีก ๗ เดือนกองทัพหงษาวดีก็ยกเข้ามาตีเมืองไทย เรื่องราวการสงครามคราวนี้มีปรากฎว่า เมื่อพระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงยกกองทัพกลับจากเมืองอังวะมาถึงกรุงหงษาวดี ได้ทรงทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพออกไปกวาดต้อนเอาครัวไทยกลับมา แล้วมารบพุ่งขับไล่นันทสูราชสังครำออกไปจากเมืองไทย เห็นว่าไทยตั้งแขงเมืองเปนแน่แล้ว ก็ให้เกณฑ์กองทัพจะให้มาตีกรุงศรีอยุทธยา.

เวลานั้นพระเจ้าหงษาวดีทรงพระดำริห์ว่า ไทยเสียบ้านเมืองมาไม่ช้านัก ผู้คนพลเมืองที่จะเปนกำลังต่อสู้มีน้อยกว่าแต่ก่อน ไม่จำจะต้องยกกองทัพใหญ่เข้ามามากมายหลายทัพเหมือนอย่างครั้งพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนอง ก็คงพอจะตีกรุงศรีอยุทธยาได้ จึงคิดจัดกระบวนทัพให้ยกเข้ามาเปน ๒ ทางพร้อมกัน ประสงค์จะให้ไทยละล้าละลังในการที่จะต่อสู้ ในครั้งนั้น ให้พระยาพสิมผู้เปนพระเจ้าอาว์ของพระเจ้าหงษาวดีคุมกองทัพ มี

จำนวนพล ๓๐,๐๐๐ ยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ทาง ๑ ให้พระเจ้าเชียงใหม่มังนรธาช่อราชอนุชายกกองทัพบกทัพเรือเมืองเชียงใหม่จำนวนพล ๑๐๐,๐๐๐ ลงมาทางข้างเหนืออีกทาง ๑ ให้มาสมทบกันตีกรุงศรีอยุทธยาให้จงได้.

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยา ครั้งนั้นสมเด็จพระนเรศวรทรงเตรียมการคอยท่าศึกอยู่แล้ว ให้กองสอดแนมออกไปคอยสืบสวนอยู่ทุกทางที่ข้าศึกจะยกมา ครั้นทรงทราบว่าข้าศึกจะยกมาเปน ๒ ทาง จึงให้ตระเตรียมการต่อสู้ ให้จัดพลอาสาหัวเมืองฝ่ายเหนือเปนทัพบกทัพ ๑ มีจำนวนพล ๑๐,๐๐๐ ให้เจ้าพระยาศุโขไทยเปนนายทัพ แล้วจัดพลอาสาในกรุง ฯ เปนกองทัพเรืออีกทัพ ๑ ให้พระยาจักรีเปนนายทัพ พระยาพระคลังเปนยกรบัตร ทั้ง ๒ ทัพนี้เตรียมไว้สำหรับจะให้ไปรบพุ่งข้าศึกถึงที่อื่นได้โดยเร็ว แลสั่งให้ขนย้ายทำลายเสบียงอาหารในหนทางที่ข้าศึกจะยกมาเสียทั้ง๒ทาง แล้วให้ต้อนคนเข้าพระนคร เตรียมรักษาป้อมปราการเปนสามารถ.

กองทัพหงษาวดียกเข้ามาครั้งนี้ จะเปนด้วยคิดประมาทไทยฤๅเปนด้วยพระยาพสิมกับพระเจ้าเชียงใหม่ฝ่ายใดทำผิดนัดหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงยกเข้ามาหาพร้อมกันไม่ ในเดือนอ้ายกองพระยาพสิมยกเข้ามาในแดนไทยทางเมืองกาญจนบุรีแต่ทัพเดียว สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทราบก็เห็นได้ที แต่เวลานั้นน้ำลดยังไม่ถึงที่ น้ำในแม่น้ำลำคลองมีมาก แต่ทางยกแผ่นดิน

ยังเปียก จะเดินกองทัพยังไม่สดวก จึงมีรับสั่งให้พระยาจักรียกกองทัพเรือออกไปรักษาเมืองสุพรรณบุรีต้านทานข้าศึกไว้พลาง กองทัพพระยาพสิมยกเข้ามาหมายจะเอาเมืองสุพรรณบุรีเปนที่มั่น ถูกกองทัพเรือพระยาจักรีเอาปืนใหญ่ยิง ทนอยู่ไม่ไหวก็ถอยกลับไปตั้งอยู่บนดอนที่เขาพระยาแมน คอยฟังข่าวกองทัพพระเจ้าเชียงใหม่อยู่ที่นั่น ครั้นถึงเดือนยี่ ขึ้น ๒ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถก็เสด็จโดยกระบวนเรือจากกรุงศรีอยุทธยา ไปทำพิธีเหยียบชิงไชยภูมิพื้นไม้ข่มนามที่ตำบลลุมพลี แล้วเสด็จไปประทับที่ (ป่าโมก) แขวงเมืองวิเศษไชยชาญ[๑] อันเปนที่ประชุมพล โปรดให้เจ้าพระยาศรีไชยคุมกองทัพยกเมืองเหนือยกเปนกองน่าไปตีกองทัพพระยาพสิมซึ่งตั้งอยู่ที่เขาพระยาแมน แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงตามไปตั้งอยู่ที่ตำบลสามขนอนแขวงเมืองสุพรรณบุรี เจ้าพระยาศรีไชยยกไปถึงเขาพระยาแมน ได้รบพุ่งกับกองทัพน่าของพระยาพสิม ตีกองทัพพม่าแตกพ่ายไป ฝ่ายพระยาพสิมเวลานั้นเข้ามายึดเมืองไม่ได้สมหมาย ต้องออกไปตั้งอยู่กลางดอนขัดสนเสบียงอาหาร ฟังข่าวทัพพระเจ้าเชียงใหม่ก็ไม่ได้ความ ทำนองจะออกรวนเรอยู่แล้ว

---

๑ เมืองวิเศษไชยชาญ คือเมืองอ่างทองเก่า ตั้งอยู่ลำแม่น้ำน้อย เข้าใจว่าเวลานั้นยังเปนแขวงกรุง ฯ พึ่งตั้งเปนเมืองเมื่อสมเด็จพระนเรศวรชนะศึกหงษาวดี จึงเรียกว่าเมืองวิเศษไชยชาญ เพราะเปนที่ประชุมทัพแต่คราวนี้เปนต้นไป.

พอรู้ว่ากองทัพน่าแตกก็ไม่ได้คิดจะต่อสู้ รีบถอยหนีกลับไป เจ้าพระยาศุโขไทยได้ทีก็รีบติดตามตีพม่าไปจนปลายแดนเมืองกาญจนบุรี จับได้ (นายกองชื่อ) ฉางชวี แลช้างม้ามาถวายเปนอันมาก.

กองทัพพระยาพสิมหนีไปได้สัก ๑๕ วัน กองทัพพระเจ้าเชียงใหม่ก็ยกลงมาถึงเมืองไชยนาทในแรมเดือนยี่นั้น ด้วยหัวเมืองเหนือร้างอยู่ทุกเมืองดังกล่าวมาแล้ว ไม่มีผู้ใดต่อสู้ กองทัพเมืองเชียงใหม่ก็ยกลงมาได้โดยสดวกทั้งทัพบกทัพเรือ พระเจ้าเชียงใหม่ตั้งอยู่ที่เมืองไชยนาท ไม่ทราบว่ากองทัพพระยาพสิมถอยหนีไปเสียแล้ว จึงให้ไชยะกยอสูแลนันทกยอทางยกกองทัพน่าจำนวนพล ๑๕,๐๐๐ ลงมาตั้งที่ปากน้ำบางพุทรา แขวงเมืองพรหม ให้มาสืบสวนคิดอ่านนัดกำหนดกับพระยาพสิมที่จะยกเข้ามาตีกรุงฯ ให้พร้อมกัน.

สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบว่า กองทัพพระเจ้าเชียงใหม่ยกลงมา ก็เสด็จยกกองทัพหลวงไปกับสมเด็จพระเอกาทศรถ ตั้งทัพหลวงที่บ้านชะไวแขวงเมืองวิเศษไชยชาญ แล้วให้พระราชมนูเปนนายทัพ ขุนราชเดชะ เปนยุกรบัตร คุมกองทัพน่ามีจำนวนทหารม้า ๒๐๐ พลราย ๓,๐๐๐ ยกขึ้นไปตีกองทัพน่าของข้าศึกที่ปากน้ำบางพุทรา พระราชมนูกับขุนรามเดชะยกขึ้นไปถึง เห็นว่าจำนวนพลในกองทัพของตนน้อยกว่าข้าศึกมากนัก จึงคิดเปนกล

อุบายซุ่มกองทัพไว้ในป่า แล้วแต่งกองโจรเที่ยวคอยฆ่าฟันข้าศึกที่เที่ยวลาดหาเสบียงอาหาร แลคอยแย่งช้างม้าพาหนะมิให้เอาไปเลี้ยงห่างค่ายใหญ่ได้ ถ้าข้าศึกมาตามจับเห็นมากก็หลบเลี่ยงไปเสียด้วยชำนาญท้องที่กว่าข้าศึก ครั้นเห็นข้าศึกเผลอก็ยกเข้าปล้นทัพมิให้ข้าศึกอยู่เป็นปรกติได้ นายทัพนาข้าศึกตั้งอยู่ไม่ได้ก็ต้องถอยทัพกลับไปเมืองไชยนาท พอพระเจ้าเชียงใหม่ได้ข่าวว่ากองทัพพระยาพลิมซึ่งยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ เสียทีไทยถอยหนีกลับไปแล้ว พระเจ้าเชียงใหม่เห็นจะทำการต่อไปไม่สำเร็จก็เลิกทัพกลับไป.

สงครามครั้งที่ ๗ คราวรบพระเจ้าเชียงใหม่ที่บ้านสระเกษ ปีระกา พ.ศ. ๒๑๒๘

สงครามครั้งนี้ ที่แท้เปนเรื่องเบื้องต้นของสงครามครั้งที่ ๘ ที่ต่อกันไป แต่เพราะรบพุ่งกันเปนตอนหนึ่งต่างหาก แล้วหยุดกันไปเสียคราวหนึ่ง จึงได้นับว่าเปนการสงครามคราวหนึ่งต่างหาก เริ่มเรื่องตั้งแต่พระยาพสิมกับพระเจ้าเชียงใหม่มาเสียทีไทยต้องล่าทัพกลับไปเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ ดังบรรยายมาแล้ว พระเจ้าหงษาวดีได้ทรงทราบก็ขัดเคืองพระเจ้าเชียงใหม่ ว่าเพราะพระเจ้าเชียงใหม่เฉื่อยช้าเสีย ยกลงมาไม่ทันกำหนดพระยาพสิมจึงเสียที จึงมีรับสั่งให้พระยาอภัยคามินี กับซักแซกยอถ่างแลสมิงโยคราชเป่นข้าหลวงเข้ามากำกับกองทัพพระเจ้าเชียงใหม่ ซึ่งยับยั้งอยู่ณเมืองกำแพงเพ็ชร ให้ลงมาทำการแก้ตัวใหม่ ยังมิให้กลับคืนไปบ้านเมือง พระเจ้าเชียงใหม่กลัวพระเจ้าหงษาวดีก็ยกกองทัพกลับลงมาตั้งอยู่ที่เมืองนครสวรรค์ในเดือน ๔ ปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ นั้น.

ฝ่ายพระเจ้าหงษาวดีทรงพระดำริห์ว่า ที่คาดว่าไทยจะไม่สู้รบได้แขงแรงอย่างแต่ก่อนนั้นผิดไปเสียแล้ว จำจะต้องยกกอง

ทัพใหญ่เข้ามาเหมือนเมื่อครั้งพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนอง จึงจะตีเอากรุงศรีอยุทธยาได้ เวลานั้นความทราบถึงกรุงหงษาวดีว่าไทยทิ้งหัวเมืองเหนือเสียหมด รวบรวมเอากำลังลงมาตั้งรักษาแต่กรุงศรีอยุทธยาแห่งเดียว พระเจ้าหงษาวดีจึงดำรัสสั่งให้พระมหาอุปราชาคุมกองทัพมีจำนวนพล ๕๐,๐๐๐ เข้ามาตั้งอยู่ที่เมืองกำแพงเพ็ชร แต่เดือน ๕ ปีระกา พ.ศ. ๒๑๒๘ ให้ไพร่พลทำนาในท้องที่หัวเมืองเหนือ ตระเตรียมเสบียงอาหารไว้สำหรับกองทัพใหญ่ ซึ่งพระเจ้าหงษาวดีจะเสด็จยกมาเองในระดูแล้งข้างปลายปีระกา ให้พระเจ้าเชียงใหม่ลงมาตั้งขัดตาทัพถึงหัวเมืองต่อแขวงจังหวัดกรุง ฯ คอยรบกวนอย่าให้ไทยเปนอันทำไร่ไถนาได้ในปีนั้น โดยประสงค์จะให้เสบียงอาหารข้างกรุงศรีอยุทธยาเบาบาง เวลามาล้อมพระนครจะได้เกิดอดอยากโดยเร็ว พระเจ้าเชียงใหม่จึงยกกองทัพบกทัพเรือรวมจำนวนพล[๑] ๑๐๐,๐๐๐ ให้พระยาเชียงแสนเปนนายทัพน่า พระเจ้าเชียงใหม่คุมทัพหลวงลงมาจากเมืองนครสวรรค์.

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยา เมื่อได้ข่าวว่ากองทัพเมืองเชียงใหม่สมทบกับกองทัพเมืองหงษาวดียกลงมาทางข้างเหนือ แต่แรกสมเด็จพระนเรศวรทรงสำคัญว่า ข้าศึกหมายจะลงมาตีกรุงศรีอยุทธยาในต้นปีระกานั้น ทรงพระดำริห์ว่าข้าศึกยกมา

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า จำนวนพลของพระเจ้าเชียงใหม่ ๑๐๐,๐๐๐ เห็นว่าจะมากเกินไป.

พร้อมกันเปนทัพใหญ่ รี้พลมากนัก จะออกไปต่อตีกลางทาง เห็นจะไม่ถนัด จึงให้ต้อนผู้คนเข้ามาไว้ในกรุง ฯ เตรียมการรักษาพระนครเปนสามารถ พระเจ้าเชียงใหม่เห็นผู้คนตามหัวเมืองในมณฑลราชธานีเบาบาง ไม่มีผู้ใดต่อสู้ ก็ยกกองทัพล่วงเลยลงมาตั้งถึงบ้านสระเกษในแขวงเมืองวิเศษไชยชาญ (อยู่ใต้บ้านไชโยหน่อยหนึ่ง) แล้วแต่งกองอาสาให้แยกย้ายกันไปเที่ยวไล่ขับจับกุมราษฎรตามแขวงจังหวัดกรุง ฯ เพื่อจะมิให้ทำไร่นาได้ เจ้าเมืองพเยาคุมทัพม้ากองอาสาล่วงเข้ามาเผาบ้านเรือนราษฎรจนถึงสพานเผาเข้าในเขตรกรุง ฯ สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทราบ ก็รีบเสด็จคุมพลทหารออกไปกับสมเด็จพระเอกาทศรถ เข้ารบพุ่งข้าศึกถึงตลุมบอน เจ้าเมืองพเยาตายในที่รบ พวกไพร่พลที่เหลืออยู่ก็พากันแตกหนีไป ทำนองสมเด็จพระนเรศวรจะได้ทรงทราบความจากคำให้การของพวกเชลยที่จับได้ในคราวนี้ว่าความคิดของข้าศึกจะทำสงครามเปนการแรมปีดังกล่าวมา ทรงพระดำริห์เห็นว่าจะต้องตีกองทัพพระเจ้าเชียงใหม่ให้ถอยไปเสียจึงจะไม่เสียเปรียบข้าศึก จึงทูลความแก่สมเด็จพระราชบิดา ทรงเห็นชอบด้วยแล้ว ก็ให้จัดกองทัพยกทัพเรือมีจำนวนพล ๘๐,๐๐๐ ให้ไปตั้งประชุมพลที่ทุ่งลุมพลี.

ในเวลาเมื่อกำลังรวบรวมไพร่พลจัดกองทัพอยู่นั้น ได้ข่าวลงมาถึงสมเด็จพระนเรศวรว่า มีพวกกองอาสาเมืองเชียงใหม่

ยกลงมาเที่ยวไล่ขับจับคนจนถึงบ้านป่าโมกอีกทาง ๑ พอได้ทรงทราบก็รีบเสด็จโดยกระบวนเรือเร็วไปกับสมเด็จพระเอกาทศรถแลข้าราชการที่รักษาพระองค์ในทันใดนั้น พอเสด็จไปถึงตำบลป่าโมกน้อยก็พบกองทัพสะเรนันทสู ซึ่งพระเจ้าเชียงใหม่ให้คุมพล ๕,๐๐๐ ยกลงมาเที่ยวรังแกราษฎรทางเมืองวิเศษไชยชาญ จึงรับสั่งให้เทียบเรือเข้าข้างฝั่ง สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จขึ้นยกยกพลเข้าโจมตีทัพข้าศึกรบพุ่งกันเปนสามารถ ครั้งนั้นสมเด็จพระนเรศวรทรงยิงพระแสงปืนถูกนายทัพเชียงใหม่ตายคน ๑ ข้าศึกต้านทานไม่ได้ก็แตกหนีกลับขึ้นไปข้างเหนือ พวกพลอาสาต่างแล่นไล่ติดตามขึ้นไป จนประทะกองทัพพระยาเชียงแสนทัพน่าของพระเจ้าเชียงใหม่ ซึ่งยกตามลงมาก็รบพุ่งกัน พวกกองอาสาน้อยกว่า ต้านทานไม่ไหวต้องล่าถอย พวกเชียงใหม่ก็ไล่ติดตามลงมา สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทราบว่าข้าศึกไล่ประชิดกองอาสาลงมา เกรงจะกลับลงเรือไม่ทัน จึงให้เลื่อนเรือพระที่นั่งกับเรือที่มีอยู่ในกระบวนเสด็จขึ้นไปรายลำอยู่ข้างเหนือปากคลองป่าโมกน้อย พอข้าศึกไล่กองอาสามาถึงนั่นก็ให้เอาปืนใหญ่น้อยระดมยิงข้าศึกขึ้นไปจากในเรือ ฝ่ายข้าศึกเห็นทัพเรือไทยขึ้นไปช่วยกัน ก็ละพวกอาสามารบพุ่งกับทัพเรือ ข้าศึกตั้งรายบนตลิ่งยิงปืนตอบโต้กับทัพเรือ สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถต่างทรงพระแสงปืนนกสับยิงข้าศึกไปแต่เรือพระ

ที่นั่งกับด้วยพลทหารทั้งปวง แลครั้งนั้นรบกันใกล้ ๆ ผู้คนถูกปืนเจ็บป่วยล้มตายลงด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย แต่สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถหาต้องอาวุธข้าศึกไม่ รบกันอยู่จนกองทัพบกซึ่งยกไปจากกรุง ฯ ตามขึ้นไปถึงเข้าช่วยรบพุ่ง กองทัพพระยาเชียงแสนก็ถอยหนีกลับขึ้นไปข้างเหนือ สมเด็จพระนเรศวรจึงรับสั่งให้รวบรวมกองทัพทั้งปวงตั้งอยู่ที่ตำบลป่าโมกนั้น.

ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่ตั้งอยู่ที่บ้านสระเกษ ทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพขึ้นไปตีกองสะเรนันทสูแตก แลรบพุ่งกองทัพพระยาเชียงแสนต้องถอยหนีไป คาดว่าสมเด็จพระนเรศวรคงจะยกกองทัพตามขึ้นไป จึงปฤกษาแม่ทัพนายกองทั้งปวงเห็นพร้อมกันว่า ควรจะยกกำลังเปนกองทัพใหญ่ซึ่งลงมาตีไทยเสียก่อน อย่าให้ทันยกขึ้นไปบุกรุกจึงจะได้เปรียบในเชิงสงคราม พระเจ้าเชียงใหม่จึงให้จัดกองทัพ ให้พระยาเชียงแสนกับพระยาสะเรนันทสูทำการแก้ตัวเปนทัพน่าคุมพล ๑๕,๐๐๐ กองทัพหลวงของพระเจ้าเชียงใหม่มีจำนวนพล ๖๐,๐๐๐ กำหนดฤกษ์จะยกลงมาในเดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ ปีระกา พ.ศ. ๒๑๒๘.

ขณะเมื่อพระเจ้าเชียงใหม่เตรียมทัพจะยกลงมานั้น กองทัพสมเด็จพระนเรศวรประชุมพร้อมกันอยู่ที่ป่าโมก ทรงพระดำริห์ว่ากองทัพพระยาเชียงแสนเปนแต่ถอยหนีไปมิได้แตกยับเยิน น่าจะไปหากำลังเพิ่มเติมยกลงมาอีก แต่เหตุไฉนหายไปหลายวันไม่

ยกลงมา ดีร้ายพระเจ้าเชียงใหม่จะคิดเปนอุบายการศึกสักอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงดำรัสสั่งให้พระราชมนูคุมกองทัพมีจำนวนพล ๑๐,๐๐๐ ยกขึ้นไปตรวจตระเวนดูว่าข้าศึกจะทำอย่างไร แล้วสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถ ก็เสด็จยกกองทัพหลวงเปนกระบวนทัพยกมีจำนวนพล ๓๐,๐๐๐ ตามขึ้นไป.

กองทัพพระราชมนูยกขึ้นไปถึงบางแก้ว ปะทะกับทัพน่าของพระเจ้าเชียงใหม่ที่ยกลงมา ก็รบพุ่งกัน ขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นไปถึงบ้านแห ได้ยินเสียงปืนใหญ่น้อยหนาขึ้นทุกที ก็ทรงทราบว่าพระราชมนูขึ้นไปพบกองทัพเชียงใหม่ที่หมายจะลงมาตีกองทัพไทย จึงทรงพระดำริห์เปนกลอุบายกระบวนรบ ให้หยุดกองทัพหลวงมิให้ตามขึ้นไปช่วยพระราชมนู แล้วแปรกระบวนทัพหลวงไปซุ่มอยู่ที่ป่าจิกป่ากระทุ่มข้างฝั่งตวันตก แล้วดำรัสให้ข้าหลวงขึ้นไปสั่งพระราชมนูให้ล่าถอยลงมา ฝ่ายพระราชมนูทำนองจะเห็นว่ากำลังพลไล่เลี่ยกับกองทัพน่าของพระเจ้าเชียงใหม่ที่รบพุ่งกันอยู่ พอจะต่อสู้รอกองทัพหลวงให้ขึ้นไปถึงได้ก็ไม่ถอยลงมา สมเด็จพระนเรศวรดำรัสสั่งให้หมื่นทิพรักษาเปนข้าหลวงขึ้นไปเร่งให้ถอยอีก พระราชมนูก็สั่งให้มากราบทูลว่า รบพุ่งกับข้าศึกติดพันกันอยู่แล้ว ถ้าถอยเกรงจะเลยแตกพ่ายเอาไว้ไม่อยู่ สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงฟังก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสสั่งให้หมื่นทิพรักษาคุมทหารม้าเร็วรีบกลับขึ้นไปสั่งพระราชมนู ให้ถอย ถ้า

ไม่ถอยก็ให้ตัดเอาศีศะพระราชมนูมาถวาย พระราชมนูแจ้งกระแสรับสั่งก็ตกใจ ให้โบกธงบอกสัญญาสั่งให้ถอยทัพ นายทัพนายกองทั้งปวงเห็นธงสัญญาต่างก็พากันล่าถอย ขณะนั้นพอกองทัพหลวงพระเจ้าเชียงใหม่ยกหนุนลงมาถึง พวกเชียงใหม่สำคัญว่ากองทัพไทยแตกก็ดีใจ พากันโห่ร้องรุกไล่ลงมา เห็นไทยเอาแต่หนีก็ยิ่งชิงกันไล่ ด้วยอยากได้ช้างม้าข้าเชลยเปนอาณาประโยชน์ ติดตามมามิได้เปนกระบวนศึก จนถึงที่สมเด็จพระนเรศวรซุ่มกองทัพหลวงอยู่ ทอดพระเนตรเห็นข้าศึกเสียกลสมพระประสงค์ ก็ให้ยิงปืนโบกธงสัญญายกกองทัพหลวงเข้าตีกลางทัพข้าศึก ฝ่ายพระราชมนูเห็นกองทัพหลวงเข้าตีโอบดังนั้น ก็โบกธงสัญญาให้กองทัพกลับตีกระหนาบเข้าไปอีกด้านหนึ่ง ได้รบพุ่งกันถึงตลุมบอน กองทัพเชียงใหม่เสียทีก็แตกพ่ายทั้งทัพน่าทัพหลวง สมเด็จพระนเรศวรเห็นได้ทีก็เร่งกองทัพให้ติดตามตีข้าศึกจนแตกฉานยับเยินคุมกันไม่ติด ที่ถูกฆ่าฟันตายเสียก็มาก ตัวนายตายในที่รบครั้งนั้นท้าวพระยาเชียงใหม่ ๕ คน คือ พระยาลอ ๑ พระยากาว ๑ พระยานคร ๑ พระยาเชียงราย ๑ พระยางิบ ๑ พระยามอญที่มากำกับทัพ คือ สมิงโยคราชกับสะเรนันทสูเจ้าเมืองเตรินก็ตายในที่รบด้วย แลกองทัพไทยได้ช้างใหญ่ ๒๐ ช้าง ม้า ๑๐๐ เศษ กับเครื่องสาตราวุธอีกเปนอันมาก.

สมเด็จพระนเรศวรทรงพระดำริห์ว่า ข้าศึกเสียทัพกำลังตื่นตกใจ เปนโอกาศที่จะทำซ้ำเติมอย่าให้ตั้งตัวได้ จึงจะเสร็จศึกสมพระประสงค์ จึงเสด็จยกกองทัพหลวงติดตามข้าศึกขึ้นไปในวันนั้นจนเวลาพลบค่ำถึงบ้านชะไว เห็นรี้พลเหน็ดเหนื่อยจึงประทับแรมที่บ้านชะไว แลสั่งนายทัพนายกองทั้งปวงให้เตรียมยกไปแต่เพลาดึกให้ถึงบ้านสระเกษเข้าตีค่ายพระเจ้าเชียงใหม่แต่เช้าตรู่ให้พร้อมกัน ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่หนีกลับขึ้นไปถึงบ้านสระเกษ ทราบว่ากองทัพไทยยกติดตามขึ้นไป ก็เลยหนีต่อไปแต่ในเพลากลางคืน ครั้นกองทัพไทยขึ้นไปถึงบ้านสระเกษเมื่อเดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ เพลาเช้าเห็นแต่พวกข้าศึกกำลังอลหม่าน ไม่มีผู้ใดต่อสู้ กองทัพไทยก็ได้ค่ายพระเจ้าเชียงใหม่โดยง่าย จับได้พระยาเชียงแสนนายทัพนำของพระเจ้าเชียงใหม่แลรี้พลนายไพร่เปนเชลยรวมหมื่นเศษ กับช้าง ๑๒๐ ช้าง ม้า ๑๐๐ เศษ เรือรบแลเรือเสบียงรวม ๔๐๐ ลำ ได้ทั้งเครื่องสาตราวุธยุทธภัณฑ์เสบียงอาหารอีกเปนอันมาก แม้จนเครื่องราชูประโภคของพระเจ้าเชียงใหม่ก็ทิ้งไว้หลายอย่าง.

เมื่อได้ค่ายที่บ้านสระเกษแล้ว สมเด็จพระนเรศวรเสด็จติดตามข้าศึกขึ้นไปจนถึงเมืองนครสวรรค์ เห็นว่าพระเจ้าเชียงใหม่หนีไปสมทบกับกองทัพพระมหาอุปราชาแล้ว จะติดตามต่อไปไม่ได้ที จึงให้ยกกองทัพกลับมา แลครั้งนั้นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงพระวิตกเกรงว่าพระมหาอุปราชาจะยกกองทัพหนุนพระเจ้า

เชียงใหม่ลงมาอีกทัพ ๑ จึงให้จัดกองทัพหลวงเสด็จโดยกระบวนเรือจากกรุงศรีอยุทธยาเมื่อเดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ ยกหนุนสมเด็จพระนเรศวรขึ้นไปถึงปากน้ำบางพุทรา สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จกลับลงมา จึงกราบทูลการที่ได้รบพุ่งมีไชยชนะข้าศึกให้สมเด็จพระราชบิดาทรงทราบทุกประการ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชก็มีรับสั่งให้เลิกกองทัพทั้งปวงกลับคืนมายังพระนคร.

สงครามครั้งที่ ๘ คราวพระเจ้าหงษาวดีล้อมกรุง ฯ

ปีจอ พ. ศ. ๒๑๒๙

สงครามครั้งนี้เปนการรู้ล่วงน่านาน เหมือนคราวพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองขอช้างเผือก เพราะกองทัพพระมหาอุปราชาเข้ามาตั้งทำนาแต่ปีระกาดังกล่าวมาแล้ว ครั้นถึงเดือน ๑๒ ปีจอ พ. ศ. ๒๑๒๙ พระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงก็ยกกองทัพหลวงมา เวลานั้นไทยทิ้งหัวเมืองเหนือให้แก่ข้าศึก พระเจ้าหงษาวดีจึงให้กองทัพทั้งปวงเข้ามาประชุมกันที่เมืองกำแพงเพ็ชร เปนจำนวนพลเบ็ดเสร็จ ๒๕๐,๐๐๐ ให้จัดเปนทัพกษัตริย์ ๓ ทัพ คือทัพพระเจ้าหงษาวดีทัพ ๑ ทัพพระมหาอุปราชาทัพ ๑ ทัพพระเจ้าตองอูทัพ ๑ แต่พระเจ้าเชียงใหม่นั้นพระเจ้าหงษาวดีขัดเคืองว่ามาแพ้ไทย จึงให้เปนแต่พนักงานสำหรับขนเสบียงอาหาร ครั้นจัดพร้อมแล้วก็เดินทัพลงมา เมื่อถึงเมืองนครสวรรค์ให้กองทัพพระมหาอุปราชายกแยกมาทางเมืองลพบุรี เมืองสระบุรี แล้วมาบรรจบทัพหลวงที่กรุงศรีอยุทธยา ส่วนกองทัพพระเจ้าตองอูให้ยกลงมาทางริมแม่น้ำฝั่งตวันออก กองทัพพระเจ้าหงษาวดี

นั้นยกลงมาทางฝั่งตวันตก ทั้ง ๒ ทัพนี้ลงมาถึงกรุงศรีอยุทธยา เมื่อเดือนยี่ ขึ้น ๒ ค่ำ ตั้งค่ายรายกันอยู่ข้างทิศเหนือกับทิศตวันออกแต่ ๒ ด้าน ด้วยเปนทางที่จะเข้าตีพระนครได้สดวกกว่าด้านอื่น กองทัพพระเจ้าหงษาวดีอยู่ด้านเหนือ ตั้งค่ายหลวงที่ขนอนปากคู ให้กองมังมอดราชบุตรกับพระยาพระรามตั้งที่ตำบลมะขามหย่อง ให้กองพระยานครตั้งที่ตำบลพุทธเลา ให้กองนันทสูตั้งที่ขนอนบางลาง กองทัพพระเจ้าตองอูให้ตั้งที่ทุ่งชายเคืองทางทิศตวันออก ครั้นกองทัพพระมหาอุปราชามาถึงให้ตั้งที่ทุ่งชายเคืองด้านตวันออก ต่อกองทัพพระเจ้าตองอูลงมาทางบางตะนาวข้างใต้.

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยาได้มีเวลาเตรียมรักษาพระนครหลายเดือน เพราะรู้ตัวก่อนดังกล่าวมาแล้ว การตระเตรียมครั้งนี้มีรายการปรากฎอยู่ในหนังสือพระราชพงษาวดารหลายอย่าง คือ

(๑) ตั้งแต่เข้าระดูฝน ให้เกณฑ์คนออกตั้งทำนาทั่วทุกถิ่นทำเลนาในจังหวัดกรุง ฯ แลให้ทหารกองอาสาออกไปคอยตรวจตราป้องกันมิให้พวกข้าศึกมาทำร้ายได้ เมื่อได้ข่าวว่าข้าศึกยกกองทัพใหญ่ลงมา เวลานั้นเข้ากำลังออกรวง ก็ให้รีบเกี่ยวเก็บขนเอาเข้ามาในกรุง ฯ ที่จะเอามาไม่ได้ทันก็ให้ทำลายเสียมิให้ได้ไปเปนประโยชน์แก่ข้าศึก.

(๒) ให้ระดมคนทั้งในจังหวัดกรุง ฯ แลหัวเมืองขึ้นชั้นในเข้ามาประจำรักษาพระนครเหมือนทุกคราว แต่คราวนี้เอาความรู้การที่เคยปรากฎว่า เมื่อต้อนคนเข้าพระนครแต่ก่อนมา ผู้คนที่อยู่แขวงห่างไกลมักเที่ยวหลบหลีกซุ่มซ่อนอยู่ในป่าดง ไม่ได้ตัวมาเสียเปนอันมากทุกคราว คราวนี้จึงเลือกพวกทหารที่ชำนาญป่าตั้งเปนนายกองอาสา ให้แยกย้ายกันไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมผู้คนที่กระจัดพลัดพรายรวมเข้าเปนกองโจร คอยเที่ยวตีตัดลำเลียงข้าศึกทำลายเสีย อย่าให้ส่งเสบียงอาหารแลเครื่องยุทธภัณฑ์มาถึงกันได้สดวก.

(๓) การที่ตระเตรียมต่อสู้ข้าศึกนั้น ระวังรักษาแต่ที่พระนครกับทางที่จะไปมาข้างใต้ให้ใช้เรือใหญ่ไปมาทางทเลได้สดวก ส่วนทางข้างเหนือตั้งแต่เมืองวิเศษไชยชาญขึ้นไป ปล่อยให้ข้าศึกทำตามชอบใจ ไม่คิดรักษาให้เปลืองผู้คนทีเดียว แต่ในชานพระนครนั้นเตรียมทั้งปืนใหญ่แลกระบวนทัพบกทัพเรือไว้คอยป้องกันเปนสามารถ มิให้ข้าศึกเข้ามาตั้งปืนใหญ่ยิงเข้ามาในกรุง ฯ ได้.

ขณะเมื่อกองทัพพระเจ้าหงษาวดียกลงมาถึงกรุง ฯ เมื่อต้นเดือนยี่นั้น เข้าในท้องนาทุ่งหันตราข้างนอกกรุงด้านตวันออกยังเกี่ยวไม่เสร็จ เห็นกองทัพข้าศึกมาใกล้ จึงโปรดให้เจ้าพระยากำแพงเพ็ชร ซึ่งได้ว่าที่สมุหพระกลาโหมคุมกองทัพออกไปตั้งป้องกันผู้คนที่ออกไปเกี่ยวเข้า พอพระมหาอุปราชายกกองทัพ

มาถึง ให้กองทัพม้ามาตีกองทัพเจ้าพระยากำแพงเพ็ชรแตกพ่ายเข้ามายังพระนคร สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงพระพิโรธ ด้วยรบกันมาในชั้นนี้ไทยยังไม่เคยแตกพ่ายข้าศึกเลย เจ้าพระยากำแพงเพ็ชรไปทำเสียการ จะให้ไพร่พลกลับเกรงกลัวข้าศึกเสีย จึงมีรับสั่งให้รีบจัดกองทัพ แล้วสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จลงทรงเรือพระที่นั่งลำเดียวกันยกออกไปในทันที ได้รบพุ่งกับข้าศึกที่ทุ่งชายเคืองเปนสามารถ สมเด็จพระเอกาทศรถถูกกระสุนปืนฉลองพระองค์ขาดตลอดพระกร แต่หาต้องพระองค์ไม่ รบกันอยู่จนเวลาพลบค่ำ ข้าศึกถอยไปจากค่ายเจ้าพระยากำแพงเพ็ชรที่ตีได้นั้นแล้ว จึงเสด็จกลับเข้าพระนคร ดำรัสสั่งให้ประหารชีวิตรเจ้าพระยากำแพงเพ็ชร แต่สมเด็จพระราชบิดาดำรัสขอชีวิตรไว้ จึงเปนแต่ให้ถอดจากตำแหน่ง มิให้ว่าการกลาโหมต่อไป พวกข้าราชการทั้งปวงก็พากันเกรงพระราชอาญา ตั้งหน้ารบพุ่งทั่วกันแต่นั้นมา.

ในพงษาวดารพม่าว่า เมื่อพระเจ้าหงษาวดีตั้งล้อมกรุงศรีอยุทธยาแล้ว ให้กองทัพเข้าตีปล้นพระนครหลายครั้งก็เข้าไม่ได้ ด้วยไทยต่อสู้แขงแรงกว่าครั้งก่อน ๆ พม่ายกเข้ามาคราวใดไทยก็ตีเอากลับต้องถอยคืนไปค่ายที่เดิมทุกคราว แต่พระเจ้าหงษาวดีตีพระนครอยู่กว่าเดือนก็ไม่ประชิดเข้ามาได้ ในระหว่างนั้น พวกกองโจรซึ่งสมเด็จพระนเรศวรให้ไปรวบรวมคนจัดขึ้นตาม

หัวเมือง มีหลายหมวดหลายกอง พากันเที่ยวตีตัดลำเลียงเสบียงอาหารของข้าศึก ส่งมาถึงกันไม่ได้สดวก ก็เกิดอัตคัดแล้วเลยมีความไข้เจ็บเกิดขึ้นในกองทัพที่ตั้งล้อมพระนคร พอสมเด็จพระนเรศวรทรงทราบว่าเกิดความไข้เจ็บในกองทัพข้าศึก เห็นได้ทีก็ให้ออกตีปล้นค่ายข้าศึกทั้งกลางวันกลางคืนมิให้อยู่เป็นปรกติได้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารมีรายการ เฉภาะแต่คราวที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จออกไปรบเองหลายคราว คือ

เมื่อเดือน ๓ แรม ๑๐ ค่ำ เวลา ๑๑ ทุ่ม (๕ ก. ท.) เสด็จออกปล้นค่ายพระยานครที่ปากน้ำพุทธเลา (ทำนองกำลังข้าศึกกองนี้จะอ่อนกว่ากองอื่น) ข้าศึกแตกหนี ได้ค่ายพระยานคร (ให้เผาค่ายข้าศึกเสีย) แล้วเสด็จกลับคืนเข้าพระนคร.

เดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลากลางคืนเสด็จออกไปปล้นค่ายทัพน่าของพระเจ้าหงษาวดี ข้าศึกไม่รู้ตัวแตกพ่ายได้ค่ายนั้นแล้ว ไล่ฟันแทงข้าศึกเข้าไปจนถึงค่ายหลวงพระเจ้าหงษาวดี สมเด็จพระนเรศวรเสด็จลงจากม้าพระที่นั่งทรงคาบพระแสงดาบนำทหารขึ้นปีนระเนียด จะเข้าค่ายพระเจ้าหงษาวดี ถูกข้าศึกแทงตกลงมาจึงเข้าไม่ได้ ขณะนั้นพอข้าศึกกรูกันมามากก็เสด็จกลับคืนเข้าพระนคร พระแสงดาบซึ่งสมเด็จพระนเรศวรทรงในวันนั้น จึงปรากฎนามว่า "พระแสงดาบคาบค่าย" มาจนตราบเท่าทุกวันนี้.

การที่สมเด็จพระนเรศวรไปปล้นค่ายพระเจ้าหงษาวดีครั้งนี้มีเนื้อความปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อพระเจ้าหงษาวดีทราบ ตรัสแก่เสนาบดีว่า ซึ่งพระนเรศวรออกมาทำการเปนอย่างพลทหารดังนี้ เหมือนกับเอาพิมเสนมาแลกเกลือ นี่พระราชบิดาจะรู้ฤๅไม่ เสนาบดีกราบทูลว่า พระราชบิดาเห็นจะไม่ทรงทราบ ถ้าทราบก็คงไม่ยอมให้มาทำอย่างนั้น พระเจ้าหงษาวดีตรัสว่า พระนเรศวรนี้ทำศึกอาจหาญนัก ถ้าออกมาอีกถึงจะเสียทหารสักเท่าใดก็ตาม จะแลกเอาตัวพระนเรศวรให้จงได้ จึงให้ลักไวทำมู ซึ่งเปนนายทหารมีฝีมือ เลือกทหาร ๑๐,๐๐๐ ไปรักษาค่ายกองน่า รับสั่งกำชับไปว่า ถ้าพระนเรศวรออกมาอีก ให้คิดอ่านจับเปนให้จงได้

ครั้นถึงเดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรเสด็จออกไปตั้งซุ่มทัพอยู่ที่ทุ่งลุมพลี หมายจะเข้าปล้นค่ายพระเจ้าหงษาวดีอีก แลครั้งนี้ท้าวนองลักไวทำมู ซึ่งพระเจ้าหงษาวดีให้คอยจับสมเด็จพระนเรศวร จะได้คอยสอดแนมรู้ว่าเสด็จออกไปอีก จึงให้ทหารทัศคุมพลกอง ๑ ยกมารบ สมเด็จพระนเรศวรเห็นข้าศึกน้อยก็เสด็จเข้ารบพุ่งแต่ด้วยลำพังกระบวนม้า พวกพม่าสู้พลางหนีพลางล่อให้ไล่ไปจนถึงที่ลักไวทำมูคุมกองทหารซุ่มอยู่ ก็กรูกันออกห้อมล้อม สมเด็จพระนเรศวรทรงต่อสู้ข้าศึกเปนสามารถ ลักไวทำมูขับม้าเข้ามาจะจับพระองค์ สมเด็จพระนเรศวรทรงแทงด้วย

พระแสงทวนถูกลักไว้ทำมูตาย ทหารทศเข้ามาแก้ลักไว้ทำมู ทรงพื้นด้วยพระแสงตายตายอีกคน ๑ แต่พวกพม่าเห็นไทยน้อยตัวก็ห้อมล้อมไว้ รบสู้กันอยู่กว่าชั่วโมง พวกกองทัพไทยจึงตามไปทัน เข้าแก้ไขสมเด็จพระนเรศวรออกจากที่ล้อมกลับคืนมาพระนครได้.

ถึงเดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรเสด็จโดยกระบวนเรือไปตีทัพพระมหาอุปราชา ซึ่งตั้งอยู่ณะขนอนบางตะนาวแตกพ่ายถอยลงไปตั้งอยู่ที่บางกระดาน.

พระเจ้าหงษาวดีตั้งล้อมกรุง ฯ มาแต่เดือนยี่ ปีจอ จนเดือน ๖ ปีกุญ พ.ศ. ๒๑๓๐ ถึง ๕ เดือน ตีไม่ได้กรุงศรีอยุทธยา เห็นไพร่พลป่วยเจ็บล้มตายร่อยหรอลงทุกทีก็ท้อพระไทย ดำรัสปฤกษานายทัพนายกองทั้งปวง เสนาบดีผู้ใหญ่จึงทูลว่า กรุงศรีอยุทธยานี้ภูมิฐานมั่นคงนัก จะตีเอาโดยเร็วนั้นไม่ได้ บัดนี้ก็เข้าระดูฝน จะตั้งทำการต่อไปไพร่พลก็จะลำบากยิ่งขึ้นทุกที ควรจะถอยทัพกลับไปทำนุบำรุงรี้พลเสียสักคราว ๑ ต่อระดูแล้งน่าจึงค่อยยกมาตีใหม่ ถึงพระนเรศวรกล้าหาญในการศึก รี้พลก็มีน้อย รบขับเคี่ยวกันไปหลายคราวเข้าก็คงหมดกำลังที่จะต่อสู้ พระเจ้าหงษาวดีเห็นชอบด้วย จึงมีรับสั่งให้เตรียมถอยทัพ ให้กองทัพพระมหาอุปราชาซึ่งลงมาตั้งอยู่ที่สุดแนวข้างใต้ถอยกลับไปก่อน ให้กองทัพพระเจ้าตองอูยกกลับเปนกองหลัง.

ถึงเดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรยกทัพเรือลงไปที่บางกระดาน หมายจะตีกองทัพพระมหาอุปราชาอีก เห็นพระมหาอุปราชากำลังถอยทัพกลับไป ได้รบพุ่งแต่กับกองหลังของพระมหาอุปราชา ก็ทรงทราบว่าพระเจ้าหงสาวดีจะถอยทัพ จึงเสด็จกลับคืนเข้าพระนคร รีบทรงจัดกองทัพยกไปตั้งที่วัดเดช[๑] เมื่อเดือน ๗ ขึ้น ๑ ค่ำ ให้เอาปืนขนาดใหญ่ลงในเรือสำเภาขันฉ้อตามขึ้นไปหลายลำ พอเตรียมพร้อมเสร็จ ถึงวันขึ้น ๘ ค่ำก็ให้เอาปืนใหญ่ระดมยิงค่ายหลวงพระเจ้าหงสาวดี ถูกผู้คนช้างม้าล้มตาย พระเจ้าหงสาวดีทนอยู่ไม่ได้ก็ต้องรีบถอยทัพหลวงกลับขึ้นไปตั้งอยู่ที่ป่าโมก เมื่อกองทัพหงสาวดีถอยกลับไปครั้งนั้น สมเด็จพระนเรศวรรับสั่งให้กองทัพยกยกติดตามตีข้าศึกไปจนทเลมหาราชทาง ๑ ส่วนสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จโดยกระบวนทัพเรือตามตีกองทัพหลวงของพระเจ้าหงสาวดีขึ้นไปจนถึงป่าโมกอีกทาง ๑ แต่ข้าศึกมากกว่ามากนักตีไม่แตกฉานไปได้ ก็เสด็จกลับคืนมายังพระนคร ทางโน้นพระเจ้าหงสาวดีก็ให้เลิกทัพกลับไปบ้านเมือง.

เรื่องสงครามต่อครั้งนี้ไปหนังสือพงศาวดารเถียงกันอยู่ ในพระราชพงศาวดารแลพงศาวดารรามัญว่า พระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงยกมาตีกรุงศรีอยุธยาเมื่อปลายปีกุญ พ. ศ. ๒๑๓๐ อีก

๑ หนังสือบางฉบับว่า วัดช่องลม อยู่ริมน้ำตรงภูเขาทอง.

ครั้ง ๑ ตั้งล้อมอยู่ตีไม่ได้พระนคร ต้องเลิกทัพกลับไปเหมือนครั้งก่อน แต่พงษาวดารพม่าว่าพระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงมาตีกรุงศรีอยุทธยาแต่ครั้งที่กล่าวมาแล้วครั้งเดียวเท่านั้น ฝ่ายพระราชพงษาวดารแลพงษาวดารรามัญที่ว่ายกมา ก็ไม่มีรายการรบพุ่งอย่างใดให้เห็นเปนหลักฐาน ข้าพเจ้าจึงอนุมัติตามพงษาวดารพม่า ว่าพระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงยกมาตีกรุงศรีอยุทธยาแต่ในสงครามครั้งที่ ๘ ตอนนี้ครั้งเดียว.

สงครามครั้งที่ ๙ คราวพระมหาอุปราชายกมาครั้งแรก ปีขาล พ. ศ. ๒๑๓๓

ตั้งแต่พระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงเลิกทัพกลับไปจากกรุงศรีอยุทธยาแล้ว ไทยว่างการสงครามกับพม่าอยู่ ๓ ปี ในระหว่างนั้นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชประชวรเสด็จสวรรคต เมื่อณวันอาทิตย์ เดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ ปีขาล จุลศักราช ๙๕๒ พ. ศ. ๒๑๓๓ สมเด็จพระนเรศวรพระชนมายุได้ ๓๕ ปี เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงสถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราชพระเอกาทศรถ ให้เปนพระมหาอุปราช แต่ให้มีพระเกียรติยศสูงเสมออย่างเปนพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์ ๑ สมเด็จพระนเรศวรเสวยราชย์ได้ ๘ เดือนก็เกิดศึกหงษาวดีอีก.

เหตุที่จะเกิดสงครามคราวนี้ ปรากฎในพงษาวดารพม่าว่าเจ้าฟ้าไทยใหญ่เมืองคังตั้งแขงเมืองขึ้นอีก พระเจ้าหงษาวดีปฤกษาเสนาบดีถึงการที่จะปราบปราม มีเสนาบดีคน ๑ ชื่อศิริไชยนรธาทูลว่า ที่เมืองคังกำเริบขึ้นก็เพราะเห็นว่าปราบไทยไม่ลง จึงตั้งแขงเมืองเอาอย่างไทยบ้าง ถ้ายังปราบไทยไม่ลงอยู่ตราบใด ถึงปราบเมืองคังได้แล้วก็คงมีเมืองอื่นเอาอย่างไทยต่อไป

อีก ต้องปรายเมืองไทยอันเปนต้นเหตุให้ร้ายคายเสียให้ได้ด้วย จึงจะเรียบร้อยเปนปรกติได้ทั่วทั้งพระราชอาณาจักร พระเจ้าหงษาวดีเห็นชอบด้วย แลทำนองจะได้ข่าวออกไปว่ากรุงศรีอยุทธยาเปลี่ยนรัชกาลใหม่ ประมาณว่าการภายในบ้านเมืองกำลังเปลี่ยนแปลงไม่เปนปรกติจะเห็นเปนโอกาศด้วยอีกอย่าง ๑ พระเจ้าหงษาวดีจึงให้จัดกองทัพ ๒ ทัพ ให้ราชบุตรองค์ ๑ ซึ่งได้เปนพระเจ้าแปรขึ้นใหม่คุมกองทัพจำนวนพล ๑๐๐,๐๐๐ ยกไปตีเมืองคังทาง ๑ ให้พระยาพสิม พระยาภุกาม เปนกองน่า พระมหาอุปราชาเปนกองหลวง คุมกองทัพรวมจำนวนพล ๒๐๐,๐๐๐ ยกมาตีเมืองไทยอีกทาง ๑.

พระมหาอุปราชายกออกจากเมืองหงษาวดีเมื่อเดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ ปีขาล พ.ศ. ๒๑๓๓ เดินกองทัพมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ หาเดินทางด่านแม่ละเมาดังคราวก่อนไม่ ความข้อนี้ทำให้เห็นว่ากองทัพหงษาวดียกมาครั้งนี้ หมายจะจู่เข้ามาตีกรุงศรีอยุทธยาไม่ให้ทันตระเตรียมป้องกันได้พรักพร้อม เพราะยกเข้ามาทางด่านแม่ละเมา ตั้งแต่เข้าแดนไทยต้องเดินทางกว่าเดือนกองทัพจึงจะลงมาถึงกรุง ฯ แลยังต้องสั่งให้เตรียมเสบียงอาหารล่วงน่าให้ไทยรู้ตัวมีเวลาตระเตรียมนาน ถ้ายกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ข้ามแดนมาเพียง ๑๕ วันก็ถึงกรุง ฯ ทางใกล้กว่า เข้าใจว่าเพราะเหตุนี้พระมหาอุปราชาจึงยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยาครั้งนี้ ได้รู้ตัวเร็ววันก็เห็นจะมีความลำบากอยู่ ด้วยการที่จะต้อนผู้คนเข้าพระนครดังคราวก่อนๆไม่ใคร่ทันแต่วิไสยสมเด็จพระนเรศวรว่องไวในเชิงศึก เมื่อเห็นว่าจะตั้งคอยต่อสู้อยู่ที่กรุงฯ จะไม่ได้เปรียบข้าศึกเหมือนหนหลัง ก็ทรงพระดำริห์กระบวนรบเปนอย่างอื่น รีบเสด็จยกกองทัพหลวงออกไปในเดือนยี่ ครั้นเสด็จไปถึงเมืองสุพรรณบุรี ได้ทรงทราบว่าข้าศึกยกล่วงเมืองกาญจนบุรีเข้ามาแล้ว จึงให้ซุ่มทัพหลวงไว้ (เข้าใจว่าที่ลำน้ำบ้านคอย) แต่งกองทัพน้อยทำนองเหมือนกับที่จะให้ไปรักษาเมืองกาญจนบุรียกไปล่อข้าศึก ฝ่ายกองทัพพระมหาอุปราชาเข้ามาถึงเมืองกาญจนบุรีเห็นไม่มีผู้ใดต่อสู้ สำคัญว่าไทยจะตั้งมั่นคอยต่อสู้อยู่ที่กรุงศรีอยุทธยาอย่างคราวก่อน ก็ยกเข้ามาด้วยความประมาท ครั้นมาพบกองทัพล่อของสมเด็จพระนเรศวร เห็นเปนกองทัพเล็กน้อย ทัพน่าของพระมหาอุปราชาเข้ารบพุ่ง กองทัพล่อต่อสู้อยู่หน่อยหนึ่งแล้วแกล้งถอยหนี พวกกองทัพหงษาวดีเห็นได้ทีก็ไล่ติดตามมา เข้าในที่ซุ่มทัพของสมเด็จพระนเรศวร ๆ ให้กองทัพออกระดมตี ได้รบพุ่งกันถึงตลุมบอน กองทัพหงษาวดีเสียทีก็แตกพ่าย ถูกไทยฆ่าฟันตายเสียเปนอันมาก พระยาภุกามนายทัพน่าก็ตายในที่รบ รี้พลที่เหลือพากันแตกหนี กองทัพไทยไล่ติดตามไป จับพระยาพสิมนายทัพน่าได้ที่บ้านจรเข้สามพันอีกคน ๑ กองทัพน่าของพระมหาอุปราชากำลังแตกหนี

อลหม่าน ไทยไล่ติดตามไปประทะทัพหลวงทัพหลวงก็เลยแตกด้วย ในพงษาวดารพม่าว่า ครั้งนั้นไทยเกือบจะจับพระมหาอุปราชาได้ ด้วยกองทัพพม่าแตกยับเยิน แลเสียผู้คนช้างม้าเครื่องสาตราวุธแก่ไทยเปนอันมาก พระมหาอุปราชาหนีไปพ้นแล้วก็ให้รวบรวมรี้พลที่เหลืออยู่กลับไปถึงเมืองหงษาวดีเมื่อเดือน ๕ ปีเถาะ พ. ศ. ๒๑๓๔ พระเจ้าหงษาวดีทรงขัดเคือง ให้ลงพระราชอาญาแก่นายทัพนายกอง แต่พระมหาอุปราชานั้นให้ภาคทัณฑ์ไว้จะให้ทำการแก้ตัวใหม่ ดังจะปรากฏต่อไปข้างน่า.

สงครามครั้งที่ ๑๐ คราวสมเด็จพระนเรศวรชนช้าง ปีมะโรง พ. ศ. ๒๑๓๕

เรื่องราวการสงครามครั้งนี้ หนังสือพงษาวดารไทยกับพงษาวดารพม่าผิดกันแต่พลความ ส่วนเนื้อเรื่องได้ความประกอบกันตั้งแต่ต้นจนปลาย มีเนื้อความว่าพระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงให้มาตีเมืองไทยไม่สมประสงค์หลายครั้งก็ทรงพระวิตก เกรงเหล่าประเทศราชแลไพร่บ้านพลเมืองจะพากันประมาทหมิ่นพระเดชานุภาพ ครั้นพระมหาอุปราชาแตกทัพกลับไปก็ยิ่งทรงโทมนัสด้วยพระมหาอุปราชาเปนผู้จะรับรัชทายาทสืบพระวงศ์ต่อไป มาซ้ำเสียเกียรติยศลงอีกองค์ ๑ จึงเห็นว่าอย่างไร ๆ จำจะต้องปราบปรามเมืองไทยลงให้จงได้ ทำนองในชั้นนี้จะได้มีรับสั่งปลอบโยนพระมหาอุปราชาให้รับอาสามาตีเมืองไทยแก้ตัวใหม่ แต่พระมหาอุปราชามีความครั่นคร้ามทูลว่าเคราะห์ยังร้าย ดังกล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดาร เปนเหตุให้พระเจ้าหงษาวดีขัดเคือง ปรากฏในหนังสือพงษาวดารพม่าว่า วันหนึ่งมีรับสั่งให้หาเจ้านายแลข้าราชการผู้ใหญ่มาประชุมพร้อมกันที่ในท้องพระโรง แล้วพระเจ้าหงษาวดีตรัสตัดภ้อว่า ทุกวันนี้ทั้งเจ้าทั้งขุนนางช่างไม่มีใคร

ช่วยเอาใจเจ็บร้อนในเรื่องเมืองไทยบ้างเลย พระนเรศวรครองกรุงศรีอยุทธยามีรี้พลเพียงสักหยิบมือเดียว ก็ไม่มีใครจะกล้าไปรบพุ่ง นี่เมืองหงษาวดีจะหมดสิ้นคนดีเสียแล้วฤๅอย่างไร ขณะนั้นขุนนางคน ๑ ชื่อว่าพระยาลอ ทูลพระเจ้าหงษาวดีว่า กรุงศรีอยุทธยานั้น สำคัญที่พระนเรศวรองค์เดียว เพราะกำลังหนุ่มรบพุ่งเข้มแขง ทั้งบังคับบัญชาผู้คนก็สิทธิขาด รี้พลทั้งนายไพร่กลัวอาญาของพระนเรศวรเสียยิ่งกว่ากลัวความตาย เจ้าให้รบพุ่งอย่างไรก็ไม่คิดแก่ชีวิตรด้วยกันทั้งนั้น คนน้อยจึงเหมือนกับคนมาก เจ้านายในกรุงหงษาวดีรุ่นเดียวกับพระนเรศวร ที่ทำสงครามเข้มแขงเคยชนะทัพศึกเหมือนอย่างพระนเรศวรก็มีหลายพระองค์ ถ้าโปรดให้จัดกองทัพให้เปนหลายทัพ แล้วทรงเลือกเหล่าเจ้านายที่เข้มแขงการศึกให้เปนนายทัพ ยกไปช่วยกันรบพระนเรศวรก็เห็นจะเอาไชยชนะได้ ถ้าชนะพระนเรศวรแล้วกรุงศรีอยุทธยาก็เหมือนอยู่ในเงื้อมมือ คงตีได้โดยง่าย พระเจ้าหงษาวดีได้ทรงฟังพระยาลอทูลแนะนำให้แต่งเจ้านายไปทำศึกประชันกันก็เห็นชอบด้วย แต่เกรงว่าถ้าไม่ให้พระมหาอุปราชาไปด้วย คนทั้งหลายก็จะพากันดูหมิ่นรัชทายาทยิ่งขึ้น พระเจ้าหงษาวดีคงตรัสตอบตามทำนองความที่กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ที่พระยาลอว่านั้นก็ดีอยู่ แต่ตัวของข้าเปนคนอาภัพไม่เหมือนพระมหาธรรมราชาธิราช นั่นเขามีลูกพ่อไม่ต้องพัก

ใช้ให้รบพุ่ง มีแต่กลับจะต้องห้ามเสียอีก แต่ตัวข้าไม่รู้ว่าจะใช้ใคร พระมหาอุปราชาได้ยินรับสั่งบริภาษเช่นนั้นก็อัปรยศอดสูจึงกราบทูลขอรับอาสามาตีเมืองไทยแก้ตัวใหม่ พระเจ้าหงษาวดีก็ให้เกณฑ์กองทัพ ๓ เมือง คือกองทัพเมืองหงษาวดี ให้เจ้าเมืองจาปะโร[๑] เปนกองน่า พระมหาอุปราชาเปนกองหลวงทัพ ๑ กองทัพเมืองแปร ให้พระเจ้าแปรลูกเธอที่ไปตีเมืองคังได้เมื่อคราวหลังเปนนายทัพทัพ ๑ ทัพเมืองตองอู ให้ลูกของพระเจ้าตองอู ชื่อนัดจินหน่อง ผู้ที่ต้านทานกองทัพไทยไว้ได้เมื่อคราวพระเจ้าหงษาวดีล่าทัพกลับไปเปนนายทัพทัพ ๑ รวมทั้ง ๓ ทัพ จำนวนพล ๒๔๐,๐๐๐ ยกมาตีกรุงศรีอยุทธยา แลสั่งให้พระเจ้าเชียงใหม่ยกกองทัพเมืองเชียงใหม่ลงมาสมทบด้วยอีกทัพ ๑ กองทัพพระมหาอุปราชายกออกจากเมืองหงษาวดีเมื่อณวันพุฒ เดือนอ้าย ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมโรง พ.ศ. ๒๑๓๕.

เรื่องการสงครามคราวนี้ ในพงษาวดารพม่าว่าเข้ามารบกันถึงชานกรุงศรีอยุทธยา ที่ทุ่งลุมพลี แต่ในพระราชพงษาวดารว่าไปรบกันในแขวงเมืองสุพรรณบุรี ข้อนี้พงษาวดารพม่าผิดความจริงเปนอย่างว่าในพระราชพงษาวดารเปนแน่ไม่มีที่สงสัย เพราะพระเจดีย์ที่สร้างตรงที่ชนช้างยังปรากฏอยู่จนตราบเท่าทุกวันนี้

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารเรียกมังจาชะโร ว่าเปนพี่เลี้ยงของพระมหาอุปราชา แต่พงษาวดารพม่าว่าเปนเจ้าเมืองจาปะโร.

แต่เหตุใดในพระราชพงษาวดารจึงกล่าวถึงกองทัพพระมหาอุปราชาทัพเดียว ไม่ปรากฎว่าพระเจ้าแปรแลนัดจินหน่องยกมาอีก ๒ ทัพ ข้อนี้ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า กองทัพข้าศึกที่ยกมาครั้งนี้ เห็นจะให้ยกมาทั้ง ๒ ทาง คือให้พระมหาอุปราชายกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ให้พระเจ้าแปรกับนัดจินหน่องยกมาทางด่านแม่ละเมา ให้พระเจ้าเชียงใหม่คุมเรือลงมาเปนกองลำเลียงเหมือนคราวก่อน กำหนดให้กองทัพที่ยกมาทั้ง ๒ ทางมารวมกันที่กรุงศรีอยุทธยา กระบวนทัพของข้าศึกที่ยกมาเห็นจะเปนดังว่านี้ แต่เพราะไทยได้รบกับกองทัพพระมหาอุปราชาทัพเดียวแล้วก็เลยสิ้นสงคราม กองทัพเมืองแปรเมืองตองอูมาทีหลัง ไม่ทันเข้ามารบพุ่ง จึงมิได้ปรากฎในพระราชพงษาวดาร ว่ามีกองทัพยกมาทางอื่นอีก การที่คลาดเคลื่อนเห็นว่าจะเปนด้วยเหตุดังกล่าวมานี้.

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวร ตั้งแต่กองทัพพระมหาอุปราชาแตกไปจากเมืองสุพรรณบุรีเมื่อคราวก่อน คาดในพระไทยว่าเห็นจะว่างศึกหงษาวดีไปสักปีสองปี ด้วยข้าศึกเสียช้างม้ารี้พลมาก คงยังจะต้องหาเพิ่มเติมอยู่นานวัน ในปีมโรงนั้น หมายจะเสด็จไปตีกรุงกัมพูชา ด้วยทรงขัดเคืองว่า เมื่อคราวไทยเสียกรุง ฯ แก่พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนอง เขมรพลอยเข้ามาซ้ำเติมยังมิทันที่จะได้ไปแก้แค้น พอเขมรเห็นว่าไทยมีกำลังขึ้น ซึ่งเข้ามาขอ

เปนไมตรี ก็ได้ยอมด้วยครั้ง ๑ ครั้นต่อมาพอเขมรเห็นพระเจ้าหงษาวดียกกองทัพใหญ่มาล้อมกรุง ฯ คาดว่าไทยจะสู้พม่าไม่ได้ก็ละสัตย์เสียกลับมาพลอยซ้ำเติมอีก จึงแค้นพระไทยคอยหาโอกาศที่จะยกลงไปตีกรุงกัมพูชาอยู่เสมอ ถึงเดือนอ้าย ปีมโรง จึงดำรัสสั่งให้มีท้องตราเกณฑ์ทัพที่จะไปตีเมืองเขมร กำหนดให้พร้อมกันทันยกไปในกลางเดือนยี่ พอมีท้องตราไปได้ ๖ วัน ถึงเดือนอ้าย ขึ้น ๑๒ ค่ำ ก็ได้รับใบบอกเมืองกาญจนบุรีว่า พระเจ้าหงษาวดีให้พระมหาอุปราชา ยก กอง ทัพ เข้า มา ทาง ด่าน พระเจดีย์สามองค์ แลต่อมาคงได้ข่าวมาจากหัวเมืองเหนือว่ายังจะมีกองทัพข้าศึกยกลงมาอีกทาง ๑ สมเด็จพระนเรศวรทรงพระราชดำริห์ว่าข้าศึกยกมา ๒ ทาง ถ้าปล่อยให้มาสมทบกันได้กำลังก็จะมากนักกองทัพพระมหาอุปราชายกเข้ามาก่อน จำจะต้องชิงตีให้แตกเสียก่อนกองทัพทางเหนือยกลงมาถึงจะได้เบามือ จึงมีรับสั่งให้ย้ายที่ประชุมพลซึ่งกะไว้ว่าจะตั้งที่ทุ่งบางขวด สำหรับกองทัพที่จะยกไปตีกรุงกัมพูชานั้น ให้ไปตั้งที่ทุ่งป่าโมกแขวงเมืองวิเศษไชยชาญอันร่วมทางที่จะยกไปเมืองสุพรรณบุรีแลเมืองเหนือได้ทั้ง ๒ ทาง แล้วให้เร่งเรียกรี้พลพาหนะเสบียงอาหารให้พร้อมโดยเร็ว แลในระหว่างนั้นมีรับสั่งให้พระอมรินทรฦๅไชย ผู้ว่าราชการเมืองราชบุรีคุมพล ๕๐๐ เปนกองโจรไปซุ่มซ่อนคอยตีตัดลำเลียงแลรื้อสพานทางเดินทัพของข้าศึกอยู่ข้างหลัง แล้วให้พระยาศรีไสยณรงค์เปนนาย

ทัพ พระยาราชฤทธานนท์เปนยกรบัตร คุมกองทัพหัวเมืองไปตั้งขัดตาทัพรับน่าข้าศึกอยู่ที่ลำน้ำท่าคอย แขวงเมืองสุพรรณบุรีแห่ง ๑ ครั้นเตรียมกองทัพหลวงพร้อมเสร็จ ถึงเดือนยี่ ขึ้น ๙ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถก็เสด็จโดยกระบวนเรือพระที่นั่งจากพระนครไปทำพิธีฟันไม้ข่มนามที่ทุ่งลุมพลี แล้วเสด็จไปยังที่ตั้งทัพไชยณตำบลมะม่วงหวาน ประทับแรมจัดกระบวนทัพอยู่ ๓ ราตรี ถึงวันขึ้น ๑๒ ค่ำเสด็จยกกองทัพหลวงมีจำนวนพล ๑๐๐,๐๐๐ ออกจากท่งป่าโมก ไปเมืองสุพรรณบุรีทางบ้านสามโก้ แล้วข้ามลำน้ำสุพรรณที่ท่าท้าวอู่ทองไปถึงค่ายหลวงที่หนองสาหร่ายริมลำน้ำท่าคอยเมื่อวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือนยี่นั้น.

ฝ่ายพระมหาอุปราชา เมื่อยกกองทัพเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ครั้งนี้ ไม่รีบเร่งยกเข้ามาเหมือนครั้งก่อน คงเปนด้วยระมัดระวังไม่ประมาท ครั้นเห็นไทยไม่ต่อสู้ก็เดินกระบวนทัพมาตั้งอยู่ที่ตำบลตระพังกรุแขวงเมืองสุพรรณบุรี แล้วแต่งให้สมิงจอคราน สมิงเป่อ สมิงซาม่วน คุมกองทัพม้ามาเที่ยวลาดตระเวนสืบข่าวกองทัพที่จะยกลงมาทางฝ่ายเหนือ แลตรวจตราว่าไทยจะยกกองทัพออกไปคอยต่อสู้อยู่ที่ไหนบ้าง.

มีความกล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารถึงเรื่องอัศจรรย์ในตอนนี้ว่า เมื่อวันพระมหาอุปราชายกกองทัพมาถึงตำบลพนมทวนซึ่งเรียกในบัดนี้ว่าบ้านทวน เวลาบ่าย ๓ โมงเกิดลมเวรัมพา

พัดถูกเสวตรฉัตรหลังช้างหักสบั้นลง เปนเหตุให้พระมหาอุปราชาเห็นว่าเปนลางร้ายหวาดหวั่นพรั่นพระไทยที่จะมาทำสงคราม อีกเรื่อง ๑ ว่าเมื่อณวันแรม ๑๓ ค่ำ เดือนยี่ สมเด็จพระนเรศวรประทับอยู่ที่ค่ายหลวงตำบลมะม่วงหวาน ก่อนวันจะเสด็จยกกองทัพไปเมืองสุพรรณบุรี ในกลางคืนทรงพระสุบินว่า น้ำท่วมบ่ามาแต่ทิศตวันตก เสด็จลุยน้ำไปพบจรเข้ใหญ่เข้าตัว ๑ ได้ต่อสู้กัน ทรงประหารจรเข้นั้นสิ้นชีวิตรด้วยพระหัตถ์ มีรับสั่งให้โหรทำนายพระสุบิน พระยาโหราธิบดีทูลพยากรณ์ว่า เสด็จไปคราวนี้จะได้รบพุ่งกับข้าศึกเปนมหายุทธสงคราม ถึงได้ทำยุทธหัตถี (คือชนช้างกัน อันนับว่าเปนยอดของยุทธการ) และจะมีไชยชนะข้าศึก ความที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารเรื่องพระสุบินนี้ ถ้าเปนความจริงก็อาจจะเปนเหตุให้สมเด็จพระนเรศวรทรงมุ่งหมายตระเตรียมไปแต่แรกว่าจะชนช้างในครั้งนั้น แต่ถึงจะไม่เปนความจริง เมื่อพิเคราะห์ดูเหตุการณ์ทั้ง ๒ ฝ่ายก็น่าเชื่อว่าฝ่ายข้างพระมหาอุปราชายกมาครั้งนี้ มาด้วยความครั่นคร้ามไม่มั่นพระไทยว่าจะมีไชยชนะ แต่ฝ่ายข้างสมเด็จพระนเรศวรยกไปด้วยมั่นพระไทยว่าจะสู้ได้ ได้เปรียบข้าศึกอยู่อย่างนี้ประการหนึ่งเปนแน่.

ฝ่ายกองทหารม้าข้าศึก ซึ่งเล็ดลอดเข้ามาสอดแนมจนถึงบางกระทิงในแขวงจังหวัดกรุง ฯ เมื่อรู้ว่าสมเด็จพระนเรศวรยก

กองทัพไป ก็รีบเอาความไปทูลพระมหาอุปราชา เวลานั้นพระมหาอุปราชาตั้งอยู่ที่ตำบลตระพังกรุ ห่างหนองสาหร่ายที่กองทัพพระยาศรีไสยณรงค์ตั้งอยู่ระยะทาง ๓ วัน ครั้นพระมหาอุปราชาได้ทราบว่ากองทัพที่สมเด็จพระนเรศวรยกไปจำนวนพลน้อยกว่า จึงปฤกษานายทัพนายกองทั้งปวงเห็นพร้อมกันว่า ควรจะเอากำลังคนมากเข้าทุ่มเทตีเสียให้แตกทีเดียว อย่าให้ทันตั้งมั่นได้ ถ้าได้ทีก็จะได้ติดตามตีเข้าไปให้ถึงกรุงศรีอยุทธยา เห็นพร้อมกันดังนี้ พระมหาอุปราชาจึงให้ยกกองทัพมาจากบ้านตระพังกรุ เห็นจะยกในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือนยี่ วันที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงค่ายหลวงที่หนองสาหร่ายนั้น.

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเมื่อเสด็จไปถึงที่หนองสาหร่าย ทำนองจะให้กองทัพพระยาศรีไสยณรงค์กับพระยาราชฤทธานนท์ ซึ่งออกไปตั้งขัดตาทัพอยู่แต่ก่อน เลื่อนออกไปตั้งค่ายขัดตาทัพที่ดอนระฆัง (รอยค่ายยังมีอยู่) เพื่อจะให้ลาดตระเวนสืบสวนข้าศึกที่จะยกมา ส่วนกองทัพหลวงนั้น พอเสด็จไปถึงก็ให้ตั้งค่ายเตรียมกระบวนทัพที่จะรบข้าศึก ด้วยคาดว่าคงจะได้รบกันในวันสองวันเปนแน่ เพราะกองทัพทั้ง ๒ ฝ่ายใกล้กันอยู่นักแล้ว ทรงจัดทัพเปนกระบวนเบญจเสนา ๕ ทัพ คือทัพที่ ๑ ซึ่งเปนกองน่า ให้พระยาสีหราชเดโชไชยเปนนายทัพ พระยาพิไชยรณฤทธิ์เปนปีกขวา พระยาวิชิตณรงค์เปนปีกซ้าย ทัพที่ ๒

กองเกียกกาย ให้พระยาเทพอรชุนเปนนายทัพ พระยาพิไชยสงครามเปนปีกขวา พระยารามคำแหงเปนปีกซ้าย ทัพที่ ๓ กองหลวง สมเด็จพระนเรศวรทรงเปนจอมพล พร้อมด้วยสมเด็จพระเอกาทศรถราชอนุชา เจ้าพระยามหาเสนาเปนปีกขวา เจ้าพระยาจักรีเปนปีกซ้าย ทัพที่ ๔ กองยกรบัตร ให้พระยาพระคลังเปนนายทัพ พระราชสงครามเปนปีกขวา พระรามรณภพเปนปีกซ้าย ทัพที่ ๕ กองหลัง ให้พระยาท้ายน้ำเปนนายทัพ หลวงหฤทัยเปนปีกขวา หลวงอภัยสุรินทร์เปนปีกซ้าย พิเคราะห์ความตามที่ปรากฎในหนังสือพระราชพงษาวดาร ดูเหมือนในการรบครั้งนี้สมเด็จพระนเรศวรตั้งพระไทยจะตั้งรับ ให้ข้าศึกตีก่อน เพราะทรงทราบว่าข้าศึกมีกำลังมากกว่ากองทัพที่ยกไป ครั้นถึงวันแรม ๑ ค่ำ เดือนยี่ พระยาศรีไสยณรงค์บอกมากราบทูลว่า ให้ไปสอดแนมเห็นข้าศึกยกทัพใหญ่พ้นบ้านจรเข้สามพันมาแล้ว จึงมีรับสั่งให้กองทัพทั้งปวงเตรียมตัวรบข้าศึกในวันรุ่งขึ้น แล้วสั่งไปยังพระยาศรีไสยณรงค์ว่า ให้ลาดตระเวนดูให้รู้เค้าเงื่อนว่ากระบวนข้าศึกยกมาอย่างไร แล้วให้ถอยมา.[๑]

---

๑ ความตรงนี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารมีแต่ว่า ให้พระยาศรีไสยณรงค์ยกไป หาได้กล่าวว่าให้ไปรบฤๅไปลาดตระเวนไม่ ข้าพเจ้าพิเคราะห์ความตามเรื่องเห็นว่าจะมิใช่ให้ไปรบ จึงไม่มีทัพหนุน แลพระยาศรีไสยณรงค์ขึ้นไปรบจึงถูกตัดสินว่ามีความผิด.

รุ่งขึ้นณวันจันทร์ เดือนยี่ แรม ๒ ค่ำ กองทัพทั้งปวงเตรียมพร้อมแต่เวลาเช้า สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถต่างแต่งพระองค์ทรงเครื่องพิไชยยุทธ ให้ผูกช้างพระที่นั่งชื่อพลายภูเขาทอง อันขึ้นระวางเปนเจ้าพระยาไชยานุภาพเปนพระคชาธารสมเด็จพระนเรศวร เจ้ารามราคพเปนกลางช้าง นายมหานุภาพเปนควาญ อีกช้าง ๑ ชื่อพลายบุญเรือง ขึ้นระวางเปนเจ้าพระยาปราบไตรจักร ผูกเปนพระคชาธารสมเด็จพระเอกาทศรถ หมื่นภักดีศวรเปนกลางช้าง ขุนศรีคชคงเปนควาญ[๑] พร้อมด้วยแวงจตุลังคบาทพวกทหารคู่พระไทยสำหรับรักษาพระองค์ แลกระบวนช้างดั้งกันทั้งปวงเตรียมรับเสด็จ พอสมเด็จพระนเรศวรทรงเครื่องแล้วก็ได้ยินเสียงปืนดังสนั่นทางน่าทัพ จึงดำรัสสั่งให้หมื่นทิพเสนาปลัดกรมตำรวจเอาม้าเร็วรีบไปดูว่าเปนอย่างไรกัน หมื่นทิพเสนาได้ตัวขุนหมื่นในกองทัพพระยาศรีไสยณรงค์มากราบทูลรายงานว่า พระยาศรีไสยณรงค์ยกไปประทะทัพข้าศึกที่ตำบลดอนเผาข้าวเมื่อเวลาเช้าโมงเศษ (๗ ก.ท.) เข้ารบกัน ข้าศึกมากนัก ต้านทานไม่ไหวจึงแตกมา สมเด็จพระนเรศวรดำรัสปฤกษานายทัพนาย

๑ มีความเห็นในพวกศึกษาโบราณคดีอย่าง ๑ ว่า ช้างจะชนกัน ๒ ตัว ถ้าตัว ๑ คนขี่หลังเปล่า แลอีกตัว ๑ เอาสัปคับบึกฉัตรผูกประทุกไปบนหลังด้วย เห็นจะสู้ตัวหลังเปล่าไม่ได้ ด้วยเบาตัวคงคล่องแคล่วกว่ากัน เพราะฉนั้นพระคชาธารที่ทรงชนน่าจะเปนช้างหลังเปล่า คนกลางช้างนั่งไปกับหลังช้างนั้นเอง ถึงรูปภาพช้างชนแต่ก่อนเขาก็เขียนหลังเปล่า พึ่งมาเขียนมีสัปคับบึกฉัตรต่อในชั้นหลัง.

กองว่า กองทัพพระยาศรีไสยณรงค์แตกพ่ายมาอย่างนี้จะทำอย่างไร นายทัพนายกองกราบทูลว่า ขอให้มีกองทัพหนุนออกไปช่วยต่อสู้รับข้าศึกไว้ให้อยู่เสียก่อน แล้วจึงยกกองทัพหลวงออกตีต่อภายหลัง สมเด็จพระนเรศวรไม่ทรงเห็นชอบด้วย ดำรัสว่า กองทัพแตกฉานมาอย่างนี้แล้ว จะให้กองทัพไปหนุนไหนจะรับไว้อยู่ มาประทะกันเข้าก็จะพากันแตกลงมาด้วยกัน จึงมีรับสั่งให้หมื่นทิพเสนา หมื่นราชามาตย์ ขึ้นม้าเร็วรีบไปประกาศแก่พวกกองทัพพระยาศรีไสยณรงค์ว่า อย่าให้รั้งรอรับข้าศึกเลย ให้เปิดหนีไปเถิด พวกกองทัพพระยาศรีไสยณรงค์ได้ทราบกระแสรับสั่งต่างก็รีบหนีเอาตัวรอด พากันแตกกระจายไปไม่เปนหมวดเปนกอง ข้าศึกเห็นกองทัพไทยแตกฉานได้ทีก็รีบยกตามมาไม่หยุดยั้ง สมเด็จพระนเรศวรสงบทัพหลวงรออยู่จนเวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) เห็นข้าศึกไล่ตามลงมาไม่เปนกระบวนสมคเน ก็ดำรัสสั่งให้บอกสัญญากองทัพทั้งปวงให้ยกออกตีข้าศึก แลในขณะนั้นเสด็จขึ้นทรงพระคชาธารกับสมเด็จพระเอกาทศรถ ยกกองทัพหลวงเข้าตีโอบกองทัพน่าข้าศึกในทันที แต่ส่วนกองทัพท้าวพระยาได้ทราบกระแสรับสั่งช้าบ้างเร็วบ้าง ยกไปไม่ทันเสด็จโดยมาก มีแต่กองทัพพระยาสีหราชเดโชไชยกับกองทัพเจ้าพระยามหาเสนาซึ่งเปนปีกขวา[๑] ตามกองทัพหลวงจู่โจมตีข้าศึก

[๑] ทราบได้ว่าเจ้าพระยามหาเสนากับพระยาสีหราชเดโชไชยไปทัน เพราะไม่ถูกตัดสินลงโทษเมื่อเสด็จกลับ.

เข้าไป กองทัพน่าข้าศึกกำลังละเลิงไล่มาโดยประมาท ไม่ได้ระแวงว่าจะมีกองทัพไทยไปยอทัพ ก็เสียทีป่วนปั่น แล้วเลยแตกหนีเปนอลหม่าน ขณะนั้นช้างพระที่นั่งซึ่งสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถทรงไป เปนช้างชนะงากำลังตกน้ำมันทั้ง ๒ ช้าง ครั้นเห็นเหล่าช้างข้าศึกกลับหน้าพากันหนี ก็ออกแล่นไล่ไปโดยเมาน้ำมัน พาสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเข้าไปในกลางหมู่ข้าศึก มีแต่จตุลังคบาทกับพวกทหารรักษาพระองค์ตามติดไป เพราะในเวลานั้นกำลังรบพุ่งกันโกลาหล ฝุ่นฟุ้งตระหลบจนมืดมัวทั่วทิศ พวกนายทัพนายกองที่อยู่ห่างไม่เห็นว่าเสด็จล่วงเลยเข้าไป ถึงเหล่าข้าศึกก็มิได้เห็นพระองค์ถนัด ช้างพระที่นั่งพาสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถลุยไล่ข้าศึกไปสัก ๑๐๐ เส้น พอฝุ่นจางทอดพระเนตรไป เห็นพระมหาอุปราชาทรงพระคชาธารยืนช้างอยู่ในร่มไม้กับเหล่าท้าวพระยา จึงทรงทราบว่าช้างพระที่นั่งพาไล่เข้าไปจนถึงในกองทัพหลวงของข้าศึก แต่สมเด็จพระนเรศวรพระสติมั่นไม่หวั่นหวาด คิดเห็นในทันทีว่าทางสงครามที่จะเอาไชยชนะได้มีอยู่อย่างเดียว จึงขับช้างพระที่นั่งตรงไปยังน่าช้างพระมหาอุปราชา แล้วร้องตรัสไปโดยฐานที่คุ้นเคยกันมาแต่ก่อนว่า "เจ้าพี่ จะยืนช้างอยู่ในร่มไม้ทำไม เชิญเสด็จมาทำยุทธหัตถีกันให้เปนเกียรติยศเถิด กษัตริย์ภายน่าที่จะชนช้างได้อย่างเราจะไม่มีแล้ว" ขณะเมื่อสมเด็จพระนเรศวร

ท้าชนช้างนั้น ที่จริงเสด็จอยู่กลางหมู่ข้าศึก มีแต่ช้างพระที่นั่ง ๒ ช้าง กับพวกทหารรักษาพระองค์ไม่กี่คนนัก ถ้าพระมหาอุปราชาสั่งให้พวกกองทัพรุมรบพุ่งก็เกือบจะไม่พ้นอันตราย แต่พระมหาอุปราชาพระหฤทัยก็เปนวิไสยกษัตริย์เหมือนกัน เมื่อได้ทรงฟังสมเด็จพระนเรศวรชวนชนช้าง จะไม่รับก็ลอายพระไทย จึงขับช้างพลายพัทธกอซึ่งเปนพระคชาธารตรงออกมาชนกับเจ้าพระยาไชยานุภาพพระคชาธารของสมเด็จพระนเรศวร ฝ่ายเจ้าพระยาไชยานุภาพกำลังคลั่งน้ำมัน เห็นช้างข้าศึกตรงออกมาก็เข้าโถมแทงทันทีไม่ยับยั้ง เสียทีพลายพัทธกอได้ล่างแบกรุนเอาเจ้าพระยาไชยานุภาพเบนจะขวางตัว พระมหาอุปราชาได้ทีฟันด้วยพระแสงของ้าว สมเด็จพระนเรศวรเบี่ยงพระองค์หลบทัน ถูกแต่พระมาลาหนังซึ่งทรงในวันนั้นขาดลิไป พอเจ้าพระยาไชยานุภาพสบัดหลุด แล้วกลับชนได้ล่างแบกถนัดรุนพลายพัทธกอหันเบนไป สมเด็จพระนเรศวรก็จ้วงฟันด้วยพระแสงของ้าว ถูกพระมหาอุปราชาที่ไหล่ขวาขาด ซบสิ้นพระชนม์อยู่กับคอช้าง ส่วนสมเด็จพระเอกาทศรถก็ได้ชนช้างกับเจ้าเมืองจาปะโร ฟันเจ้าเมืองจาปะโรตายเหมือนกัน พวกท้าวพระยาเมืองหงษาวดีเห็นพระมหาอุปราชาเสียทีถูกฟัน ต่างก็กรูกันเข้ามาช่วยแก้ไข เอาปืนระดมยิงถูกสมเด็จพระนเรศวรที่พระหัตถ์ถึงบาดเจ็บ แลถูกนายมหานุภาพควาญช้างพระที่นั่ง กับหมื่นภักดีศวรกลางช้างสมเด็จพระเอกา

ทศรถตายทั้ง ๒ คน ขณะนั้นพอรี้พลกองทัพหลวงแลกองทัพเจ้าพระยามหาเสนา พระยาสีหราชเดโชไชยตามไปถึงทันเข้า ก็เข้ารบพุ่งแก้กันเอาสมเด็จพระนเรศวร กับสมเด็จพระเอกาทศรถ ออกมาพ้นจากกองทัพข้าศึกได้ พวกท้าวพระยาเมืองหงษาวดีกำลังตกใจด้วยพระมหาอุปราชาผู้เปนจอมพลสิ้นพระชนม์ มิได้คิดจะรบพุ่งต่อไป หมายแต่จะรวบรวมกองทัพกลับไปค่ายเดิม ก็พากันยับยั้งอยู่ ด้วยกองทัพหงษาวดีครั้งนั้นแตกยับเยินแต่ทัพน่าทัพเดียว ทัพอื่นยังหาแตกไม่ ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรออกมาพ้นข้าศึกได้แล้ว เห็นข้าศึกย่นย่ออยากจะตีให้ยับเยิน แต่กำลังกองทัพที่ตามเสด็จไปเวลานั้นมีน้อยนักก็จนพระไทย จึงจำต้องเสด็จกลับมาค่ายหลวง ฝ่ายพวกกองทัพหงษาวดีรวบรวมกันได้แล้วก็เชิญศพพระมหาอุปราชาเลิกทัพกลับไปเมืองหงษาวดี สมเด็จพระนเรศวรทรงระแวงว่าข้าศึกยังจะยกมาทางข้างเหนืออีก จึงมิได้ให้กองทัพไปติดตาม แต่เมื่อพระเจ้าหงษาวดีได้ทรงทราบว่าพระมหาอุปราชาสิ้นพระชนม์ ก็เสียพระไทยสิ้นหวังที่จะตีเมืองไทย จึงสั่งให้หากองทัพกลับคืนไปบ้านเมืองหมดทุกทัพ.

สมเด็จพระนเรศวรมีไชยชนะยุทธหัตถีครั้งนั้น พระเกียรติยศเลื่องฦๅแพร่หลายไปทั่วทุกประเทศในชมพูทวีป ด้วยถือกันเปนคติมาแต่ดึกดำบรรพ์ ว่าการชนช้างเปนยอดยุทธวิธีของนักรบ เพราะเปนการต่อสู้กันตัวต่อตัว แพ้ชนะกันแต่ด้วยความคล่องแคล่ว

แกล้วกล้า กับชำนิชำนาญการขับขี่ช้างชน มิได้อาไศรยกำลังรี้พลฤๅกลอุบายอย่างหนึ่งอย่างใด อีกประการ ๑ ในการทำยุทธสงคราม ที่จอมพลทั้ง ๒ ฝ่ายจะได้เข้าใกล้ชิดจนถึงชนช้างกันได้นั้นก็มีน้อย จึงถือว่าเปนการสำคัญเพราะหาโอกาศยากด้วยอีกอย่าง ๑ เพราะฉนั้นถ้ากษัตริย์พระองค์ใดทำยุทธหัตถีมีไชยชนะก็ได้รับความยกย่องว่ามีพระเกียรติยศอย่างสูงสุด เหมือนเช่นพระเจ้าอภัยทุษฐคามินีชนช้างกับพระยาเอฬาระทมิฬที่เมืองลังกาเปนตัวอย่าง ถึงผู้แพ้นั้นก็ยกย่องสรรเสริญกันว่าเปนนักรบแท้ มิได้ติเตียนเลย คติที่กล่าวมานี้ก็เปนความนิยมของไทยเหมือนกับชาติอื่น ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้สร้างพระเจดีย์ขึ้นองค์ ๑ ตรงที่ซึ่งได้ชนช้างกับพระมหาอุปราชา ตามเยี่ยงอย่างพระเจ้าอภัยทุษฐคามินี ได้ทรงสร้างพระเจดีย์ขึ้นในลังกาทวีป ตรงที่ทำยุทธหัตถีกับพระยาเอฬาระทมิฬ อันมีเรื่องปรากฏอยู่ในหนังสือมหาวงศ์นั้น พระเจดีย์ยังปรากฏอยู่ วัดฐานได้ด้านละ ๑๐ วา สูงตลอดยอด เดิมเห็นจะราว ๒๐ วา ราษฎรเรียกที่ตรงนั้นว่าดอนพระเจดีย์ อยู่ห่างหนองสาหร่ายไปประมาณ ๑๔๐ เส้น ยังปรากฏจนทุกวันนี้ ช้างพระที่นั่งที่ชนชนะศึก ก็พระราชทานชื่อว่า "เจ้าพระยาปราบหงษาวดี" พระแสงของ้าวที่ทรงประหารพระมหาอุปราชาก็ได้นามปรากฏว่า "เจ้าพระยาแสนพลพ่าย" นับถือเปนพระแสงศักดิ์สิทธิ์ สำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงพระคชา

ขารในรัชกาลหลัง ๆ สืบมา แลพระมาลาซึ่งสมเด็จพระนเรศวรทรงในวันนั้นก็ปรากฎนามว่า "พระมาลาเบี่ยง" มาจนตราบเท่าทุกวันนี้.

ถึงว่าโดยทางพงษาวดาร การที่สมเด็จพระนเรศวรทรงชนะยุทธหัตถีครั้งนั้น ก็ควรเห็นว่าเปนการชนะอย่างอัศจรรย์ แลควรนับว่าเปนไชยมงคลของบ้านเมืองโดยแท้ ส่วนความอัศจรรย์อย่างไร ในหนังสือพระราชพงษาวดารได้แต่งไว้เป่นถ้อยคำของสมเด็จพระพนรัตน์ถวายพระพรไพเราะอยู่ ข้าพเจ้าจะได้คัดลงไว้ในตอนน่าต่อไป ที่ว่าเปนไชยมงคลแก่บ้านเมืองนั้น เพราะตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรมีไชยชนะครั้งนี้แล้ว ก็มิได้มีข้าศึกกล้ามาเบียดเบียนเมืองไทยแต่ฌทิศใดใดอีกต่อไปจนตลอดกาลนาน ส่วนการสงครามก็เริ่มต้นที่ไทยจะกลับเปนฝ่ายปราบปรามข้าศึกสัตรูถึงต่างประเทศแต่นี้ไป จนมีอำนาจอาจแผ่อาณาเขตรของสยามประเทศให้กว้างขวางถึงที่สุด ซึ่งเคยปรากฎในเรื่องพงษาวดารตลอดสมัยกาลอันหนึ่ง.

สงครามครั้งที่ ๑๑ คราวไทยตีเมืองทวายเมืองตะนาวศรี ปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๓๕

สมเด็จพระนเรศวรมีไชยชนะยุทธหัตถีแล้ว ทรงโทมนัศน้อยพระไทยที่ไม่สามารถจะตีข้าศึกให้แตกยับเยินไปได้เหมือนครั้งก่อน เพราะเหตุที่กองทัพท้าวพระยาข้าราชการไม่ตามเสด็จไปให้ทันรบพุ่งพร้อมกัน เมื่อเสด็จกลับมาถึงพระนครจึงดำรัสสั่งให้ลูกขุนประชุมปฤกษาโทษแม่ทัพนายกองตามพระอัยการศึก ลูกขุนปฤกษาวางบทว่า พระยาศรีไสยณรงค์มีความผิดฐานบังอาจฝ่าฝืนพระราชโองการ ไปรบพุ่งข้าศึกโดยพลการจนเสียทัพแตกมา แลเจ้าพระยาจักรี พระยาพระคลัง พระยาเทพอรชุน พระยาพิไชยสงคราม พระยารามคำแหง มีความผิดฐานละเลยมิได้ตามเสด็จให้ทันท่วงทีการพระราชสงคราม โทษถึงประหารชีวิตรด้วยกันทั้งนั้น จึงดำรัสสั่งให้เอาตัวข้าราชการเหล่านั้นไปจำตรุไว้ พอพ้นวันพระแล้วให้เอาไปประหารชีวิตรเสียตามคำลูกขุนพิพากษา ครั้นถึงวันแรม ๑๔ ค่ำ เดือนยี่ สมเด็จพระพนรัตนวัดป่าแก้ว (เดี๋ยวนี้เรียกวัดใหญ่) กับพระราชาคณะรวม ๒๕ รูปข้าไปเฝ้าถามข่าวถึงการที่เสด็จพระราชสงครามตามประเพณี

สมเด็จพระนเรศวรจึงทรงเล่าแถลงการทั้งปวงตั้งแต่ต้นจนได้ทำยุทธหัตถีมีไชยชนะพระมหาอุปราชา ให้พระราชาคณะทั้งปวงฟังทุกประการ สมเด็จพระพนรัตนถวายพระพรถามว่า "สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้ามีไชยแก่ข้าศึก เหตุไฉนข้าราชการทั้งปวงจึงต้องราชทัณฑ์เล่า" สมเด็จพระนเรศวรตรัสตอบว่า "นายทัพนายกองเหล่านี้มันกลัวข้าศึกมากกว่ากลัวโยม ละให้แต่โยมสองคนพี่น้องฝ่าเข้าไปในท่ามกลางข้าศึก จนได้ทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา ต่อมีไชยชนะกลับมาจึงได้เห็นหน้ามัน นี่หากว่าโยมยังไม่ถึงที่ตาย หาไม่แผ่นดินก็จะเปนของชาวหงษาวดีเสียแล้ว เพราะเหตุนี้โยมจึงให้ลงโทษมันตามอาญาศึก" สมเด็จพระพนรัตนจึงถวายพระพรว่า "อาตมภาพพิเคราะห์ดูข้าราชการเหล่านี้ ที่จะไม่กลัวพระราชสมภารเจ้านั้นหามิได้ เหตุทั้งนี้เห็นจะพเอิญเปน เพื่อจะให้พระเกียรติยศพระราชสมภารเจ้าเปนมหัศจรรย์ดอก เหมือนสมเด็จพระสรรเพ็ชญ์พุทธเจ้า เมื่อพระองค์เสด็จเหนืออปราชิตบัลลังก์ใต้ควงพระมหาโพธิ์ ณเพลาสายัณห์ครั้งนั้น เทพยเจ้าก็มาเฝ้าพร้อมอยู่ทั้งหมื่นจักรวาฬ พระยาวัสวดีมารยกพลเสนามาผจญ ถ้าพระพุทธองค์ได้เทพยเจ้าเปนบริวารมีไชยแก่พระยามารก็จะหาสู้เปนมหัศจรรย์นักไม่ นี่พเอิญให้หมู่อมรอินทร์พรหมทั้งปวงปลาศนาการหนีไปสิ้น ยังแต่พระองค์เดียวอาจสามารถผจญพระยามาราธิราชกับพลเสนามารให้ปราไชยพ่ายแพ้ ได้สมเด็จ

พระบรมโลกนารถเจ้าจึงได้พระนามว่า พระพิชิตมารโมฬีศรีสรรเพ็ชดาญาณ เปนมหามหัศจรรย์บันดาลไปทั่วอนันตโลกธาตุ เบื้องบนตรายเท่าถึงภวัคพรหม เบื้องต่ำตลอดถึงอโธภาคอเวจีเปนที่สุด พิเคราะห์ดูก็เหมือนพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ครั้งนี้ ถ้าเสด็จพร้อมด้วยเสนางคนิกรโยธาทวยหาญมาก แลมีไชยแก่พระมหาอุปราชา ก็จะหาสู้เปนมหัศจรรย์แผ่พระเกียรติยศให้ปรากฏไปในนานาประเทศธานีใหญ่น้อยทั้งปวงไม่ พระราชสมภารเจ้าอย่าทรงพระปริวิตกน้อยพระไทยเลย อันเหตุที่เปนทั้งนี้เพื่อเทพยเจ้าทั้งปวงอันรักษาพระองค์จักสำแดงพระเกียรติยศดุจอาตมภาพถวายพระพรเปนแท้" สมเด็จพระนเรศวรเปนเจ้าได้ทรงฟังสมเด็จพระพนรัตนถวายวิสัชนากว้างขวาง ออกพระนามสมเด็จพระบรมอรรคโมฬีโลกครั้งนั้น รฦกถึงพระคุณนามอันยิ่งก็ทรงพระปีติโสมนัศตื้นเต็มพระกมลหฤไทยปราโมทย์ ยกพระกรประนมเหนือพระอุตมางคศิโรตม์นมัสการ แย้มพระโอษฐว่า "สาธุ สาธุ พระผู้เปนเจ้าว่านี้ควรนักหนา" สมเด็จพระพนรัตนเห็นว่าพระมหากษัตริย์คลายพระพิโรธแล้ว จึงถวายพระพรว่า "อาตมภาพพระราชาคณะทั้งปวงเห็นว่าข้าราชการซึ่งเปนโทษเหล่านี้ก็ผิดหนักหนาอยู่แล้ว แต่ว่าได้ทำราชการมาแต่ครั้งสมเด็จพระบรมไอยกาธิราชแลสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทั้งทำราชการในใต้ฝ่าลอองธุลีพระบาทของพระราชสมภารเจ้าแต่เดิมมา ดุจพุทธ

บริษัทสมเด็จบรมครูเหมือนกัน อาตมภาพทั้งปวงขอพระราชทานโทษคนเหล่านี้ไว้สักครั้งหนึ่งเถิด จะได้ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป" จึงมีรับสั่งว่า "พระผู้เปนเจ้าขอแล้วโยมก็จะถวาย แต่ทว่าจะต้องให้ไปตีเอาเมืองตะนาวศรีเมืองทวายแก้ตัวก่อน" สมเด็จพระพนรัตนถวายพระพรว่า "การซึ่งจะใช้ไปตีบ้านเมืองนั้นก็สุดแต่พระราชสมภารเจ้าจะสงเคราะห์ มิใช่กิจของอาตมภาพทั้งปวงอันเปนสมณะ" ว่าแล้วสมเด็จพระพนรัตนพระราชาคณะทั้งปวงก็ถวายพระพรลาไป[๑] สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้นายทัพนายกองที่มีความผิดพ้นจากเวรจำ แล้วดำรัสสั่งให้เจ้าพระยาจักรียกกองทัพจำนวนพล ๕๐,๐๐๐ ไปตีเมืองตะนาวศรี ๑ แลให้พระยาพระคลังยกกองทัพจำนวนพล ๕๐,๐๐๐ ไปตีเมืองทวายอีกทัพ ๑ พวกนายทัพนายกองที่มีความผิดก็ให้เข้ากองทัพไปทำการแก้ตัวด้วยกันทุกคน ยกไปในปลายปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๓๕ นั้น.

เมืองตะนาวศรีเมืองทวายเปนเมืองขึ้นของไทยมาแต่ครั้งกรุงศุโขไทยเปนราชธานี พม่าชิงเอาไปเสียเมื่อพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองตีได้กรุงศรีอยุทธยา ด้วยเหตุนี้พอมีโอกาศสมเด็จพระนเรศวรจึงให้ไปตีก่อนเมืองอื่น แต่เมืองทั้ง ๒ นี้ผิดกัน เมืองทวายซึ่งอยู่ต่อแดนมอญข้างเหนือเมืองตะนาวศรี ไพร่บ้านพลเมือง

---

๑ ความตอนสมเด็จพระพนรัตนทูลขอโทษข้าราชการตอนนี้ คัดมาตามสำนวนในหนังสือพระราชพงษาวดาร.

เปนทวายชาติ ๑ ต่างหาก การปกครองเคยตั้งทวายเปนเจ้าเมือง กรมการทั้งหมดจึงเปนแต่ขึ้นกรุง ฯ เหมือนอย่างเปนประเทศราชอันหนึ่ง ไม่สนิทนัก แต่ส่วนเมืองตะนาวศรีซึ่งอยู่ใต้เมืองทวายลงมาต่อกับเมืองชุมพรนั้น ไพร่บ้านพลเมืองมีทั้งพวกเม็งแลไทยปะปนกัน แลมีเหตุอีกอย่าง ๑ ตั้งแต่พวกฝรั่งแล่นเรือออกมาได้ถึงประเทศทางตวันออก เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ต่อมามีเรือกำปั่นแขกฝรั่งมาค้าขายที่เมืองมฤทอันเปนเมืองขึ้นตั้งอยู่ที่ปากน้ำเมืองตะนาวศรีปีละหลาย ๆ ลำทุกปี เพราะอ่าวสำหรับจอดเรือมีเกาะกำบังคลื่นลมได้สนิท แลมีทางขนสินค้ามาถึงกรุงศรีอยุทธยาได้สดวก เมืองมฤทจึงกลายเปนเมืองท่าทำเลค้าขายของเมืองไทยทางอ่าวบังกล่า ซึ่งเราเรียกว่า "ทเลตวันตก" เพราะฉนั้นจึงทรงตั้งข้าราชการในกรุง ฯ ออกไปเปนเจ้าเมืองตะนาวศรีอย่างหัวเมืองทั้งปวงแต่โบราณมา เมื่อพม่าชิงเอาเมืองทวายเมืองตะนาวศรีไป ก็เอาแบบอย่างไทยไปปกครอง คือให้พวกทวายปกครองกันเอง แลให้ข้าราชการพม่าลงมาครองเมืองตะนาวศรี.

ครั้นพม่าเจ้าเมืองตะนาวศรีทราบข่าวว่ากองทัพไทยจะยกไปตีเมือง ก็รีบบอกขึ้นไปยังกรุงหงษาวดี ขอกองทัพลงมาช่วยรักษาเมือง แลครั้งนั้นพระเจ้าหงษาวดีก็ทรงพระพิโรธท้าวพระยานายทัพนายกองที่มากับพระมหาอุปราชาอยู่เหมือนกัน จึงตรัส

สั่งให้พวกท้าวพระยาเหล่านั้นคุมกองทัพลงมารักษาเมืองทวาย เมืองตะนาวศรี ให้มารบกับไทยแก้ตัวใหม่ แต่ในขณะเมื่อกำลังเกณฑ์ทัพอยู่นั้น เจ้าพระยาจักรียกไปถึงเมืองตะนาวศรีเสียก่อน ให้กองทัพล้อมเมืองไว้ พม่าเจ้าเมืองตะนาวศรีต่อสู้อยู่ได้ ๑๕ วัน ก็เสียเมืองแก่เจ้าพระยาจักรี ส่วนกองทัพพระยาพระคลังซึ่งยกไปตีเมืองทวายได้รบพุ่งกับข้าศึกที่ด่านเชิงเขาบันทัดครั้ง ๑ ข้าศึกแตกพ่ายไป พระยาพระคลังยกกองทัพตามเข้าไปล้อมเมืองทวายไว้ ๒๐ วัน พระยาทวายซึ่งพระเจ้าหงษาวดีตั้งให้ครองเมืองเห็นว่าจะสู้ไม่ได้ ก็ออกมาอ่อนน้อมยอมเปนข้าขอบขัณฑสีมาของกรุงศรีอยุทธยาอย่างเดิม.

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีเมื่อได้เมืองตะนาวศรีแลเมืองมฤทแล้ว คิดวิตกว่าเมืองทวายอยู่ต้นทาง ถ้าพระเจ้าหงษาวดีให้กองทัพยกลงมา ก็จะเข้าตีกระหนาบเอากองทัพพระยาพระคลัง จึงให้จับเรือกำปั่นที่มาค้าขายอยู่ที่เมืองมฤท ได้เรือสลุบของฝรั่งลำ ๑ ของแขก ๒ ลำ แลเก็บเรือในพื้นเมืองได้อีก ๑๕๐ ลำ จัดเปนเรือรบให้พระยาเทพอรชุนเปนนายทัพเรือ คุมพล ๑๐,๐๐๐ ยกไปเมืองทวายทางทเล แลให้พระยาศรีไสยณรงค์คุมพล ๑๐,๐๐๐ อยู่รักษาเมืองตะนาวศรี แล้วเจ้าพระยาจักรีก็ยกพล ๓๐,๐๐๐ ตามขึ้นไปเมืองทวายโดยทางบก กองทัพเรือพระยาเทพอรชุนยกไปทางทเลถึงตำบลบ้านบ่อ ในแดนเมืองทวาย ประทะกับกองทัพเรือสมิงอุบากองสมิง

พระตะบะ ซึ่งพระเจ้าหงสาวดีให้ลงมาช่วยรักษาเมืองตะนาวศรีมีเรือรบเรือบรรทุกรวมกันราว ๒๐๐ ลำ จำนวนพลประมาณ ๑๐,๐๐๐ ก็เข้ารบพุ่งกันที่ในทเล สู้กันแต่เช้าจนเที่ยงยังไม่แพ้ชนะกัน ถึงเวลาบ่ายลมตั้งคลื่นใหญ่ก็ทอดรอกันอยู่ทั้งสองฝ่าย ฝ่ายพระยาพระคลังเมื่อได้เมืองทวายแล้ว ก็คิดเป็นห่วงเจ้าพระยาจักรีเหมือนกัน ด้วยไม่ได้ข่าวว่าจะตีเมืองตะนาวศรีได้แล้วฤๅยัง จึงจัดกองทัพเรือมีจำนวนเรือรบ ๑๐๐ ลำ กับพลทหาร ๕,๐๐๐ ให้พระยาพิไชยสงคราม พระยารามคำแหง คุมลงไปช่วยเจ้าพระยาจักรีที่เมืองตะนาวศรี พอกองทัพออกจากปากน้ำเมืองทวายก็ได้ยินเสียงปืนทางทิศใต้ พระยาพิไชยสงคราม พระยารามคำแหงจึงให้ขุนโจมจตุรงค์คุมเรือลาดตระเวนล่วงน่าลงไปสืบ ได้ความว่ากองทัพเรือของไทยยกขึ้นมาจากข้างใต้ สู้รบอยู่กับกองทัพเรือของพม่า พระยาพิไชยสงคราม พระยารามคำแหง ก็ยกกองทัพเข้าตีกระหนาบพม่าลงไปจากข้างเหนือ ฝ่ายพระยาเทพอรชุนรู้ว่ามีกองทัพเรือไทยยกลงมาช่วยทางข้างเหนือก็ยกเข้าตีพม่าทางด้านใต้ กองทัพไทยยิงถูกสมิงอยากองนายทัพตายในที่รบ แล้วยิงเรือสมิงพระตะบะแลเรือรบข้าศึกแตกจมอีกหลายลำ กองทัพเรือพม่าก็แตกกระจัดกระจาย พวกข้าศึกแล่นใบหนีไปบ้าง เอาเรือเกยฝั่งขึ้นบกหนีไปบ้าง กองทัพไทยจับเป็นได้ประมาณ ๕๐๐ ทั้งได้เรือแลเครื่องสาตราวุธอีกเป็นอันมาก.

พระยาเทพอรชุน พระยาพิไชยสงคราม พระยารามคำแหง ได้ทราบความจากคำให้การพวกเชลยว่า ยังมีกองทัพของข้าศึกยกลงมาทางยกจากเมืองเมาะตมะ จะมาช่วยเมืองทวายอีกทัพ ๑ จึงรีบรวบรวมกองทัพกลับไปแจ้งความแก่เจ้าพระยาจักรีที่เมืองทวาย เจ้าพระยาจักรีจึงปฤกษากับพระยาพระคลัง จัดกองทัพยกยกขึ้นไปทางริมแม่น้ำทวายเปน ๒ ทาง กองทัพเจ้าพระยาจักรียกขึ้นไปทางฝั่งตวันออก กองทัพพระยาพระคลังยกขึ้นไปทางฝั่งตวันตก ไปซุ่มอยู่สองฟากทางที่กองทัพพม่าจะยกลงมา ฝ่ายกองทัพพม่าที่ยกลงมาทางยกครั้งนั้น ยังไม่ทราบว่าเมืองทวายเมืองตะนาวศรีเสียแก่ไทยแล้ว เจ้าเมืองมล่วนเปนนายทัพยกลงมาทางฝั่งตวันออกกอง ๑ ตรงมาทางเมืองกลิอ่อง หมายจะเข้าเมืองทวายทางตำบลเสือข้าม ซึ่งกองทัพไทยตั้งซุ่มอยู่ เจ้าเมืองกลิตองปุคุมกองทัพยกลงมาตามทางชายทเลข้างฝั่งตวันตกกอง ๑ มาถึงป่าเหนือบ้านหวุ่นโพะ กองทัพไทยเห็นทัพพม่ายกถลำเข้ามาในที่ซุ่มก็ออกระดมตีทั้ง ๒ ทัพ ข้าศึกไม่รู้ตัวก็แตกพ่ายยับเยินเสียช้างม้าผู้คนแลเครื่องสาตราวุธแก่ไทยเปนอันมาก ไทยจับได้นายทัพนายกอง ๑๑ คน ไพร่พล ๕๐๐ เศษ ครั้นเสร็จการรบแล้ว เจ้าพระยาจักรีบอกเข้ามากราบบังคมทูล ฯ สมเด็จพระนเรศวรก็ดีพระไทย โปรดให้พระยาศรีไสยณรงค์รักษาเมืองตะนาวศรีต่อไป ส่วนเมืองทวายนั้นให้เจ้าเมืองกรมการเข้ามาเฝ้าถือน้ำพระพิพัฒน์

สัจจาแล้ว โปรดให้กลับไปรักษาเมืองอยู่อย่างเดิม แล้วมีตรา ให้หากองทัพกลับเข้ามายังพระนคร ในปีมเสง พ. ศ. ๒๑๓๖.

ถึงปลายปีมเสงนั้น สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพหลวง ลงไปตีกรุงกัมพูชา มีไชยชนะจับนักพระสัฎฐาเจ้ากรุงกัมพูชาได้ ให้ประหารชีวิตรเสียในพิธีปฐมกรรม แล้วกวาดต้อนครอบครัว เขมรมาเปนเชลยเปนอันมาก ครั้นเสด็จกลับมาถึงพระนครจึง ดำรัสสั่งให้ตั้งหัวเมืองเหนือที่ได้ทิ้งให้ร้างเมื่อเวลาทำสงครามกู้ อิศรภาพอยู่ ๘ ปีนั้น ให้กลับมีเจ้าเมืองกรมการปกครองดังแต่ ก่อน ทรงตั้งข้าราชการที่มีบำเหน็จความชอบให้ไปเปนผู้ปกครอง คือ พระยาไชยบูรณ์ข้าหลวงเดิม ที่ได้ทรงใช้สอยทำศึกมา แต่แรกนั้น ให้เปนเจ้าพระยาสุรสีห์ ครองเมืองพิศณุโลก ให้ พระศรีเสาวราช (ทำนองจะเปนราชนิกุล) ไปครองเมืองศุโขไทย ให้พระองค์ทอง (เปนเจ้าราชนิกุล) ไปครองเมืองพิไชย ให้ หลวงจ่าไปครองเมืองสวรรคโลก แลเข้าใจว่าส่งครอบครัวเขมรที่ ได้มาคราวนั้นไปอยู่หัวเมืองเหนือโดยมาก.

สงครามครั้งที่ ๑๒ คราวสมเด็จพระนเรศวรได้หัวเมืองมอญ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๑๓๗

เมื่อกองทัพไทยไปตีเมืองทวายเมืองตะนาวศรี ในคราวที่กล่าวมาแล้ว กองทัพที่พระเจ้าหงษาวดีให้ลงมาช่วยรักษาเมือง เกณฑ์มอญเข้ากองทัพมาโดยมาก เพราะเมืองมอญอยู่ใกล้เมืองทวายเรียกผู้คนได้เร็วกว่าเกณฑ์คนทางอื่น แต่พวกมอญไม่ชอบพม่า คิดหาโอกาศที่จะพ้นจากอำนาจพม่าอยู่เสมอ เมื่อยังไม่พ้นได้ก็ต้องยอมให้พม่าใช้มารบพุ่งกับไทย พากันมาล้มตายได้ความลำบากมากเข้า ก็ยิ่งอยากพ้นจากอำนาจพม่ามากขึ้นทุกที ครั้นพวกมอญเห็นกองทัพของพระเจ้าหงษาวดีมาแพ้ไทยไปติด ๆ กันหลายคราว แลที่สุดถึงไทยบุกรุกเข้าไปตีเอาเมืองทวายเมืองตะนาวศรีได้ทั้ง ๒ เมือง ก็พากันกระด้างกระเดื่องไม่กลัวเกรงพม่าเหมือนแต่ก่อน ทำนองความจะปรากฎแก่พระเจ้าหงษาวดีว่ากองทัพบกทัพเรือที่ให้ลงมารักษาเมืองทวายเมืองตะนาวศรี มาเสียทีไทยแตกยับเยินไปเพราะพวกมอญไม่เต็มใจรบพุ่ง ฤๅมิฉนั้นเมื่อเสียทัพกลับไปแล้วพวกมอญจะกำเริบขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ความปรากฎในพงษาวดารพม่าว่า พระเจ้าหงษาวดีทรงขัดเคืองพวก

มอญว่าเอาใจมาเผื่อแผ่แก่ไทยจะก่อการขบถ จึงให้กองทัพยก ลงมาจากเมืองหงษาวดี ให้ลงมาปราบปรามพวกมอญ จะได้รบพุ่งกันอย่างไรหาปรากฏไม่ มีในพงษาวดารแต่ว่าพวกมอญพากันอพยพครอบครัวหนีกองทัพพม่าไปอยู่เมืองยะไข่บ้าง ไปอยู่เมืองเชียงใหม่บ้าง แต่โดยมากนั้นเข้ามาอยู่กับสมเด็จพระนเรศวรที่กรุงศรีอยุทธยา ต่อมาพระเจ้าหงษาวดีทรงตั้งขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งเปนที่วางพระราชหฤไทยคน ๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารเรียกชื่อว่า "พระยาลาว[๑]" ลงมาเปนเจ้าเมืองเมาะตมะ ตำแหน่งเทศาภิบาลมณฑลหัวเมืองมอญข้างฝ่ายใต้

ในเวลานั้นพวกมอญที่อพยพไปอยู่ต่างประเทศกับพวกญาติพี่น้องซึ่งยังอยู่ในเมืองมอญ ลอบไปมาสื่อสารถึงกันอยู่เนือง ๆ พวกพระยามอญเข้ามาสามิภักดิ์อยู่ในกรุงศรีอยุทธยา คงเกลี้ยกล่อมชักชวนเจ้าเมืองมอญจะให้มาเข้ากับไทย ที่เห็นชอบด้วยก็มี ที่ยังกลัวพม่าพากันเฉย ๆ อยู่ก็คงจะมี ครั้งนั้นเห็นจะมีผู้ร้องฟ้องต่อพระยาลาวเจ้าเมืองเมาะตมะ ว่าพระยาพะโรเจ้าเมืองเมาะลำเลิง (ที่เรียกภายหลังว่าเมืองมรแมน) มาเข้ากับไทย พระยาลาวจะเอาตัวพระยาเมาะลำเลิงไปชำระลงโทษ แต่พระยาเมาะลำเลิงรู้ตัวก่อน ด้วยเมืองเมาะลำเลิงตั้งอยู่ฝั่งใต้ลำแม่น้ำ

---

๑ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเปนคนเดียวกับที่เรียกในพงษาวดารพม่าว่า "พระยาลอ" ซึ่งปรากฎชื่อในเรื่องสงครามคราวที่ ๑๐.

สลวินข้ามฟากใกล้กันกับเมืองเมาะตมะ จึงรวบรวมกำลังตั้งแขงเมืองแล้วให้ทูตเข้ามายังกรุงศรีอยุทธยา ขอสามิภักดิ์เปนข้าขอบขัณฑสิมา ขอพระราชทานกองทัพออกไปช่วยรักษาเมืองเมาะลำเลิงไว้ สมเด็จพระนเรศวรจึงมีรับสั่งให้พระยาศรีไศลคุมกองทัพจำนวนพล ๓,๐๐๐ ยกไปช่วยเมืองเมาะลำเลิง[๑] พอกองทัพไทยยกไปถึง ข่าวทราบถึงพวกมอญตามหัวเมืองก็พากันมาเข้ากับไทยเปนอันมาก จนพม่าที่รักษาเมืองเมาะตมะต้องทิ้งเมืองหนีไป พระเจ้าหงษาวดีได้ทรงทราบความว่า หัวเมืองมอญเข้ากับไทยกำเริบขึ้นหลายเมือง จึงดำรัสสั่งให้พระเจ้าตองอูยกกองทัพลงมาปราบปรามเสียให้ราบคาบ ทำนองพระเจ้าตองอูจะเข้าพระไทยว่า เปนแต่พวกเจ้าเมืองกรมการคิดขบถ ราษฎรโดยมากหาได้เปนใจด้วยไม่ ยกกองทัพลงมาโดยประมาท กองทัพไทยกับมอญช่วยกันรบพุ่ง ตีกองทัพพระเจ้าตองอูแตกยับเยิน จนพระเจ้าตองอูต้องหนีกลับไปเมือง กองทัพไทยมอญไล่ติดตามขึ้นไปจนถึงเมืองสะโตง แต่กำลังไม่พอจะตีต่อขึ้นไปก็ต้องยกกลับมาเมืองเมาะตมะ.

ตั้งแต่รบกันคราวนี้แล้ว หัวเมืองมอญข้างฝ่ายใต้ ตั้งแต่เมืองเมาะตมะตลอดมาจนต่อกับแดนไทย ก็มาเป่นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุทธยาหมดทุกเมือง.

---

๑ พิเคราะห์ตามเรื่องเห็นว่า ที่ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า กองทัพไทยยกไปคราวนี้ ๓,๐๐๐ น้อยนัก จำนวนพลเห็นจะมากกว่านั้น.

สงครามครั้งที่ ๑๓ สมเด็จพระนเรศวรตีเมืองหงษาวดี ครั้งแรก ปีมะแม พ.ศ. ๒๑๓๘

ที่สมเด็จพระนเรศวรได้หัวเมืองมอญฝ่ายใต้มาเปนเมืองขึ้นของไทย เปนหัวต่อข้อสำคัญในเรื่องพงษาวดารการสงครามที่ไทยรบกับพม่าในครั้งนั้น เพราะการสงครามที่รบกับพม่ามาตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรทรงประกาศอิศรภาพที่เมืองแครง ฝ่ายพม่าจะปราบปรามไทย พยายามยกกองทัพมาย่ำยี ฝ่ายไทยต่อสู้รักษาความเปนอิศระของชาติ รบกันอยู่ ๑๐ ปี ไทยกู้อิศระสำเร็จได้ในคราวเมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงชนช้างชนะพระมหาอุปราชา แล้วเลยได้เมืองทวายเมืองตะนาวศรีกลับคืนมาเปนของไทยอย่างเดิม เรื่องการสงครามที่ไทยเปนฝ่ายต่อสู้ยุติเพียงเท่านี้ ครั้นได้หัวเมืองมอญข้างใต้มาเปนของไทย ก็เหมือนมีปัญหาเกิดขึ้นว่า ไทยจะตอบแทนพม่าบ้างฤๅไม่ ถ้ามีประสงค์จะย่ำยีบ้างก็มีโอกาศแล้ว เพราะได้เมืองเมาะตมะอันเปนที่เหมาะสำหรับการตั้งทัพไว้ในมือไทย อาจจะไปตีเมืองหงษาวดีได้สดวกเหมือนกับที่พระเจ้าหงษาวดีมาตีกรุงศรีอยุทธยาแต่ก่อน ขณะนั้นไทยเห็นจะรู้สึกอยู่ทั่วกันว่าพม่าได้มาย่ำยีบ้านเมืองมากมายนักแล้ว เมื่อได้โอกาศก็ควรจะ

ตอบแทนพม่าบ้าง จริงอยู่ที่ไทยได้โอกาศครั้งนั้น ไม่ได้เปรียบพม่าเท่าพม่าเคยได้เปรียบไทยมาแต่ก่อน เพราะไทยมาได้เปรียบเมื่อถูกพม่าทำยับเยินเสียคราว ๑ แล้ว ต้องก่อร่างสร้างตัวใหม่แลต้องรบพุ่งมาเปนช้านานจึงมีไชยชนะ กำลังรี้พลย่อมไม่บริบูรณ์เหมือนพม่าเมื่อมาตีเมืองไทย อีกประการ ๑ หัวเมืองมอญที่ได้มาเปนของไทยในชั้นนี้ก็ยังไม่หมด แม้เมืองที่ได้มาผู้คนก็แตกกระจัดกระจายไปเสียก่อนแล้วเปนอันมาก ไทยไม่ได้มอญเปนกำลังเหมือนอย่างพม่าเคยได้มาแต่ก่อน ข้อที่ไม่ได้เปรียบพม่าเหมือนอย่างพม่าเคยได้เปรียบไทยดังกล่าวมานี้ก็คงทราบกันอยู่ แต่วิไสยสมเด็จพระนเรศวรเปนนักรบ ไม่เคยทิ้งโอกาศที่จะทำแก่ข้าศึกได้ให้ล่วงไปเสียเปล่า พอได้โอกาศจึงเสด็จยกกองทัพหลวงไปตีเมืองหงษาวดีเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๑๓๘.

เรื่องสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองหงษาวดีครั้งนี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับอื่นหามีไม่ มีแต่ในฉบับหลวงประเสริฐฉบับเดียว ยุติต้องกับพงษาวดารพม่า แต่กล่าวย่อ ๆ เกือบจะไม่มีรายการด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย จึงจำต้องสันนิษฐานรายการประกอบบ้าง ความปรากฏว่า สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพหลวงออกจากพระนครเมื่อณวันอาทิตย์ เดือนอ้าย ขึ้น ๓ ค่ำ ปีมะแม พ.ศ. ๒๑๓๘ จำนวนพลที่ยกไป ๑๒๐,๐๐๐ ไปถึงเมืองเมาะตมะรวบรวมกองทัพมอญเข้าสมทบแล้ว เสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไป

หงษาวดีเข้าล้อมเมืองไว้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปครั้งนี้เปนการยกจู่ไป ไม่ให้ข้าศึกมีเวลาพอจะตระเตรียมต่อสู้ได้พรักพร้อม แลพระราชประสงค์ที่ยกไปนั้นเห็นจะเปน ๓ ประการ คือ ประการที่ ๑ ถ้าสามารถจะตีเอาเมืองหงษาวดีได้ก็จะตีเอาทีเดียว ประการที่ ๒ ถ้าตีเมืองหงษาวดียังไม่ได้ในคราวนี้ ก็จะตรวจภูมิลำเนาแลกำลังของข้าศึกให้รู้ไว้สำหรับคิดการคราวน่าต่อไป ประการที่ ๓ อย่างไร ๆ คงจะคิดกวาดเอาครอบครัวพลเมืองของข้าศึกมาเปนเชลยให้จงมาก โดยประสงค์จะตัดทอนกำลังของข้าศึก แลเอาผู้คนมาเพิ่มเติมเปนกำลังสำหรับพระราชอาณาจักรต่อไป ความปรากฎว่าสมเด็จพระนเรศวรล้อมเมืองหงษาวดีอยู่ถึง ๓ เดือน ได้ให้เข้าปล้นเมืองเมื่อณวันจันทร์ เดือน ๔ แรม ๑๓ ค่ำ ครั้ง ๑ เข้าเมืองหาได้ไม่ ครั้นได้ทรงทราบว่าพระเจ้าแปรพระเจ้าอังวะ พระเจ้าตองอู ยกกองทัพมาช่วยพระเจ้าหงษาวดีทั้ง ๓ เมืองเห็นกำลังข้าศึกมากนัก จึงมีรับสั่งให้เลิกทัพกลับมาเมื่อวันสงกรานต์ เดือน ๕ ปีวอก พ.ศ. ๒๑๓๙ แลได้กวาดต้อนครอบครัวในหัวเมืองมณฑลหงษาวดีมาเปนเชลยในครั้งนี้เปนอันมาก.

สงครามครั้งที่ ๑๔ สมเด็จพระนเรศวรตีเมืองหงษาวดี ครั้งที่ ๒ ปีกุญ พ. ศ. ๒๓๔๒

สมเด็จพระนเรศวรทำสงครามผิดกับพม่าเปนข้อสำคัญ ๒ ประการ คือที่ทรงถนัดในวิธีต่อสู้คนมากด้วยคนน้อยประการ ๑ แลไม่ทิ้งโอกาศประการ ๑ ฝ่ายพม่าไม่เช่นนั้น เหมือนเมื่อพยายามจะปราบปรามไทย ยกกองทัพเข้ามารบไทยไม่ชนะทัพ ๑ แล้ว รุ่งปีคงให้ทัพอื่นยกเข้ามาอีก ติดต่อกันมาทุกปี ไม่มีที่จะรอหาโอกาศก่อน แต่สมเด็จพระนเรศวรนั้น ถ้าได้โอกาศเปนไม่ละ แต่ถ้าไม่เปนโอกาศแล้วก็ไม่ทำ เหมือนอย่างที่ตีเมืองหงษาวดีเสด็จไปตีครั้งแรกไม่สำเร็จแล้วนิ่งเฉยเสียถึง ๓ ปี จนมีโอกาศอีกจึงไปตีอีกครั้ง ๑.

ในระหว่าง ๓ ปีนั้นมีเหตุการณ์อันเปนฝ่ายหายนะของพม่าเกิดขึ้นหลายอย่าง ล้วนแต่เนื่องด้วยเหตุที่พระเจ้าหงษาวดีแพ้สงครามไทยเปนปัจจัยไปทุกเรื่อง ราวกับว่าอกุศลกรรมที่พม่ามาทำร้ายไทยตามสนองให้เห็นประจักษ์ ตั้งต้นมาแต่เมื่อสมเด็จพระนเรศวรไปตีเมืองหงษาวดี ประเทศราชที่ยกกองทัพไปช่วยเมืองหงษาวดีครั้งนั้นพระเจ้าตองอูซึ่งเปนลูกของพระปิตุลา กับพระเจ้าอังวะซึ่ง

เปนลูกเธอของพระเจ้าหงษาวดียกไปถึงก่อน กองทัพพระเจ้าแปรที่เปนลูกเธออีกองค์ ๑ ไปยังหาถึงไม่ พระเจ้าหงษาวดียกย่องความชอบว่าเพราะกองทัพพระเจ้าตองอูกับพระเจ้าอังวะยกไป สมเด็จพระนเรศวรจึงเลิกทัพกลับมา จะพระราชทานบำเหน็จบำนาญ แลเวลานั้นตำแหน่งพระมหาอุปราชายังว่างอยู่ ท่านองพระเจ้าตองอูจะทูลอุดหนุนอย่างไรอย่างหนึ่งด้วย พระเจ้าหงษาวดีจึงตั้งพระเจ้าลูกเธอองค์ที่เปนพระเจ้าอังวะขึ้นเปนพระมหาอุปราชาแทนองค์ที่ขาดคอช้าง ฝ่ายพระเจ้าแปรยกกองทัพไปถึงกลางทางได้ทราบความก็น้อยพระไทย ด้วยหมายว่าพระราชบิดาจะให้เปนพระมหาอุปราชา เพราะได้เคยทำศึกสงครามมีบำเหน็จความชอบมาแต่ก่อน ครั้นไม่สมหมายก็เลยแค้นพระเจ้าตองอูว่าเปนผู้ทูลยุยงให้พระราชบิดาเกลียดชัง จึงหุนหันยกกองทัพเลยไปตีเมืองตองอู เวลานั้นพระเจ้าตองอูยังอยู่ที่เมืองหงษาวดี ให้นัดจินหน่องผู้เปนราชบุตรอยู่รักษาเมือง นัดจินหน่องเปนคนเข้มแขงการศึกต่อสู้รักษาเมืองเปนสามารถ พระเจ้าแปรจะตีเอาเมืองตองอูไม่ได้ก็เลิกทัพกลับไปเมืองแปร แล้วเลยตั้งแขงเมือง ไม่อ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงษาวดีผู้เปนราชบิดาดังแต่ก่อน ต่อมาไม่ช้าพระหน่อแก้วลูกพระเจ้าไชยเชษฐา ที่พระเจ้าหงษาวดีให้ครองกรุงศรีสัตนาคนหุตก็ตั้งแขงเมืองขึ้นบ้าง พระเจ้าหงษาวดีเกรงว่าประเทศราชแลหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลจะพากันเอาอย่างกระด้างกระเดื่องขึ้น

จึงอุบายตักเตือนให้ส่งบุตรหลานเข้าไปฝึกหัดราชการตามโบราณราชประเพณี โดยประสงค์จะให้เปนตัวจำนำอยู่ในกรุงหงษาวดี หัวเมืองที่ยังมีความสามิภักดิยำเกรงก็ส่งบุตรหลานไปถวายตามรับสั่ง แต่พระเจ้าตองอูกับมังนรธาช่อราชอนุชาซึ่งเปนพระเจ้าเชียงใหม่แลพระเจ้ายะไข่ ๓ องค์นี้เพิกเฉยเสีย หาส่งราชบุตรไปตามรับสั่งไม่ พระเจ้าหงษาวดีก็มิรู้ที่จะทำประการใด ด้วยหัวเมืองที่วางพระไทยได้ยังเหลืออยู่น้อยนัก ไม่มีกำลังพอที่จะปราบปรามก็ต้องนิ่งอยู่.

ฝ่ายพระหน่อแก้วเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต เมื่อตั้งแขงเมืองแล้ว แต่งท้าวพระยาให้ไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมชาวล้านช้าง ซึ่งตกไปอยู่ต่างประเทศให้กลับไปบ้านเมือง พวกชาวล้านช้างที่ถูกพระเจ้าหงษาวดีกวาดเอาไปมีมากด้วยกัน เพราะถูกกวาดไปหลายคราว เมื่อได้ทราบว่าพระหน่อแก้วราชบุตรของพระเจ้าไชยเชษฐา ซึ่งนับถือกันว่าเปนมหาราชในพวกล้านช้าง ได้เปนอิศระก็เกิดนิยมยินดี ชวนกันอพยบกลับไปบ้านเมือง แต่ทางไปจะต้องเดินผ่านอาณาเขตรเชียงใหม่ เวลานั้นพระหน่อแก้วกับพระเจ้าเชียงใหม่เปนอริกันอยู่ ด้วยเมื่อพระหน่อแก้วตั้งตัวเปนอิศระแล้ว เห็นว่าพระเจ้าเชียงใหม่เปนน้องพระเจ้าหงษาวดี จึงอุดหนุนให้พระยาน่านแขงเมืองเอาพระเจ้าเชียงใหม่บ้าง ครั้งนี้พระหน่อแก้วเกรงพระเจ้าเชียงใหม่จะขัดขวางมิให้พวกครัวกลับไป

จึงเตรียมกองทัพจะยกมารับครัวล้านช้างไปจากเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าเชียงใหม่ทรายความก็ร้อนตัว ด้วยรู้สึกว่าเปนพม่าเข้ามาครอบครองราษฎรซึ่งเปนไทยต่างชาติต่างภาษากัน ปกครองเมืองมาได้ด้วยราษฎรกลัวพม่า พม่าก็ทำสงครามแพ้ไทยจนหมดอำนาจไม่เหมือนแต่ก่อน ซ้ำพระเจ้าหงษาวดีก็เปนอริ แม้ตั้งแขงเมืองเฉยอยู่ ถ้ากองทัพกรุงศรีอยุทธยา ฤๅกรุงศรีสัตนาคนหุตยกมาตีเมือง น่ากลัวราษฎรพลเมืองจะพากันไปเข้ากับข้าศึก ฤๅไม่เต็มใจรบพุ่ง ก็จะเกิดไภยอันตรายได้ทั้ง ๒ สถาน จะอยู่ไปแต่โดยลำพังเห็นจะไม่ได้ พระเจ้าเชียงใหม่จึงแต่งทูตให้เชิญราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการลงมายังกรุงศรีอยุทธยา ยอมอ่อนน้อมต่อสมเด็จพระนเรศวร ขอเปนข้าขอบขัณฑสิมาสืบไป แลขอพระราชทานกองทัพขึ้นไปช่วยป้องกันอย่าให้พวกกรุงศรีสัตนาคนหุตมาเบียดเบียนด้วย.

ในเวลานั้นพวกท้าวพระยาเมืองเชียงใหม่ที่หนีพม่ามาพึ่งสมเด็จพระนเรศวรอยู่ในกรุงศรีอยุทธยาเห็นจะมีมาก ที่เปนตัวสำคัญอันผู้คนพลเมืองนับถือมากมีอยู่คน ๑ ทรงตั้งให้เปนที่พระยารามเดโช ครั้นพระเจ้าเชียงใหม่มาอ่อนน้อมยอมขึ้นต่อกรุงศรีอยุทธยาสมเด็จพระนเรศวรทรงพระราชดำริห์เห็นว่า เมืองเชียงใหม่ที่จริงมีกำลังผู้คนมากกว่าเมืองล้านช้าง ถ้าให้ไพร่บ้านพลเมืองเปนใจต่อสู้ข้าศึกพร้อมกัน เมืองล้านช้างก็จะทำไมไม่ได้ จึงโปรด

ให้เจ้าพระยาสุรสีห์คุมกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นไปห้ามมิให้ชาวล้านช้างมาเบียดเบียนเมืองเชียงใหม่ แลให้พาตัวพระยารามเดโชขึ้นไปเปนผู้ช่วยพระเจ้าเชียงใหม่รักษาบ้านเมืองต่อไปด้วย เจ้าพระยาสุรสีห์ยกขึ้นไปถึงเมืองเชียงแสน ให้ไปห้ามกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตซึ่งกำลังตั้งติดเมืองเชียงแสนอยู่นั้น ว่าอย่าให้เบียดเบียนเขตรแดนเมืองเชียงใหม่ต่อไป ด้วยพระเจ้าเชียงใหม่ได้มาอ่อนน้อมยอมเปนข้าขอบขัณฑสีมาของกรุงศรีอยุทธยาแล้ว พวกแม่ทัพนายกองกรุงศรีสัตนาคนหุตได้ทราบว่ากองทัพไทยยกขึ้นไปก็เกรงพระเดชานุภาพสมเด็จพระนเรศวร พากันเลิกทัพกลับไป แต่ในเวลานั้นเมืองน่านแลเมืองฝางยังกระด้างกระเดื่อง ไม่อ่อนน้อมต่อพระเจ้าเชียงใหม่ เจ้าพระยาสุรสีห์จึงให้พระยารามเดโชเปนข้าหลวงรักษาการอยู่ที่เมืองเชียงแสน หวังจะเกลี้ยกล่อมหัวเมืองที่ยังกระด้างกระเดื่อง แลให้คอยระวังมิให้เกิดเหตุกับเมืองล้านช้างต่อไป แต่นั้นประเทศลานนาเชียงใหม่ก็มาเปนเมืองขึ้นของไทยเหมือนกับหัวเมืองมอญข้างฝ่ายใต้ แลยังมีเหตุเกิดขึ้นทางเมืองยะไข่อีกทาง ๑ เมืองยะไข่แต่เดิมเปนประเทศที่มีอิศระอยู่ทางชายทเลข้างทิศตวันตก ต้องเปนประเทศราชขึ้นพม่ามาแต่ครั้งพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนอง เหมือนกับประเทศอื่นที่อยู่ใกล้ชิดกับพม่าในสมัยเดียวกัน ครั้นพระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงเสื่อมอำนาจลง พระเจ้ายะไข่ก็ตั้งแขงเมืองข้าง เหตุการณ์ทั้งปวง

ที่กล่าวมานี้เกิดติดต่อกันมาในระหว่างปีมะแม พ.ศ. ๒๑๓๘ จนปีจอ พ.ศ. ๒๑๔๑ สมเด็จพระนเรศวรทรงพระราชดำริห์เห็นว่าเมืองหงษาวดีปั่นป่วนรวนเร เปนโอกาศอยู่แล้ว จึงดำรัสสั่งให้เตรียมการตีเมืองหงษาวดีอีกครั้ง ๑.

เรื่องตีเมืองหงษาวดีครั้งที่ ๒ พิเคราะห์ตามรายการที่ปรากฎในหนังสือพระราชพงษาวดาร สมเด็จพระนเรศวรตั้งพระไทยจะพยายามตีเอาเมืองหงษาวดีให้จงได้ ไม่ยกไปเปนการทดลองเหมือนครั้งก่อน เริ่มต้นจึงให้เจ้าพระยาจักรีคุมกองทัพมีจำนวนพล ๑๕,๐๐๐ ยกไปเมื่อต้นปีกุญ พ.ศ. ๒๓๔๒ ไปตั้งอยู่ที่เมืองเมาะลำเลิง เกณฑ์ผู้คนพลเมืองมาทำนาในระดูฝนปีนั้น หาเสบียงอาหารไว้สำหรับกองทัพหลวง แลเกณฑ์กองทัพเมืองทวายจำนวนพล ๕,๐๐๐ ให้ไปตั้งต่อเรือสำหรับกองทัพที่เกาะพะรอกแขวงเมืองวังราว (ที่อังกฤษเรียกว่าเมืองอัมเฮิสต์ทุกวันนี้) ด้วยอีกแห่ง ๑ เข้าใจว่าเจ้าพระยาจักรีจะได้รับกระแสรับสั่งไปในการอีกอย่าง ๑ คือให้ไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองที่ยังมิได้มาขึ้นแก่ไทยให้มาอ่อนน้อมด้วย จึงปรากฎในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ครั้งนั้นเมื่อหัวเมืองขึ้นหงษาวดีทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรจะเสด็จไปตีเมืองหงษาวดี ต่างก็พากันมาอ่อนน้อมเปนหลายเมือง เมืองที่มาอ่อนน้อมคราวนั้นที่สำคัญคือเมืองยะไข่[๑] กับเมืองตองอู ทั้ง ๒ เมืองนี้เปนประเทศ

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารเรียกว่า เมืองละเคิง.

ราชที่ตั้งแขงเมืองต่อพระเจ้าหงษาวดี มีศุภอักษรให้ทูตถือมาถวายสมเด็จพระนเรศวร รับว่าถ้าเสด็จไปตีเมืองหงษาวดีเมื่อใดจะยกกองทัพมาช่วย.

ตรงนี้จะต้องอธิบายถึงฐานะของเมืองยะไข่กับเมืองตองอูก่อนให้เข้าใจว่าเหตุใดเมืองทั้ง ๒ นั้นจึงมาเข้ากับสมเด็จพระนเรศวร ส่วนเมืองยะไข่เปนเมืองชายทเล พวกชาวเมืองชำนาญการใช้เรือ พระเจ้ายะไข่อยากได้หัวเมืองขึ้นหงษาวดีที่ต่อแดนกันทางชายทเลตวันตกไปเปนเมืองขึ้นของยะไข่ ครั้นทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรจะเสด็จไปตีเมืองหงษาวดี จึงมาขอเข้ากับไทยประสงค์จะให้สมเด็จพระนเรศวรยอมยกหัวเมืองเหล่านั้นให้เปนบำเหน็จ ครั้นทูตยะไข่กลับไปจากกรุงศรีอยุทธยา พระเจ้ายะไข่ทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรทรงรับเปนไมตรีตามประสงค์ ก็ให้กองทัพเรือยกมายึดเมืองสีเรียม[๑] อันอยู่ปากน้ำหงษาวดีไว้รอท่ากองทัพไทย ส่วนเมืองตองอูนั้น พระเจ้าตองอูเห็นว่าเมื่อสมเด็จพระนเรศวรตีเมืองหงษาวดีได้แล้ว คงแสวงหาผู้ที่จะครอบครองเมืองหงษาวดีต่อไป ถ้าใครได้เปนพระเจ้าหงษาวดีมีกำลังไทยอุดหนุน ก็จะได้เปนใหญ่ในเมืองพม่า พระเจ้าตองอูจึงมาเข้ากับสมเด็จพระนเรศวร ด้วยประสงค์จะเปนพระเจ้าหงษาวดีต่อไป แต่การที่ให้ทูตมานั้นลอยให้มา หาให้ทราบถึงพระเจ้าหงษาวดีไม่.

---

๑ เรียกอีกชื่อ ๑ ว่าเมืองเสรี่ยง

ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ที่เมืองตองอูในเวลานั้นมีพระภิกษุองค์ ๑ ชื่อพระมหาเถรเสียมเพรียม จะเปนชีต้นอาจารย์ของพระเจ้าตองอูฤๅอย่างไรไม่ปรากฏ แต่เปนคนฉลาดในเล่ห์อุบาย เมื่อทราบว่าพระเจ้าตองอูให้มาอ่อนน้อมต่อไทย จึงเข้าไปทัดทานพระเจ้าตองอูว่า ที่จะหมายเปนใหญ่โดยไปพึ่งไทยนั้นเห็นจะไม่สมคิด ที่ไหนไทยจะเลี้ยงให้ถึงใจ เพราะกรุงหงษาวดีกับกรุงศรีอยุทธยารบพุ่งขับเคี่ยวกันมาก็ด้วยแข่งอำนาจกัน ถ้าพระนเรศวรได้เมืองหงษาวดีแล้วไหนจะยอมให้ใครมีอำนาจขึ้นเปนคู่แข่งอีก คงจะคิดตัดรอนทอนกำลังมิให้เมืองหงษาวดีกลับเปนอิศระได้อีกต่อไป อย่างดีก็จะได้เปนเพียงประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุทธยาเหมือนอย่างที่ขึ้นพระเจ้าหงษาวดีอยู่เดี๋ยวนี้ เห็นว่าทางที่จะคิดเปนใหญ่ได้โดยลำพัง ไม่ต้องไปเปนเมืองขึ้นของไทยยังมีอยู่ แล้วพระมหาเถรเสียมเพรียมก็บอกอุบายให้พระเจ้าตองอู ๆ เห็นชอบด้วย จึงแต่งเหล่าคนสนิทให้ลอบลงมาเที่ยวยุยงพวกมอญที่ไทยเกณฑ์มาทำนา ประสงค์จะให้มอญเปนอริขึ้นกับไทยจนเกิดเหตุการณ์กีดกันมิให้สมเด็จพระนเรศวรยกไปยังเมืองหงษาวดีได้โดยสดวก แล้วแต่งทูตไปยังกองทัพเมืองยะไข่ซึ่งตั้งอยู่ณเมืองสิเรียมไปชวนพระเจ้ายะไข่ให้ยกกองทัพมาติดเมืองหงษาวดี พระเจ้าตองอูจะยกกองทัพไปประหนึ่งว่าจะไปช่วยพระเจ้าหงษาวดี พอเข้าในเมืองได้แล้วจะหย่าทัพกับพระเจ้ายะไข่ แล้วยอมยกหัวเมืองทาง

ชายทเลให้ตามแต่จะต้องการ พระเจ้ายะไข่เห็นว่าเข้ากับพระเจ้าตองอูจะได้กำไรมากกว่าที่รอจนกองทัพไทยยกไปจึงรับตกลง แล้วยกกองทัพขึ้นไปติดเมืองหงษาวดี เห็นจะราวเมื่อเดือน ๑๒ ปีกุญ ฝ่ายพระเจ้าตองอูก็ยกกองทัพลงมา ว่าจะมาช่วยพระเจ้าหงษาวดี แต่พระเจ้าหงษาวดีระแวงไม่ไว้พระไทยพระเจ้าตองอู ไม่ยอมให้กองทัพเข้าไปในเมือง กองทัพเมืองตองอูกับเมืองยะไข่ก็ตั้งล้อมเมืองหงษาวดีไว้.

ฝ่ายพวกคนสนิทของพระเจ้าตองอูเมื่อลงมาถึงเมืองเมาะตมะก็แยกย้ายกันไปปะปนอยู่ในพวกพลเมือง เที่ยวหลอกลวงพวกมอญว่าไทยเกณฑ์มาทำนาพอเสร็จแล้วจะกวาดต้อนเอามาไว้ใช้ในกรุงศรีอยุทธยาให้หมด พวกราษฎรก็เกิดหวาดหวั่น บางพวกก็คิดจะหลบหนี หาทำการงานเปนปรกติดังแต่ก่อนไม่ ครั้นพวกไทยที่เปนพนักงานตรวจตราเห็นมอญหลีกเลี่ยงหลบหนีสั่งให้จับกุม มอญก็เลยเข้าใจกันไปว่าจะจับเอามาเมืองไทย ยิ่งตื่นเต้นกันมากขึ้น ที่หลังบางที่ถึงต่อสู้ไม่ยอมให้ไทยจับกุม แล้วเลยสมคบกันเปนพวก ๆ ถ้าไทยไปน้อยตัวก็ช่วยกันทำร้าย เกิดการฆ่าฟันกันมากขึ้นทุกที เจ้าพระยาจักรีเห็นพวกมอญกระด้างกระเดื่องขึ้น เข้าใจว่าเพราะมุลนายไม่กำราบปราบปรามกัน ให้เอามุลนายมาจองจำทำโทษ พวกมอญที่เปนชั้นมุลนายก็พากันหลบหนีไปเข้ากับพวกราษฎร จึงเลยเปนขบถขึ้น แต่พวกขบถไม่กล้าเข้ามารบพุ่งกองทัพใหญ่

เปนแต่เที่ยวแอบแฝงคอยทำร้ายอยู่ตามบ้านนอก กองทัพไทยก็ต้องเข้ามารวบรวมกันอยู่เปนกองใหญ่ จะแยกย้ายกันไปเที่ยวตรวจตราบังคับบัญชาการดังแต่ก่อนหาได้ไม่ พอข่าวที่พวกมอญกำเริบทราบเข้ามาถึงกรุงศรีอยุทธยา สมเด็จพระนเรศวรก็รีบเสด็จยกกองทัพหลวง มีจำนวนพล ๑๐๐,๐๐๐ ไปจากพระนครพร้อมด้วยสมเด็จพระเอกาทศรถ เมื่อเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เสด็จไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ครั้นถึงเมืองเมาะตมะต้องหยุดยั้งกองทัพปราบปรามพวกมอญขบถอยู่เกือบ ๓ เดือนจึงราบคาบ.

ฝ่ายเมืองหงษาวดีซึ่งพระเจ้ายะไข่แลพระเจ้าตองอูตั้งล้อมอยู่นั้น ท่านองข้างในเมืองความเห็นจะแตกต่างกันเปน ๒ พวก พวกหนึ่งเชื่อถือพระเจ้าตองอูว่าซื่อตรงต่อพระเจ้าหงษาวดี อีกพวกหนึ่งระแวงไม่ไว้ใจ ครั้นถูกล้อมเมืองอัตคัดเข้าปลาอาหารเข้า พวกไพร่บ้านพลเมืองที่อดอยากก็พากันหลบหนีออกไปพึ่งพระเจ้าตองอู ที่หลังมาถึงมีพวกข้าราชการ แลที่สุดถึงพระมหาอุปราชาเองก็ไปเข้ากับพระเจ้าตองอู แต่พระเจ้าหงษาวดียังขัดแขงอยู่ จนได้ข่าวไปถึงเมืองหงษาวดีว่าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงเมืองเมาะตมะ พระเจ้าหงษาวดีตกพระไทยกลัวสมเด็จพระนเรศวรเปนกำลัง มิรู้ที่จะทำอย่างอื่นประการใด ด้วยพระญาติวงศ์แลข้าราชการตลอดจนไพร่บ้านพลเมืองพากันไปเข้ากับพระเจ้าตองอูเสียเปนอันมากแล้ว จึงจำพระไทยอนุญาตให้พระเจ้าตองอูยกกองทัพเข้าไป

ในพระนคร แล้วมอบราชการบ้านเมืองให้พระเจ้าตองอูบังคับบัญชาต่างพระองค์แต่นั้นมา พระเจ้าตองอูจึงส่งราชธิดาของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนององค์ ๑ กับช้างเผือกตัว ๑ ไปถวายพระเจ้ายะไข่ขอหย่าทัพตามที่ได้เข้าใจกันมาแต่ก่อน แลขอให้คอยช่วยกีดกันกองทัพสมเด็จพระนเรศวรตอนแทนที่ยกหัวเมืองชายทะเลให้นั้นด้วย พระเจ้ายะไข่ก็ยอมหย่าทัพรับเป็นไมตรีตามประสงค์ ครั้นพระเจ้าตองอูหย่าทัพกับพวกยะไข่แล้ว จึงเข้าไปทูลพระเจ้าหงสาวดีว่ากองทัพพระนเรศวรที่ยกมามีกำลังมากนัก จะต่อสู้ที่เมืองหงสาวดีเห็นจะไม่ไหว ขอเชิญเสด็จไปเมืองตองอู ตั้งต่อสู้ที่นั่นจึงจะพ้นมือข้าศึกได้ พระเจ้าตองอูทูลแล้วก็สั่งให้เกียรวบรวมทรัพย์สมบัติ แลกวาดต้อนครอบครัวในเมืองหงสาวดีผ่อนส่งไปเมืองตองอูโดยลำดับมา ในพงศาวดารพม่าว่าพระเจ้าตองอูส่งพระมหาอุปราชาไปก่อน พอไปถึงไม่ช้านัดจินหน่องราชบุตรของพระเจ้าตองอูก็ลอบปลงพระชนม์พระมหาอุปราชาเสีย แล้วปกปิดหาให้ความทราบถึงพระเจ้าหงสาวดีไม่.

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเมื่อเสด็จยกกองทัพหลวงไปถึงเมืองเมาะตมะ ได้ทรงทราบว่ากองทัพเมืองยะไข่กับเมืองตองอูไปล้อมเมืองหงสาวดีอยู่ก็ออกแคลงพระไทย ด้วยพระเจ้ายะไข่กับพระเจ้าตองอูได้ทูลมาในศุภอักษรว่า ถ้ากองทัพหลวงยกไปตีเมืองหงสาวดีเมื่อใด จะยกกองทัพมาช่วยทั้ง ๒ เมือง

เหตุไฉนจึงด่วนไปล้อมเมืองหงษาวดีเสียก่อนกองทัพหลวงไปถึง แต่เปนเวลากำลังต้องปราบปรามพวกมอญที่เปนขบถจึงทรงนิ่งอยู่ พอปราบปรามมอญเรียบร้อยแล้วก็เสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปจากเมืองเมาะตมะในเดือน ๓ ปีกุญนั้น พอพระเจ้าตองอูทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปเมืองหงษาวดี ก็พาพระเจ้าหงษาวดีออกจากพระนครไปเมื่อเดือน ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ ทิ้งเมืองหงษาวดีให้แก่พวกยะไข่ ๆ ก็เข้าค้นคว้าหาทรัพย์ที่เหลืออยู่ในเมืองหงษาวดี เที่ยวเก็บริบรอแย่งสิ่งของเครื่องประดับประดาแล้วเลยเผาปราสาทราชวังแลวัดวาอาราม ไฟไหม้ลุกลามไปแทบทั่วทั้งเมือง พอพระเจ้าตองอูพาพระเจ้าหงษาวดีหนีไปได้ ๘ วัน ถึงเดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรก็เสด็จไปถึงเมืองหงษาวดี พวกยะไข่ก็พากันหลบหลีกหนีไป.

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงเมืองหงษาวดีนั้น ไฟเห็นจะยังกำลังไหม้เมืองไม่ทันดับหมด ทอดพระเนตรเห็นเมืองเหลือแต่ซากโซมอยู่ก็ขัดพระไทย ให้กองทัพยับยั้งตั้งค่ายหลวงประทับอยู่ที่สวนหลวงใกล้พระธาตุมุตาวในเมืองหงษาวดี แล้วแต่งข้าหลวงถือหนังสือรับสั่งไปยังพระเจ้าตองอูว่า เดิมได้มาอ่อนน้อมแล้วสัญญาว่าถ้าเสด็จยกกองทัพหลวงไปตีเมืองหงษาวดีเมื่อใด พระเจ้าตองอูจะยกกองทัพมาช่วย กองทัพหลวงยกไปยังไม่ทันถึง พระเจ้าตองอูชิงมาตีเมืองหงษาวดี กวาดต้อนครอบครัว

แลพาเอาพระเจ้าหงษาวดีไปเมืองตองอูดังนี้จะคิดเปนประการใด ถ้าหากว่าพระเจ้าตองอูซื่อตรงคงความสัตย์อยู่ดังได้ทูลไว้ก็ให้มาเฝ้าแลพาพระเจ้าหงษาวดีมาถวายตามประเพณี ถ้าไม่ทำดังนั้นจะยกกองทัพหลวงตามไปตีเอาเมืองตองอูให้จงได้ พระเจ้าตองอูได้ทราบหนังสือรับสั่ง จึงให้มังรัดอ่องเปนทูตเชิญพระข่ามรงค์เพ็ชรสามยอด อันเปนเครื่องราชูปโภคสำหรับพระเจ้าหงษาวดีมาถวายสมเด็จพระนเรศวร ทูลว่าพระเจ้าตองอูมีความสามิภักดิ์ซื่อตรงอยู่หาได้คิดคดอย่างไรไม่ เดี๋ยวนี้พระเจ้าหงษาวดีประชวรอยู่ แลพระเจ้าตองอูกำลังให้รวบรวมช้างม้าพาหนะที่ได้ไปจากเมืองหงษาวดีอยู่ด้วย ขอเชิญเสด็จพักอยู่ที่เมืองหงษาวดีก่อน พอพระเจ้าหงษาวดีหายประชวรเมื่อใด พระเจ้าตองอูจะพามาถวายพร้อมกับช้างม้าพาหนะที่ได้ไป สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงฟังก็รู้เท่าว่าพระเจ้าตองอูไม่สุจริตจริง ให้มาว่าวอนผ่อนผัดประสงค์จะหน่วงกองทัพหลวงไว้ พอให้มีเวลาตระเตรียมรักษาเมืองให้มั่นคงเท่านั้น จึงมีรับสั่งให้หานายทัพนายกองมาประชุมกัน แล้วทรงปฤกษาการที่จะยกไปตีเมืองตองอูต่อไป ด้วยเมืองตองอูตั้งอยู่ในลุ่มน้ำสะโตงข้างเหนือเมืองหงษาวดี ทางประมาณ ๒,๐๐๐ เส้น ถ้าจะเปรียบกับแผนที่เมืองไทย ก็ราวจากกรุงเทพ ฯ ไปถึงเมืองนครราชสิมา ทางที่ไปต้องข้ามเทือกเขาเปนทางกันดาร สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพไปครั้งนั้น ได้ทรงตระเตรียมการโดยรอบคอบก็จริง แต่

มุ่งหมายเพียงจะตีเมืองหงษาวดีให้จงได้ หาได้คิดว่าจะต้องยกกองทัพหลวงขึ้นไปรบพุ่งถึงเมืองตองอูไม่ จึงเกิดเปนปัญหาถึงต้องปฤกษาหารือกัน มาคิดดูในเวลานี้ ถ้าหากความมุ่งหมายที่ยกกองทัพไป ประสงค์จะเอาเมืองหลวงของข้าศึก และจะทำแก่ข้าศึกให้ได้ความยากแค้นแสนสาหัส การที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองหงษาวดีครั้งนั้น ก็สำเร็จพระราชประสงค์ทั้ง ๒ สถาน การที่มิไชยชนะขาดอยู่อย่างเดียวแต่ที่ไม่ได้ข้าศึกไว้ในอำนาจ แต่ความข้อนี้เปนข้อสำคัญ เพราะถ้าไม่ทำข้าศึกให้ยอมอยู่ในอำนาจได้ ฤๅยังไม่ทำลายล้างข้าศึกเสียได้ตราบใด ถึงได้บ้านเมืองของข้าศึกไว้ในมือก็ไม่เปนประโยชน์มั่นคง ด้วยข้าศึกคงพยายามมาทำร้ายไม่สิ้นสุดการสงครามได้ แลข้อสำคัญยังมีอีกข้อ ๑ ที่พระเจ้าตองอูอันเปนแต่ประเทศราชยังอาจมาชิงเอาเมืองหงษาวดีไปได้ก่อน ข้อนี้คงเปนเหตุให้แค้นเคืองตลอดจนถึงนายทัพนายกอง จึงปฤกษาตกลงกันว่าจำจะต้องยกกองทัพไปตีเมืองตองอูในครั้งนั้นด้วย.

ฝ่ายพระเจ้ายะไข่เมื่อหย่าทัพกับพระเจ้าตองอูแล้ว[๑] ถอยทัพกลับลงไปตั้งอยู่ที่เมืองสิเรียม ให้แต่กองโจรซุ่มซ่อนอยู่คอยทำการที่เมืองหงษาวดีตามที่ได้รับไว้กับพระเจ้าตองอู พวกกองโจรนี้เองที่เผาเมืองหงษาวดีดังกล่าวมาแล้ว ครั้นเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงเมืองหงษาวดี พระเจ้ายะไข่จึงให้ขุนนาง

๑ ความในตอนนี้สันนิษฐานประกอบการที่ปรากฏในพงษาวดาร.

ผู้ใหญ่เป็นทูตขึ้นไปเฝ้ากราบทูลชี้แจงว่า พระเจ้ายะไข่ยกกองทัพมาช่วยพระราชสงครามตามที่ได้รับไว้ เมื่อมาถึงทราบว่าพระเจ้าตองอูยกกองทัพมาตีเมืองหงษาวดี สำคัญว่าได้รับกระแสรับสั่งมา จึงยกกองทัพขึ้นไปหมายว่าจะช่วย ต่อภายหลังจึงได้ทราบว่าพระเจ้าตองอูคิดเป็นกลอุบายจะชิงเอาเมืองหงษาวดีเอง แต่พวกเมืองหงษาวดีหลงเชื่อถือ ยอมให้พระเจ้าตองอูเข้าไปเมือง พระเจ้ายะไข่มิรู้ที่จะทำประการใดจึงถอยลงไปรอกองทัพหลวงอยู่ที่เมืองสิเรียม[๑] เดี๋ยวนี้ได้เตรียมพลไว้ ๕,๐๐๐ จะให้กองทัพเมืองยะไข่เข้ากระบวนเสด็จอย่างไรก็แล้วแต่จะโปรด แต่สมเด็จพระนเรศวรทรงแคลงพระไทยด้วยพระเจ้ายะไข่มิได้มาเฝ้าเอง แลท่านองจะได้ทรงทราบกิติศัพท์ว่าพวกยะไข่เผาเมืองหงษาวดี จึงรับสั่งตอบไปว่า กระบวนทัพหลวงมีรี้พลพอแก่การอยู่แล้ว อย่าให้กองทัพพระเจ้ายะไข่ยกมาเลย.

ครั้นทูตพระเจ้ายะไข่กลับไปแล้ว จึงโปรดให้กองทัพพระยาจันทบุรีอยู่รักษาเมืองหงษาวดี แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปเมืองตองอู หนทางที่ยกไปเป็นทางกันดาร ด้วยเมืองตองอูมีภูเขาเป็นเขตรคันมั่นคง แต่พระเจ้าตองอูมิได้มาต่อสู้ตามทางคิดแต่จะรักษาเมืองมั่นไว้อย่างเดียว ช้างม้าพาหนะที่ได้ไปจากเมืองหงษาวดีจะเอาไว้ในเมืองไม่ได้ ก็ให้เอาไปซุ่มซ่อนเสียให้ห่าง

๑ ต่อนี้ไปกล่าวตามความในหนังสือพระราชพงษาวดาร.

ไกล สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพหลวงไปถึงเมืองตองอู ก็ให้ล้อมเมืองไว้ แลครั้งนั้นพระเจ้าเชียงใหม่ให้กองทัพไปช่วยการพระราชสงคราม จึ่งโปรดให้พระยาแสนหลวง พระยานครคุมกองทัพเมืองเชียงใหม่ตั้งข้างด้านใต้ กับกองทัพพระยาศรีสุธรรม พระยาท้ายน้ำ แลหลวงจ่าแสนยดี ขุนราชนิกูล (นอกราชการ) กองทัพหลวงก็ตั้งอยู่ทางด้านนี้ ด้านตวันออกให้กองทัพพระยาเพ็ชรบูรณ์ พระยาสุพรรณบุรี กับหลวงมหาอำมาตย์ไปตั้ง ส่วนด้านเหนือนั้นให้กองทัพเจ้าพระยาสุรสีห์ แลพระยากำแพงเพ็ชรไปตั้ง ข้างทิศตวันตกให้กองทัพพระยานครราชสิมา พระสิงคบุรี ขุนอินทรภิบาล แสนภูมิโลกาเพ็ชร[๑]ไปตั้ง ให้เจ้าพระยาสุรสีห์เปนผู้ตรวจตราน่าที่ทั้งปวงทั่วไป แลเมืองตองอูนั้นคูเมืองทั้งกว้างทั้งฦกมาก เมื่อตั้งล้อมเมืองแล้วจึ่งรับสั่งให้กองทัพขุดเหมืองไขน้ำในคูเมืองให้ไหลไปลงแม่น้ำเสีย เหมืองนั้นยังปรากฎอยู่ พม่าเรียกว่า "เหมืองสยาม" จนตราบเท่าทุกวันนี้ ครั้นไขน้ำในคูเมืองออกหมดแล้วก็ให้กองทัพยกเข้าปล้นเมือง พวกชาวเมืองต่อสู้ป้องกันเมืองเปนสามารถ ไทยจะเข้าเมืองไม่ได้ก็ต้องถอยออกมา แต่เข้าปล้นเมืองเปนหลายครั้งก็ยังหาได้เมืองไม่ ครั้นนานวันเข้าก็เกิดอัตคัดเสบียงอาหารในกองทัพด้วยแต่เดิมไม่ได้กะการว่าจะขึ้นไปตีถึงเมืองตองอู ครั้นยกขึ้นไป

๑ ที่เรียกว่าแสนภูมิโลกาเพ็ชร เห็นจะเปนกะเหรี่ยง.

การลำเลียงเสบียงอาหารต้องจัดโดยปัจจุบันทันด่วน หนทางก็ไกล ซ้ำพวกกองโจรเมืองยะไข่เที่ยวซุ่มซ่อนคอยตีตัดลำเลียงด้วยอีกอย่าง ๑ เสบียงอาหารก็ไม่พอใช้ในกองทัพหลวง ให้ออกลาดหาเสบียงอาหารในท้องที่ขึ้นไปจนแดนเมืองอังวะ ไปได้ช้างพลายพังของพระเจ้าหงษาวดี ที่พระเจ้าตองอูให้เอาไปซุ่มซ่อนมาเป็นอันมาก แต่หาได้เสบียงอาหารมาพอเลี้ยงกองทัพไม่ กองทัพไทยก็อ่อนกำลังลง สมเด็จพระนเรศวรทรงพยายามตีเมืองตองอูอยู่ ๒ เดือน จนถึงกลางเดือน ๖ ปีชวด พ.ศ. ๒๑๔๓ เห็นรี้พลอดอยากซูบผอมถึงล้มตายก็มี ทั้งฝนก็ตกชุกลงมา จึงมีรับสั่งให้เลิกทัพกลับมาจากเมืองตองอู เมื่อเดือน ๖ แรม ๖ ค่ำ ฝ่ายข้างพระเจ้าตองอูก็ครั่นคร้ามไม่กล้ายกกองทัพออกติดตาม เพราะที่ในเมืองตองอูก็อดอยากอิดโรยอยู่มากเหมือนกัน ครั้งนั้นจึงเหมือนกับหย่าทัพถอยมาได้โดยสดวก เสด็จกลับมาทางกลอกหม้อ ครั้นมาถึงตำบลคับแคจึงโปรดให้สมเด็จพระเอกาทศรถแบ่งกองทัพยกแยกทางมาเมืองเชียงใหม่ เพื่อจะระงับเหตุวิวาทซึ่งเกิดขึ้นในระหว่างพระเจ้าเชียงใหม่กับพระยารามเดโช แล้วสมเด็จพระนเรศวรก็เสด็จกลับมาเมืองเมาะตมะ ทรงตั้งพระยาทะละ[๑] เจ้าเมืองมอญผู้มีบำเหน็จความชอบ เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ให้เป็นเจ้าเมืองเมาะตมะ ว่ากล่าวหัวเมืองมอญทั้งปวง

---

๑ เมืองทะละอยู่ตรงกับเมืองร่างกุ้งทางฝั่งตวันตก.

ต่างพระเนตรพระกรรณ แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงกลับคืนมาพระนคร.

ฝ่ายสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จยกกองทัพไปถึงเมืองเถิน ตั้งพลับพลาประทับอยู่ที่นั้น แล้วให้มีหนังสือรับสั่งไปยังพระเจ้าเชียงใหม่แลเจ้าเมืองใหญ่น้อยในแว่นแคว้นลานนาให้มาเฝ้าที่เมืองเถิน จะทรงจัดการระงับวิวาทบาดหมางให้เรียบร้อย.

อันเหตุวิวาทที่เกิดขึ้นครั้งนั้น เนื่องมาแต่ครั้งเจ้าพระยาสุรสีห์ให้พระยารามเดโชเปนข้าหลวงอยู่ที่เมืองเชียงแสน พระยารามเดโชเปนคนในพื้นเมือง มีผู้คนนับถือมาก พวกเจ้าเมืองที่กระด้างกระเดื่องต่อพระเจ้าเชียงใหม่ มีพระยาน่าน แลพระยาฝางเปนต้น ตลอดจนพวกท้าวขุนไพร่บ้านพลเมือง เมื่อทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรทรงตั้งพระยารามเดโชเปนข้าหลวงขึ้นไปเกลี้ยกล่อม ต่างก็พากันนิยมยินดีมาเข้ากับพระยารามเดโชเปนอันมาก แต่พระยารามเดโชถือตัวว่าสมเด็จพระนเรศวรทรงชุบเลี้ยงให้เปนขุนนางผู้ใหญ่ ไม่ได้เคยเปนข้าพม่า ก็ไม่ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าเชียงใหม่มังนรธาช่อ อาณาเขตรลานนาจึงแตกเปน ๒ ฝ่าย ฝ่ายเหนือขึ้นต่อพระยารามเดโช ฝ่ายใต้ขึ้นต่อพระเจ้าเชียงใหม่ คุมเชิงกันอยู่ พระเจ้าเชียงใหม่ทูลร้องทุกข์ไปยังสมเด็จพระนเรศวร จึงโปรดให้สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จไประงับให้เรียบร้อย ทำนองการที่เมืองเชียงใหม่เวลานั้นคล้ายกับครั้งเมือง

พิศณุโลกแตกกันกับกรุงศรีอยุทธยา เมื่อปลายแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ คิดดูในเวลานี้ถ้าหากสมเด็จพระนเรศวรหมายแต่จะได้เหมือนกับพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนอง ให้กองทัพกรุง ฯ ขึ้นไปช่วยพระยารามเดโชก็ดี ฤๅแม้แต่ทรงเพิกเฉยเสียก็ดี พระเจ้าเชียงใหม่มังนรธาช่อก็คงจะอยู่เมืองเชียงใหม่ไม่ได้ เปนช่องที่จะทรงตั้งเจ้านายในพระราชวงศ์ไปเปนพระเจ้าเชียงใหม่ได้ในครั้งนั้น เหมือนกับที่พระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองตั้งมังนรธาช่อราชบุตรมาเปนพระเจ้าเชียงใหม่ไม่ผิดกัน แต่สมเด็จพระนเรศวรทรงถือราชธรรมเปนใหญ่ ด้วยพระเจ้าเชียงใหม่ได้มาอ่อนน้อมโดยอำเภอใจ แลรักษาความสัตย์ซื่อตรงตลอดมามิได้คิดคด ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าจำจะต้องซื่อตรงตอบ จึงตั้งพระหฤไทยจะอุดหนุนพระเจ้าเชียงใหม่ให้ได้ครองเมืองต่อไป.

ฝ่ายเจ้าเมืองใหญ่น้อยในแว่นแคว้นลานนา เมื่อได้ทราบหนังสือรับสั่งสมเด็จพระเอกาทศรถ ต่างก็เกรงพระเดชานุภาพพากันลงมาเฝ้าถวายต้นไม้ทองเงิน แลเครื่องราชบรรณาการถึงเมืองเถินทุกเมือง แต่พระเจ้าเชียงใหม่นั้นเปนแต่แต่งให้บุตรคุมต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการมาถวายต่างตัว หาลงมาเองไม่ ด้วยยังไม่สิ้นทิษฐิ ถือว่าเปนลูกของพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนอง ซึ่งคนทั้งหลายเรียกว่าพระเจ้าชนะสิบทิศ เกรงจะต้องถวายบังคมสมเด็จพระเอกาทศรถต่อหน้าขารกำนัน คิดลอายจึงบิดพลิ้วเสีย

ครั้นหัวเมืองทั้งปวงมาพร้อมกัน ยังขาดแต่พระเจ้าเชียงใหม่ สมเด็จพระเอกาทศรถทรงคาดเห็นเหตุ จึงเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปยังเมืองลำพูน แล้วให้ข้าหลวงเข้าไปบอกแก่พระเจ้าเชียงใหม่ว่า สมเด็จพระนเรศวรเปนเจ้าทรงพระกรุณาจะทำนุบำรุงพระเจ้าเชียงใหม่ จึงโปรดให้เสด็จขึ้นไประงับวิวาท เจ้าเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงก็มาเฝ้าอ่อนน้อมยอมตามพระราชประสงค์หมดแล้ว เหตุใดพระเจ้าเชียงใหม่จึงยังไม่ออกมาเฝ้า ฤๅจะให้เสด็จกลับคืนพระนคร ปล่อยเมืองเชียงใหม่ให้ยุ่งอยู่อย่างแต่ก่อนก็ให้ว่ามา พระเจ้าเชียงใหม่ได้แจ้งกระแสรับสั่งก็มีความเกรงกลัวสิ้นทิฐิ มาเฝ้าถวายบังคมที่เมืองลำพูน แล้วถวายพระทุลองราชบุตรให้ลงมาทำราชการในกรุงศรีอยุทธยา แลในพงษาวดารพม่าว่าถวายธิดาอีกองค์ ๑ ด้วย สมเด็จพระเอกาทศรถทรงเห็นว่าพระเจ้าเชียงใหม่สิ้นทิฐิแล้ว จึงมีรับสั่งให้ตั้งการพิธีที่พระมหาธาตุหริภุญไชย ให้พระเจ้าเชียงใหม่ถือน้ำกระทำสัตย์ต่อกรุงศรีอยุทธยา แล้วให้เจ้าเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงถือน้ำกระทำสัตย์ต่อพระเจ้าเชียงใหม่ ยอมพึ่งบังคับบัญชาฉันผู้น้อยผู้ใหญ่ตามประเพณีแต่ก่อนมา ครั้นทรงระงับวิวาทแลจัดวางการทั้งปวงเรียบร้อยแล้ว สมเด็จพระเอกาทศรถก็เสด็จกลับคืนมายังพระนคร.

สงครามครั้งที่ ๑๕ สงครามครั้งที่สุดของสมเด็จพระนเรศวร ปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๔๗

สงครามของสมเด็จพระนเรศวรคราวนี้ ไม่ได้เปนการวิวาทกับพระเจ้าหงษาวดีเหมือนอย่างคราวก่อน ๆ เปนสงครามเกิดขึ้นเพราะเหตุการณ์ในเมืองพม่ากระทบกระเทือนมาถึงเมืองไทย เพราะฉนั้นจะต้องเล่าถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเมืองพม่าก่อน แล้วอธิบายเรื่องการสงครามจึงจะได้ความชัดเจน.

ความคิดของพระเจ้าตองอูที่พาเอาพระเจ้าหงษาวดีไปไว้เมืองตองอู ดังกล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๔ นั้น ประสงค์จะให้ปรากฎแก่คนทั้งหลายว่าเปนผู้อุปถัมภ์บำรุงพระเจ้าหงษาวดี แล้วจะได้อ้างรับสั่งบังคับบัญชาการได้ทั่วทั้งพระราชอาณาเขตร หมายว่าถ้าคุมพระเจ้าหงษาวดีไว้ได้ตลอดไปก็คงได้เปนผู้รับรัชทายาท ครั้นสมเด็จพระนเรศวรเลิกทัพกลับมาแล้ว พระเจ้าตองอูจึงทำหนังสือรับสั่งพระเจ้าหงษาวดีประกาศไปตามหัวเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงว่า ซึ่งเกิดศึกสงครามไปประชิดติดถึงพระนคร เปนเพราะชตาเมืองหงษาวดีถึงเวลาเสื่อมทราม ก็พเอิญให้เกิดเหตุเภทภัยต่าง ๆ พระเจ้าหงษาวดีจึงได้เสด็จแปรสถานไปอยู่ที่เมืองตองอู

จะเอาเมืองตองอูเปนราชธานีที่ประทับไปสัก ๗ ปี พอให้สิ้นเคราะห์เมืองหงษาวดีแล้วก็จะเสด็จกลับไปอยู่อย่างเดิม อย่าให้หัวเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงหวาดหวั่นวิตกอย่างใดเลย เจ้าเมืองทั้งปวงได้รับหมายประกาศที่เชื่อถือก็มีบ้าง แต่ที่สงไสยว่าพระเจ้าตองอูคิดกลอุบายจะชิงราชสมบัตินั้นมีมาก มีเจ้าเมืองที่ยังสามิภักดิต่อพระเจ้าหงษาวดีหลายคนชวนกันยกกองทัพเข้าไปยังเมืองตองอู หวังจะไปชิงเอาพระเจ้าหงษาวดีมา พระเจ้าตองอูทราบความจึงเข้าไปทูลยุยงพระเจ้าหงษาวดีว่า พวกเจ้าเมืองเหล่านั้นเห็นจะไปเข้าเปนพวกพระนเรศวรเสียแล้ว อุบายยกกองทัพมาประสงค์จะล่อลวงเอาพระองค์ไปส่งให้พระนเรศวร ขอให้มีพระราชโองการเปนกระทู้ถามทดลองดู ตอบมาว่ากระไรก็จะรู้น้ำใจได้ จะเปนด้วยพระเจ้าหงษาวดีเชื่อถือฤๅกลัวพระเจ้าตองอูอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ จึงยอมทำหนังสือรับสั่งประทับพระราชลัญจกรเปนสำคัญ มอบให้พระเจ้าตองอูส่งไปยังพวกเจ้าเมืองที่ยกกองทัพมา เนื้อความในหนังสือรับสั่งนั้นว่าตามราชประเพณีแต่ปางก่อน ย่อมต้องมีท้องตราสั่งไป หัวเมืองจึงจะยกกองทัพเข้ามายังราชธานีได้ ถ้ายกเข้ามาโดยอำเภอใจก็มีความผิดโทษฐานเปนขบถ ครั้งนี้ก็หาได้มีท้องตราให้หาไม่ ที่พวกเจ้าเมืองบังอาจยกกองทัพเข้ามาอย่างนี้ จะคิดเปนขบถฤๅอย่างไรให้ว่ามา พวกเจ้าเมืองได้เห็นหนังสือรับสั่งก็จนใจมิรู้ที่จะทำประการใด ก็ต้องพากันเลิกทัพกลับไปบ้านเมือง แล้ว

แต่งให้คนลอบไปสืบสวนก็ได้ความว่า ราชการงานเมืองสิทธิขาดอยู่กับพระเจ้าตองอูทั้งสิ้น พระเจ้าหงษาวดีหามีอำนาจบังคับบัญชาการอย่างใดไม่ พวกเจ้าเมืองทั้งปวงก็พากันท้อใจ ที่เปนเมืองใหญ่อยู่โดยลำพังได้ ก็ตั้งแขงเมืองไม่ยอมขึ้นต่อพระเจ้าตองอู เหล่าหัวเมืองมอญในมณฑลราชธานีที่ยังมิได้มาเปนเมืองขึ้นไทยแต่ก่อน ก็พากันมาอ่อนน้อมต่อพระยาทะละขอเปนข้าขอบขัณฑสีมาของสมเด็จพระนเรศวร ในพงษาวดารพม่าว่า ครั้งนั้นบรรดาหัวเมืองมอญที่อยู่ใต้เมืองหงษาวดีลงมา มาเปนเมืองขึ้นของไทยทั้งสิ้น ใช่แต่เท่านั้น เมื่อกิติศัพท์เลื่องฦๅแพร่หลายไปถึงเหล่าเมืองไทยใหญ่ว่า พระเจ้าหงษาวดีสิ้นอำนาจ ถึงต้องหนีสมเด็จพระนเรศวรไปจากเมืองหงษาวดี พวกประเทศราชไทยใหญ่ก็ตั้งแขงเมืองไม่ยอมขึ้นพม่าเหมือนแต่ก่อน ในเวลานั้นที่เมืองแสนหวีอันเปนประเทศราชไทยใหญ่อยู่ข้างเหนือใกล้กับแดนจีน เกิดขบถขึ้นในเมือง เจ้าคำไข่น้อยเจ้านครแสนหวีสู้พวกขบถไม่ได้ ทราบว่าไทยได้เมืองเชียงใหม่ก็ลงมาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารอาไศรยอยู่ในกรุงศรีอยุทธยา ครั้นพวกญาติวงศ์เจ้าคำไข่น้อยช่วยกันปราบปรามพวกขบถลงได้แล้ว ก็ให้ท้าวพระยาคุมต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการมาถวายสมเด็จพระนเรศวร ขอพระราชทานเจ้าคำไข่น้อยกลับไปครองบ้านเมือง สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้กองทัพไทยพาเจ้าคำไข่น้อยขึ้นไปส่งถึงเมืองแสนหวี แต่นั้น

เมืองแสนหวีก็มาขึ้นกรุงศรีอยุทธยา ฝ่ายพวกเมืองประเทศราชไทยใหญ่ที่อยู่ริมน้ำสลวิน มีเมืองหาง[๑] แลเมืองหน่ายเปนต้นอันเขตรแดนต่อกับเมืองเชียงใหม่ เห็นพระเดชานุภาพของสมเด็จพระนเรศวรปกแผ่ขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่แลเมืองแสนหวีก็พากันเกรงกลัว ต่างแต่งทูตให้คุมต้นไม้เงินทองเครื่องราชบรรณาการมาถวายขอเปนข้าขอบขัณฑสีมาอีกเปนหลายเมือง ครั้งนั้นอาณาเขตรไทยข้างทิศเหนือจึงแผ่ขึ้นไปจนต่อกับแดนจีน.

จะกลับกล่าวถึงเรื่องเมืองตองอูต่อไป พระเจ้าหงษาวดีไปอยู่เมืองตองอูได้ ๘ เดือน เมื่อกองทัพพวกท้าวพระยาหัวเมืองพากันกลับไปแล้ว นัดจินหน่องราชบุตรของพระเจ้าตองอูคิดเห็นว่า ตั้งแต่พระเจ้าตองอูรับเอาพระเจ้าหงษาวดีไปไว้ บ้านเมืองก็วุ่นวายไม่มีความศุข ต้องสู้ศึกพระนเรศวรเกือบจะเสียบ้านเมืองครั้ง ๑ แล้ว แต่พเอิญไทยสิ้นเสบียงอาหารจึงรอดมาได้ พอสิ้นศึกพระนเรศวรก็มีกองทัพพวกหัวเมืองยกมาจะทำร้ายอีก หากคิดอุบายแก้ไขพอรอดมาได้อีกครั้ง ๑ ต่อไปถ้าใครยุยงพระเจ้าหงษาวดีให้ประกาศกล่าวโทษพระเจ้าตองอูไปตามหัวเมืองว่าเอามากดขี่กักขังไว้ก็ดี ฤๅมิฉนั้นถ้าพระนเรศวรยังมุ่งหมายจะเอาตัวพระเจ้าหงษาวดีให้จงได้ ก็คงมีสัตรูมาทำร้ายเมืองตองอูอีก

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารเรียกว่า เมืองห้างหลวง เพราะเปนราชธานีเดิมของไทยใหญ่.

ตกว่าพระเจ้าหงษาวดียังอยู่เมืองตองอูตรายใด เมืองตองอูก็จะไม่มีเวลาที่จะพ้นไภยอันตรายอยู่ตรายนั้น นัดจินหน่องคิดเห็นดังนี้ จึงลอบวางยาพิศม์ปลงพระชนม์พระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงเสียเมื่อเดือน ๑๒ แรม ๑๐ ค่ำ ปีชวด พ.ศ. ๒๑๔๓ พระเจ้าตองอูทราบความก็ตกพระไทย ปฤกษากับพระมหาเถรเสียมเพรียมเห็นว่า ที่หวังจะเป็นใหญ่ให้ได้โดยเรียบร้อยนั้นไม่สำเร็จเสียแล้ว แต่จำต้องเลยไปตามเลย จึงให้มีหมายประกาศว่าพระเจ้าหงษาวดีประชวรสิ้นพระชนม์ แต่เมื่อประชวรหนักอยู่นั้นได้ทรงมอบเวนราชสมบัติแก่พระเจ้าตองอูผู้เป็นพระอนุชาธิราช ให้เป็นรัชทายาทครองกรุงหงษาวดีต่อไป ประกาศนั้นก็หามีเมืองใดเชื่อถือไม่.[๑]

ขณะเมื่อพระเจ้าหงษาวดีหนีไปจากราชธานีนั้น น้องยาเธอพระองค์ ๑ คนทั้งปวงเรียกนามตามเมืองส่วยที่ได้ว่ากล่าวว่า เจ้านะยองราม หนีไปอาไศรยอยู่ในแขวงเมืองภุกาม ครั้นทราบว่าพระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงสิ้นพระชนม์ ก็คุมสมัคพรรคพวกขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมืองอังวะ ด้วยเวลานั้นเมืองอังวะมีแต่ขุนนางว่าราชการเมืองมาแต่ครั้งพระเจ้าหงษาวดีเลื่อนพระเจ้าอังวะไปเป็นพระมหาอุปราชา พวกชาวเมืองเห็นว่าเป็นราชบุตรของพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนอง

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อพระมหาเถรเสียมเพรียมเห็นว่าการไม่สำเร็จดังความคิด จึงแนะนำให้พระเจ้าตองอูมาขอขึ้นต่อกรุงศรีอยุทธยา แต่ตามความในพงษาวดารพม่าเมืองตองอูมาขอขึ้นไทยต่อแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ ดังจะปรากฏต่อไปข้างน่า.

ก็พากันนิยมยินดี ยกเจ้านะยองรามขึ้นเป็นพระเจ้าอังวะ ตั้งเป็นอิศระอยู่ส่วน ๑ หายอมขึ้นแก่ผู้ใดไม่ เวลานั้นในเมืองพม่าจึงแยกกันเป็น ๓ ก๊ก คือพระเจ้าตองอู ซึ่งตั้งพระองค์เป็นพระเจ้าหงษาวดีก๊ก ๑ พระเจ้าแปร ซึ่งตั้งแข็งเมืองมาแต่ครั้งพระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงก๊ก ๑ พระเจ้าอังวะก๊ก ๑ ท้าวพวกพม่าจะเห็นกันโดยมากกว่าพระเจ้าตองอูพระเจ้าแปรไม่ซื่อตรงต่อพระเจ้าหงษาวดีจึงพากันนับถือพระเจ้าอังวะมาก ครั้นพระเจ้าตองอูกับพระเจ้าแปรเห็นผู้คนพากันนิยมพระเจ้าอังวะมากขึ้นก็วิตก ด้วยเข้าพระไทยอยู่ด้วยกันว่า ถ้าพระเจ้าอังวะมีกำลังมากเมื่อใด ก็คงจะยกกองทัพลงมาตีทั้งเมืองแปรแลเมืองตองอู เพื่อจะรวบรวมราชอาณาเขตรของพระเจ้าหงษาวดีไว้ในอำนาจให้เหมือนแต่ก่อน พระเจ้าตองอูกับพระเจ้าแปรนั้นที่จริงก็ไม่ชอบกัน แต่หากเกรงอันตรายจึงปฤกษาตกลงกันว่าจะชิงยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองอังวะเสียก่อนอย่าให้ทันพระเจ้าอังวะจะมีกำลังตั้งมั่นได้ กำหนดนัดกันให้พระเจ้าแปรเป็นทัพเรือ พระเจ้าตองอูเป็นทัพบก ยกขึ้นไปตีเมืองอังวะให้พร้อมกัน ครั้นถึงวันกำหนดยกกองทัพ พระเจ้าแปรไปลงเรือมีคนลอบจะทำร้าย พระเจ้าแปรโดดหนีผู้ร้ายเลยตกน้ำถึงพิราไลย ฝ่ายพระเจ้าตองอูยกกองทัพไปได้ทราบความในกลางทางว่าพระเจ้าแปรถึงพิราไลย กลับเห็นเป็นท่วงทีที่จะเอาเมืองแปรไว้ในอำนาจได้ก่อน ด้วยเมืองแปรอยู่ใกล้ จึงให้แปรกระบวน

ทัพยกไปตีเมืองแปร แต่พวกท้าวพระยาข้าราชการเมืองแปรช่วยกันต่อสู้รักษาเมืองเปนสามารถ พระเจ้าตองอูจะตีเอาเมืองแปรไม่ได้ก็ต้องเลิกทัพกลับไปเมืองตองอู แต่นั้นก็หามีใครไปย่ำยีพระเจ้าอังวะไม่ ส่วนเมืองแปรตัวหัวน่าพวกที่คิดร้ายต่อพระเจ้าแปรก็ขึ้นครอบครองเมืองต่อมา ทั้ง ๓ ก๊กจึงเปนอิศระแก่กันต่อมาอย่างเดิม เหตุการณ์ที่กล่าวมานี้เกิดขึ้นในระหว่างตั้งแต่ปีชวด พ. ศ. ๒๑๔๓ จนปีเถาะ พ. ศ. ๒๑๔๖ กรุงศรีอยุทธยาก็ว่างการศึกสงครามตลอดมาทั้ง ๔ ปี.

ฝ่ายพระเจ้าอังวะเมื่อเกลี้ยกล่อมรี้พลได้มาก เห็นว่ามีกำลังมั่นคงแล้ว ก็ทำพิธีราชาภิเศกเปนพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามว่าพระเจ้าสีหสุธรรมราชา แล้วคิดขยายอาณาเขตรให้กว้างขวางต่อออกไป แต่เมืองอังวะนั้นอยู่ข้างเหนือใกล้กับแดนไทยใหญ่ ต่อได้เมืองไทยใหญ่จึงมีอำนาจแต่ไร ๆ มา พระเจ้าอังวะจึงตั้งหน้าแผ่อำนาจออกไปทางแว่นแคว้นไทยใหญ่ก่อน ในเวลานั้นประเทศราชไทยใหญ่ที่เรียกว่า ๑๙ เจ้าฟ้า แต่เดิมเคยขึ้นอยู่กับพระเจ้าหงษาวดี ครั้นเห็นพระเจ้าหงษาวดีหมดอำนาจก็พากันตั้งแขงเมืองยังเปนอิศระอยู่บ้าง ที่อยู่ใกล้แดนไทยพากันมาขอมขึ้นแก่ไทยบ้าง ครั้นพระเจ้าอังวะมีอำนาจขึ้น เหล่าเมืองไทยใหญ่ที่อยู่ใกล้แดนพม่ากลัวเกรงกลับยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าอังวะก็มี เมืองที่อยู่ห่างออกไปไม่ยอมอ่อนน้อมโดยดี พระเจ้าอังวะก็ยกกองทัพ

ไปปรายปราม ตีได้เมืองไทยใหญ่ที่ตั้งตัวเป็นอิศระโดยลำดับมาจน ถึงเมืองหน่ายที่มาขึ้นอยู่แก่ไทย พระเจ้าอังวะตีได้เมืองหน่าย แล้วจะมาตีเมืองแสนหวี สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบก็ขัดเคือง จึงดำรัสสั่งให้กะเกณฑ์รี้พลจำนวน ๑๐๐,๐๐๐ เข้ากองทัพจะเสด็จ ไปตีเมืองอังวะ.

กองทัพที่ยกไปคราวนี้ จะเดินทางเมืองเชียงใหม่ไปข้าม น้ำสลวินที่เมืองหาง แล้วผ่านแว่นแคว้นไทยใหญ่ไปเข้าแดน พม่าที่ใกล้เมืองอังวะ ทางที่กะนี้สดวกกว่าจะยกไปทางเมืองมอญ เพราะไปทางเมืองมอญจะต้องรบพุ่งกับเมืองตองอูแลเมืองแปรก่อน จึงจะผ่านขึ้นไปถึงเมืองอังวะได้ ไปทางเมืองเชียงใหม่เดินทาง ในพระราชอาณาจักรไปจนในแดนไทยใหญ่ พวกไทยใหญ่ที่เข้า กับไทยก็มีมาก โดยจะมีบางเมืองที่จะต่อสู้ก็จะไม่แขงแรงเท่า ไรนัก เพราะพระเจ้าอังวะก็พึ่งได้เมืองเหล่านั้นไว้ในอำนาจ ที่ สมเด็จพระนเรศวรเสด็จทางเมืองเชียงใหม่คงเป็นด้วยเหตุเหล่านี้ เห็นจะเอาเมืองเชียงใหม่เป็นที่ประชุมพล แลเกณฑ์กองทัพมอญ กับชาวลานนาเข้าสมทบกองทัพไทย จำนวนพลเบ็ดเสร็จคงจะราว สัก ๒๐๐,๐๐๐ แต่รายการที่มีในหนังสือพระราชพงษาวดารน้อยนัก ปรากฏแต่ว่า สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จ ออกจากพระนครเมื่อณวันพฤหัสบดี เดือนยี่ แรม ๖ ค่ำ ปีมโรง พ.ศ. ๒๑๔๗ เสด็จโดยกระบวนเรือไปตั้งทัพไชยณตำบลพระหล่อ

แล้วยกเปนกองทัพยกไปทางเมืองกำแพงเพ็ชร ครั้นเสด็จไปถึงเมืองเชียงใหม่หยุดพักจัดกระบวนทัพอยู่เดือน ๑ แล้วให้กองทัพสมเด็จพระเอกาทศรถยกไปทางเมืองฝาง ส่วนกองทัพหลวงยกไปทางเมืองหาง ครั้นเสด็จถึงเมืองหางตั้งค่ายหลวงประทับอยู่ที่ทุ่งแก้ว สมเด็จพระนเรศวรประชวรเปนระลอกขึ้นที่พระภักตร์ แล้วกลายเปนบาดพิศม์พระอาการหนัก จึงโปรดให้ข้าหลวงรีบไปเชิญเสด็จสมเด็จพระเอกาทศรถมาเฝ้า สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จมาถึงได้ ๓ วัน สมเด็จพระนเรศวรก็สวรรคตที่เมืองหางเมื่อณวันจันทร์เดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีมะเสง พ.ศ. ๒๑๔๘ พระชันษา ๕๐ ปี เสวยราชสมบัติได้ ๑๕ ปี.

สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทำสงครามกับพม่ามาแต่พระชันษาได้ ๒๐ ปี การสงครามในชั้นต้นเปนการกู้สยามประเทศให้พ้นจากอำนาจพม่า พยายามรบพุ่งมา ๙ ปีเมืองไทยจึงได้เปนอิศระภาพสมดังพระราชประสงค์เมื่อคราวชนช้างชนะพระมหาอุปราชา การสงครามต่อมาในตอนกลางเปนการรวบรวมเขตรแดนของสยามประเทศที่ได้เสียไป คือเมืองทวาย เมืองตะนาวศรี ซึ่งเสียไปแก่พม่า กับทั้งกรุงกัมพูชาซึ่งกลับเปนสัตรูเองโดยลำพัง ได้กลับมาเปนของไทยหมดภายในระยะเวลา ๒ ปี การสงครามข้างตอนหลังในระยะเวลา ๔ ปีเปนการแผ่พระราชอาณาจักรให้กว้างขวางออกไป ทางทิศตวันตกได้หัวเมืองมอญภายใต้เมืองหงษาวดีมา

เปนเมืองขึ้นของไทยทั้งหมด ทางทิศเหนือได้แว่นแคว้นลานนา เชียงใหม่ (คือมณฑลพายัพทุกวันนี้) แลหัวเมืองไทยใหญ่ตลอดขึ้นไปจนเมืองแสนหวีมาเปนเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุทธยา รวมเวลาซึ่งสมเด็จพระนเรศวรทรงทำสงครามมา ๑๖ ปี ด้วยสามารถพระบรีชากล้าหาญอันพึงเห็นได้ในเรื่องสงครามทุกคราวมา สยามราชอาณาจักรจึงรุ่งเรืองเดชานุภาพ มีอาณาเขตรแผ่ไพศาลเปนอย่างยิ่งในกาลครั้ง ๑ เพราะเหตุนี้คนทั้งหลายจึงยกย่องพระเกียรติยศสมเด็จพระนเรศวรว่าวิเศษทั้งที่เปนนักรบ แลที่เปนพระเจ้าแผ่นดิน นับเปนมหาราชพระองค์ ๑ ซึ่งเคยปรากฎมาในโลกนี้ การที่ยกย่องนี้จะได้เปนแต่ในหมู่ไทยเท่านั้นหามิได้ ถึงในหนังสือพงษาวดารของชาติอื่น เช่นพม่า มอญ เขมร ล้านช้างแลเชียงใหม่ แม้ที่สุดจนในจดหมายเหตุของจีนแลฝรั่ง บรรดาที่กล่าวถึงเรื่องพงษาวดารประเทศทางตวันออกในสมัยนั้น ก็ย่อมยกย่องสมเด็จพระนเรศวรว่าเปนวีรมหาราชอย่างเดียวกัน พระเกียรติยศจึงยังปรากฎอยู่จนตราบเท่าทุกวันนี้.

ขณะเมื่อสมเด็จพระนเรศวรประชวรหนักอยู่ที่เมืองหางนั้น สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จมาถึงทันได้รักษาพยาบาลอยู่ ๓ วัน สมเด็จพระนเรศวรจะได้ทรงสั่งเสียประการใดไม่มีเค้าเงื่อนในหนังสือพงษาวดารที่จะทราบได้ ปรากฎแต่ว่า เมื่อสมเด็จพระนเรศวรสวรรคตแล้ว สมเด็จพระเอกาทศรถก็ดำรัสสั่งให้เลิกกองทัพทั้งปวง

เชิญพระบรมศพกลับคืนมายังพระนครศรีอยุทธยา ฝ่ายพระเจ้าอังวะทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรสวรรคตแลไทยเลิกทัพกลับมาหมด เห็นได้ทีก็ยกกองทัพไปตีเมืองแสนหวี เจ้าคำไข่น้อยสู้ไม่ได้ก็ต้องยอมขึ้นแก่พม่าดังแต่ก่อน แต่เมื่อพระเจ้าอังวะได้เมืองแสนหวีแล้วเลิกทัพกลับไปเมืองอังวะก็ไปป่วยเจ็บถึงพิราไลยลงกลางทาง ราชบุตรองค์ใหญ่ได้ครองเมืองอังวะ เพราะฉนั้นเมืองตองอู เมืองแปรแลเมืองอังวะ จึงยังเปนอิศรแก่กันต่อมา ฯ

สงครามครั้งที่ ๑๖ คราวพม่าตีเมืองทวาย ปีฉลู พ.ศ. ๒๑๕๖

สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๔๘ ในเวลานั้นไทยกำลังมีอำนาจเต็มเปี่ยม อาณาเขตรก็กว้างขวางกว่าครั้งใดใดที่ล่วงแล้วมา แลเปนที่เกรงขามของต่างประเทศที่ใกล้เคียงอยู่โดยรอบ ถึงว่าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จสวรรคต ความยำเกรงของคนทั้งหลายก็ยังมีต่อมาถึงสมเด็จพระเอกาทศรถ ด้วยพระเกียรติยศปรากฎว่าพระองค์ก็เปนนักรบได้ทำสงครามเปนคู่พระหฤทัยสมเด็จพระนเรศวรมาแต่ต้นจนปลาย เพราะฉนั้นเมื่อสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จขึ้นผ่านพิภพ จึงไม่มีศึกเสี้ยนศัตรูรำเรียบทั้งภายนอกภายใน.

ที่จริงในเวลานั้นเมืองพม่ากำลังยับเยิน แลแตกกันเปนหลายก๊กหลายเหล่า ถ้าหากว่าสมเด็จพระเอกาทศรถทรงทำสงครามเจริญรอยพระราชนิยมของสมเด็จพระนเรศวรต่อไป ก็เห็นจะตีเอาเมืองพม่าได้ไม่ยากนัก เพราะหัวเมืองมอญแลหัวเมืองไทยใหญ่ก็ได้มามากแล้ว ยังเหลือแต่เมืองพม่าเท่านั้น แต่สมเด็จพระเอกาทศรถคงทรงพิจารณาเห็นว่า ไทยได้ทำสงครามมาช้านาน

ถึงชนะผู้คนก็ล้มตายเปลืองไปทุกที ความมุ่งหมายที่ทำสงคราม ก็สำเร็จหมดแล้ว ควรจะหยุดการทัพศึกทำนุบำรุงบ้านเมืองเสีย สักที อีกประการ ๑ คงจะทรงพระราชดำริห์เห็นว่า พระราชอาณา เขตรก็แผ่ไพศาลมากอยู่แล้ว ถ้ายังจะขยายต่อออกไป การที่จะ ปกครองเอาไว้ในอำนาจก็จะยิ่งยากขึ้นทุกที เพราะเปนบ้านเมือง ของคนต่างชาติต่างภาษา คงจะไม่ราบคาบอยู่ได้เสมอ ก็จะ ต้องยกกองทัพไปเที่ยวปราบปรามไม่มีที่สุด ที่ไหนจะได้ผ่อนพัก ทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เปนสันติศุข คงทรงพระราชดำริห์เห็นดังนี้ จึงไม่คิดตีเมืองพม่าต่อไป.

เรื่องพงษาวดารในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ หนังสือพระ ราชพงษาวดารฉบับหลวงประเสริฐฉบับหมดมีลงมาไม่ถึง หนังสือ พระราชพงษาวดารฉบับอื่นๆว่าว่างศึกสงครามตลอดรัชกาล แต่ใน สมัยนั้นเปนเวลาพวกฝรั่งเริ่มเข้ามาตั้งค้าขายอยู่ในกรุงศรีอยุทธยา หลายชาติด้วยกัน มีจดหมายเหตุของพวกฝรั่งความยุติต้องกับ พงษาวดารพม่าแลพงษาวดารรามัญว่า ในแผ่นดินสมเด็จพระเอกา ทศรถไทยยังรบกับพม่าอีก ข้าพเจ้าจึงได้เก็บเนื้อความในพง ษาวดารพม่าสอบกับจดหมายเหตุของฝรั่ง เอามาเรียบเรียงเรื่อง การสงคราม ๒ คราวต่อไปนี้.

เหตุที่ไทยจะเกิดรบกับพม่าเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ ฝรั่งเข้ามาเปนข้อจับแซกแซงอยู่ไม่น้อย จำจะต้องอธิบายถึงเหตุ

ที่ฝรั่งเข้ามาเกี่ยวข้องเสียก่อน จึงจะเข้าใจเรื่องสงครามได้ชัดเจน.

เดิมฝรั่งโปตุเกศพยายามแล่นเรือกำปั่นอ้อมทวีปอาฟริกามาถึงประเทศทางตวันออกได้ก่อนฝรั่งชาติอื่น ๆ โปตุเกศมีอำนาจด้วยชำนาญใช้ปืนไฟใหญ่น้อยยิ่งกว่าคนในพื้นเมือง จึงเที่ยวแย่งชิงเอาเมืองท่าค้าขายอันอยู่ตามชายทเลเอาเปนเมืองขึ้นของโปตุเกศเปนระยะมาตั้งแต่อาฟริกาแลอินเดีย จนถึงเมืองมะละกาในแหลมมลายู แล้วที่สุดขยายต่อไปถึงเมืองหมาเก๊าในแดนจีน การปกครองเมืองขึ้นทั้งปวงนี้พระเจ้าแผ่นดินโปตุเกศตั้งอุปราชไว้บัญชาการต่างพระองค์อยู่ที่เมืองโคว์ในอินเดีย ว่ากล่าวหัวเมืองขึ้นของโปตุเกศทั่วไป เมื่อรัฐบาลมีอำนาจทางประเทศตวันออก พวกชาวโปตุเกศก็พากันออกมาเที่ยวแสวงหาผลประโยชน์เปนอันมาก ทำการอยู่ในรัฐบาลของตนบ้าง ไปเที่ยวหากินตามต่างประเทศพึ่งพาอาไศรยอยู่กับผู้ปกครองประเทศนั้นๆ บ้าง จึงมีพวกโปตุเกศเข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุทธยา ดังปรากฏครั้งรัชกาลสมเด็จพระไชยราชาธิราช ว่ามาทำความชอบครั้งรบพม่าที่เมืองเชียงกราน จนได้พระราชทานที่ให้ตั้งบ้านที่เหนือคลองตะเคียน แลอนุญาตให้สร้างวัดวาได้ตามอำเภอใจ ดังกล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑ นั้น พวกโปตุเกศออกมามีอำนาจอยู่ทางประเทศตวันออกเกือบถึงร้อยปี พวกฝรั่งฮอลันดาจึงแล่นเรือมาได้ถึงประเทศตวันออกมาได้เมืองบันตัมในเกาะชวาเปนที่ตั้งค้าขายก่อน แล้วจึงเข้า

มาถึงกรุงศรีอยุทธยาเมื่อปลายรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร ครั้นถึงรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ พวกฮอลันดาก็เข้ามาตั้งค้าขายในกรุงศรีอยุทธยา.

พวกโปตุเกศกับพวกฮอลันดาเปนปรปักษ์กันด้วยเหตุหลายอย่าง เบื้องต้นเพราะถือลัทธิสาสนาคฤศตังต่างกัน พวกโปตุเกศถือลัทธิโรมันคะโธลิก พวกฮอลันดาถือลัทธิโปรเตสตันต์ ซึ่งแตกไปจากลัทธิโรมันคะโธลิก การที่พวกฝรั่งแตกลัทธิสาสนากันนี้ถึงเกิดรบพุ่งกันในยุโรป พวกฮอลันดาแต่ก่อนเคยเปนเมืองขึ้นของโปตุเกศ (เวลารวมกับประเทศสเปญ) ครั้นรบกันขึ้นพวกฮอลันดาไปเข้ากับอังกฤษ เพราะถือสาสนาลัทธิโปรเตสตันต์ด้วยกัน พวกสเปญแลโปตุเกศปราบปรามไม่ลง พวกฮอลันดาได้เปนอิศระจึงคิดมาค้าขายแข่งพวกโปตุเกศทางประเทศตวันออกมารบพุ่งกันถึงทางตวันออกนี้ก็เนือง ๆ พวกฮอลันดาถนัดใช้เรือรบกว่าพวกโปตุเกศ แต่กำลังทางบกยังน้อยกว่า จึงยังไม่กล้าตีหัวเมืองขึ้นของโปตุเกศ เปนแต่เที่ยวค้าขายแข่งตามเมืองที่ยังเปนประเทศมีอิศรภาพเปนกลาง พวกฮอลันดามาสืบสวนถึงวิธีที่โปตุเกศมาค้าขาย ได้ความว่าพวกโปตุเกศมักจะเที่ยวกดขี่ข่มเหงชาวตวันออกให้กลัว ด้วยถือว่ามีกำลังมากกว่า อีกประการ ๑ โปตุเกศรับสัญญาต่อโป๊บที่กรุงโรม ว่าจะมาช่วยแผ่สาสนาคฤศตัง แล้วมาพยายามจะให้ชาวตวันออกเข้ารีตด้วย

อุบายต่าง ๆ จึ่งเปนเหตุให้พวกชาวตวันออกพากันเกลียดชังโปตุเกศอยู่โดยมาก พวกฮอลันดาทราบความดังนี้จึ่งเปลี่ยนทางความประพฤติ ทำโอบอ้อมอารีเอาใจพวกชาวเมือง หวังแต่จะให้ได้ประโยชน์ในการค้าขายแข่งพวกโปตุเกศเปนประมาณ ส่วนพวกอังกฤษนั้นก็ออกมาค้าขายในคราว ๆ เดียวกับพวกฮอลันดา แต่พึ่งเริ่มจะเข้ามาค้าขายในเมืองไทยเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถนั้น ทั้งพวกฮอลันดาแลอังกฤษมารู้เค้าว่า บรรดาประเทศทางตวันออกนี้ การภายในบ้านเมืองสุดแล้วแต่พระราชหฤไทยของพระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครองประเทศเปนสำคัญ จึ่งทูลขอให้พระเจ้าแผ่นดินของตนมีพระราชสาส์นมาทรงฝากฝั่งพวกพ่อค้าที่มาค้าขาย พวกพ่อค้าเหล่านั้นเชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการมา ฝ่ายเจ้าของประเทศก็รับรองพวกพ่อค้าในฐานเปนทูตเชิญพระราชสาส์น เพราะฉนั้นพวกพ่อค้าฮอลันดาแลอังกฤษจึ่งได้เข้าเฝ้าแหน แลได้รับความทำนุบำรุงของพระเจ้าแผ่นดินตามประเทศที่มาค้าขายแทบทุกแห่ง.

มีจดหมายเหตุปรากฎว่า เจ้ามอริตซ์ในราชวงศ์ออเรนซ์ซึ่งครองเมืองฮอแลนด์มีพระราชสาส์นส่งเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายสมเด็จพระเอกาทศรถเมื่อแรกเสวยราชย์ ครั้นเมื่อมีพระราชประสงค์จะตอบแทนตามราชประเพณี พวกฮอลันดาได้จัดเรือรับราชทูตไทยที่เชิญพระราชสาส์นแลเครื่องราชบรรณาการ

ไปถึงยุโรป เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๑๕๐ แลเมื่อทูตไทยกลับมา เจ้ากรุงฮอแลนด์ฝากขึ้นใหญ่กับเครื่องสาตราวุธแลของดีวิเศษต่าง ๆ มาถวายสมเด็จพระเอกาทศรถอีกเปนอันมาก ในการที่พวกฮอลันดามาเปนไมตรีกับไทยดังกล่าวมานี้ เปนเหตุให้พวกโปตุเกศรู้สึกร้อนใจ มีจดหมายเหตุโปตุเกศปรากฏฉบับ๑ว่า เมื่ออุปราชที่เมืองโคว์ทราบว่าสมเด็จพระเอกาทศรถให้ราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีถึงประเทศฮอแลนด์ ก็คิดปรารภจะมาชิงเมืองเมาะตมะไปเสียจากไทย ด้วยเกรงว่าพวกฮอลันดามาเข้ากับไทยจะมาขอเอาเมืองเมาะตมะไปทำที่ค้าขายแข่งโปตุเกศ แต่ความคิดนั้นระงับไปด้วยเห็นว่าไทยยังมีกำลังมากนัก แลประจวบไปได้ช่องทางเมืองสีเรียมในแดนพม่าซึ่งอยู่ไม่ห่างเมืองเมาะตมะ โปตุเกศจึงหันไปจับเมืองสีเรียม ก็เกิดรบกันขึ้นกับพม่า ๆ ชนะโปตุเกศ พม่าจึงเลยกำเริบมารบกับไทยเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ.

ที่นี้จะกล่าวถึงเรื่องเมืองสีเรียมอันเปนต้นเหตุให้พม่ามารบกับไทยต่อไป เรื่องราวมูลเหตุมีต่อเนื่องมาแต่ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร ครั้งเสด็จไปตีเมืองหงษาวดีหนที่ ๒ ครั้งนั้นพระเจ้ายะไข่ยกกองทัพมายึดเมืองสีเรียมอันอยู่ปากน้ำหงษาวดีไว้ ดังปรากฏอยู่ในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๔ ครั้นเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จกลับมาแล้ว พระเจ้าตองอูก็อนุญาตให้พระเจ้ายะไข่รักษาเมือง

สิเรียมต่อมา แต่ท้าวนองพระเจ้ายะไข่จะเกรงพวกมอญที่ขึ้นกับไทยจะไปเบียดเบียน เพราะเมืองสิเรียมอยู่ตรงข้ามอ่าวทเลกับเมืองเมาะตมะ พระเจ้ายะไข่จึงให้ฝรั่งโปตุเกศคน ๑ ชื่อ ฟิลิป เดอบริโต ซึ่งได้ไปสามิภักดิอยู่กับพระเจ้ายะไข่ เปนนายทหารคุมเรือกำปั่นรบ ๓ ลำ กับไพร่พล ๓,๐๐๐ มาอยู่รักษาเมืองสิเรียมด้วยเห็นว่าพวกโปตุเกศชำนาญการใช้ปืนไฟใหญ่น้อย มอญจะได้ครั่นคร้ามไม่กล้าไปรบกวน เดอบริโตมาอยู่ที่เมืองสิเรียมก็ชักชวนพวกโปตุเกศมาอยู่มากขึ้น ให้สร้างป้อมปราการสำหรับป้องกันเมือง แลตั้งด่านเก็บภาษีสินค้าที่ผ่านไปมาทางปากน้ำหงษาวดีส่งไปถวายพระเจ้ายะไข่มิได้ขาด ส่วนเดอบริโตเองได้โอกาศก็ประกอบการค้าขายหาผลประโยชน์ไปด้วย ไม่ช้าก็ได้กำไรรวยอยู่มามีเหตุเกิดขึ้น ท้าวนองพระเจ้ายะไข่จะระแวงว่าเดอบริโตจะตั้งตัวเปนใหญ่ แลพยายามจะถอดถอน เดอบริโตจึงคบคิดกับพวกโปตุเกศชิงเอาเมืองสิเรียมได้แล้วก็เลยตั้งแขงเมือง เก็บภาษีอากรเอาเปนประโยชน์ของตนเอง แลเห็นจะเอิบเอื้อมเข้าไปยึดถือเอาหัวเมืองของพระเจ้าตองอูอันอยู่ใกล้เคียงด้วย พระเจ้าตองอูจึงให้ไปฟ้องต่อพระเจ้ายะไข่ ๆ ก็นัดพระเจ้าตองอูให้ยกกองทัพไปปราบปรามเดอบริโตด้วยกัน พระเจ้ายะไข่ให้มังคะมองราชบุตรซึ่งเปนพระมหาอุปราชาคุมกองทัพเรือมา พระเจ้าตองอูก็ให้นัดจินหน่องราชบุตร ซึ่งเปนพระมหาอุปราชาคุมกองทัพยกลงมา

กองทัพเรือเมืองยะไข่มาถึงเมืองสีเรียมก่อน เดอบริโตเห็นว่ากองทัพยกมามากนักจะสู้ไม่ไหว ก็เก็บรวบรวมทรัพย์สมบัติพาครอบครัวลงเรือกำปั่นจะแล่นหนีไปทางทเล พระมหาอุปราชาเมืองยะไข่ให้กองทัพเรือเข้าล้อมกำปั่นไว้ เดอบริโตจวนตัวก็ต่อสู้พวกฝรั่งโปตุเกศยิงปืนใหญ่ถูกเรือรบเมืองยะไข่แตกล่มลงหลายลำ แล้วพเอิญไปถูกเรือลำทรงของพระมหาอุปราชาเมืองยะไข่ล่มลงด้วยอีกลำ ๑ กองทัพเมืองยะไข่ก็แตกหนี เดอบริโตจับพระมหาอุปราชาเมืองยะไข่ได้ เห็นได้ทีก็กลับมาตั้งที่เมืองสีเรียมอีก ฝ่ายกองทัพพระมหาอุปราชาเมืองตองอูลงมากลางทาง ได้ทราบว่ากองทัพเมืองยะไข่แพ้ข้าศึกก็ให้หยุดทัพรออยู่ยังหายกลงมาไม่ พระเจ้ายะไข่ได้ข่าวว่าพระมหาอุปราชาเสียทีข้าศึกก็ตกพระไทย รีบจัดกองทัพเรือยกมา แล้วให้ไปนัดกองทัพเมืองตองอูยกลงมาสมทบกันล้อมเมืองสีเรียมไว้ แต่เดอบริโตได้พระมหาอุปราชาเมืองยะไข่ไว้เปนตัวจำนำก็ไม่หวาดหวั่น ให้รักษาเมืองมั่นอยู่แล้วให้ไปทูลแก่พระเจ้ายะไข่ว่า ถ้าพระเจ้ายะไข่เข้าตีเมืองเหลือกำลังจะสู้รบเมื่อใด ก็จะเอาพระมหาอุปราชาเปนเพื่อนตายด้วย พระเจ้ายะไข่ก็มิรู้ที่จะกระทำประการใด กลัวเดอบริโตจะฆ่าพระมหาอุปราชาเสีย จึงให้เข้าไปว่ากล่าว ว่าให้เดอบริโตปล่อยพระมหาอุปราชาเสีย เมื่อจะต้องการอไรบ้างก็ให้ว่ากันโดยดี เดอบริโตสั่งให้มาทูลว่า ต้องการแต่จะอยู่ที่เมืองสีเรียมให้เปนอิศรแก่ตัว

เท่านั้น ถ้าได้อย่างนั้นแน่นอนแล้วก็จะส่งพระมหาอุปราชามาถวายพระเจ้ายะไข่กับพระเจ้าตองอูก็จำต้องยอมสัญญายกเมืองสิเรียมให้เดอบริโตอยู่เปนอิศระแต่บี้เถาะ พ.ศ. ๒๑๔๖ ก่อนสมเด็จพระนเรศวรสวรรคต ๒ ปี.

ในพงษาวดารพม่าว่า เมื่อเดอบริโตจะตั้งแขงเมืองนั้น ได้มาเข้ากับไทยก่อน เพราะไทยอุดหนุนเดอบริโตจึงกล้าตั้งแขงเมืองเอาพระเจ้ายะไข่ ข้อนี้ก็น่าจะเปนความจริง ด้วยพระยาทะละซึ่งเปนข้าหลวงของไทยมีกำลังตั้งอยู่เมืองเมาะตมะ ไม่ห่างเมืองสิเรียมนัก ถ้าเปนสัตรูขึ้นอีกทาง ๑ เดอบริโตจะต้องสู้ศึกรอบข้างก็คงจะลำบากมาก เพราะฉนั้นอาจจะมาทายทามเปนทางไมตรีกับพระยาทะละ แล้วให้เข้ามาขอสามิภักดิ์ต่อสมเด็จพระนเรศวรก็เปนได้ ความปรากฏแต่ว่า เมื่อมาถึงในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถเดอบริโตกับพระยาทะละเข้ากันสนิทสนม จนถึงพระยาทะละยกลูกสาวให้แต่งงานกับลูกชายของเดอบริโต ให้วงศ์สกุลเกี่ยวดองกันเข้าใจว่าเดอบริโตคงได้มาสามิภักดิ์ขึ้นอยู่แก่ไทยในเวลานั้น เพราะเกรงพระเจ้ายะไข่กับพระเจ้าตองอูจะยังผูกพยายาทหาเหตุมาทำร้ายนั้นประการ ๑ เพราะเดอบริโตหมายจะหาอำนาจขยายอาณาเขตรให้กว้างขวางออกไปด้วยอีกประการ ๑ พอมาเข้ากับไทยได้แล้วเดอบริโตก็ไปยึดเมืองหงษาวดีอันเปนเมืองร้างอยู่ แลหัวเมืองที่อยู่ตามบรรดาปากน้ำเอราวดี ตั้งแต่เมืองพสิมเปนต้นมาจน

เมืองสีเรียม เอาไว้ในอำนาจได้ทั้งหมด ครั้งนั้นการค้าขายในเมืองพม่าที่ต้องไปมาทางทเลก็ตกอยู่ในอำนาจของเดอบริโตตลอดในเวลากาลอันหนึ่ง.

ฝ่ายพระเจ้าอังวะผู้เปนราชบุตรของพระเจ้านะยองราม ที่ถึงพิราไลยเมื่อกลับไปจากเมืองแสนหวี ครั้นได้ครองเมืองแทนพระบิดาก็ทำพิธีราชาภิเศก ทรงพระนามว่าพระมหาธรรมราชา แล้วพยายามทำนุบำรุงรี้พลต่อมา พระเจ้าอังวะองค์นี้มีปรีชาสามารถยิ่งกว่าเจ้านายที่ตั้งเปนอิศระในเมืองพม่าแห่งอื่น ๆ ครั้นรวบรวมได้กำลังเห็นพอจะทำสงครามแผ่อาณาเขตรให้กว้างขวางได้ ก็ยกกองทัพลงมาตีเมืองแปรได้เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๑๕๐ แล้วให้น้องยาเธอองค์ ๑ อยู่ครองเมืองแปร ต่อมาไม่ช้าพระเจ้าตองอูประชวรถึงพิราไลย นัดจินหน่องราชบุตรซึ่งเปนพระมหาอุปราชาได้ครองเมืองตองอู เห็นว่าพระเจ้าอังวะคงจะลงมาตีเมืองตองอูในไม่ช้า เกรงจะต่อสู้ต้านทานไม่ไหว จึงแต่งทูตให้เชิญศุภอักษรกับต้นไม้เงินทองแลเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายสมเด็จพระเอกาทศรถ อ่อนน้อมยอมเปนข้าขอบขัณฑสีมาของกรุงศรีอยุทธยา เมื่อปีระกา[๑] พ.ศ. ๒๑๕๒ ต่อนั้นมาไม่ช้าพระเจ้าอังวะก็ยกกองทัพลง

---

๑ ข้อนี้กล่าวตามข้าพเจ้าคิดเห็น ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมืองตองอูมาขอขึ้นต่อกรุงศรีอยุทธยาแต่ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร ข้าพเจ้าเห็นว่าเหตุไม่สมกัน.

มาตีเมืองตองอู พระเจ้าตองอูให้มาขอกองทัพไทยไปช่วย สมเด็จพระเอกาทศรถหาได้โปรดให้กองทัพในกรุงศรีอยุทธยายกออกไปไม่ มีรับสั่งให้พระยาทะละกับเดอบริโตเกณฑ์กองทัพมอญยกขึ้นไปช่วยเมืองตองอู แต่จะเปนด้วยกะเกณฑ์กองทัพช้า ฤๅรั้งรออยู่อย่างไรอย่างหนึ่งยกไปหาทันไม่ พระเจ้าตองอูยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าอังวะเสียก่อน พระเจ้าอังวะกวาดต้อนเอาผู้คนพลเมืองไปเสียเปนอันมาก แล้วซ้ำบังคับให้พระเจ้าตองอูแต่งกองทัพลงมาตั้งสกัดทางที่จะไปจากเมืองมอญ พระยาทะละกับเดอบริโตยกกองทัพขึ้นไปต้องรบกับพวกเมืองตองอูบ้างเล็กน้อยจึงขึ้นไปได้ถึงเมืองตองอู พระเจ้าตองอูก็ออกมาอ่อนน้อมโดยดี แต่ท่านองพระยาทะละกับเดอบริโตจะยกโทษว่าพระเจ้าตองอูมาสามิภักดิ์ขึ้นกับกรุงศรีอยุทธยาแล้วกลับเอาใจออกหากไปเข้ากับพระเจ้าอังวะจึงให้เผาเมืองตองอูเสีย เก็บริบทรัพย์สมบัติแลกวาดต้อนผู้คนพลเมืองที่ยังเหลืออยู่ในเมืองตองอูเอารวบรวมลงมา ตัวพระเจ้าตองอูก็เอาลงมาด้วย[๑] แต่ในตอนปลายพระยาทะละกับเดอบริโตเกิดขัดใจกันขึ้น คงเปนด้วยแย่งอำนาจกันในหัวเมืองมอญ ท่านองอย่างคำโบราณว่าเหมือนราชสีห์มีด้วยกัน ๒ ตัว แต่คงมี

---

๑ ในพงษาวดารพม่าว่า พระยาทะละกับเดอบริโตขึ้นไปตีเมืองตองอูโดยพลการ ข้าพเจ้าเห็นว่าการเช่นนั้นทำได้แต่ด้วยกระแสรับสั่ง เพราะหัวเมืองมอญยังขึ้นกรุงศรีอยุทธยาอยู่ในเวลานั้น.

เหตุด้วยเรื่องชิงทรัพย์สมบัติกันที่เมืองตองอูด้วย ในพงษาวดาร พม่าว่าเคอบริโตเปนมิจฉาทิษฐิ แลกอบด้วยความโลภหาประมาณมิได้ พอมีอำนาจขึ้นเต็มที่ก็ให้เที่ยวเก็บสิ่งของเครื่องพุทธบูชา แลที่สุดถึงบังอาจให้รื้อพระพุทธรูปแลพระสถูปเจดีย์ ค้นหาทรัพย์สิ่งของที่ประจุไว้ในนั้นเอามาเปนอาณาประโยชน์ จึงเปนเหตุให้พวกพลเมืองพากันเกลียดชัง เคอบริโตเห็นจะไปทำการอุจาดอย่างนั้นที่เมืองตองอูด้วย จึงเลยแตกกับพระยาทะละ ครั้นพระเจ้าอังวะทราบว่าเคอบริโตแตกกับพระยาทะละ แลผู้คนพลเมืองพากันเกลียดชังโดยมาก เห็นได้ทีจึงยกกองทัพลงมาตีเมืองสีเรียม เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๑๕๕ เคอบริโตไม่ได้กำลังไทยช่วย จึงเอาเมืองหงษาวดีไปยกให้อุปราชโปตุเกศแล้วขอกองทัพเรือมาช่วยป้องกัน อุปราชโปตุเกศอยากจะได้เมืองสีเรียมไว้เปนเมืองท่าค้าขาย จึงให้กำปั่นรบมาช่วยรักษาเมืองสีเรียม แต่ประมาณการผิด ให้เรือรบมาถึงหาทันไม่ พระเจ้าอังวะตีเมืองสีเรียมได้เมื่อเดือน ๕ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีฉลู พ.ศ. ๒๑๕๖ จับได้ทั้งเคอบริโตแลพระเจ้าตองอูนัดจินหน่อง ซึ่งเคอบริโตพาเอาไปไว้ที่เมืองสีเรียม พระเจ้าอังวะพิพากษาโทษพระเจ้าตองอูว่ามีความผิดฐานขบถ เพราะได้ยอมอ่อนน้อมแล้วกลับมาเข้ากับไทยอีก ส่วนเคอบริโตนั้นว่ามีความผิดฐานเปนโจรอุกฤษฐโทษปล้นพระสาสนาให้เอาไปประหารชีวิตรเสียทั้ง ๒ คน แล้วให้เก็บริบทรัพย์

สมบัติแลจับพวกโปตุเกศรวมทั้งชายหญิงเด็กผู้ใหญ่กว่า ๔๐๐ คน เป็นเชลยส่งไปไว้ที่เมืองอังวะ เรือกำปั่นรบที่อุปราชให้มาช่วยเมืองสิเรียม มาถึงต่อเมื่อพระเจ้าอังวะได้เมืองแล้ว หลงเข้าไปในแม่น้ำ พระเจ้าอังวะก็เลยจับเอาเรือกำปั่นรบของโปตุเกศเสียด้วย.

พระเจ้าอังวะปราบปรามเดอบริโตโปตุเกศได้แล้วก็สิ้นเสี้ยนสัตรูในเมืองพม่า จึงกลับขึ้นไปตั้งเมืองหงษาวดีเป็นราชธานี ประสงค์จะให้เหมือนเมื่อครั้งพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองผู้เป็นพระไอยกาธิราชแต่ก่อนมา แต่เมืองหงษาวดีเป็นเมืองร้างมาแต่ครั้งพระเจ้าหงษาวดีนันทบุเรงหนีสมเด็จพระนเรศวร ปราสาทราชมณเฑียรของเดิมถูกพวกยะไข่เผาเสียในครั้งนั้นหมด พระเจ้าอังวะกลับไปอยู่ต้องสร้างวังที่ประทับใหม่ แต่กำลังมีน้อยได้แต่ทำเป็นพลับพลาพอพักอยู่ ถึงต่อมาในชั้นหลังก็ไม่สามารถจะสร้างปราสาทราชมณเฑียร แลทำนุบำรุงเมืองหงษาวดีให้เหมือนอย่างเดิมได้ เมืองหงษาวดีจึงสักแต่มีชื่อว่าได้กลับเป็นราชธานีอีกชั่วคราว ๑ เท่านั้น.

ในพงษาวดารพม่าว่า เมื่อพระเจ้าอังวะตั้งเมืองหงษาวดีเป็นราชธานีแล้ว ให้ลงมาเกลี้ยกล่อมพระยาทะละ ๆ ก็ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าอังวะโดยดี พระเจ้าอังวะจึงตั้งให้พระยาทะละเป็น "พระยาธรรมราชา" (ซึ่งเข้าใจว่าเห็นจะยกย่องยศขึ้นเป็นอย่างประเทศราช) ให้ครองหัวเมืองมอญฝ่ายใต้ แต่นั้น

เมืองเมาะตมะแลหัวเมืองมอญโดยมากก็กลับคืนไปเปนของพม่าอย่างเดิม.

ตรงนี้น่าจะวินิจฉัยว่า ทางกรุงศรีอยุทธยาปรารภอย่างไรในตอนนี้ ฤๅว่ามีเหตุอย่างไรจึงยอมให้หัวเมืองมอญกลับไปเปนของพม่าโดยง่าย เมื่อลองคิดดูถึงที่ได้ทางเสียของไทยที่มีเมืองเมาะตมะเปนเมืองขึ้นในครั้งนั้นว่าจะเปนอย่างไร เห็นว่าเมืองเมาะตมะ ฤๅจะว่าที่แท้หัวเมืองมอญทั้งปวงในสมัยนั้น เปนประโยชน์แก่ไทยในการสงครามยิ่งกว่าอย่างอื่น เพราะเปนกำลังกีดกันมิให้พม่ามาทำร้ายเมืองไทย แลเปนกำลังของไทยที่จะไปทำร้ายเมืองพม่าด้วยทั้ง ๒ สถาน เพราะฉนั้นในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรเมื่อไทยทำสงครามติดพันกันอยู่กับพม่า ได้หัวเมืองมอญไว้จึงเหมือนกับมีทรัพย์อันจะประมาณค่ามิได้ ครั้นถึงปลายรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร เมื่อพม่าหมดกำลังที่จะมาทำร้ายเมืองไทยได้แล้ว แลต่อมาถึงรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ เมื่อไทยไม่มีความประสงค์ที่จะยกกองทัพไปตีเมืองพม่าแล้ว ประโยชน์ของหัวเมืองมอญก็น้อยลงกว่าแต่ก่อน ความลำบากในการปกครองเมืองมอญก็เห็นจะปรากฎขึ้น เพราะอาณาเขตรมอญที่มาขึ้นแก่ไทยครั้งนั้น มีหัวเมืองใหญ่น้อยหลายหัวเมือง ดินแดนกว้างใหญ่กว่าครึ่งรามัญประเทศ ราษฎรพลเมืองเปนมอญ ล้วนมีความนิยมอยากจะให้บ้านเมืองของตนเปนอิศระแก่ตนยิ่งกว่าที่จะ

ขึ้นแก่พม่า ฤๅแม้ขึ้นแก่ไทยนั้นเปนธรรมดา แต่เวลาไทยรบกับพม่ามอญไม่มีกำลังที่จะตั้งอยู่เปนอิศระได้ เกลียดชังพม่าจึงมาเข้ากับไทย สมเด็จพระนเรศวรก็โปรดให้พวกเจ้าเมืองกรมการมอญช่วยกันปกครองกันเอง คงเปนเมืองใหญ่น้อยมีอิศระแก่กันอยู่หลายเมือง แต่ในเวลาเมื่อไทยยังกำลังทำสงครามอยู่กับพม่ามีกองทัพไทยไปตั้งอยู่ ฤๅเดินผ่านไปมาในหัวเมืองมอญเสมอ แม้สมเด็จพระนเรศวรเองก็เสด็จไปเกือบทุกปี เสมอไทยได้ตรวจตราว่ากล่าวการงานหัวเมืองมอญอยู่เสมอ การปกครองก็เรียบร้อยราบคาบ ครั้นเมื่อไทยทำลายอำนาจพระเจ้าหงษาวดีได้ จนถึงพระเจ้าหงษาวดีต้องหนีไปอาไศรยเมืองตองอูแล้ว แต่นั้นกองทัพไทยก็ไม่ใคร่จะได้ยกไป ทางเมืองมอญสมเด็จพระนเรศวรตั้งพระยาทะละให้เปนอุปราช บังคับบัญชาการต่างพระเนตรพระกรรณ ในชั้นแรกพระยาทะละคงจะทำการโดยสามิภักดิต่อสมเด็จพระนเรศวร แต่ครั้นสิ้นรัชกาลนั้นแล้วเห็นว่าไทยห่างเหินไป และพระริโตโปตุเกศเข้ามาตั้งตัวเปนใหญ่อยู่ใกล้ๆ น่าที่พระยาทะละเห็นจะอยากเปนใหญ่ขึ้นในเมืองมอญบ้าง จึงได้คบค้าสนิทสนมกับพระยานัก แต่ฝ่ายเจ้าเมืองมอญเมืองอื่นๆ แต่เดิมมาก็เห็นจะไม่ยอมตกอยู่ในอำนาจพระยาทะละอยู่แล้ว ครั้นอำนาจไทยที่เคยตรวจตราว่ากล่าวอยู่แต่ก่อนจืดจางห่างเหินไป ก็คงจะถือตัวเปนอิศระขึ้น มีความยำเกรงพระยาทะละน้อยลงทุกที เห็นจะเกิด

การเกี่ยงแย่งแตกสามัคคีกันในพวกเจ้าเมืองมอญก่อนอย่างอื่น คงถึงกล่าวโทษฟ้องร้องกันเข้ามาเนือง ๆ ฝ่ายกรุงศรีอยุทธยาไม่ได้ยกกองทัพออกไปดังแต่ก่อน เปนแต่มีท้องตราว่ากล่าวก็ไม่สามารถจะระงับวิวาทให้สงบได้ ครั้นพระเจ้าอังวะมาตีได้เมืองสิเรียม พวกพระยามอญที่แตกร้าวกันนั้นจึงแปรไปนิยมพม่าพวก ๑ คงนิยมไทยอยู่พวก ๑ พระยาทะละเปนหัวน่าในพวกที่ไปนิยมพม่า เพราะอยากจะใคร่เปนใหญ่แก่เมืองอื่น แต่ทางฝ่ายกรุง ฯ ป้องกันเมืองอื่นไว้ ไม่สมประสงค์ของพระยาทะละจึงเอาใจออกหากจากไทยไปหาความอุดหนุนของพม่า ที่พระยาทะละไปอ่อนน้อมยอมเข้ากับพระเจ้าอังวะโดยง่าย แลที่พระเจ้าอังวะตั้งพระยาทะละให้เปนพระยาธรรมราชา ว่ากล่าวหัวเมืองมอญทั่วไป เห็นว่าจะเปนด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ส่วนพงษาวดารรามัญกล่าวเปนเนื้อความว่า เพราะกรุงศรีอยุทธยาไม่ยกทัพไปหัวเมืองมอญจึงกลับตกไปเปนของพม่า มีเรื่องราวแปลกปลาดปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุของฮอลันดาอีกอย่าง ๑ ว่า เมื่อปีชวดพ.ศ.๒๑๕๕ (ร่วมปีกับที่พม่าได้เมืองเมาะตมะนั้น) พวกยี่ปุ่นกำเริบขึ้นในเมืองไทย ถึงบังอาจเข้าปล้นเมืองเพ็ชรบุรีแลเมืองชนบุรี[๑] ไทย

---

๑ ยี่ปุ่นแรกมาค้าขายถึงเมืองไทยในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร พวกยี่ปุ่นจะได้เข้าอาสารับราชการในแผ่นดินนั้นฤๅอย่างไรไม่แน่ มาปรากฏต่อในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถว่ามีกองทหารอาสายี่ปุ่นกอง ๑ แต่พวกยี่ปุ่นที่เที่ยววุ่นวายนั้นเปนพวกลูกเรือ

ต้องให้กองทัพลงไปปราบปราม แล้วว่าในครั้งนั้นเจ้าฟ้าฝ่ายน่า[๑] (คือเจ้าฟ้าสุทัศน์) เกรงว่าพวกยี่ปุ่นจะพากันเปนขบถขึ้นทั้งหมด จึงลอบให้ไปขอกำลังเมืองล้านช้างลงมาช่วย[๒] กองทัพพวกล้านช้างลงมาตั้งอยู่ที่เมืองลพบุรี สมเด็จพระเอกาทศรถทราบความก็ทรงพระพิโรธ[๓] ดำรัสสั่งให้เตรียมกองทัพหลวงเสด็จเปนจอมพลยกไปเมืองลพบุรี แล้วให้มีหมายมาเมื่อวันที่ ๒๔ มีนาคม ค.ศ. ๑๖๑๒ เกณฑ์พวกฮอลันดาไปยิงปืนใหญ่ซึ่งเจ้ากรุงฮอแลนด์ถวายมาเปนราชบรรณาการ พวกฮอลันดาได้พากันตามเสด็จขึ้นไปถึงกองทัพหลวง ซึ่งตั้งอยู่ข้างใต้เมืองลพบุรีกำหนดว่าวันที่ ๕ เมษายนจะเข้าระดมตีพวกล้านช้างแต่เช้า แต่ในคืนวันที่ ๔ พวกล้านช้างพากันรีบหลบหนีไปเสียก่อนจึงหาได้รบกันไม่ สมเด็จพระเอกาทศรถก็เสด็จกลับคืนมายังพระนครเมื่อวันที่ ๑๒ เมษายน ได้ความในจดหมายเหตุของฮอลันดาดังนี้ ยางที่

ยี่ปุ่นที่มาค้าขาย มิใช่ทหารอาสา เรือยี่ปุ่นไปค้าขายที่กรุงกัมพูชาในสมัยนั้น พวกลูกเรือก็ไปเที่ยววุ่นวายอย่างเดียวกัน.

๑ ฮอลันดาเขียนว่า เจ้าฟ้าตนะ.

๒ ในพงษาวดารล้านช้างว่า ในสมัยนั้นกรุงศรีสัตนาคนหุตมาอ่อนน้อมยอมขึ้นอยู่กับไทย.

๓ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เจ้าฟ้าสุทัศน์ทูลขอพิจารณาคนออก สมเด็จพระเอกาทศรถทรงพระพิโรธ ดำรัสถามว่า "จะเปนขบถฤๅ" เจ้าฟ้าสุทัศน์เกรงพระราชอาญาเปนกำลัง ครั้นกลับไปถึงวังก็เสวยยาพิศม์สิ้นพระชนม์ เรื่องที่จริงน่าจะเปนทำนองในจดหมายเหตุฮอลันดา.

จะเป็นเพราะมีเหตุวุ่นวายอยู่ใกล้กรุง ฯ ในเวลานั้น จึงมิได้ให้กองทัพยกไปปราบปรามพวกพระยามอญที่เอาใจออกหากก็จะเป็นได้.

จะบรรยายถึงเรื่องที่ไทยเกิดรบกับพม่าต่อไป ในพงษาวดารพม่าว่า แต่เดิมพระยาทะละให้พระยาพระรามผู้เป็นบุตรลงมารักษาเมืองเร[๑] อันอยู่ทางชายทเลในระหว่างเมืองเมาะตมะกับเมืองทวาย ครั้นพระยาทะละไปสามิภักดิ์ต่อพระเจ้าอังวะ ๆ ประสงค์จะคุมพระยาทะละไว้ให้มั่น จึงให้พระยาพระรามขึ้นไปมีตำแหน่งรับราชการอยู่ในเมืองหงษาวดีอย่างเป็นตัวจำนำ แล้วให้ตะแคงแมงซึ่งเป็นน้องยาเธอพระองค์ ๑ ลงมาครองเมืองเร รักษาอาณาเขตร์ที่ต่อกับแดนทวาย อยู่มาไม่ช้าสมเด็จพระเอกาทศรถมีรับสั่งให้เจ้าเมืองทวายยกกองทัพจู่ไปตีเมืองเร จับได้ตะแคงแมงส่งเข้ามายังกรุงศรีอยุทธยา พระเจ้าอังวะได้ทราบก็ขัดเคือง จึงให้เกณฑ์กองทัพมีจำนวนพล ๔๐,๐๐๐ ยกลงมาตีเมืองทวายเมื่อเดือนยี่ ปีฉลู พ.ศ. ๒๑๕๖ พระยาทวายต่อสู้รักษาเมืองเป็นสามารถ พเอิญพระยาทวายต้องอาวุธตายในที่รบ ก็เสียเมืองทวายแก่พระเจ้าอังวะ ๆ เห็นไม่มีกองทัพไทยไปช่วยเมืองทวาย สำคัญว่าคงจะมีเหตุการณ์อย่างใดเกิดขึ้นทางกรุงศรีอยุทธยา ทำให้ไทยอ่อนกำลังลงจึงไม่กล้าไปรบพุ่งเหมือนแต่ก่อน พระเจ้าอังวะเห็นได้ทีก็ยกกองทัพเลยลงมาตีเมืองตะนาวศรี มาพบกองทัพไทยตั้ง

---

๑ เมืองนี้อังกฤษเรียกตามสำเนียงพม่าว่า เมืองเย.

สกัดอยู่ที่ท่าข้ามลำน้ำตนาว ๒ ทัพ พระเจ้าอังวะจะข้ามมาไม่ได้ ก็ต้องหยุดอยู่ ในเวลานั้นกองทัพไทยอีก ๒ ทัพ พระยาสวรรคโลกคุมทัพ ๑ พระยาพิไชยคุมทัพ ๑ ยกอ้อมไปข้างหลังกองทัพพม่า ไปตัดไม้ล้มทับทางที่พม่ายกกองทัพมา พระเจ้าอังวะเห็นว่าไทยจะล้อมจับก็ตกพระไทย ให้รีบยกกองทัพกลับไปพบกองทัพพระยาพิไชย พระยาสวรรคโลกตั้งสกัดอยู่ ได้รบพุ่งกันเปนสามารถ กองทัพพม่าตีหักออกไปได้ พระเจ้าอังวะจึงรอดกลับไปถึงเมืองเมาะตมะ ไทยมีไชยชนะที่เมืองตะนาวศรีแล้วก็ได้เมืองทวายกลับคืนมาเปนของไทยดังแต่ก่อน.

สงครามครั้งที่ ๑๗ คราวพม่าตีเมืองเชียงใหม่ ปีขาล พ.ศ. ๒๑๕๗

พระเจ้าอังวะมาตีเมืองทวายเมืองตะนาวศรีไม่ได้สมคิด ต้องหนีไทยกลับไปก็มีความลอาย ครั้นกลับไปถึงเมืองเมาะตมะได้ข่าวว่าเมืองเชียงใหม่เกิดวุ่นวายกันในบ้านเมืองไม่เรียบร้อย เห็นเปนโอกาศที่จะทำสงครามแก้อายได้ ด้วยเมืองเชียงใหม่เวลานั้นขึ้นอยู่กับไทย พระเจ้าอังวะพักรี้พลพอหายเหนื่อยแล้วก็ยกกองทัพมาจากเมืองเมาะตมะ เมื่อเดือน ๑๑ ปีขาล[๑] พ.ศ. ๒๑๕๗.

ตรงนี้จะต้องอธิบายถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทางเมืองเชียงใหม่แซกลงสักหน่อยหนึ่งก่อน ได้ความตามพงษาวดารพม่าว่าพระเจ้าเชียงใหม่มังนรธาช่อ ราชบุตรของพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองที่ยอมอ่อนน้อมต่อไทย ดังกล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๔ นั้นมีบุตรธิดา ๔ องค์ ธิดาองค์ใหญ่ถวายในสมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุทธยา บุตรองค์ใหญ่ชื่อพระทุลองก็ถวายลงมาทำราชการอยู่กรุงศรีอยุทธยา ครั้งเมื่อยอมอ่อนน้อมต่อไทย พระเจ้าเชียงใหม่ยังมีบุตรอีก ๒ คน ชื่อพระไชยทิปองค์ ๑ พม่าเรียกว่าสะโดะ

---

๑ ในพงษาวดารพม่าว่ายกมาเดือน ๖ เห็นจะผิดด้วยเปนระดูฝน ที่จริงเห็นจะยกมาต่อราวเดือน ๑๑ ฤๅเดือน ๑๒.

กยอลิกองค์ ๑ พระเจ้าเชียงใหม่มังนรธาช่อครองเมืองเชียงใหม่มา ๒๘ ปี ถึงพิราลัยในปลายรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร เมื่อปีมโรง พ.ศ. ๒๑๕๑ ท้าวพระยาเมืองเชียงใหม่ยอกลงมาทูลขอพระทุลองขึ้นไปครองเมืองเชียงใหม่ สมเด็จพระนเรศวรจึงทรงตั้งพระทุลองเปนพระเจ้าเชียงใหม่ แล้วให้กองทัพไทยพาพระทุลองขึ้นไปส่ง พระทุลองพเอิญไปป่วยถึงพิราลัยเสียยังไม่ทันได้นั่งเมือง จึงทรงตั้งพระไชยทิปน้องรองลงมาเปนพระเจ้าเชียงใหม่ให้ครองเมืองต่อมา อยู่มาพระยาแสนหลวงกับพระยาสามล้านเสนาบดีเมืองเชียงใหม่ปลงพระเจ้าเชียงใหม่ไชยทิปเสียจากราชสมบัติ บังคับให้ออกบวชเปนพระภิกษุ แล้วเชิญเจ้าสะโดะกยอน้ององค์เล็กขึ้นครองเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าอังวะได้ทราบข่าวว่าเกิดวุ่นวายกันดังนี้จึงยกกองทัพเข้ามา ด้วยคาดว่าชาวเมืองเชียงใหม่คงจะแตกกันเปน ๒ พวกไม่เปนใจต่อสู้พร้อมเพรียงกัน คงจะตีเมืองเชียงใหม่ได้โดยง่าย.

ครั้นพระเจ้าอังวะยกกองทัพมาถึงเมืองลำพูน ได้ความว่าพระเจ้าเชียงใหม่สะโดะกยอกับท้าวพระยาพากันทิ้งเมืองเชียงใหม่เสีย กวาดผู้คนพลเมืองลงมาตั้งมั่นอยู่ณเมืองนครลำปาง จึงยกกองทัพตามมาล้อมเมืองนครลำปางไว้ แล้วให้เข้าตีเมืองเปนหลายครั้งก็ไม่ได้เมืองนครลำปางด้วยพวกชาวเชียงใหม่สู้รบแขงแรง ไม่เกี่ยงแย่งกันในกลางศึกเหมือนอย่างพระเจ้าอังวะคาดไว้ พม่า

ล้อมเมืองอยู่จนกองทัพขัดสนเสบียงอาหาร พระเจ้าอังวะปฤกษา กับนายทัพนายกองทั้งปวงว่า จะเลิกทัพกลับไปดีฤๅจะพยายามตี เมืองนครลำปางต่อไปดี ท้าวพระยานายทัพนายกองบางคนเห็นว่า ไพร่พลอดอยากอิดโรยนัก ควรจะเลิกทัพกลับไปเสียสักที แต่อีก พวก ๑ ว่าได้ตั้งล้อมเมืองจนชิดแล้ว ข้างในเมืองก็ขัดเสบียง อาหารอดอยากอยู่เหมือนกัน ถ้าเลิกทัพกลับไปเสียจะหาโอกาศ อย่างนี้อีกยากนัก ขอให้พยายามตีเมืองนครลำปางต่อไป แล ในเวลาที่ปฤกษาโต้แย้งกันอยู่ดังนี้ พอพระยาน่านคุมเสบียงอาหาร มาส่งพระเจ้าอังวะก็ให้ตั้งล้อมเมืองนครลำปางต่อมา ขณะนั้นพเอิญ พระเจ้าเชียงใหม่สะโดะกยอประชวรถึงพิราลัยที่ในเมืองนครลำปาง พวกท้าวพระยาเมืองเชียงใหม่พากันท้อใจ ก็ออกมายอมอ่อนน้อม ต่อพระเจ้าอังวะ[๑] พระเจ้าอังวะได้เมืองเชียงใหม่แลเมืองนคร ลำปางแล้ว จึงตั้งให้พระยาน่านผู้มีความชอบเปนพระเจ้าเชียงใหม่ แล้วก็เลิกกองทัพไปเมืองหงษาวดี พระเจ้าอังวะยกกองทัพกลับ ไปแล้วไม่ช้า กองทัพไทยก็ยกขึ้นไปถึง พวกชาวเชียงใหม่ ก็พากันกลับมาเข้ากับไทย ช่วยกันขับไล่พม่าที่เข้ามากำกับ

---

๑ ในพงษาวดารพม่าว่า พระเจ้าเชียงใหม่อยู่ที่เมืองเชียงใหม่ เมื่อกองทัพพม่า ยกไปถึงเมืองลำพูน ให้มาทูลพระเจ้าอังวะว่าที่เมืองเชียงใหม่นั้นไม่มีผู้ใดจะต่อสู้ พวก ที่จะต่อสู้นั้นตั้งอยู่ที่เมืองนครลำปาง พระเจ้าอังวะจึงยกลงมาตีเมืองนครลำปาง พระยา นครลำปางต่อสู้จนทราบว่าพระเจ้าเชียงใหม่ถึงพิราลัยจึงยอมอ่อนน้อมต่อพม่า ข้าพเจ้า เห็นไม่สมต้นสมปลาย.

บ้านเมืองหนีกลับไปหมด เมืองเชียงใหม่แลหัวเมืองในอาณาเขตรลานนาก็กลับมาเป็นของไทยอย่างเดิม.

เรื่องที่ไทยยกกองทัพขึ้นไปขับไล่พม่าไปจากเมืองเชียงใหม่คราวนี้ ไม่มีในหนังสือพงษาวดาร มีแต่ในจดหมายเหตุของพวกฮอลันดาแลอังกฤษที่เข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุทธยาในสมัยนั้น ว่าพวกฝรั่งไม่ได้ขึ้นไปค้าขายทางเมืองเชียงใหม่อยู่เกือบ ๒ ปี เพราะไทยรบกับพม่าอยู่ทางเมืองเชียงใหม่ จนคฤศตศก ๑๖๑๘ (ตรงกับปีมเมีย พ.ศ. ๒๑๖๑) ไทยกับพม่าจึงได้ทำสัญญาเลิกสงครามกัน ไทยยอมยกเมืองเมาะตมะให้พม่า พม่ายอมยกเมืองเชียงใหม่ให้แก่ไทย แต่นั้นมาพวกฝรั่งจึงขึ้นไปค้าขายถึงเมืองเชียงใหม่ได้ดังแต่ก่อน.

เรื่องเมืองเมาะตมะยังมีข้อความพิศดารอยู่ในจดหมายเหตุของโปตุเกศอีกทาง ๑ ว่า เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๕๙ (ตรงกับปีที่พระเจ้าอังวะยกมาเมืองเชียงใหม่) มีทูตไทยออกไปถึงเมืองโคว์บอกแก่อุปราชโปตุเกศว่า ถ้าหากโปตุเกศรับให้กองทัพเรือมาลาดตระเวนทางชายทเลตวันตก คอยป้องกันอย่าให้พม่ามาตีเมืองทวายเมืองตะนาวศรี ไทยจะยอมยกเมืองเมาะตมะให้โปตุเกศสร้างป้อม (แทนเมืองสีเรียมที่พม่าตีเอาไปเสีย) อุปราชโปตุเกศให้บาดหลวงคน ๑ ชื่อฟรานซิสโค เข้ามากรุงศรีอยุทธยากับทูตไทย มาพูดจาปฤกษาข้อสัญญาที่จะทำต่อกัน ฝ่ายโปตุเกศ

ต้องการเปนเนื้อความ ๓ ข้อ ข้อ ๑ ว่าโปตุเกศกับไทยจะรวมกำลังกันรบพุ่งพม่า ปราบปรามพระเจ้าอังวะลงให้จงได้ ข้อ ๒ ขอให้ไทยกับโปตุเกศไปมาค้าขายถึงเขตรแดนกันแลกันได้โดยสดวก (อย่าต้องเสียภาษีอากร) ข้อ ๓ ให้ไทยขับไล่พวกฮอลันดาออกไปเสียจากสยามประเทศให้หมด ฝ่ายไทยจะยอมตกลงในข้อ ๑ ข้อ ๒ แต่ข้อ ๓ ที่โปตุเกศต้องการจะให้ขับไล่พวกฮอลันดาไปเสียนั้น สมเด็จพระเอกาทศรถมีรับสั่งว่า พวกฮอลันดากับอังกฤษได้เข้ามาขอค้าขายโดยสุภาพ ก็โปรดอนุญาตให้มาค้าขายเหมือนกับแขกฝรั่งแลชาวต่างประเทศชาติอื่น ๆ การที่ให้เข้ามาค้าขายก็เปนประโยชน์แก่เมืองไทย ทั้งพวกฮอลันดาแลอังกฤษก็อ่อนน้อมนับถือเปนปรกติอยู่ ไม่มีความผิดอย่างไร ที่จะให้ขับไล่เสียนั้นหาควรไม่ ยาดหลวงฟรานซิสโคไม่ได้สมปราถนาก็กลับไป ต่อมาไม่ช้าพระเจ้าอังวะจะได้ข่าว (เห็นจะเปนเมื่อกลับไปจากเมืองเชียงใหม่) ว่าไทยไปพูดจาจะเอาโปตุเกศเข้าเปนสัมพันธมิตรก็เกิดวิตก จึงให้ทูตพม่าไปเมืองโคว์บ้าง ไปชี้แจงถึงการที่พม่าตีเมืองสิเรียม (ดังได้แสดงมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๖) ว่าเพราะเดอบริโตคิดร้ายก่อน แลพระเจ้าอังวะจะยอมคืนครัวโปตุเกศที่กวาดเอาไปจากเมืองสิเรียมให้แก่อุปราช ขอให้โปตุเกศไปเข้าเปนพวกข้างพม่า ถ้าหากว่าโปตุเกศจะต้องการเมืองยะไข่พระเจ้าอังวะก็จะยอมยกให้ อุปราชจึงแต่งให้โปตุเกศคน ๑ ชื่อ

มาตอง เดอ คอสตาไปเมืองหงษาวดีกับทูตพม่า ประสงค์จะให้ไปทำหนังสือสัญญากับพระเจ้าอังวะ แต่การหาตกลงกันไม่ คงเปนเพราะไทยกับพม่าตกลงกันเสียทางนี้ก่อนแล้ว พม่าจึงเห็นว่าไม่ควรจะเสียอะไรให้แก่โปตุเกศอีก ข้างฝ่ายโปตุเกศในครั้งนั้นก็คิดแต่จะเอาเปรียบฝ่ายเดียว หาได้คิดจะช่วยเหลือข้างไหนจริงจังอย่างใดไม่ ข้อนี้มีปรากฏในรายงานอุปราชทูลชี้แจงไปยังพระเจ้าแผ่นดินโปตุเกศว่า ที่พม่าจะยกเมืองยะไข่ให้นั้น ที่จริงเมืองยะไข่หาใช่เมืองของพม่าไม่ เปนเมืองของชนชาติอื่นอันอยู่เปนอิศระประเทศหนึ่งต่างหาก ต่อบางยุคบางคราว เวลาพม่ามีอานุภาพมากจึงต้องขึ้นต่อพม่า เวลานั้นก็หาได้ขึ้นต่อพม่าไม่ เหมือนพม่าจะเอาของ ๆ คนอื่นมายกให้ ถึงที่ไทยว่าจะยกเมืองเมาะตมะให้ เมืองเมาะตมะก็ไม่ได้อยู่ในแผ่นดินสยาม เปนเมืองของมอญไทยได้ไว้เปนเมืองขึ้น แต่ในเวลานั้นไทยก็ยังคับบัญชาไม่ได้ดังแต่ก่อน ถ้ายอมรับเมืองเมาะตมะตามความประสงค์ของไทย โปตุเกศก็จะต้องรบกับพม่า ถึงแม้จะก่อสร้างป้อมปราการรักษาเมืองเมาะตมะไว้ได้ โปตุเกศเข้าไปตั้งอยู่กลางระหว่างแผ่นดินไทยกับแผ่นดินพม่า ก็คงจะต้องเปนสัตรูกับไทยฤๅพม่าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเสมอไปไม่มีที่สุด แต่ที่พม่าจะชวนให้เข้าเปนพวกรบพุ่งกับไทยนั้น อุปราชชี้แจงว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามคือสมเด็จพระเอกาทศรถพระองค์นี้อานุภาพมีมาก จะรบพุ่งเอาไชย

ชนะเห็นจะยากนัก จึงเห็นว่าเปนกลางอยู่อย่างเดิมดีกว่า แต่โปตุเกศมีข้อที่ควรจะประสงค์จากพม่าอยู่อย่าง ๑ ด้วยเรื่องพวกโปตุเกศที่พม่ากวาดเอาไปจากเมืองสิเรียม อุปราชจึงได้ให้ไปว่าแก่พระเจ้าอังวะว่า ถ้าจะยกเมืองยะไข่ให้จริง ขอให้ปล่อยพวกโปตุเกศที่พม่าจับไปไว้ ให้ลงมาอยู่ที่เมืองเมาะตมะก่อน อุปราชจะได้จัดเปนที่ประชุมพลช่วยพม่าต่อไป ฝ่ายพระเจ้าอังวะจะรู้เท่าโปตุเกศฤๅอย่างไร จึงไม่ยอมทำสัญญากับโปตุเกศ แล้วมาตกลงเปนไมตรีกับไทยดังกล่าวมาแล้ว.

สงครามครั้งที่ ๑๘ คราวพม่าตีเมืองทวาย ปีจอ พ.ศ. ๒๑๖๕

ไทยกับพม่าเลิกสงครามกันมาได้ ๒ ปี สมเด็จพระเอกาทศรถก็สวรรคต เมื่อปีวอก จุลศักราช ๙๘๒ พ.ศ.๒๑๖๓ เสวยราชย์มาได้ ๑๕ ปี สมเด็จพระเอกาทศรถมีเจ้าฟ้าราชโอรส ๒ พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนามเจ้าฟ้าสุทัศน์ พระองค์น้อยทรงพระนามเจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์ ทรงตั้งเจ้าฟ้าสุทัศน์เปนพระมหาอุปราช แต่ทิวงคตเสียก่อนสมเด็จพระราชบิดา เมื่อสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จสวรรคตยังหาได้ทรงตั้งพระมหาอุปราชไม่ เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์เปนสมเด็จพระราชโอรสรองลงมาก็ได้รับรัชทายาทขึ้นครองราชสมบัติ.

ตรงนี้จะต้องวินิจฉัยเรื่องเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในกรุงศรีอยุทธยาตอนต่อแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถเสียก่อน เพราะหนังสือพงษาวดารกล่าวความตรงนี้ผิดกับจดหมายเหตุเปนข้อสำคัญ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถนั้น พระศรีศิลป์บวชอยู่ที่วัดระฆัง[๑] ได้เปนพระราชาคณะที่

---

๑ สันนิฐานว่า ที่เรียกว่าวัดเชิงท่าทุกวันนี้.

พระพิมลธรรม มีวิชาความรู้ผู้คนนับถือมาก ทั้งหมื่นศรีสรรักษ์ก็ถวายตัวเปนบุตรเลี้ยง ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ พระพิมลธรรมคิดขบถ ซ่องสุมกำลังได้มากแล้วลอบสึกออกมาคุมสมัคพรรคพวกเข้าปล้นพระราชวัง จับสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ได้ให้ปลงพระชนม์เสีย แล้วพระพิมลธรรมก็ได้ครองราชสมบัติปรากฏพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ในหนังสือพระราชพงษาวดารกล่าวความต่อมาว่า เวลานั้นพวกยี่ปุ่นเข้ามาค้าขายอยู่ในกรุง ฯ มีความโกรธแค้นว่า พระพิมลธรรมเปนขบถข้าราชการยังพากันถวายราชสมบัติไม่กำจัดเสีย พวกยี่ปุ่นประมาณ ๕๐๐ จึงพากันเข้าไปในพระราชวัง หมายจะทำร้ายสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเมื่อเสด็จออกบอกพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณรที่พระที่นั่งจอมทอง แต่พระสงฆ์วัดประดู่โรงธรรมพาพระองค์หนีรอดไปได้ พอพระมหาอำมาตย์คุมพวกเจ้าน่าที่เข้าไปถึง จึงไล่ฆ่าพวกยี่ปุ่นล้มตายแตกหนีลงเรือแล่นออกทเลไป แต่นั้นพวกยี่ปุ่นก็มิได้มาค้าขายในกรุงศรีอยุทธยาอีก แลว่าครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงตั้งพระมหาอำมาตย์ผู้มีความชอบให้เปนเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ ฯ นี้ที่ต่อมาได้เปนพระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่าพระเจ้าปราสาททองในรัชกาลหลัง ความที่กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารดังแสดงมานี้ เพียงพิจารณาดูก็พอเห็นได้ว่าคงไม่ตรงตามเรื่องที่จริง ข้อต้นที่ควรสังเกตนั้นคือ นาม

ว่าพระศรีศิลป์ เปนพระนามเจ้าอย่างเจ้าต่างกรม มิใช่ชื่อคนสามัญ อีกประการ ๑ ที่ว่าพระพิมลธรรมเปนขบถนั้น ถ้าเปนคนสามัญบวชเรียนได้เปนพระราชาคณะมีพวกพ้องศิษย์หามาก จะคิดเปนขบถนั้นพอจะเปนได้ แต่เมื่อชิงราชสมบัติได้แล้ว ที่คนทั้งบ้านทั้งเมืองจะยอมให้เปนพระราชามหากษัตริย์ปกครองแผ่นดินอยู่ต่อไป ข้อนี้แลไม่เห็นว่าจะเปนได้ ยกข้อสงไสยเหล่านี้พอให้เห็นเปนอุทาหรณ์ ว่าเหตุใดจึงเห็นว่าความที่กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารจะไม่ตรงต่อเหตุการณ์ที่จริง เรื่องราวเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในกรุงศรีอยุทธยาครั้งนั้น มีจดหมายเหตุของชาวต่างประเทศทั้งจดหมายเหตุของพวกฝรั่งแลของพวกยี่ปุ่น ซึ่งหอพระสมุด ฯ ได้มาชั้นหลัง เล่าเรื่องราวไปเปนอย่างอื่น จะจริงเพียงใดแลจะเท็จเพียงใดข้าพเจ้าก็ทราบไม่ได้แน่ แต่จะลองเก็บเนื้อความมาแสดงไว้พอเปนทางวินิจฉัยของท่านทั้งหลาย.

ในจดหมายเหตุของพวกฝรั่งว่า เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์นั้นพระอัธยาไศรยอ่อนแอปราศจากความสามารถ (ทำนองจะเปนเพราะเหตุนี้ สมเด็จพระเอกาทศรถจึงยังไม่ทรงตั้งให้เปนพระมหาอุปราช ตำแหน่งจึงว่างอยู่จนเสด็จสวรรคต) ครั้นเจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์ขึ้นครองราชสมบัติ ข้าราชการก็ไม่ยำเกรง มีแต่คนชังโดยมาก ขณะนั้นเรือยี่ปุ่นเข้ามาค้าขายอยู่ในกรุง ฯ พวกยี่ปุ่นชาวเรือนั้นคล้าย ๆ กับสลัด ครั้นเห็นว่ารัฐบาลไทยอ่อนแอได้ท่วงที ก็เที่ยว

ปล้นสดมราษฎรดังเคยทำมาแต่ก่อน แล้วพากันลอบเข้าไปในพระนคร[1] กรูกันเข้าไปถึงในพระราชวัง จับพระเจ้าแผ่นดิน (คือสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์) ได้ พวกยี่ปุ่นบังคับให้ทรงปฏิญาณสัญญาด้วยลงพระโลหิตเปนสำคัญ ว่าจะไม่ให้ใครไปทำร้ายตอบแทนพวกยี่ปุ่น แลเรียกเอาพระสังฆราชเปนตัวจำนำคุมไปจนปากน้ำด้วย แล้วพวกยี่ปุ่นก็แล่นเรือออกทเลกลับไป (เพราะพวกยี่ปุ่นลบหลู่ได้ดังนี้) ต่อมาไม่ช้าสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ก็ถูกปลงพระชนม์ ครองราชสมบัติอยู่ไม่ถึงปี.

สมเด็จพระเอกาทศรถมีพระเจ้าลูกยาเธอเกิดด้วยพระสนมอีก ๓ พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงตั้งเปนที่พระอินทราชา ทรงผนวชอยู่ (ประมาณได้สัก ๘ พรรษา) พระองค์กลางทรงตั้งเปนที่พระศรีศิลป์ พระองค์น้อยได้เปนที่พระองค์ทอง ข้าราชการพร้อมกันทูลอัญเชิญพระอินทราชาให้ลาผนวชขึ้นผ่านพิภพ เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๑๖๓ ปรากฏพระนามว่า "พระเจ้าทรงธรรม[2]" เมื่อเสวยราชย์นั้นพระชันษาได้ ๒๙ ปี.

---

[1] มีในจดหมายเหตุปูมโหรว่า "ปีวอก จุลศักราช ๙๘๒ (พ.ศ. ๒๑๖๓) เศษ ๘ ยี่ปุ่นเข้าเมือง" ความตรงกัน.

[2] ที่ในภาษาไทยเรียกว่า "พระเจ้าทรงธรรม" บางทีจะมาแต่พระสงฆ์ถวายพระนามเปนภาษาบาฬีว่า "วิมลธรรม" เหมือนพระนามพระเจ้าแผ่นดินในลังกาทวีปแต่โบราณมีหลายองค์ จึงเกิดความเข้าใจกันชั้นหลังว่าเปนพระพิมลธรรมราชาคณะ เจ้าคณะรองคณะเหนือ.

ส่วนเรื่องการสงครามที่มีกับพม่านั้น ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเสวยราชย์ได้ปี ๓ พม่ายกกองทัพลงมาตีเมืองตะนาวศรี แลว่าครั้งนั้นกองทัพกรุง ฯ ยกออกไปช่วยไม่ทัน จึงเสียเมืองตะนาวศรีแก่พม่า แต่เรื่องที่ว่าพม่าตีเมืองตะนาวศรีครั้งนี้ ไม่ปรากฏทั้งในพงษาวดารพม่าแลในจดหมายเหตุของฝรั่ง สอบสวนไปกลับได้หลักฐานเปนอย่างอื่น เช่นต้นว่าได้พบหนังสืออกไชยาชิบดี เจ้าเมืองตะนาวศรีอนุญาตให้ชาวเดนมาก์มาค้าขายในสยามประเทศเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ใช่แต่เท่านั้น ยังมีในจดหมายเหตุของฝรั่งว่าเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมนั้น เรือกำปั่นโปตุเกศเข้ามากรุงศรีอยุทธยา มาพบเรือฮอลันดาที่ในแม่น้ำเจ้าพระยา เข้าจับเรือฮอลันดา ด้วยชาติทั้ง ๒ นั้นเปนข้าศึกกัน สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมมีรับสั่งให้ทหารลงไปบังคับพวกโปตุเกศให้ต้องคืนเรือแก่ฮอลันดา เปนเหตุให้โปตุเกศโกรธเคืองไทย เลิกถอนห้างที่มาตั้งค้าขายอยู่ในกรุงศรีอยุทธยาไปเสีย แล้วให้กองทัพเรือมาจับคอ่าวเมืองมฤทอันเปนเมืองท่าของเมืองตะนาวศรี ก็หาสำเร็จความประสงค์ไม่ โปตุเกศต้องเลิกทัพกลับไป ได้ความดังนี้จึงเห็นว่า เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม พม่าหาได้มาตีเมืองตะนาวศรีไม่ แต่พบความปรากฏในพงษาวดารพม่าว่าเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ไทยได้ยกกองทัพไปตีเมืองทวาย ก็

เมืองทวายสิไทยได้กลับมาแล้ว เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ ดังกล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๗ เหตุใดไทยจึงกลับตีอีก ด้วยเหตุนี้จึงเข้าใจว่าพม่าคงตีเอาเมืองทวายกลับไปเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม แต่ผู้แต่งหนังสือพระราชพงษาวดารกล่าวเป็นเมืองตะนาวศรีไป เพราะที่กองทัพไทยเห็นจะยกไปทางเมืองตะนาวศรี เหมือนอย่างครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ หวังจะรักษาทั้งเมืองตะนาวศรีแลเมืองทวายด้วยกันจึงขึ้นชื่อว่ายกไปเมืองตะนาวศรี คงจะยกไปไม่ทันรักษาเมืองทวาย แล้วให้หากองทัพกลับ ด้วยเห็นไม่เป็นประโยชน์ที่จะไปตีเอาเมืองทวายคืนในครั้งนั้น.

การสงครามไทยรบกับพม่า ตั้งแต่นั้นว่างมาช้านาน ประมาณ ๔๐ ปี จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ ไทยกับพม่าจึงได้เกิดรบกันขึ้นอีก ในระหว่าง ๔๐ ปีนั้นทั้งเมืองไทยแลเมืองพม่ามีเหตุการณ์เกิดขึ้นหลายอย่าง พระเจ้าแผ่นดินก็เปลี่ยนพระองค์เป็นหลายรัชกาลด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย แต่เป็นเรื่องระหว่างว่างสงครามกับพม่าหาเกี่ยวกับหนังสือเรื่องนี้ไม่ ครั้นมาคิดดูว่าจะข้ามไปจับกล่าวขึ้นถึงเรื่องสงครามที่เกิดใหม่ทีเดียว เห็นว่าผู้อ่านไม่ทราบเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในระหว่างนั้น ก็จะไม่เข้าใจเรื่องสงครามได้ชัดเจนดี จึงได้ลองเก็บเนื้อความในเรื่องพงษาวดาร

ทั้ง ๒ ประเทศ ในระหว่างเวลา ๔๐ ปีที่ว่างการสงครามมาเรียบเรียงพอให้ทราบเรื่องต่อไปข้างท้ายตอนนี้.

จะกล่าวถึงเรื่องพงษาวดารไทยก่อน สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมผ่านพิภพเมื่อปีวอก จุลศักราช ๙๘๒ พ.ศ. ๒๑๖๓ เมื่อเสวยราชย์พระชัณษาได้ ๒๙ ปี ในจดหมายเหตุของฝรั่งยุติต้องกับความที่กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมนั้นเปนนักเรียน ทรงรอบรู้วิชาหลายอย่าง ทั้งทรงเคารพในพระพุทธสาสนาแลประพฤติราชธรรมมั่นคง เปนที่รักใคร่นับถือทั่วไปทั้งชาวพระนครแลชาวต่างประเทศ แต่ว่าไม่โปรดที่จะทำศึกสงคราม พอพระราชหฤไทยแต่จะเปนมิตรกับนานาประเทศ จึงได้เปนไมตรีกับประเทศฮอแลนแลอังกฤษต่อมา แลมีจดหมายเหตุยี่ปุ่นปรากฎว่ายังรักษาทางไมตรีกับประเทศยี่ปุ่นต่อมาเหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระเอกาทศรถด้วย ความที่ปรากฎในหนังสือพระราชพงษาวดารว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมสวรรคต พระเจ้าอังวะแต่งราชทูตให้เข้ามาเยี่ยมพระบรมศพ ข้อนี้ก็เปนหลักฐานว่า ถึงประเทศพม่าก็กลับเปนไมตรีกันเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม น่าจะเปนเพราะสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงนิยมแต่จะให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเปนสันติสุขนี้เอง เปนเหตุให้กำลังทแกล้วทหารอ่อนแอลง กรุงกัมพูชาซึ่งเคยขึ้นต่อกรุงศรีอยุทธยามาแต่ก่อนเปนขบถแข็งเมืองขึ้น ก็ปราบปรามลงไม่ได้จนตลอดรัชกาล แลเลยเปน

เหตุให้ประเทศลานนามีเมืองเชียงใหม่เปนต้น ซึ่งขึ้นแก่ไทยมาแต่ก่อนกลับเปนอิศระขึ้นอีกทาง ๑ ด้วย.

สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเสวยราชย์อยู่ ๘ ปี สวรรคตเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๗๑ การรับรัชทายาทเกิดเหตุถึงฆ่าฟันกัน เรื่องราวตอนนี้ฮอลันดาคน ๑ ชื่อวันวลิต เปนนายห้างอยู่ในกรุง ฯ เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ได้เรียบเรียงเปนจดหมายเหตุไว้ข้อความชัดเจนดี ว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเสวยราชย์มาได้ ๗ ปี ถึงปีเถาะ พ.ศ. ๒๑๗๐ ประชวรพระอาการหนักลงเมื่อเดือน ๑๒ ทรงปรารภถึงการที่จะสืบพระราชวงศ์ ด้วยครั้งนั้นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ (อันทรงพระนามว่าพระเชษฐา) ยังทรงพระเยาว์ พระชนมายุเพียง ๑๔ ปี ส่วนพระเจ้าน้องยาเธอพระศรีศิลป์นั้นเปนผู้ใหญ่ แต่ทูลลาออกทรงผนวชอยู่[๑] สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมจะใคร่ให้พระราชโอรสได้รับรัชทายาท แต่เกรงว่าข้าราชการทั้งปวงจะไม่เต็มใจ เพราะเหตุที่ยังทรงพระเยาว์อยู่ จึงทรงปฤกษากับพระยาศรีวรวงศ์ จางวางมหาดเล็ก ผู้เปนพระญาติจะสืบสวนความนิยมของข้าราชการทั้งปวงว่าจะเปนอย่างไร.

ตรงนี้จะกล่าวถึงเรื่องชาติประวัติของพระยาศรีวรวงศ์แทรกลงก่อน ด้วยพระยาศรีวรวงศ์นี้ คือพระเจ้าปราสาททองในรัชกาล

---

๑ พระเจ้าน้องยาเธออีกพระองค์ ๑ ซึ่งเปนพระองค์ทอง เห็นจะสิ้นพระชนม์เสียแล้ว ตอนนี้ไม่ได้กล่าวถึงทีเดียว.

หลัง ผู้อ่านจะได้ทราบเรื่องของพระเจ้าปราสาททองมาแต่ต้น วันวลิตฮอลันดาว่า พระยาศรีวรวงศ์นั้นนามเดิมคนทั้งหลายเรียกกันว่า "พระองค์ไล" เกิดในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร เมื่อราวปีชวด จุลศักราช ๙๖๒ พ.ศ. ๒๑๔๓ เปนบุตรพระยาศรีธรรมาธิราช ๆ นั้นเปนพี่ของพระชนนีสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงชุบเลี้ยงพระองค์ไลให้เปนมหาดเล็ก รับราชการอยู่ใกล้ชิดพระองค์แต่ยังเด็กพออายุได้ ๑๔ ปีก็ทรงตั้งเปนหุ้มแพร อายุ ๑๗ ปีก็ได้เลื่อนเปนจมื่นศรีสรรักษ์ หัวหมื่นมหาดเล็ก[๑] จมื่นศรี ๆ นั้นเปนคนฉลาดเฉลียวแลใจคอกล้าหาญ แต่ชอบไปข้างทางนักเลง มักวิวาทบาดเทลาะกับผู้อื่นเนือง ๆ ครั้ง ๑ ไปดูแรกนาขวัญ เกิดวิวาทกับพวกพระยาแรกนา แล้วเลยไล่พันเอาพระยาแรกนาต้องหนีเข้ามา สมเด็จพระเอกาทศรถทรงพระพิโรธดำรัสสั่งให้ข้าหลวงไปเอาตัว แต่จมื่นศรี ๆ ซ่อนอยู่เสียในวัดไม่ได้ตัวมาถวาย สมเด็จพระเอกาทศรถรับสั่งให้เอาพระยาศรีธรรมาธิราชผู้เปนบิดา มาขังเปนตัวจำนำ จมื่นศรี ๆ จึงเข้ามาสารภาพ รับสั่งให้จำไว้ได้ ๕ เดือน "เจ้าขรัวมณีจันทร" ซึ่งเปนพระชายาของสมเด็จพระนเรศวรทูลขอโทษ จึงโปรดให้พ้นโทษออกรับราชการตามเดิม

---

๑ จะเห็นได้ตรงนี้ว่าจมื่นศรีสรรักษ์ที่ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่าถวายตัวเปนบุตรเลี้ยงพระพิมลธรรมนั้น มิใช่คนอื่น.

แล้วทรงชุบเลี้ยงเปนหัวหมื่นมหาดเล็กต่อมาจนตลอดรัชกาล ครั้นสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเสด็จผ่านพิภพ จึงทรงเลื่อนหมื่นศรี ฯ ขึ้นเปนพระยาศรีวรวงศ์ตำแหน่งจางวางมหาดเล็ก เรื่องชาติประวัติของพระเจ้าปราสาททองที่กล่าวมานี้ สำคัญที่เปนของได้เรียบเรียงลงไว้ในจดหมายเหตุตั้งแต่ในเวลาเมื่อพระเจ้าปราสาททองยังมีพระชนม์อยู่ คงจะมีความจริงเปนเค้ามูลอยู่โดยมาก แลยังมีเรื่องประวัติที่เล่าสืบกันมาในสยามประเทศนี้อีกอย่าง ๑ ว่าครั้ง ๑ สมเด็จพระเอกาทศรถ (เมื่อยังเปนพระมหาอุปราช) เสด็จทรงเรือลงมาประพาศทางแม่น้ำข้างใต้พระนคร เรือมาถูกพายุผ่นล่มลง ต้องเสด็จขึ้นอาไศรยพักอยู่บ้านราษฎรที่เกาะบางปอิน เปนเหตุให้ได้หญิงชาวบ้านนั้นเปนหม่อมห้ามคน ๑ แต่หาได้ทรงรับขึ้นไปเลี้ยงดูที่ในพระนครไม่ นางนั้นมีบุตรชายเกิดขึ้น สมเด็จพระเอกาทศรถจึงทรงรับกุมารนั้นไปเลี้ยงดู แต่ไม่ได้ทรงรับโดยเปิดเผยว่าเปนราชบุตร กุมารนั้นมีบุญญาธิการต่อมาได้ครองราชสมบัติ ทรงพระนามพระเจ้าปราสาททอง จึงทรงสร้างวัดชุมพลนิกายาราม ตรงที่บ้านเดิมของพระชนนี แลสร้างวังเปนที่เสด็จประพาศที่เกาะบางปอินแต่นั้นมา[๑] เรื่องราว ๒ เรื่องที่กล่าวมานี้ ดูปลาดที่ราวกับจะต่อเข้าเปนเรื่องเดียวกันได้ แต่น่าสงไสยว่า

---

๑ เรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ มีพิมพ์อยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษารัชกาลที่ ๕ เล่ม ๑ ปีชวด จุลศักราช ๑๒๓๖.

เรื่องที่ ๒ จะเกิดพูดกันขึ้นต่อในรัชกาลหลัง ๆ เพราะถ้าพูดกันอยู่แต่ในครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมแล้ว ก็น่าจะรู้ถึงวันวลิต ถ้าวันวลิตรู้ที่ไหนจะไม่เขียนลงในจดหมายเหตุด้วย.

จะกลับกล่าวถึงเรื่องพงษาวดารไทยตามที่วันวลิตเล่าต่อไป เมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมจะใคร่ทรงทราบว่าความนิยมของข้าราชการในเรื่องผู้รับรัชทายาทจะเปนอย่างไร จึงโปรดให้พระยาศรีวรวงศ์เชิญกระแสรับสั่งออกมาปฤกษาในที่ประชุมข้าราชการว่า เดี๋ยวนี้พระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรพระอาการก็มากอยู่ ทรงพระปริวิตกถึงการซึ่งจะปกครองแผ่นดินต่อไปภายน่า จะใคร่ทรงทราบว่าข้าราชการทั้งปวงจะเห็นควรทรงปฏิบัติอย่างไรบ้านเมืองจึงจะเรียบร้อยเปนปรกติได้ ข้าราชการแสดงความเห็นต่างกันเปน ๒ ฝ่าย ฝ่าย ๑ เห็นว่าควรจะโปรดให้พระราชโอรสพระองค์ใหญ่รับราชสมบัติสืบสันตติวงศ์ต่อไป อีกฝ่าย ๑ มีเจ้าพระยามหาเสนาบดีที่สมุหกลาโหม พระยาท้ายน้ำ พระยาธรรมไตรโลก กับขุนนางแขกคือพระศรีเนาวรัตน์แลพระจุฬา เหล่านี้เปนต้น มีความเห็นว่าพระราชโอรสยังทรงพระเยาว์นัก จะว่าราชการบ้านเมืองยังไม่ได้ ควรโปรดให้พระศรีศิลป์ราชอนุชาครองราชสมบัติก่อน แต่ข้าราชการทั้ง ๒ ฝ่ายพร้อมกันให้นำความกราบทูลว่า แล้วแต่จะทรงพระราชดำริห์เห็นว่าพระราชวงศ์พระองค์ใดจะสมควรปกครองแผ่นดินได้ ถ้าทรงมอบเวนราชสมบัติแก่พระองค์ใด ข้าราชการ

ทั้งปวงก็เต็มใจที่จะรับราชการสนองพระเดชพระคุณตามพระราชประสงค์มิได้มีความรังเกียจ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงทราบว่าข้าราชการทั้งปวงไม่นิยมในพระราชโอรสพร้อมกัน จึงดำรัสสั่งเปนความลับ ให้พระยาศรีวรวงศ์เปนผู้อุปการะพระราชโอรส แลให้คิดอ่านหากำลังวังชาไว้ให้พอป้องกัน อย่าให้เกิดภัยอันตรายได้ พระยาศรีวรวงศ์จึงเกลี้ยกล่อมได้สมัคพรรคพวกผู้ซึ่งเต็มใจจะเข้ากับพระราชโอรสเปนอันมาก แม้พระยาเสนาภิมุขยี่ปุ่นชื่อยะมะดา ก็พาพวกทหารอาสายี่ปุ่นมีจำนวน ๖๐๐ มาเข้ากับพระยาศรีวรวงศ์ทั้งกรม.[๑]

ครั้นถึงเดือนอ้าย แรม ๗ ค่ำ ปีมโรง จุลศักราช ๙๙๐ พ.ศ. ๒๑๗๑ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมสวรรคต พระชันษาได้ ๓๘ ปี ครองราชสมบัติได้ ๘ ปี พระยาศรีวรวงศ์จึงให้ประชุมข้าราชการทั้งปวงที่ในท้องพระโรงแล้ว แจ้งความให้ทราบว่าสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้ทรงมอบราชสมบัติพระราชทานแก่พระเชษฐาผู้เปนพระราชโอรสพระองค์ใหญ่แล้ว จึงเชิญพระเชษฐาเสด็จออกให้ข้าราชการทั้งปวงถวายบังคมแลถือน้ำกระทำสัตย์ถวาย ในเวลาที่ทำพิธีถือน้ำนั้นพระยาศรีวรวงศ์สั่งให้จับเจ้าพระยามหาเสนาแลข้าราชการ

---

๑ จะเห็นได้ตรงนี้ว่า ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมยังเลี้ยงยี่ปุ่นมาตลอดรัชกาล หาได้ขับไล่เสียอย่างว่าในหนังสือพระราชพงษาวดารไม่ จดหมายเหตุได้มาจากเมืองยี่ปุ่นความก็ตรงกัน.

ที่ไม่เห็นชอบด้วยแต่ก่อน เอาตัวไปประหารชีวิตรเสียที่ท่าช้าง แล้วให้ริบเอาทรัพย์สมบัติมาแจกจ่ายแก่ผู้มีความชอบในพวกที่มาเข้าด้วย ครั้นปราบปรามพวกขุนนางแล้ว สมเด็จพระเชษฐาธิราชจึงทรงตั้งพระยาศรีวรวงศ์เปนเจ้าพระยามหาเสนา เสนาบดีที่สมุหพระกลาโหม แทนเจ้าพระยามหาเสนาบดีที่ถูกประหารชีวิตรนั้น.

ต่อมาเจ้าพระยากลาโหมให้พระยาเสนาภิมุขไปลวงพระศรีศิลป์ ผู้เปนพระบิตุลาให้คุมกำลังเข้ามาปล้นพระราชวัง รับว่าพวกยี่ปุ่นจะเข้าด้วย พระศรีศิลป์ไม่รู้เท่าจึงลาผนวชยกพลเข้ามาตามนัด เจ้าพระยากลาโหมจับได้ จะให้ประหารชีวิตรเสีย สมเด็จพระเชษฐาธิราชทรงขอชีวิตรไว้ ให้คุมเอาไปใส่กรุไว้ที่เมืองเพ็ชรบุรี มีหลวงมงคลคน ๑ เปนญาติกับพระศรีศิลป์ ลอบมาพาพระศรีศิลป์หนีไปได้ จึงไปซ่องสุมผู้คนจะคิดเปนขบถอีก[๑] เรื่องต่อนี้ไปความที่วันวลิตกล่าวกับหนังสือพระราชพงษาวดารเนื้อเรื่องยุติต้องกันว่า สมเด็จพระเชษฐาธิราชให้กองทัพยกออกไปจับพระศรีศิลป์มาได้ ให้สำเร็จโทษเสีย ครั้นสมเด็จพระเชษฐาธิราชเสวยราชย์มาได้ ขวบปี มีเหตุเกิดขึ้นด้วยเจ้าพระยากลาโหมทำการปลงศพมารดา ทำเปนการใหญ่โตหลายวัน ข้าราชการพากันไป

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระศรีศิลป์เปนพระอนุชาของสมเด็จพระเชษฐาธิราช แค้นพระไทยว่าไม่ได้ราชสมบัติ จึงหนีไปตั้งซ่องสุมผู้คนที่เมืองเพ็ชรบุรี เปนขบถขึ้น.

ช่วยทั่วหน้า ถึงไปนอนค้างอยู่ด้วยก็มีมาก สมเด็จพระเชษฐาธิราชเสด็จออกว่าราชการ ไม่มีข้าราชการเข้าเฝ้าตามตำแหน่งก็กริ้ว ตรัสบริภาษคาดโทษว่าจะลงพระราชอาญาบรรดาข้าราชการที่ละน่าที่ไปประจบประแจงเจ้าพระยากลาโหม ความรู้ไปถึงพวกข้าราชการก็พากันเข้าไปปรับทุกข์แก่เจ้าพระยากลาโหม ๆ จึงว่าถ้าจะลงพระราชอาญาตัวเราแทนท่านทั้งหลายแต่คนเดียวเราก็เต็มใจ เพราะตัวเราเปนต้นเหตุให้ท่านทั้งหลายมีความผิด แต่นี่จะลงพระราชอาญาท่านทั้งหลายให้หมดทุกคน เราก็มิรู้ที่จะทำอย่างไรได้ พวกขุนนางจึงว่าถ้ากระนั้นก็ขอพึ่งบารมีช่วยป้องกันด้วย ว่าแล้วต่างคนก็อยู่ช่วยงานเจ้าพระยากลาโหมหาเข้ามาเฝ้าไม่ สมเด็จพระเชษฐาธิราชเห็นข้าราชการกลับพากันขัดรับสั่งไม่เข้ามาเฝ้าก็ตกพระไทย ตรัสปฤกษาพวกข้าหลวงเดิมต่างก็พากันทูลว่า เจ้าพระยากลาโหมเห็นจะคิดขบถเปนมั่นคง สมเด็จพระเชษฐาธิราชก็ทรงเชื่อถือ มีรับสั่งให้ชาวป้อมล้อมวังขึ้นรักษาน่าที่ แลเตรียมทหารรักษาพระองค์ไว้ แล้วให้ข้าหลวงเชิญพระกระแสรับสั่งไปหาตัวเจ้าพระยากลาโหมให้เข้ามาเฝ้า ข้าราชการที่เปนพรรคพวกเจ้าพระยากลาโหมอยู่ในพระราชวังลอบบอกความออกไปให้ทราบ เจ้าพระยากลาโหมก็ประกาศแก่คนทั้งปวงว่า เราได้ทำราชการมาโดยสุจริต เดี๋ยวนี้พระเจ้าแผ่นดินพาลเอาผิดว่าคิดขบถ ไภยมาถึงตัวก็จำต้องเปนขบถตามรับสั่ง

ข้าราชการทั้งปวงก็พากันยอมเข้าด้วย จึงคุมกำลังเข้ามาปล้นพระราชวังจับสมเด็จพระเชษฐาธิราชได้ ให้เอาไปปลงพระชนม์เสีย เมื่อในเดือน ๗ ปีมเมีย พ.ศ. ๒๑๗๓ สมเด็จพระเชษฐาธิราชครองราชสมบัติอยู่ได้ปี ๑ กับ ๗ เดือน เจ้าพระยากลาโหมจึงยกพระอาทิตยวงศ์ราชอนุชาของสมเด็จพระเชษฐาธิราช พระชัณษาได้ ๑๐ ขวบขึ้นเปนพระเจ้าแผ่นดิน ส่วนเจ้าพระยากลาโหมเปนผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน.

ตามเรื่องราวที่วันวลิตเล่ามีแปลกตอนนี้เรื่อง ๑ ว่า เมื่อเจ้าพระยากลาโหมได้เปนผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแล้วไม่ไว้ใจพวกยี่ปุ่น จึงอุบายยกย่องความชอบพระยาเสนาภิมุข ตั้งให้เปนเจ้าพระยานครศรีธรรมราช แล้วอ้างเอาเหตุที่พวกฮอลันดาจะเอิบเอือมเอาเมืองนครศรีธรรมราช ให้พระยาเสนาภิมุขคุมพวกอาสายี่ปุ่นลงไปรักษาเมืองนครศรีธรรมราชหมดทั้งกรม แต่นั้นทหารยี่ปุ่นก็มิได้มีในกรุงศรีอยุทธยา ต่อมาพวกทหารยี่ปุ่นที่ลงไปอยู่เมืองนครศรีธรรมราชล้มตายร่อยหรอไปทุกที ครั้นเจ้าพระยานคร ฯ ยะมะดาถึงอสัญกรรม ยี่ปุ่นที่เหลืออยู่ก็พากันไปจากเมืองนครศรีธรรมราช กลับไปบ้านเมืองบ้าง ไปอยู่กรุงกัมพูชาบ้าง ข้อที่ว่าไม่มีเรือยี่ปุ่นเข้ามาค้าขายในกรุงศรีอยุทธยาอีกนั้น ที่จริงเปนเพราะเหตุอื่น คือรัฐบาลยี่ปุ่นเกิดไม่พอใจจะให้พวกพลเมืองไปต่างประเทศ เพราะไปเข้ารีดพาสาสนาคฤศตังเข้าไปถือ ทำ

วุ่นวายขึ้นในบ้านเมือง จึงให้ประกาศห้ามมิให้ต่อเรือใบขนาดใหญ่ อันจะแล่นมาถึงเมืองไกลได้ ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีเรือยี่ปุ่นมาค้าขาย แต่พวกยี่ปุ่นที่เข้ามาอยู่อย่างเปนพลเรือน เช่นพวกที่ถูกขับไล่มา เพราะเข้ารีดถือสาสนาคฤศตังเปนต้นนั้น ยังมีอยู่ในกรุง ฯ ต่อมาจนในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ก็ยังไม่หมดยี่ปุ่น.

จะว่าด้วยเรื่องพงษาวดารอีกต่อไป เมื่อเจ้าพระยากลาโหมยกพระอาทิตยวงศ์ขึ้นเปนพระเจ้าแผ่นดินนั้น พระชัณษาเพียง ๑๐ ขวบ ทำนองจะไม่ได้จัดวางระเบียบการศึกษาสำหรับพระเจ้าแผ่นดินที่ยังทรงพระเยาว์ให้สมควรแก่เหตุการณ์ สมเด็จพระอาทิตยวงศ์ก็เอาแต่เที่ยวเล่นหัวตามอำเภอพระหฤไทยที่เปนทารก ไม่นำพารักษาพระเกียรติยศ ครั้นสมเด็จพระอาทิตยวงศ์เสวยราชย์มาได้เดือนเศษ ข้าราชการจึงพากันเข้าไปร้องต่อเจ้าพระยากลาโหมว่า ทุกวันนี้เจ้าพระยากลาโหมก็ปกครองแผ่นดินเหมือนเปนพระเจ้าแผ่นดินแล้ว แต่ยังมีพระเจ้าแผ่นดินเสวยราชย์อยู่อีกพระองค์ ๑ บ้านเมืองมีเปน ๒ เจ้า ๒ นาย นานไปเกรงจะเกิดเหตุให้เปนอันตรายแก่บ้านเมือง ขอให้เจ้าพระยากลาโหมขึ้นครองราชสมบัติเปนพระเจ้าแผ่นดินแต่พระองค์เดียวให้ต้องตามราชประเพณี เจ้าพระยากลาโหมก็รับอัญเชิญ จึงให้ปลงสมเด็จพระอาทิตยวงศ์เสียจากราชสมบัติ แล้วทำพระราชพิธีราชาภิเศกขึ้นเปนพระเจ้าแผ่นดิน

เมื่อปีมเมีย จุลศักราช ๙๙๒ พ.ศ. ๒๑๗๓ ปรากฏพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เมื่อได้เสวยราชย์นั้นพระชัณษาได้ ๓๐ เศษ.

ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททองเมืองตานีเปนขบถ คบคิดกับพวกอุยองตะนัก คือแขกที่ปลายแหลมมลายู มาตีได้เมืองสงขลา เมืองพัทลุง ต้องรบพุ่งปราบปรามอยู่หลายปี จึงได้คืนมา แล้วปราบปรามเมืองเขมรต่อมาจนได้กรุงกัมพูชามาขึ้นไทยดังแต่ก่อน (ด้วยเหตุนั้นสมเด็จพระเจ้าปราสาททองจึงให้ถ่ายแบบนครธมในกรุงกัมพูชามาสร้างพระนครหลวงขึ้น ที่ในบริเวณวังที่ประทับในทางเสด็จพระพุทธบาท เปนการเฉลิมพระเกียรติยศที่ได้กรุงกัมพูชาคืนมาครั้งนั้น) สมเด็จพระเจ้าปราสาททองครองราชสมบัติอยู่ ๒๕ ปี เมื่อประชวรหนักทรงมอบราชสมบัติประทานเจ้าฟ้าไชยสมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ แล้วเสด็จสวรรคตเมื่อปีมแม จุลศักราช ๑๐๑๗ พ.ศ. ๒๑๙๘.

สมเด็จเจ้าฟ้าไชยครองราชสมบัติอยู่ได้ปี ๑ พระศรีสุธรรมราชาพระเจ้าอาว์กับพระนารายน์ราชกุมารพระอนุชาช่วยกันจับปลงพระชนม์เสีย พระศรีสุธรรมราชาขึ้นครองราชสมบัติอยู่ได้ ๓ เดือน เกิดวิวาทกับพระนารายน์ซึ่งเปนพระมหาอุปราชรบกันขึ้นกลางเมือง พระนารายน์ชนะจับสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาได้ให้ปลงพระชนม์เสีย แล้วเสด็จขึ้นผ่านพิภพเมื่อปีวอก จุลศักราช ๑๐๑๘ พ.ศ. ๒๑๙๙

ทรงพระนามสมเด็จพระนารายน์ เสวยราชย์ต่อมา ๓๒ ปี จึงสิ้นรัชกาล.

ทีนี้จะกล่าวถึงเรื่องพงษาวดารพม่าในระยะเวลา ๔๐ ปี อันตรงกับพงษาวดารไทยที่กล่าวมานั้น.

พระเจ้าอังวะมหาธรรมราชา ซึ่งได้ทำทางไมตรีกับสมเด็จพระเอกาทศรถ ตามที่กล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๗ นั้น เสวยราชย์อยู่ที่เมืองหงษาวดีต่อมาจนถึงปีขาล พ.ศ. ๒๑๖๙ โหรทูลพยากรณ์ว่าพระเคราะห์ร้ายนัก ขอให้เสด็จแปรสถานไปประทับอยู่ที่อื่นเสียให้สิ้นพระเคราะห์ พระเจ้าอังวะจึงให้ข้ามฟากแม่น้ำไปตั้งพลับพลาข้างนอกเมืองหงษาวดี แล้วเสด็จออกไปอยู่ที่พลับพลานั้นได้ ๒ ปี ครั้นถึงปีมโรง พ.ศ. ๒๑๗๑ (ในปีที่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมสวรรคตนั้น) มีคนร้ายลอบปลงพระชนม์พระเจ้าอังวะมหาธรรมราชาเสีย มังเรทิปราชบุตรขึ้นครองราชสมบัติ ในหนังสือพงษาวดารพม่าว่า มังเรทิปนั้นเองเปนผู้คิดร้ายกระทำปิตุฆาฏ เพราะเปนชู้กับนักสนม ครั้นพระเจ้าอังวะทรงทราบ มังเรทิปเกรงจะต้องรับพระราชอาญา จึงให้ลอบปลงพระชนม์พระเจ้าอังวะเสีย พระเจ้าอังวะมหาธรรมราชามีน้องยาเธอ ๒ องค์ ตั้งเปนพระเจ้าสุทโธธรรมราชาครองเมืองแปรองค์ ๑ เปนมังรากยอชวาครองเมืองอังวะองค์ ๑ ขณะเมื่อพระเจ้าอังวะสิ้นพระชนม์ น้องยาเธอทั้ง ๒ องค์นั้นคุมกองทัพไปทำสงครามอยู่ทางเมืองไทย

ใหญ่ ครั้นได้ข่าวว่าพระเจ้าอังวะสิ้นพระชนม์ มังรากยอชวาไม่ทราบว่าถูกคนร้ายปลงพระชนม์ก็รีบกลับมาโดยปรกติ มังเรทิปให้ไปคอยดักจับได้ แต่พระเจ้าสุทโธธรรมราชานั้นพรรคพวกที่ในเมืองหงษาวดีลอบบอกความไปให้ทราบเหตุการณ์ถ้วนถี่ จึงยกกองทัพตรงลงมาเมืองหงษาวดี จับมังเรทิปได้ ให้ประหารชีวิตรเสีย พระเจ้าสุทโธธรรมราชาขึ้นครองราชสมบัติเมื่อปีมเสง พ.ศ. ๒๑๗๑ (ตรงกับในแผ่นดินสมเด็จพระเชษฐาธิราช) แต่ยังไม่ทำพิธีราชาภิเศก ให้ตระเตรียมกองทัพว่าจะยกมาตีเมืองเชียงใหม่ให้เปนเกียรติยศก่อน ด้วยเมื่อพระเจ้าสุทโธธรรมราชามาปราบปรามหัวเมืองไทยใหญ่ครั้งแผ่นดินพระเจ้าอังวะมหาธรรมราชานั้น ตีได้บ้านเมืองลงมาโดยลำดับจนถึงเมืองเชียงแสนแล้ว ต้องเลิกทัพกลับไปเสียเมื่อพระเจ้าอังวะมหาธรรมราชาสิ้นพระชนม์ พระเจ้าสุทโธธรรมราชาทราบอยู่ว่ากรุงศรีอยุทธยาไม่ได้เกี่ยวข้องป้องกันเมืองเชียงใหม่อย่างไรแล้ว เห็นได้ทีจึงยกกองทัพมาเมื่อปีมเมีย พ.ศ. ๒๑๗๒ (ในปีที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองเสวยราชย์) พระยาเชียงใหม่ต่อสู้ไม่ไหว ก็เสียเมืองเชียงใหม่แก่พม่า แต่เมืองอื่นในเขตรลานนา มีเมืองฝางเปนต้นยังไม่ยอมอ่อนน้อม พระเจ้าสุทโธธรรมราชาต้องเที่ยวปราบปรามอยู่ ๓ ปี จนปีวอก พ.ศ. ๒๑๗๕ จึงได้หัวเมืองทั่วทั้งเขตรลานนา แล้วกลับไปทำพิธีราชาภิเศกที่เมืองหงษาวดี แต่เห็นว่าเมืองหงษาวดีชุด

โซมมากนัก จะทำนุบำรุงให้รุ่งเรืองดังแต่ก่อนไม่ได้ พระเจ้าสุทโธธรรมราชาจึงย้ายราชธานีกลับขึ้นไปตั้งที่เมืองอังวะ ไปทำพิธีราชาภิเศกอีกครั้ง ๑ แล้วตั้งให้มังรากยอชวาราชอนุชาเปนพระมหาอุปราชา แต่นั้นพระเจ้าสุทโธธรรมราชาก็เลิกทำสงครามบำเพ็ญแต่การกุศลมีสร้างพระเจดีย์เปนต้น เสวยราชย์อยู่ได้ ๑๙ ปี สิ้นพระชนม์เมื่อปีระกา จุลศักราช ๑๐๑๐ พ.ศ. ๒๑๙๑ (ตรงในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง) มังรากยอชวาน้องยาเธอที่เปนพระมหาอุปราชาสิ้นพระชนม์ก่อนพระเจ้าอังวะ ราชสมบัติจึงได้แก่มังเรนันทมิตรราชบุตร ราชาภิเศกทรงพระนามว่า พระเจ้าศิรินันท สุธรรมราชาธิบดี เสวยราชย์ต่อมาจนแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ ดังจะปรากฎต่อไปในตอนน่า.

สงครามครั้งที่ ๑๙ คราวไทยตีเมืองเชียงใหม่
ปีขาล พ.ศ. ๒๒๐๕

พม่าตีเมืองเชียงใหม่ได้เมื่อครั้งพระเจ้าสุทโธธรรมราชา ดังกล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๘ เมืองเชียงใหม่จึงขึ้นแก่พม่ามาแต่นั้น แต่พระเจ้าอังวะตั้งให้เชื้อวงศ์เจ้านายเมืองเชียงใหม่ครองเมืองเปนอย่างประเทศราชขึ้นแก่พม่าสืบกันมา ครั้นเมื่อพวกเม่งจูซึ่งได้เปนใหญ่ในแผ่นดินจีนปราบปรามพวกจีนที่ยังไม่อ่อนน้อม เจ้าเมืองจีนหนีพวกเม่งจูมาจากเมืองฮุนหนำ มาอาไศรยเมืองพม่า พระเจ้าอังวะรับทำนุบำรุงไว้ พวกฮ่อ (คือพวกเม่งจู) จึงยกกองทัพตามมาตีเมืองพม่า เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๒๐๓.

ขณะเมื่อพวกฮ่อเตรียมกองทัพจะยกมาตีเมืองพม่านั้น มีข่าวมาถึงเมืองเชียงใหม่ว่า ฮ่อจะยกลงมาตีเมืองเชียงใหม่ด้วยอีกทางหนึ่ง พระแสนเมืองซึ่งเปนพระยาเชียงใหม่มีใบบอกไปทูลพระเจ้าอังวะ ขอกองทัพพม่ามาช่วยรักษาเมือง พระเจ้าอังวะศิรินันทสุธรรมราชาให้กองทัพมาช่วยเมืองเชียงใหม่เมื่อเดือน ๙ ปีชวด พ.ศ. ๒๒๐๓ ครั้นฮ่อยกไปตีเมืองพม่า พระเจ้าอังวะเห็นว่าเปนศึกใหญ่หลวง เกรงกำลังที่กะเกณฑ์ได้ในเมืองพม่า

จะไม่พอต่อสู้ข้าศึก จึงให้เรียกกองทัพพม่าที่ให้มาเมืองเชียงใหม่กลับไปช่วยรักษาพระนคร ฝ่ายกองทัพฮ่อยกล่วงแดนพม่าตีหัวเมืองใหญ่น้อยได้โดยลำดับมาจนถึงเมืองอังวะ เข้าปล้นเมืองหลายครั้ง พม่าต่อสู้รักษาเมืองแขงแรง กองทัพฮ่อก็ตั้งล้อมเมืองอังวะไว้

ฝ่ายพระยาเชียงใหม่ตั้งแต่พระเจ้าอังวะเรียกกองทัพกลับไปคอยฟังข่าวได้ความว่ากองทัพฮ่อเข้าไปล้อมเมืองอังวะไว้ได้แล้วก็ยิ่งหวั่นหวาด คาดว่าเมืองอังวะคงจะเสียแก่ฮ่อ จะหมายเอาพม่าเปนที่พึ่งต่อไปไม่ได้ จึงแต่งให้แสนสุรินทรไมตรีเปนทูตเชิญศุภอักษรกับเครื่องราชบรรณาการลงมายังกรุงศรีอยุทธยา ขออ่อนน้อมยอมเปนข้าขอบขัณฑสีมา แลขอพระราชทานกองทัพขึ้นไปช่วยต่อสู้พวกฮ่อรักษาเมืองเชียงใหม่ไว้ด้วย ขณะนั้นสมเด็จพระนารายน์เสวยราชย์มาได้ ๔ ปี ทรงพระราชดำริห์เห็นเปนโอกาศที่จะได้เมืองเชียงใหม่กลับมาเปนของไทยดังแต่ก่อน จึงมีรับสั่งให้จัดกองทัพ ให้พระยารามเดโชถือพล ๓,๐๐๐ เปนกองน่า พระยาสีหราชเดโชไชยถือพล ๔,๐๐๐ เปนกองหลวง แลเกณฑ์กองมอญเข้าสมทบ ให้สมิงพระรามคุมกอง ๑ สมิงพระตะบะคุมกอง ๑ ยกล่วงน่าไปจากกรุง ฯ เมื่อเดือน ๑๒ ปีชวด ให้แสนสุรินทรไมตรีนำกองทัพขึ้นไป ครั้นถึงเดือนอ้ายสมเด็จพระนารายน์ก็เสด็จยก

กองทัพหลวงขึ้นไปประทับอยู่ณเมืองพิศณุโลก เพื่อจะได้ทรงทราบเหตุการณ์กองทัพให้ทันท่วงที.

ขณะเมื่อพระยาเชียงใหม่ให้ลงมาขอกองทัพไทยนั้น ฝ่ายเมืองพม่าฮ่อตั้งล้อมเมืองอังวะอยู่จนเสบียงอาหารในกองทัพเขาขาง เห็นว่าจะทำการต่อไปไม่สำเร็จ ฮ่อก็เลิกกองทัพกลับไป ข่าวทราบมาถึงพระยาเชียงใหม่ว่าพม่ามีไชยชนะฮ่อก็ตกใจกลัวพม่าเปนกำลัง ทราบว่าแสนสุรินทรไมตรีนำกองทัพไทยขึ้นไปถึงกลางทาง จึงให้คนเร็วลอบลงมาบอกแสนสุรินทรไมตรีให้หลบหนีไปเสีย พระยาสีหราชเดโชไชยยกกองทัพขึ้นไปทางเมืองกำแพงเพ็ชรยังไม่ทันถึงเมืองเถิน เห็นพวกทูตเชียงใหม่ที่นำทัพหลบหนีไปเปนการผิดสังเกตจึงหยุดกองทัพอยู่ แล้วบอกความมากราบทูล ขณะนั้นสมเด็จพระนารายน์เสด็จประทับอยู่ที่เมืองพิศณุโลก ได้ทรงทราบว่าพระยาเชียงใหม่กลับใจไม่สามิภักดิ์โดยสุจริตก็ทรงขัดเคือง จึงดำรัสสั่งให้เจ้าพระยากลาโหมถืออาญาสิทธิ์คุมกองทัพยกหนุนขึ้นไปอีก ๕ กอง รวมจำนวนพล ๑๐,๐๐๐ ให้ไปตีเมืองเชียงใหม่ กองทัพไทยยกขึ้นไปคราวนั้นพวกหัวเมืองขึ้นเชียงใหม่ไม่รู้ตัว ไปถึงเมืองไหนก็หามีผู้ต่อสู้ไม่ จึงได้เมืองดั้ง[๑] เมืองลองเมืองเถิน เมืองนครลำปาง กับทั้งเมืองกะเหรี่ยงลว้าที่ขึ้นเมืองเชียงใหม่อีกหลายเมือง คือเมืองอินทคีรี เมืองรามตี แลเมืองด่าน

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดาร เรียกว่าเมืองตัง ข้าพเจ้าเห็นว่าจะเปนเมืองดั้ง.

อุมลุกเปนต้น แต่กำลังที่ยกไปยังน้อยนัก จึงหาได้เมือง เชียงใหม่ไม่ ครั้นสมเด็จพระนารายน์เสด็จคืนมาพระนครแล้ว จึงให้หากองทัพกลับมาเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๒๐๔.

ในปีฉลู พ.ศ. ๒๒๐๔ นั้น ที่เมืองอังวะเกิดเหตุขึ้น ด้วยเมื่อกองทัพฮ่อมาล้อมเมืองอังวะอยู่นั้น พวกนักสนมของพระเจ้าอังวะเห็นว่าสิ่งของเครื่องบริโภคข้างในเมืองอัตคัด ก็ซึ่งซื้อหาสิ่งของเครื่องบริโภคต่าง ๆ เอาไปกักไว้ขายขึ้นราคาหากำไร พวกพลเมืองที่ถูกเกณฑ์ไปรักษาเมืองอังวะก็พากันโกรธแค้นพระเจ้าอังวะว่าเกณฑ์มาให้ลำบากแล้วยังซ้ำให้นักสนมเบียดเบียนอีกเล่า แต่เวลาศึกติดเมืองก็นิ่งอยู่ ครั้นฮ่อเลิกทัพกลับไปแล้วจึงมั่วสุมกันคิดขบถ ยกพระเจ้าแปรซึ่งเปนราชอนุชาของพระเจ้าอังวะขึ้นเปนหัวน่าแล้วเข้าปล้นพระราชวังจับพระเจ้าอังวะได้ ให้ปลงพระชนม์เสีย พระเจ้าแปรก็ขึ้นครองราชสมบัติ ราชาภิเศกทรงพระนามว่าพระเจ้ามหาสีหสุรสุธรรมราชา เปนใหญ่ในเมืองพม่าต่อมา ข่าวที่เกิดวุ่นวายในเมืองพม่านั้นทราบเข้ามาถึงกรุงศรีอยุทธยาเมื่อปีขาลพ.ศ. ๒๒๐๕ สมเด็จพระนารายน์ทรงพระราชดำริห์ว่า เปนโอกาศควรจะตีเมืองเชียงใหม่ให้จงได้ จึงมีรับสั่งให้เกณฑ์กองทัพมีจำนวนพล ๔๐,๐๐๐ จะให้ยกไปตีเมืองเชียงใหม่ในปีขาลนั้น.

ในเวลาเตรียมทัพนั้น ทรงปรารภหาผู้ซึ่งจะเปนแม่ทัพใหญ่ให้ได้ดังพระราชหฤทัย ด้วยแม่ทัพนายกองที่ไปคราวก่อน

มีเจ้าพระยามหาเสนาบดีที่สมุหกลาโหมเปนต้น ทำการไม่สำเร็จ ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าเจ้าพระยาโกษาธิบดีขุนเหล็ก ข้าหลวงเดิม ซึ่งเปนบุตรเจ้าแม่วัดดุสิต แลได้ร่วมพระนมมาแต่ยังทรงพระเยาว์นั้น เปนผู้มีสติปัญญาสามารถ จะใคร่ทรงตั้งให้เปนแม่ทัพไปตีเมืองเชียงใหม่คราวนี้[๑] แต่เจ้าพระยาโกษาธิบดีกราบทูลขอตัวว่า พึ่งเข้ามารับราชการไม่ช้านานเท่าใดนัก ข้าราชการที่เปนผู้ใหญ่กว่า แลคุ้นเคยราชการยิ่งกว่ายังมีมาก เกรงจะถือเปรียบเกี่ยงแย่ง จะบังคับบัญชาการศึกไม่ได้สิทธิขาด ฝ่ายข้างสมเด็จพระนารายน์จะให้เจ้าพระยาโกษา ฯ รับเปนแม่ทัพให้ได้ เจ้าพระยาโกษา ฯ จึงทูลขอทดลองถืออาญาสิทธิ์จัดทัพดูก่อน[๒] สมเด็จพระนารายน์จึงพระราชทานพระแสงอาญาสิทธิ์ให้ตามประ

---

๑ หนังสือพระราชพงษาวดารกับพงษาวดารพม่ายุติต้องกันว่า ตีเมืองเชียงใหม่คราวนี้เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๒๐๕ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เจ้าพระยาโกษา ฯ ขุนเหล็กถึงอสัญกรรม ทรงตั้งนายปานน้องชายที่ได้เปนทูตไปเมืองฝรั่งเศสเปนเจ้าพระยาโกษา ฯ แทน แล้วให้เปนแม่ทัพคราวนี้ แต่ได้ความตามจดหมายเหตุของฝรั่งว่า เจ้าพระยาโกษา ฯ ขุนเหล็กถึงอสัญกรรมต่อเมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๒๒๖ ก่อนสมเด็จพระนารายน์สวรรคตเพียง ๕ ปี ส่วนนายปานนั้นเปนพระวิสูตรสุนทรราชทูตกลับมาจากเมืองฝรั่งเศสเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๒๓๐ ก่อนสมเด็จพระนารายน์สวรรคตเพียง ๘ เดือน ได้เปนพระยาโกษาธิบดีอยู่สัก ๕ เดือนก็สิ้นรัชกาล เพราะฉนั้นเจ้าพระยาโกษา ฯ ขุนเหล็กเปนแม่ทัพคราวนี้เปนแน่ไม่มีที่สงไสย.

๒ ข้าพเจ้าสันนิฐานว่า เวลาเมื่อจะโปรดให้เปนแม่ทัพไปคราวนี้ เจ้าพระยาโกษา ฯ ขุนเหล็กเห็นจะยังไม่ได้เปนจตุสดมภ์ ทำนองจะเปนอย่างจางวางมหาดเล็กอยู่ จึงยังเกรงว่าจะบังคับบัญชาการไม่ได้สิทธิ์ขาด เห็นจะได้เปนพระยาโกษาธิบดีเมื่อเปนแม่ทัพไปในคราวนี้.

สงค์ เจ้าพระยาโกษา ฯ ก็ออกมาสั่งกลาโหมมหาดไทยให้เกณฑ์คน ๓,๐๐๐ ให้เจ้าหมู่นายกองคุมไปตั้งค่ายที่ทุ่งพเนียดค่าย ๑ ค่ายนั้นให้ตัดไม้ไผ่มาปักเอาปลายลงเอาโคนขึ้นทำเปนรั้วระเนียด แล้วขุดดินทำเชิงเทินแลสนามเพลาะปักขวากหนามตามแบบแผนให้บริบูรณ์ กำหนดให้พร้อมเสร็จในวันรุ่งขึ้นเจ้าพระยาโกษา ฯ จะออกไปตรวจในเวลา ๓ นาฬิกา (๙ ก.ท.) ถ้าแลผู้ใดไม่ทำตามสั่งจะเอาโทษถึงสิ้นชีวิตรตามพระอัยการศึก ฝ่ายเจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยากลาโหม แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเห็นเจ้าพระยาโกษา ฯ ถืออาญาสิทธิ์สั่งการดังนั้นต่างกันเห็นขันแต่ไม่กล้าโต้แย้งก็เร่งรีบกะเกณฑ์ผู้คนไปทำการตามคำสั่งแต่ในเพลากลางคืน พอรุ่งขึ้นก็ตั้งค่ายสำเร็จ ขณะนั้นมีขุนหมื่นเจ้าน่าที่คน ๑ แลเห็นรั้วค่ายข้างเชิงเสาระเนียดห่างโปร่งนัก เพราะเหตุปักลำไม้ไผ่เอาปลายลงดินเอาโคนขึ้นข้างบน จึงว่าแก่พวกเจ้าน่าที่ด้วยกันว่า เขาตั้งค่ายกันมาแต่ก่อนไม่เห็นเขาทำอย่างนี้เขาปักไม้เอาโคนลงเอาปลายขึ้น นี่มาทำผิดแบบแผนค่ายจึงได้โปร่งไป ว่าแล้วก็ให้ถอนไม้ไผ่ปักเสียใหม่กลับเอาโคนลงตลอดน่าที่ของตน ครั้นถึงเพลา ๓ นาฬิกา เจ้าพระยาโกษา ฯ ออกไปตรวจค่ายโดยกระบวนเต็มยศอย่างแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์[๑] ขึ้น

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดาร พรรณาว่าแห่เจ้าพระยาโกษา ฯ ไปอย่างกระบวนเสด็จพระราชดำเนิน เห็นว่าเกินการไป.

ขี่ช้างตรวจค่ายมา เห็นตรงที่ปักไม้ระเนียดค่ายกลับเสียใหม่นั้น จึงเรียกตัวเจ้าน่าที่มาถาม ได้ความว่าเจ้าน่าที่ขัดขืนคำสั่งก็ให้เอาตัวไปประหารชีวิตรเสียในขณะนั้น แล้วให้เอาศีศะมาเสียบไว้ที่ปลายไม้ไผ่รั้วค่ายให้คนทั้งหลายเห็น ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยแลไพร่พลทั้งปวงเห็นเจ้าพระยาโกษา ๆ บังคับบัญชาการสิทธิขาดดังนั้นก็พากันยำเกรงทั่วหน้า สมเด็จพระนารายน์จึงทรงตั้งเจ้าพระยาโกษา ๆ เปนแม่ทัพใหญ่ พระยาวิชิตภักดีเปนยุกรบัตร พระยาสุรินทรภักดีเปนเกียกกาย พระยาสีหราชเดโชไชยเปนทัพน่า พระยาสุรสงครามเปนทัพหลัง แล้วให้ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่เมื่อเดือน ๑๒ ปีขาลนั้น ครั้นถึงเดือนอ้ายสมเด็จพระนารายน์ก็เสด็จยกกองทัพหลวงมีจำนวนพล๖๐,๐๐๐ ตามขึ้นไปอีกทัพ ๑.

ฝ่ายพระยาเชียงใหม่คาดการอยู่ว่า ไทยคงจะไปตีเชียงใหม่อีก ครั้นได้ข่าวว่ากองทัพไทยยกขึ้นไปก็บอกไปยังเมืองอังวะขอกองทัพพม่าให้มาช่วย แล้วให้จัดการเตรียมต่อสู้ตั้งแต่เมืองนครลำปางขึ้นไปทุกเมือง กองทัพเจ้าพระยาโกษา ๆ ยกขึ้นไปตั้งประชุมพลที่เมืองเถิน แล้วยกขึ้นไปตีเมืองนครลำปาง ได้รบกันเล็กน้อย พวกที่รักษาเมืองนครลำปางก็ทิ้งเมืองหนีไป ครั้นได้เมืองนครลำปางแล้วจึงยกตามขึ้นไปตีเมืองลำพูน พวกเมืองเชียงใหม่มาตั้งรักษาเมืองต่อสู้แขงแรง รบกันอยู่ ๗ วันจึงตีได้เมืองลำพูน แล้วเจ้าพระยาโกษา ๆ ก็ยกตามขึ้นไปยังเมืองเชียงใหม่

ฝ่ายพระยาเชียงใหม่ตระเตรียมป้องกันเมืองเปนสามารถ กองทัพไทยเข้าตั้งล้อมเมืองไว้ พวกเชียงใหม่ยกมาตีกองทัพไทยเปนหลายครั้งก็ล้มตายพ่ายแพ้ต้องหนีกลับเข้าเมืองไปทุกที พระยาเชียงใหม่ก็ท้อใจ จึงเปนแต่ให้รักษาน่าที่เชิงเทินเมืองมั่นไว้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อเจ้าพระยาโกษา ๆ เห็นพวกชาวเชียงใหม่ครั่นคร้ามไม่อาจออกมารบพุ่งแล้ว จึงให้ถมดินทำเชิงเทินโอบกำแพงเมืองข้างด้านใต้[๑] สำหรับจะเอาปืนใหญ่ขึ้นตั้งจังกายิงเข้าไปในเมือง ขณะนั้นกองทัพหลวงเสด็จขึ้นไปถึงเมืองนครลำปาง เจ้าพระยาโกษา ๆ มีใบบอกลงมากราบบังคมทูลรายงานการที่ล้อมเมืองเชียงใหม่ สมเด็จพระนารายน์ทรงทราบก็รีบเสด็จยกกองทัพหลวงหนุนขึ้นไป ถึงเมืองเชียงใหม่ เมื่อณวันอังคารเดือน ๓ แรม ๑๒ ค่ำ มีรับสั่งให้เตรียมการที่จะเข้าปล้นเมืองให้พร้อมกันทุกด้าน ครั้นกองทัพหลวงเสด็จไปถึงได้ ๗ วัน กองทัพไทยก็เข้าปล้นเมืองเชียงใหม่ในเพลาสามยาม (๓ ก.ท.) พอณวันจันทร์ เดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ เพลาเช้า[๒]ก็ได้เมืองเชียงใหม่ จับได้พระแสนเมืองเจ้าเมืองเชียงใหม่กับท้าวพระยามาถวายเปนอันมาก.

ได้ความตามพงษาวดารพม่าว่า พอไทยตีได้เมืองเชียงใหม่แล้วไม่ช้า กองทัพพม่าที่พระเจ้าอังวะให้มาช่วยรักษาเมือง

---

๑ เชิงเทินนี้ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้.

๒ วันที่ไทยตีได้เมืองเชียงใหม่ครั้งนี้ มีในพงษาวดารพม่า.

เชียงใหม่ก็ยกเข้ามาถึง นายทัพพม่าหมายจะเข้าตีเอาเมืองเชียงใหม่คืน ฝ่ายไทยแต่งกองทัพไปซุ่มอยู่ข้างนอกเมืองทัพ ๑ พอกองทัพพม่ายกเข้ามา พวกกองทัพไทยที่อยู่ในเมืองยกออกรบทาง ๑ กองทัพที่ซุ่มอยู่นอกเมืองก็ตีกระหนาบกองทัพพม่าเข้าไปอีกทาง ๑ ได้รบพุ่งกันถึงตลุมบอน กองทัพพม่าสู้ไทยไม่ได้ก็แตกหนีกลับไปเมืองอังวะ.

สมเด็จพระนารายน์เสด็จประทับอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ ๑๕ วัน ทรงจัดวางการปกครองบ้านเมือง ตั้งท้าวพระยาผู้ใหญ่ที่มีความสามิภักดิ์เป็นพระยาเชียงใหม่ แลให้กองทัพพระยาสีหราชเดโชไชยตั้งอยู่รักษาการ แล้วโปรดให้กวาดครอบครัวแลทรัพย์สิ่งของซึ่งได้ในการสงคราม มีช้างม้าแลเครื่องสาตราวุธเปนต้นลงมากรุงศรีอยุทธยา แลเมื่อเสด็จกลับจากเมืองเชียงใหม่ ให้เชิญพระพุทธรูปอันทรงพระนามว่า พระพุทธสิหิงค์ อันเปนของสมเด็จพระร่วงศุโขไทย ซึ่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ เคยได้มาไว้กรุงศรีอยุทธยาแต่ก่อนนั้น กลับคืนลงมากรุงศรีอยุทธยาด้วย[1] ครั้นเสด็จกลับมาถึงพระนครจึงพระราชทานบำเหน็จรางวัล

---

๑ พระพุทธสิหิงค์ลงมาคราวนี้ ประดิษฐานอยู่ที่วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ในกรุงศรีอยุทธยาจนเสียกรุง ฯ พวกเชียงใหม่เชิญกลับไป ครั้นในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงเชิญกลับมากรุงเทพ ฯ เดี๋ยวนี้ประดิษฐานอยู่ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ที่พิพิธภัณฑ์สถาน.

เจ้าพระยาโกษา ๆ ขุนเหล็ก[๑] แลข้าราชการที่มีบำเหน็จความชอบในการสงครามครั้งนั้นทั่วกัน.

มีเรื่องเนื่องในการปูนบำเหน็จครั้งนี้ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารเรื่อง ๑ ว่าเมื่อสมเด็จพระนารายน์เสด็จประทับอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ครั้งนั้น ได้นางกุลธิดาชาวเชียงใหม่เปนบาทบริจาคน ๑ นางนั้นมีครรภ์ขึ้น จะทรงเลี้ยงดูก็ลอายพระไทย เมื่อปูนบำเหน็จข้าราชการจึงพระราชทานนางนั้นแก่พระเพทราชา (ข้าหลวงเดิม ซึ่งเปนลูกพระนมอีกคน ๑) ด้วยได้รับพุ่งมีความชอบในคราวนั้น นางคลอดบุตรเปนชาย พระเพทราชาให้ชื่อว่านายเดื่อ แล้วถวายเปนมหาดเล็ก สมเด็จพระนารายน์ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงทำนุบำรุง ด้วยทรงทราบว่าเปนพระราชบุตร แลกุมารนั้นก็ถือว่าตัวเปนพระราชบุตร จึงทนงองอาจต่าง ๆ จนที่สุดคิดอ่านให้พระเพทราชาชิงราชสมบัติเมื่อสิ้นรัชกาลสมเด็จพระนารายน์ ความข้อหลังนี้จะกล่าวต่อไปในเรื่องสงครามครั้งที่ ๒๒.

---

๑ ข้าพเจ้าสันนิฐานว่า เมื่อยกไปตีเมืองเชียงใหม่ เจ้าพระยาโกษา ๆ ขุนเหล็ก เห็นจะเปนแต่เพียงพระยาโกษาธิบดี ด้วยแต่ก่อนจตุสดมภ์เปนแต่พระยา จนชนะศึกกลับมาจึงทรงเลื่อนเปนเจ้าพระยา.

สงครามครั้งที่ ๒๐ คราวรบพม่าที่เมืองไทรโยค ปีเถาะ พ.ศ. ๒๒๐๖

เหตุที่จะเกิดสงครามคราวนี้ เนื่องมาแต่ศึกฮ่อมาตีเมืองอังวะที่กล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๙ นั้น เมื่อก่อนเกิดศึกฮ่อพระเจ้าอังวะตั้งให้มังนันทมิตรผู้เปนพระเจ้าอาวลงมาเปนอุปราช ครองเมืองเมาะตมะ บังคับบัญชาหัวเมืองมอญฝ่ายใต้ ครั้นฮ่อยกมาตีเมืองอังวะ พระเจ้าอังวะสั่งมังนันทมิตรให้เกณฑ์มอญขึ้นไปช่วยรักษาพระนคร พวกมอญไม่เต็มใจจะช่วยพม่าจึงพากันหลบหนีเสียเปนอันมาก มังนันทมิตรได้มอญไปช่วยรักษาเมืองอังวะเพียง ๓,๐๐๐ คน ทำนองจะถูกพระเจ้าอังวะบริภาษคาดโทษทัณฑ์อย่างไรอย่างหนึ่ง ครั้นเสร็จศึกฮ่อมังนันทมิตรกลับลงมาเมืองเมาะตมะจึงให้เที่ยวจับกุมมอญที่ได้หลบหนี จะเอามาทำโทษตามอาญาศึก ที่จับมาได้บ้างให้เอาตัวใส่ตรุไว้ ว่าพอได้มากจะเอาคลอกไฟเสียด้วยกันให้หมด พวกมอญก็พากันสดุ้งสเทือนทั่วไป มีมอญพวก ๑ พร้อมใจกันประมาณ ๕,๐๐๐ คนจู่เข้าปล้นเมืองเมาะตมะได้ จับได้ทั้งตัวมังนันทมิตรให้เอาจำไว้ ครั้นข่าวที่พวกมอญเมืองเมาะตมะเปนขบถทราบไปถึงอุปราชที่รักษาเมืองหงษาวดีก็เกณฑ์กองทัพยก

ลงมา ครั้งนั้นพวกมอญข้างฝ่ายใต้หาได้เข้ากับพวกที่ตีเมืองเมาะตมะทั้งหมดไม่ พวกที่ตีได้เมืองเมาะตมะเห็นว่าจะต่อสู้พม่ารักษาเมืองไว้ไม่ได้ ก็อพยบครอบครัวรวมคนประมาณ ๑๐,๐๐๐ เศษ แลคุมเอาตัวมังนันทมิตรอาว์พระเจ้าอังวะเข้ามาเมืองไทย ทางด่านพระเจดีย์สามองค์ จะเข้ามาขอพึ่งพระบารมีอยู่ในกรุงศรีอยุทธยา สมเด็จพระนารายน์ได้ทรงทราบว่าพวกมอญจะเข้ามาสามิภักดิ์เปนอันมากก็ทรงพระโสมนัศ ดำรัสสั่งให้ขุนนางนายกองมอญเก่าคุมกองทัพพวกมอญที่เข้ามาสามิภักดิ์อยู่แต่ก่อนออกไปรับครัวมอญใหม่เข้ามายังกรุงศรีอยุทธยา พวกสมิงมอญที่เปนหัวน่าของพวกครัวเอาตัวมังนันทมิตรเข้ามาถวาย แต่อยู่ได้ไม่ช้ามังนันทมิตรก็ป่วยถึงอนิจกรรม สมเด็จพระนารายน์ทรงตั้งแต่งพวกนายครัวมอญให้มียศศักดิ์ควบคุมสมัคพรรคพวกที่เข้ามาด้วยกัน แลโปรดให้พวกครัวมอญที่อพยบเข้ามาครั้งนั้นไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านสามโคกปลายเขตรจังหวัดกรุง ฯ ต่อกับแดนเมืองนนทบุรีข้าง[๑] ที่ริมวัดตองปุ แลแถวคลองคูจามในชานพระนครข้าง.

ฝ่ายเมืองพม่า พระเจ้าอังวะได้ทราบว่าพวกมอญเมืองเมาะตมะเปนขบถ สงไสยว่าเพราะไทยให้ท้ายอุดหนุนพวกมอญ

---

๑ เดิมข้าพเจ้าเข้าใจว่า เมืองประทุมธานีตั้งในรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร ในคราวเมื่อพวกมอญอพยบเข้ามาในรัชกาลนั้น ต่อมาได้พบหนังสือทำเนียบหัวเมืองครั้งกรุงเก่ามีชื่อเมืองประทุมธานี จึงทราบว่าเปนเมืองตั้งมาแต่ครั้งกรุงเก่าแล้ว เห็นว่าจะตั้งในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ เนื่องแต่ครัวมอญที่เข้ามาครั้งนี้ก็อาจจะเปนได้.

เหล่านั้น จึงกะเกณฑ์กองทัพ ให้ติงกะโยเมียนหวุ่นถือพล ๑๐,๐๐๐ เปนกองน่า ให้มังสุรราชาถืออาญาสิทธิ์เปนแม่ทัพคุมพล ๒๐,๐๐๐ เปนกองหลวง ยกลงมาปราบปรามพวกมอญที่เมืองเมาะตมะ มังสุรราชายกกองทัพลงมาถึงเมืองเมาะตมะ ได้ทราบว่าพวกมอญขบถจับมังนันทมิตรอาว์พระเจ้าอังวะพาเข้ามาเมืองไทย จึงมีหนังสือมายังพระยากาญจนบุรี ว่าให้ไทยส่งมังนันทมิตรกับพวกมอญที่เปนขบถทั้งนายไพร่คืนไปให้พม่าโดยดี ถ้าไม่ส่งจะยกกองทัพตามเข้ามาแย่งเอาให้จงได้ ขณะเมื่อกองทัพพม่ายกลงมาจากเมืองอังวะนั้น กิติศัพท์ทรายเข้ามาถึงเมืองเชียงใหม่ พระยาเชียงใหม่บอกความแก่พระยาสีหราชเดโชไชย จึงมีใบบอกลงมายังกรุงศรีอยุทธยา ใบบอกพระยากาญจนบุรีกับใบบอกพระยาสีหราชเดโชไชยมายังกรุง ฯ พร้อมกัน สมเด็จพระนารายน์ได้ทรงทราบว่าพม่าจะยกกองทัพเข้ามาตามครัวมอญ จึงดำรัสสั่งให้มีท้องตราถึงพระยาสีหราชเดโชไชย ให้ยกกองทัพลงมารักษาด่านแม่ละเมา ถ้าแลพม่าไม่ยกมาทางนั้นก็ให้เลยลงมาช่วยรบพม่าทางเมืองกาญจนบุรี แล้วโปรดให้เกณฑ์กองทัพในมณฑลราชธานีมีจำนวนพล ๓,๐๐๐๐ ให้เจ้าพระยาโกษาธิบดี ขุนเหล็ก ถืออาญาสิทธิ์เปนแม่ทัพใหญ่ พระยาวิเศษไชยชาญเปนยุกรบัตรทัพ พระยาราชบุรีเปนเกียกกาย พระยาเพ็ชรบุรีถือพล ๕,๐๐๐ เปนกองน่า ยกไปต่อสู้กองทัพพม่าที่ยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์.

ครั้งนั้นกองทัพพม่ายกลงมาตั้งอยู่ที่เมืองเมาะตมะแล้ว ทางฝ่ายกรุงศรีอยุทธยาจึงได้ลงมือเกณฑ์ทัพ เพราะฉนั้นพอเจ้าพระยาโกษา ฯ ไปตั้งประชุมทัพที่ตำบลปากแพรก[๑] ก็ได้ความว่าพม่ายกกองทัพล่วงด่านพระเจดีย์สามองค์เข้ามาแล้ว กองน่าเข้ามาตั้งถึงเมืองไทรโยค กองหลวงตั้งอยู่ที่ท่าดินแดง กำลังขนถ่ายเสบียงอาหารข้ามภูเขาเข้ามาวางตามระยะที่จะยกต่อเข้ามา เจ้าพระยาโกษา ฯ จึงรีบยกกองทัพขึ้นไปตั้งรักษาเมืองกาญจนบุรี[๒] แล้วให้กองน่าออกไปตั้งขัดตาทัพอยู่ที่ตำบลท่ากระดานแลด่านกรามช้าง ริมลำน้ำแควใหญ่ทางที่พม่าจะยกมานั้น.

ฝ่ายกองทัพพระยาสีหราชเดโชไชยยกลงมาจากเมืองเชียงใหม่มาถึงเมืองตาก สืบสวนได้ความว่ากองทัพพม่ายกลงมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ จึงรีบยกลงมาทางเมืองกำแพงเพ็ชรเมืองนครสวรรค์ แล้วผ่านเมืองอุไทยธานีไปเข้าแขวงเมืองกาญจนบุรี ครั้นไปถึงเมืองศรีสวัสดิ์ข้างเหนือน้ำแควใหญ่ จึงให้ม้าใช้ไปแจ้งความแก่เจ้าพระยาโกษา ฯ ว่ากองทัพพระยาสีหราชเดโชไชยยกลงมาถึงเมืองศรีสวัสดิ์แล้ว คอยฟังคำสั่งอยู่ว่าจะให้รบพุ่งอย่างไรต่อไป เจ้าพระยาโกษา ฯ จึงจัดกระบวนทัพที่จะยกไปตีค่ายพม่ากะให้กองทัพกรุง ฯ ยกไปตีค่ายพม่าที่เมืองไทรโยคข้างด้านน่า ให้

---

๑ ตำบลปากแพรก คือที่ตั้งเมืองกาญจนบุรีทุกวันนี้.

๒ คือเมืองกาญจนบุรีเก่าที่ตั้งอยู่ริมเขาชนไก่ในทุ่งลาดหญ้า.

กองทัพพระยาสีหราชเดโชไชยลัดทางข้ามภูเขาไปลงที่เมืองสงขละข้างด้านหลัง ดักทางที่พม่าจะติดต่อกับทัพหลวงที่ท่าดินแดง แล้วก็ยกกองทัพขึ้นไปเมืองไทรโยค ได้รบพุ่งกับพม่าเปนสามารถรบกันอยู่ ๓ วันพม่าได้ข่าวว่ามีกองทัพไทยยกไปทางข้างหลังอีกทาง ๑ ก็ตกใจพากันแตกหนีไปจากค่ายเมืองไทรโยค กองทัพเจ้าพระยาโกษา ฯ ไล่ติดตามฆ่าฟันพม่าล้มตายเปนอันมาก กองทัพพระยาสีหราชเดโชไชยที่ไปดักทางอยู่ก็เข้าตีซ้ำเติม พม่าแตกยับเยิน ที่จวนตัวจะหนีไปไม่พ้นยอมให้จับโดยดีก็มีมาก กองทัพไทยสมทบกันไล่ติดตามต่อไปจนถึงค่ายหลวงของพม่าที่อยู่ท่าดินแดง มังสุรราชาแม่ทัพใหญ่ขับพลออกต่อสู้ แต่รี้พลกำลังอลหม่านด้วยเพื่อนกันแตกทัพไปปะทะก็ไม่เปนอันที่จะต่อสู้ รบกันอยู่ครู่ ๑ พเอิญมังสุรราชาแม่ทัพถูกปืนป่วยเจ็บ กองทัพพม่าที่ท่าดินแดงก็แตกพ่ายพากันหนีไป ทิ้งช้างม้าสาตราวุธแลเสบียงอาหารเสียเปนอันมาก กองทัพไทยไล่ติดตามจนข้าศึกหนีไปพ้นเขตรแดนหมดแล้วจึงกลับมารวบรวมกัน สำรวจเชลยแลสิ่งของซึ่งได้ไว้จากข้าศึกแล้วยกกลับเข้ามากรุงศรีอยุทธยา.

สงครามครั้งที่ ๒๑ คราวไทยตีเมืองพม่า ปีมโรง พ.ศ. ๒๒๐๗

เรื่องสงครามคราวนี้หนังสือพระราชพงษาวดาร กับพงษาวดารพม่ายุติต้องกันแต่ว่าไทยกับพม่าได้รบกัน แต่ส่วนผลความแตกต่างกันไปหมด ในพงษาวดารพม่าว่าไทยยกไปตีเมืองเมาะตมะแลเมืองทวาย เสียทีแพ้พม่าต้องเลิกทัพกลับมา ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่าไทยยกกองทัพขึ้นไปตีถึงราชธานีของพม่าได้ล้อมเมืองอังวะไว้ แต่ขัดเสบียงอาหารจึงต้องเลิกทัพกลับมา พิเคราะห์ความตามหลักฐานที่มีอยู่ จะว่าความจริงจะเปนอย่างข้างไหน ก็ตัดสินยาก หลักฐานที่น่าจะสมจริงอย่างข้างพม่าว่ามีอยู่ที่แผนที่ ด้วยเมืองอังวะอยู่ไกลขึ้นไปข้างเหนือมาก ถ้าไทยจะยกกองทัพขึ้นไปจะต้องได้หัวเมืองมอญไว้เปนกำลังทั้งหมดแล้วยังจะต้องตีเมืองแปร เมืองตองอู แลหัวเมืองใหญ่น้อยต่อขึ้นไปอีกหลายเมืองจึงจะถึงเมืองอังวะ (เมื่ออังกฤษตีเมืองพม่าครั้งแรก ในปลายรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทรนี้ ต้องรบพุ่งกว่า ๒ ปี จึงยกกองทัพขึ้นไปได้ถึงเมืองอังวะ) ครั้งสมเด็จพระนเรศวรได้หัวเมืองมอญไว้เปนกำลังโดยมากแล้ว ก็ตีเพียงเมือง

หงษาวดี ครั้นจะเสด็จไปตีเมืองอังวะยังเห็นว่าเดินกองทัพไปทางเมืองเชียงใหม่สดวกกว่า ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์เปนแต่มอญเมืองเมาะตมะเปนขบถต่อพม่า แล้วพากันหนีมาพึ่งไทย หัวเมืองมอญยังคงเปนของพม่า หาได้มาขึ้นไทยอย่างครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรไม่ พิเคราะห์ความตามหลักฐานที่กล่าวมานี้ ดูไม่ใช่วิไสยที่กองทัพไทยจะยกขึ้นไปถึงเมืองอังวะได้ในครั้งนั้น แต่รายการสงครามครั้งนี้ที่กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารก็ถ้วนถี่หนักหนา จะว่าไม่มีมูลว่าไม่ได้ ซ้ำในพงษาวดารรามัญก็มีเรื่องราวยุติต้องตรงกับหนังสือพระราชพงษาวดารหมด ผิดกันแต่ว่าตีเมืองภุกาม อันอยู่ใต้เมืองอังวะลงมา หาได้ขึ้นไปถึงเมืองอังวะไม่ ข้าพเจ้าจึงอนุมัติตามรายการที่กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดาร แลยอมเชื่อตามพงษาวดารรามัญว่าไทยได้ขึ้นไปตีเพียงเมืองภุกาม.

เหตุที่ไทยไปตีเมืองพม่าคราวนี้ เพราะพม่ายังอาจยกกองทัพตามครัวมอญเข้ามาตีเมืองไทยก่อน จึงไปตีเมืองพม่าตอบแทนบ้าง แต่เมื่อพิเคราะห์ดู เห็นว่าถึงไม่มีเหตุที่พม่ามาบุกรุกก่อน บางทีไทยก็อาจจะไปตีเมืองพม่าเหมือนกัน ด้วยครั้งนั้นมีโอกาศเกิดขึ้นหลายสถาน เปนต้นแต่ไทยได้รบชนะพม่าที่เมืองเชียงใหม่แลที่เมืองไทรโยค ประมาณฝีมือพม่าได้แล้วนั้นประการ ๑ ไทยมีแม่ทัพนายกองที่สามารถในการสงคราม

ขึ้นใหม่หลายคน คือเจ้าพระยาโกษา ขุนเหล็ก แลพระยาสีหราช เดโชไชย เปนต้น ทั้งไพร่พลก็กำลังร่าเริงในการศึกนั้นประการ ๑ ไทยได้มอญเข้ามาสามิภักดิ์เปนอันมาก พวกมอญคงสื่อสารไปมาถึงกัน รับรองว่าถ้ากองทัพไทยยกออกไปตีเมืองพม่าเมื่อใด มอญที่ยังอยู่ทางโน้นจะพากันมาเข้ากับไทย เหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวร ประการ ๑ ในเมืองพม่าบ้านเมืองก็ไม่เปนปรกติ ด้วยฮ่อลงมาย่ำยีหัวเมืองข้างฝ่ายเหนือยับเยินอยู่ทั้งนั้น ในเมืองอังวะเองก็เกิดขบถปลงพระชนม์พระเจ้าแผ่นดิน ผู้คนข้างฝ่ายพม่ายังกำลังรวนเรระส่ำระสายด้วยอีกประการ ๑ ด้วยเหตุทั้งปวงนี้สมเด็จพระนารายน์จึงให้กองทัพออกไปตีเมืองพม่า.

กองทัพไทยยกไปตีเมืองพม่าครั้งนี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารหาปรากฎว่ายกไปปีใดไม่ ในพงษาวดารรามัญว่าปีขาล พ.ศ. ๒๒๐๕ ก็ไปพ้องกับปีตีเมืองเชียงใหม่ ข้าพเจ้าจึงลงศักราชว่าไทยไปตีเมืองพม่าในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ เมื่อปีมโรง พ.ศ. ๒๒๐๗ โดยเห็นยุติตามเหตุการณ์ เพราะรบกับพม่าที่เมืองเชียงใหม่เมื่อปีขาล รบพม่าที่เมืองไทรโยคเมื่อปีเถาะ รบคราวนี้จึงต้องเปนปีมโรง.

กองทัพไทยที่ยกไปตีเมืองพม่าครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ ปรากฎในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า จำนวนพลประมาณ ๖๐,๐๐๐ ยกไปเปน ๓ ทาง คือพระยารามเดโชคุมกองทัพเมืองเชียงใหม่ไป

ทางเมืองผาปูนทาง ๑ พระยากำแพงเพ็ชรคุมกองทัพหัวเมืองเหนือยกไปทางด่านแม่ละเมาทาง ๑ เจ้าพระยาโกษา ขุนเหล็ก ถืออาญาสิทธิ์เปนแม่ทัพใหญ่ พระยาสีหราชเดโชไชยเปนนายทัพน่า พระยาวิชิตภักดิ์เปนยุกรบัตรทัพ พระยาสุรินทรภักดิ์เปนเกียกกาย พระยาสุรสงครามเปนกองหลัง ยกไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์ทาง ๑ แลเกณฑ์กองมอญเก่าให้พระยาเกียรดิแลสมิงพระรามยกไปติดเมืองทวาย กันมิให้ทวายตีโอบหลังกองทัพเจ้าพระยาโกษา ๆ อีกทาง ๑ กองทัพทั้งปวงยกไปประชุมกันที่เมืองเมาะตมะ ครั้นกองทัพพร้อมกันแล้วเจ้าพระยาโกษา ๆ จึงยกออกจากเมืองเมาะตมะ ตีเมืองรายทางเปนลำดับไป กองทัพไทยยกไปคราวนี้ พวกมอญพากันมาเข้ากับไทยเสียเปนอันมาก มอญที่พม่าคุมไว้ได้ก็ไม่เต็มใจต่อสู้ไทย เพราะฉนั้นกองทัพไทยจึงตีหัวเมืองรายทางได้โดยง่าย เมื่อได้เมืองจิตตองเมืองสิเรียม เมืองร่างกุ้งแล้ว เจ้าพระยาโกษา ๆ ให้รวบรวมเรือในพื้นเมืองจัดกองทัพเรือขึ้นอีกทัพ ๑ ยกกองทัพบกทัพเรือพร้อมกันขึ้นไปตีเมืองหงษาวดีแลเมืองแปรได้เปนอันดับไป.

ฝ่ายพระเจ้าอังวะทราบว่าไทยตีได้หัวเมืองมอญด้วยพวกมอญไม่เปนใจต่อสู้ กองทัพไทยได้หัวเมืองรายทางขึ้นไปหลายเมือง จึงให้กองทัพพม่าลงมาตั้งรักษาเมืองภุกามคอยต่อสู้ไทยอยู่ที่นั่น ให้มังจาเลราชบุตร ซึ่งได้เปนเจ้าเมืองจาเล ถืออาญาสิทธิ์เปน

แม่ทัพ ครั้นกองทัพไทยยกขึ้นไปถึง มังจาเลให้กองทัพพม่ายกมาตี ได้รบกันกลางแปลงหลายครั้ง พม่าสู้ไทยไม่ได้ ต้องถอยหนีไปทุกที ด้วยพระยาสีหราชเดโชไชยนายทัพน่านั้นเข้มแขงในการศึกนัก[๑] มังจาเลเห็นว่าไพร่พลล้มตาย ด้วยไทยยังมีกำลังมากนัก จึงเปนแต่ให้รักษาค่ายซึ่งตั้งรายรอบเมืองมั่นไว้ มิได้ยกออกรบกลางแปลงดังแต่ก่อน กองทัพไทยขึ้นไปถึงพร้อมกันก็ให้ล้อมเมืองภุกามไว้.

ฝ่ายพระยาสีหราชเดโชไชยเห็นว่าพม่าไม่ออกรบกลางแปลงก็คุมพลเข้าปล้นค่ายพม่า ฆ่าฟันพม่าล้มตายแลจับเปนมาได้เนือง ๆ มังจาเลจึงให้ทำกลอุบายซุ่มทหารไว้ข้างหลังค่าย ครั้นพระยาสีหราชเดโชไชยยกไปปล้นค่ายอีก พวกพม่าที่รักษาค่ายต่อสู้บ้างเล็กน้อยแล้วแกล้งทำทิ้งค่ายหนี พระยาสีหราชเดโชไชยไม่รู้เท่าว่าเปนกลอุบาย คุมพลไล่ถลำล่วงเข้าไปในค่าย พม่าล้อมจับได้เกือบหมดทั้งกอง แต่พระยาสีหราชเดโชไชยนั้นพม่าจับเอาไปแล้วหนีกลับมาได้.[๒]

---

๑ กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า "พระยาสีหราชเดโชยทิปคนนี้ มีวิชาหายตัวได้ชั่วอึดใจหนึ่ง" มีผู้ศึกษาโบราณคดีบางคนสันนิษฐานว่าเห็นจะเปนลาวฤๅแขกด้วยชื่อว่า "ยทิปะ" มิใช่ชื่อไทย ข้าพเจ้าพิเคราะห์ดูเห็นว่าจะชื่อทิปเท่านั้น ตัว ย ที่อยู่ข้างน่า เห็นจะเปนอักษรท้ายคำ "ไชย" ซึ่งเขียนตก "ไช" ไปเสีย.

๒ ในพงษาวดารพม่าว่า (รบกันที่เมืองเมาะตมะ) พม่าจับทหารไทยได้กอง ๑ แลให้ประหารชีวิตรนายทัพไทยที่จับได้นั้นเสียคน ๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า

เจ้าพระยาโกษา ฯ ตั้งล้อมเมืองภุกามอยู่จนเข้าปีมเสง พ.ศ. ๒๒๒๘ ตีเมืองไม่ได้ เสบียงอาหารก็อัตคัดเข้าทุกที เห็นจะถึงระดูฝนคิดจะเลิกทัพกลับมา เกรงพม่าจะยกกองทัพติดตาม จึงคิดอุบายมีหนังสือเข้าไปยังมังจาเล[๑] ว่ากองทัพไทยได้มาตั้งล้อมเมืองภุกามอยู่ก็นานแล้ว พม่าก็หาออกมารบไม่ เดี๋ยวนี้เสบียงอาหารก็อัตคัด ไพร่พลอดอยากด้วยกันทั้งไทยแลพม่า เจ้าพระยาโกษา ฯ จะใคร่เลิกทัพกลับไปก็เกรงพระราชอาญา ด้วยว่าหาได้รบพุ่งให้เต็มฝีมือก่อนไม่ ขอให้แม่ทัพพม่าจัดกองทัพออกมารบให้ปรากฏฝีมือเสียสักหน่อย จะได้เลิกสงครามกัน ฝ่ายพม่าเข้าใจว่าเจ้าพระยาโกษา ฯ จะทำกลอุบายในกระบวนยุทธ์ก็นิ่งเสียหาออกมารบไม่ เจ้าพระยาโกษาเห็นพม่าครั่นคร้ามสมคเนจึงให้ผ่อนครัวแลคนเจ็บป่วยส่งลงมาก่อน แล้วคืนวันหนึ่งให้ถอยกองทัพออกไปตั้งซุ่มอยู่ข้างหลังเมือง ครั้นถึงเวลาเที่ยงคืนให้ทหารที่เหลืออยู่ในค่ายยิงปืนไฟอย่างปืนสัญญา แล้วเผาเชือเพลิง

พอเจ้าพระยาโกษา ฯ ทราบว่าพม่าจับพระยาสีหราชเดโชไชยได้ก็ให้ม้าใช้รีบมาบอกยังกรุง ฯ สมเด็จพระนารายน์ทรงทราบก็ตกพระไทย จึงให้ไปนิมนต์พระพิมลธรรมเข้ามาให้จับยามดู พระพิมลธรรมถวายพระพรว่าจะกลับคืนมาได้ หาเปนอันตรายไม่ ขณะพระพิมลธรรมยังเฝ้าอยู่นั้นม้าใช้คนที่ ๒ ก็มาถึง ทูลว่าพระยาสีหราชเดโชไชยหนีกลับมาได้แล้ว.

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่ามังจาเลตายในที่รบ แต่พงษาวดารรามัญไม่ปรากฎว่าตาย.

ซึ่งกองรายไว้หลังค่ายให้แสงไฟสว่างขึ้น พวกพม่าข้างในเมือง ภุกามสำคัญว่าไทยถอยทัพก็ยกกรูกันออกมาเข้าค่ายไทย ประสงค์จะตามจับผู้คนแลเก็บทรัพย์สิ่งของที่อยู่ข้างหลัง ขณะนั้นกองทัพไทยที่ซุ่มอยู่ก็ออกระดมตีพวกพม่าฆ่าฟันล้มตายเสียเปนอันมาก ที่เหลืออยู่ก็พากันแตกหนีกลับเข้าเมือง กองทัพไทยไล่ติดตามไปจนถึงกำแพงเมืองแล้วก็กลับมาอยู่ในค่ายอย่างเดิม รุ่งขึ้นเจ้าพระยาโกษา ฯ จึงมีหนังสือเข้าไปเยาะพม่าว่าไม่รู้กลอุบายการสงครามพากันออกมาล้มตายเสียเปนอันมาก แต่ก็ได้รบพุ่งสมความปราถนาของไทยแล้ว จะขอลาเลิกทัพกลับไป ขอให้พม่าอยู่ให้เปนศุขเถิด ครั้นมีหนังสือเข้าไปแล้วพอเพลาค่ำในวันรุ่งขึ้นเจ้าพระยาโกษา ฯ ก็เลิกทัพกลับมา ฝ่ายพม่าข้างในเมืองเข้าใจว่าเจ้าพระยาโกษา ฯ คงทำกลอุบายอย่างไรอีก ก็ไม่ยกออกติดตาม ปล่อยให้กองทัพไทยถอยกลับมาได้โดยสดวก.

สงครามครั้งที่ ๒๒ คราวพม่าล้อมกรุงศรีอยุทธยา

ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๐๒

ตอนที่ ๑ ว่าด้วยเรื่องพงษาวดารเวลาว่างสงคราม

ตั้งแต่ไทยไปตีเมืองพม่าเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ ที่กล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๒๑ แล้ว ต่อมาไทยกับพม่าก็ไม่ได้รบพุ่งกันช้านาน จนราชวงศ์อลองพญาตั้งเปนใหญ่ในประเทศพม่า ๆ กับไทยจึงเกิดสงครามกันขึ้นอีกเปนยุคใหญ่ ในระยะเวลา ๙๕ ปี ที่ไทยกับพม่าหยุดรบกันนั้น เฉย ๆ กันอยู่บ้าง บางเวลาถึงได้เปนไมตรีกันก็มีบ้าง เพราะทั้ง ๒ ประเทศมีเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงต่าง ๆ เกิดขึ้นด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย จะกล่าวเรื่องพงษาวดารบ้านเมืองในตอนนี้ไว้พอให้เห็นเนื้อความ เมื่ออ่านถึงเรื่องสงครามที่เกิดขึ้นคราวหลัง จะได้เข้าใจเหตุผลได้แจ่มแจ้งดี.

จะว่าด้วยเหตุการณ์ในเมืองไทยตอนแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ก่อน ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ถึงไม่มีการศึกสงครามใหญ่หลวงเหมือนอย่างครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรก็ดี เหตุสำคัญซึ่งอาจจะมีผลร้ายแรงแก่บ้านเมืองเกิดขึ้นหลายครั้งหลายคราว ถ้าหากสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไม่ทรงพระปรีชาสามารถในรัฐาภิปาล

ในบายเหมือนอย่างสมเด็จพระนารายน์แล้ว ก็จะปกครองบ้านเมืองไว้ได้โดยยาก ด้วยเหตุนี้ทั้งไทยแลชาวต่างประเทศแต่ก่อนมา จึ่งยกย่องสมเด็จพระนารายน์ว่าเปนมหาราชพระองค์ ๑.

เรื่องราวเหตุการณ์ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ จำเดิมแต่จะเสด็จขึ้นครองราชสมบัติก็ต้องรบพุ่งกับพระเจ้าอาว์ถึงเปนศึกกลางเมือง แม้ชนะสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาแล้ว เมื่อแรกสมเด็จพระนารายน์เสวยราชย์พวกศัตรูยังมีอยู่มาก จึ่งเปนเหตุให้เกิดกินแหนงกัน แม้จนเจ้านายในพระราชวงศ์ ต้องชำระสะสางกำจัดศัตรูภายในเปลี่ยนตัวข้าราชการเก่าเสียเปนอันมาก พอปราบปรามราชศัตรูภายในราบคาบก็เกิดรบพุ่งกับพม่า ดังพรรณามาในเรื่องสงครามทั้ง ๓ ครั้งที่กล่าวมาแล้ว แต่การทำสงครามทั้ง ๓ ครั้งนั้น เปนเหตุให้ปรากฎความสามารถของข้าราชการชั้นใหม่ ได้คนดีมีขึ้นหลายคน คือ เจ้าพระยาโกษา ฯ ขนเหล็กแลพระเพทราชาข้าหลวงเดิม อันเปนลูกพระนมทั้ง ๒ นี้เปนต้น นอกออกไปก็ยังมีอีก เช่นพระยาสีหราชเดโชไชย พระยาสุรสงคราม แลพระยารามเดโชเปนต้น เปนไทยบ้าง เปนเชื้อสายคนต่างประเทศถือสาสนาอื่นบ้าง ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ข้าราชการที่เปนคนต่างชาติต่างสาสนาจึ่งมีมาก เพราะเหตุที่ข้าราชการเก่าร่อยหรอ ต้องหาคนใหม่เข้ารับราชการแทน ตั้งแต่รบกับพม่าเปนเดิมมา พอเสร็จเรื่องรบกับพม่าก็เกิดเหตุการณ์ขึ้น

ทางข้างฝรั่งเปนปัจจัยในพงษาวดารมาจนตลอดรัชกาลสมเด็จพระนารายน์.

เรื่องราวเหตุการณ์ที่ไทยเกี่ยวข้องกับฝรั่งต่างชาติครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ มีปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุของฝรั่งเปนพื้น ข้าพเจ้าจะลองเก็บเนื้อความมาแสดงในตอนนี้พอให้รู้เรื่อง เพราะไม่มีในหนังสือพระราชพงษาวดาร แต่เกรงอยู่ว่าจะเรียบเรียงให้สั้นนักไม่ได้ ถ้าท่านผู้ใดอ่านเบื่อก็ขอให้พลิกข้ามไปเสีย.

ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ การที่ไทยสมาคมค้าขายกับต่างประเทศเจริญถึงที่สุด ซึ่งได้เคยมีในสมัยเมื่อกรุงศรีอยุทธยาเปนราชธานี ชาวต่างประเทศทั้งจีนจามแขกฝรั่งที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยก็มากกว่าครั้งไหน ๆ ที่เคยปรากฏมาแต่ก่อน ฝรั่งที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยในครั้งนั้น ที่เปนพวกใหญ่มี ๔ ชาติ คือ โปตุเกศชาติ ๑ ฮอลันดาชาติ ๑ อังกฤษชาติ ๑ ฝรั่งเศสชาติ ๑ พวกโปตุเกศเข้ามาค้าขายถึงเมืองไทยแต่ในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เมื่อราวปีขาล พ.ศ. ๒๐๖๓ พวกฮอลันดาเข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร ราวเมื่อปีมโรง พ.ศ. ๒๑๔๑ พวกอังกฤษเข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ ราวเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๑๕๕ แต่พวกฝรั่งเศสเข้ามาต่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ ราวเมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๒๐๕.

เรื่องตำนานการที่ฝรั่งต่างชาติมาประเทศทางตวันออกนี้ ได้แสดงไว้ในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๖ ตอนหนึ่งแล้ว ในตอนนี้จะกล่าวถึงเรื่องที่ฝรั่งเศสออกมาประเทศทางตวันออกให้ต่อกันไป.

มีเรื่องราวปรากฎว่าตั้งแต่รัฐบาลฝรั่งเศสทราบว่าฝรั่งชาติอื่นออกมาค้าขายทางประเทศตวันออกได้กำไรรวยกันมาก ก็อยากจะให้พวกฝรั่งเศสออกมาบ้าง ได้ชักชวนพวกพ่อค้าให้ตั้งบริษัทขึ้นหลายครั้ง ตั้งแต่แผ่นดินพระเจ้าหลุยที่ ๑๓ มา ก็ไม่สามารถจะมาค้าขายทางตวันออกได้ เพราะพวกพ่อค้าฝรั่งเศสไม่มีความพยายามกล้าเหมือนกับพวกพ่อค้าฮอลันดาแลอังกฤษ มาจนถึงแผ่นดินพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ (ตรงกับแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์) เสนาบดีชื่อ โคลแบต์ จึงคิดอ่านตั้งบริษัทฝรั่งเศสให้มาค้าขายถึงประเทศทางตวันออกได้ แต่บริษัทฝรั่งเศสยังต้องเที่ยวตรวจตราหาถิ่นฐานที่ตั้งประกอบการค้าขายอยู่อีกหลายปี บริษัทฝรั่งเศสจึงได้มาค้าขายถึงเมืองไทยต่อตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายน์ เมื่อราวปีวอก พ.ศ. ๒๒๒๓ ในเวลาสมเด็จพระนารายน์มีทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ อยู่แล้วเปนหลายปี.

เหตุที่ไทยจะเปนไมตรีกับฝรั่งเศสนั้น เพราะพวกบาดหลวงฝรั่งเศสเข้ามาตั้งสอนสาสนาคฤศตัง แล้วจึงทูลชักชวนให้พระเจ้าหลุยที่ ๑๔ มาเปนไมตรีกับสมเด็จพระนารายน์ เพื่อจะให้อุดหนุนในการแผ่สาสนาคฤศตังเปนข้อสำคัญ เพราะฉนั้นเรื่องราวที่ไทย

เกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสจึงผิดกับฝรั่งชาติอื่น ควรจะกล่าวให้พิศดารสักน่อย.

เรื่องตำนานการที่บาดหลวงฝรั่งเศสจะมาเมืองไทยเปนทีแรกนั้น เปนเหตุด้วยโป๊ปเคลมองต์ที่ ๙ เห็นสาสนาคฤศตังทางประเทศตวันออกเศร้าหมองเสื่อมทราม เพราะโปตุเกศเสื่อมอำนาจลงไม่มีใครค้ำชูสาสนาดังแต่ก่อน มาในตอนนี้พระเจ้าหลุยที่ ๑๔ มีอานุภาพยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์อื่น ๆ ที่ถือลัทธิโรมันคโธลิคด้วยกัน จนโป๊ปได้ยกย่องพระเกียรติยศเปนอรรคสาสนูปถัมภกแล้ว โป๊ปจึงทูลขอให้พระเจ้าหลุยช่วยทรงกู้สาสนาคฤศตังให้รุ่งเรืองทางประเทศตวันออกดังแต่ก่อน ฝ่ายพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ นั้นก็ทรงเลื่อมใสศรัทธาในสาสนามาก แลทรงอุปถัมภ์บำรุงพวกบาดหลวงคณะเยซูอิต อันเปนพวกแผ่สาสนาอยู่แล้ว จึงทรงรับธุระโป๊ปแล้วเลือกสรรบาดหลวงฝรั่งเศสที่มีปรีชาฉลาด ๓ รูป ซึ่งสมัครับอาสาจะออกมากู้สาสนาทางประเทศตวันออก โป๊ปตั้งให้มียศเปนบิฉอบ[๑] เบริตรูป ๑ บิฉอบเฮลิโอโปลิสรูป ๑ บิฉอบเมเตโลโปลิสรูป ๑ พระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ให้จัดส่งมากับพวกบาดหลวง

---

๑ ข้าพเจ้าเคยถามสังฆราชเวว่า ที่เรียกพวกนักบวชฝรั่งว่า "บาดหลวง" นั้นทราบฤๅไม่ว่าหมายความว่าอย่างไร สังฆราชบอกว่า เคยได้ยินว่าเดิมเรียกว่า "บาหลวง" หมายความว่าเปนพระที่พระเจ้าแผ่นดินทรงอุปถัมภ์ ข้าพเจ้านึกว่าถ้าเช่นนั้น เดิมเห็นจะเรียกแต่บิฉอบว่าบาหลวง หมายความเพียงว่าเปนผู้ใหญ่ในพวกนักบวช จะมาเข้าใจความไปเปนอย่างอื่นต่อชั้นหลัง.

แลคฤหัสถ์เปนบริวารอีกหลายคน แต่จะเปนจำนวนมากน้อยเท่าใดหาปรากฏไม่ ให้ออกมาตรวจดูว่าจะควรจัดการกู้สาสนาทางประเทศตวันออกอย่างไร หาได้เจาะจงให้ตรงมาเมืองไทยแต่แห่งเดียวไม่ พวกบาดหลวงฝรั่งเศสเดินบกมาทางประเทศเปอเซียจนประเทศอินเดีย เที่ยวตรวจตรามาหลายปี บิฉอบเมเตโลโปลิสมาถึงมรณภาพเสียกลางทางรูป ๑ ที่เหลืออยู่อีก ๒ รูปกับบริวารเที่ยวตรวจตรามาถึงกรุงศรีอยุทธยา เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๒๐๕ เปนปีที่ ๖ ในรัชกาลสมเด็จพระนารายน์ บิฉอบฝรั่งเศสพิจารณาเห็นว่าเมืองไทยสมควรเปนที่อาไศรยตั้งทำการแผ่สาสนาให้แพร่หลายดีกว่าประเทศอื่นๆ เพราะรัฐบาลไทยไม่เกียจกันการถือสาสนาต่างๆ เหมือนกับเมืองแขกอิสลามแลเมืองจีนเมืองยี่ปุ่นนั้นประการ ๑ เพราะชนต่างชาติชาวประเทศตวันออกมีมาอาไศรยอยู่ในเมืองไทยแทบทุกชาติ อาจจะเกลี้ยกล่อมคนต่างชาติเหล่านั้นให้เข้ารีดแล้วให้นำสาสนาไปยังบ้านเมืองของตนก่อน แล้วพวกบาดหลวงจะได้ตามไปสั่งสอนให้แพร่หลายต่อไป คิดเห็นพร้อมกันดังนี้ จึงทำรายงานให้ศิษย์ถือกลับไปทูลโป๊บแลพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ แล้วบิฉอบกับบาดหลวงฝรั่งเศสก็อาไศรยอยู่กับพวกฤศตังที่ในกรุงศรีอยุทธยา ตั้งต้นเรียนภาษาไทยแลประพฤติการสงเคราะห์แก่คนทั้งหลายด้วยประการต่างๆ เช่นช่วยรักษาพยาบาลไข้เจ็บเปนต้น มิได้เลือกหน้าว่าเปนคนอยู่นอกฤๅอยู่ในสาสนาของตน

ประสงค์จะให้คนทั้งหลายชอบพอให้กว้างขวางจะได้เกิดความนิยม แต่ในชั้นนี้พวกบาดหลวงฝรั่งเศสยังหาได้เข้าเฝ้าแหนสมเด็จพระนารายน์ไม่ เรื่องราวอันเปนมูลเหตุที่พวกบาดหลวงฝรั่งเศสแรกจะมาตั้งในเมืองไทย มีเนื้อความดังแสดงมาฉนี้.

ทีนี้จะต้องกล่าวถึงลักษณที่ไทยคบค้าสมาคมกับแขกฝรั่งต่างชาติตั้งแต่เดิมมาแทรกลงสักน่อยก่อน อัชยาไศรยไทยผิดกับชาวประเทศอื่นทางตวันออกนี้ ที่ไม่เกลียดฝรั่งเหมือนอย่างอัชยาไศรยจีนฤๅยี่ปุ่นฤๅแขกชวามลายูในสมัยนั้น แลอีกประการ ๑ พระพุทธสาสนาไม่สั่งสอนให้เบียดเบียนสาสนาอื่น พวกแขกฝรั่งต่างประเทศที่เข้ามาจะถือสาสนาอย่างไร ไทยก็ปล่อยให้ถือตามชอบใจไม่กีดกันห้ามปราม เพราะฉนั้นเหตุที่พวกฝรั่งมักเกิดวิวาทบาดเทลาะกับประเทศอื่น เพราะเจ้าของเมืองรังแกเกลียดชังชนต่างชาติด้วยเรื่องสาสนาจึงไม่มีในเมืองไทย ชาวต่างประเทศชาติใดเข้ามาค้าขาย ไทยก็ถือว่ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงทำนุบำรุงเสมอหน้ากัน คือพระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนแลทำมาหากินตามอัชยาไศรย ตั้งให้ผู้ที่เปนหัวน่าในชนชาตินั้นเองเปนนายอำเภอ มียศเปนหมื่นเปนขุน สำหรับดูแลว่ากล่าวกัน แลนำกิจศุขทุกข์ของพวกตนขึ้นร้องเรียนต่อรัฐบาล พวกใดที่ประกอบการค้าขาย ก็ให้ขึ้นอยู่ในกรมท่า มีขุนนางเชื้อชาติชนพวกนั้นเปนผู้ใหญ่ ดังเช่นพระโชฎึกเปนหัวน่าจีน

แลพระจุฬาเปนหัวน่าแขกเปนต้น ชาวต่างประเทศบางพวกที่สมัครับราชการเปนทหาร ดังเช่นพวกมอญพวกยี่ปุ่นพวกโปตุเกศ แลแขกเทศแขกจามแขกมลายู ก็โปรดให้เปนทหารอาสาขึ้นอยู่ในกลาโหม มีสังกัดปกครองกันเปนหมวดเปนเหล่า แลทรงตั้งเชื้อสายของชนชาตินั้น ๆ ให้เปนมุลนายบังคับบัญชา บางพวกที่เปนคนของบริษัทผลัดเปลี่ยนกันเข้ามาค้าขายไม่อยู่ประจำ เช่นพวกฮอลันดาแลอังกฤษ ก็โปรดให้จัดที่หลวงให้ตั้งห้าง สร้างโรงสินค้าให้เช่า แลตั้งผู้เปนหัวน่าให้มียศเปนหมื่นเปนขุนตำแหน่งนายอำเภอของชนชาตินั้น ๆ สังกัดขึ้นอยู่ในกรมท่า ประเพณีเหล่านี้มีมาแต่ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ฤๅบางทีจะก่อนนั้น

ส่วนการค้าขายนั้น พวกชาวต่างประเทศเดินเรือบรรทุกสิ่งของสินค้าเมืองอื่น ๆ เข้ามาขายในเมืองไทย แล้วรับซื้อสิ่งของสินค้าในเมืองไทยบรรทุกไปขายตามเมืองต่างประเทศ เรือเมืองไทยที่ไปมาค้าขายอย่างนี้ก็มีมาก กรุงศรีอยุทธยาเปนท่าสำหรับค้าขายทางเมืองชวามลายู ตลอดจนเมืองจีนเมืองยี่ปุ่นฝ่าย ๑ เมืองมฤทเปนท่าสำหรับค้าขายทางเมืองอินเดีย ตลอดจนเมืองเปอเซียแลเมืองอะหรับฝ่าย ๑ ส่วนภาษีอากรที่รัฐบาลเก็บจากพวกพ่อค้าเดิมเก็บแต่ภาษีปากเรือ คือบรรดาเรือที่ไปมาค้าขายกับต่างประเทศลำไหนปากกว้างเท่าใด คิดพิกัดเก็บเงินภาษีเข่นอัตราตามขนาดปากเรือว่าวาละเท่านั้น ๆ ทุกเที่ยวไปมา เก็บ

ภาษีอย่างนี้เหมือนกันทั่วไปทั้งเรือไทยแลจีนจามแขกฝรั่ง อีกอย่าง ๑ รัฐบาลได้ผลประโยชน์จากกำไรในการซื้อขายสินค้าเองด้วย การที่รัฐบาลค้าขายในชั้นแรกจะเปนอย่างไรยังไม่ได้ความชัด เข้าใจว่าจะเปนด้วยเมื่อแรกชาวต่างประเทศเข้ามาค้าขาย จะไม่ใคร่มีใครซื้อขายด้วย แลจะทวงหนี้สินยาก จึงพอใจค้าขายกับรัฐบาลซึ่งเปนเจ้าของเมือง บางทีจะเปนมาแต่ก่อนฝรั่งมาค้าขายแล้ว ครั้นฝรั่งมาค้าขายในชั้นแรกจึงพอใจให้รัฐบาลรับเหมาซื้อสินค้าจากฝรั่งไปจำหน่ายเปนรายย่อยในพื้นเมือง แลให้รัฐบาลรับซื้อสินค้าในพื้นเมืองมารวบรวมไว้ขายให้ฝรั่ง ประเพณีอันนี้เห็นจะมีขึ้นตามประเทศในอินเดียก่อน แล้วจึงเอาอย่างมาในเมืองนี้ การที่รัฐบาลค้าขายดังกล่าวมานี้ เปนการเกี่ยวข้องต้องจ่ายแลรับเงินหลวง จึงให้เปนน่าที่ของพระยาโกษาธิบดีเจ้ากระทรวงพระคลังแต่เดิมมา โกษาธิบดีจึงเปนเจ้าพนักงานการเกี่ยวข้องกับชาวต่างประเทศเริ่มด้วยพวกที่มาค้าขาย จนกลายมาเปนกระทรวงต่างประเทศในชั้นหลังด้วยประการฉนี้.

คราวนี้จะว่าด้วยเรื่องราวเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเกี่ยวข้องกับชาวต่างประเทศต่อไป คือเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงจัดวิธีการค้าขายกับชาวต่างประเทศเปลี่ยนใหม่[๑] ให้ประกาศ

---

๑ การที่จัดใหม่นี้ สงไสยว่าจะเอาแบบอย่างมาแต่เมืองเปอเซียฤๅอินเดีย เหมือนกับที่ตั้งกรมท่า.

กำหนดสินค้าบางอย่าง เช่นดีบุก งาช้าง หนังสัตว์ ไม้หอม ไม้ฝาง เปนต้น อันเปนของหายาก ว่าเปนสินค้าของหลวง ห้ามมิให้ผู้อื่นขายส่งไปต่างประเทศ ใครหาได้ต้องมาขายให้รัฐบาลซื้อตามอัตราราคาที่ตั้งไว้ แล้วเอาเก็บไว้ในพระคลังสินค้า เมื่อพ่อค้านานาประเทศจะใคร่ได้สินค้าเหล่านั้นไปจำหน่าย ต้องมาซื้อไปจากเจ้าพนักงาน แลยังมีสินค้าอีกอย่าง ๑ คือ เข้าเปลือก เข้าสาร ห้ามไม่ให้บรรทุกออกนอกพระราชอาณาเขตรทีเดียว เว้นแต่จะได้รับอนุญาตของรัฐบาลจึงบรรทุกไปได้ แต่สิ่งสินค้านอกจากที่กำหนดไว้ ใครจะซื้อขายก็ได้ไม่ห้ามปราม ไม่ต้องให้พวกชาวต่างประเทศมาซื้อขายแต่ที่รัฐบาลแห่งเดียวเหมือนแต่ก่อน

การที่จัดใหม่ดังว่ามานี้ บางทีจะเกิดแต่ประสงค์จะไม่ให้คนเที่ยวฆ่าสัตว์ตัดไม้แลขุดแร่โลหะอันมีค่าให้หมดสิ้นเสียโดยเร็วก็จะเปนได้ แต่พวกฝรั่งไม่ชอบ ว่ารัฐบาลกำหนดสิ่งสินค้าที่เปนของดีมีราคาเปนสินค้าต้องห้ามเสียเกือบหมด พวกพ่อค้าจะต้องการสิ่งใดต้องมาวิงวอนขอซื้อจากรัฐบาล ถ้าหากว่าแย่งกันซื้อหลายราย ใครจะได้ก็แล้วแต่ความปรานีของรัฐบาล ๆ มีอำนาจเหนือพวกพ่อค้ามากขึ้น พวกพ่อค้าฝรั่งจึงรังเกียจ แต่อำนาจรัฐบาลข้อนี้ก็เปนประโยชน์แก่บ้านเมืองไม่น้อย เพราะเปนเครื่องผูกพันพวกพ่อค้าไว้ให้เรียบร้อย แลต่างพวกต่างต้องพยายามทำความพอใจให้แก่รัฐบาล ดังเช่นเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้า

ปราสาททอง จะปราบปรามเมืองปัตตานีที่เปนขบถ ก็อาจจะเกณฑ์พวกฮอลันดาให้เอาเรือกำปั่นรบมาช่วยได้ แลโดยปรกติสินค้าต่างประเทศที่พวกพ่อค้าต่างชาติพาเข้ามา ถ้ารัฐบาลจะต้องประสงค์สิ่งใด ก็ซื้อหาได้ก่อนตามราคาที่รัฐบาลพอใจจะให้ บางทีถึงพ่อค้าขาดทุนก็มี แต่พวกพ่อค้าต่างประเทศก็ต้องจำทน เพราะประโยชน์ที่ได้ด้วยอำนาจของรัฐบาลไทยสงเคราะห์มีมากกว่ามาก เปนต้นว่าการค้าขายกับประเทศยี่ปุ่นในสมัยนั้น ตั้งแต่รัฐบาลขัดเคืองฝรั่ง (โปตุเกศ) ว่าไปเกลี้ยกล่อมให้คนเข้ารีดสาสนาคฤศตังเลยห้ามไม่ให้ฝรั่งเข้าไปค้าขายในเมืองยี่ปุ่น ฝรั่งก็ต้องมาอาไศรยเรือไทยไปขายซื้อสินค้าของฝรั่งที่เมืองยี่ปุ่น ดังนี้เปนตัวอย่าง ๆ ๑ แต่บางทีถูกเวลาการค้าขายอัตคัด รัฐบาลไทยกวดขันนัก พวกพ่อค้าฝรั่งทนไม่ไหวก็เลิกห้างไปเสียคราว ๑ ฝ่ายรัฐบาลขาดผลประโยชน์ก็ต้องผ่อนผันให้พวกฝรั่งมาค้าขายอีก เปนดังนี้มาแต่ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง.

มาถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ กรมพระคลังสินค้าจัดการเพิ่มเติมขึ้นอีกอย่าง ๑ คือให้ต่อเรือกำปั่นหลวงขึ้นหลายลำ ประสงค์จะบรรทุกสินค้าของหลวงไปขายเองถึงเมืองจีนเมืองยี่ปุ่น ในเวลานี้ฮอลันดาได้ครอบงำเกาะชวา มีอำนาจในท้องทเลจีนยิ่งกว่าชาติอื่น ส่วนอังกฤษได้ที่มั่นทางเมืองสุรัตแลมัทราฐใน

อินเดีย มีอำนาจขึ้นทางท้องทเลอินเดียอีกทาง ๑ อนึ่งพวกฮอลันดาได้พยายามไปแสดงแก่ยี่ปุ่นว่า มิได้ถือสาสนา (โรมันคโธลิค) อย่างพวกโปตุเกศ ยี่ปุ่นเลยเข้าใจไปว่าฮอลันดามิได้ถือสาสนาคฤศตังก็อนุญาตให้ไปค้าขายถึงเมืองยี่ปุ่นได้แต่เมื่อปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ครั้นพวกฮอลันดาทราบว่ารัฐบาลไทยจะเอาสินค้าไปขายแข่งก็ไม่พอใจ เห็นว่าตัวมีกำลังมากแลไม่ต้องอาไศรยไทยดังแต่ก่อนแล้ว ก็ไม่วิงวอนว่ากล่าวโดยดี พอไทยติดรบกับพม่าเมื่อปีขาลโรง พ.ศ. ๒๒๐๗ เห็นเปนโอกาศ ฮอลันดาก็หาเหตุตั้งวิวาท ให้เรือรบเที่ยวทำลายเรือพระคลังสินค้าที่ไปมาค้าขายทางเมืองจีนเสียบ้าง จับเอาไปเสียบ้าง แล้วให้กองทัพเรือมายึดปากน้ำเจ้าพระยา มิให้เรือไทยเข้าออก ฝ่ายข้างไทยไม่ทันรู้ตัว ด้วยไม่ได้คาดว่าฮอลันดาจะอาจประพฤติร้ายแรงถึงเช่นนั้น เห็นเสียทีก็รีบปรองดองทำสัญญาตกลงกับฮอลันดาคือฝ่ายไทยยอมให้ฮอลันดาซื้อหนังสัตว์แทนพระคลังสินค้าอย่าง ๑ รับสัญญาว่าจะไม่จ้างจีนลงเปนลูกเรือหลวงที่ไปค้าขายทางเมืองจีนเมืองยี่ปุ่น[๑]อย่าง ๑ ฝ่ายฮอลันดายอมคืนเรือหลวงที่ได้จับไปไว้แลยอมใช้ราคาเรือที่ได้ทำลายเสียอย่าง ๑ รับว่าจะส่งหนัง

---

๑ ข้อนี้ เพราะฮอลันดาเห็นว่าไทยที่สันทัดเดินเรือทเลมีน้อย ถ้าไม่ใช้จีน เรือไทยก็จะไม่ไปได้สักกี่ลำนัก มิใช่ไทยต้องเลิกเรือไปเมืองจีน.

ให้รัฐบาลพอใช้ในราชการอย่าง ๑ การที่วิวาทก็เปนเลิกแล้วแก่กัน ๑.

แต่ความประจักษ์แจ้งแก่พระปรีชาญาณของสมเด็จพระนารายน์ในครั้งนั้น ว่าจะไว้ใจต่อไปว่าฝรั่งจะไม่มารบพุ่งย่ำยีเมืองไทยไม่ได้แล้ว จึงทรงเปลี่ยนทางรัฐาภิปาลโนบายแต่นั้นมา เริ่มด้วยคิดตระเตรียมป้องกันพระนคร สำหรับจะต่อสู้ข้าศึกซึ่งจะมาทางทเล ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า กรุงศรีอยุทธยาอยู่ใกล้ทเลนัก ข้าศึกอาจจะเอาเรือกำปั่นรบเข้ามาถึงได้ จึงให้สร้างเมืองลพบุรีขึ้นเปนราชธานีอีกแห่ง ๑ สำหรับจะไว้เปนที่ตั้งต่อสู้ข้าศึกซึ่งจะมาจากทางทเล และจะสร้างป้อมปราการที่เมืองธนบุรี เมืองนนทบุรี ให้เปนที่กีดกันข้าศึกในระยะทางที่จะขึ้นมาถึงกรุง ฯ ด้วย.

ขณะนั้นพวกบาดหลวงฝรั่งเศสเข้ามาตั้งอยู่ในกรุงศรีอยุทธยาได้ ๓ ปี ฝรั่งเศสไม่เข้ากับฮอลันดาเพราะถือลัทธิสาสนาต่างกัน เมื่อพวกบาดหลวงทราบว่าสมเด็จพระนารายน์ทรงปรารภจะสร้างป้อมปราการเตรียมต่อสู้พวกฮอลันดา ก็เห็นเปนช่องโอกาศจะเข้ากับไทยให้สนิทได้ เวลานั้นมีบาดหลวงฝรั่งเศสที่มากับบิฉอยคน ๑ ชื่อโทมาส์ เปนผู้ได้เคยเรียนรู้วิชาสร้างป้อมปราการ

---

๑ สัญญานี้เข้าใจว่า ใช้อยู่ไม่กี่ปี เลิกในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์นั้นเอง เพราะฮอลันดาขาดทุน ฤาเพราะเกิดรบกับอังกฤษอย่างใดอย่าง ๑ นี้ เลิกห้างไปจากกรุงศรีอยุทธยาเสียคราว ๑ แล้วจึงเข้ามาขออนุญาตตั้งห้างอีก ในจดหมายเหตุฮอลันดาว่าต้องมาทำสัญญาใหม่ แต่ยังหาพบสำเนาไม่.

บิฉอบจึงให้บาดหลวงโทมาส์ไปหาเจ้าพระยาโกษา ขุนเหล็ก รับอาสาช่วยราชการที่จะทรงสร้างป้อมปราการที่เมืองลพบุรี บาดหลวงคนนั้นเปนคนมีความรู้ คิดแบบแผนถวายต้องพระราชหฤไทย จึงได้เข้ารับราชการตั้งแต่แรกสร้างเมืองลพบุรี เมื่อปีมเสง พ.ศ. ๒๒๐๘ บาดหลวงโทมาส์จะได้ทำแบบอย่างสร้างสิ่งใดบ้างหาทราบหมดไม่ ปรากฎแต่ว่าสมเด็จพระนารายน์พระราชทานบ้านเรือนให้อยู่ในพระนคร แลโปรดให้สร้างโรงสวดพระราชทานบาดหลวงโทมาส์ในบ้านนั้นด้วย บิฉอบเห็นสมเด็จพระนารายน์ทรงพระเมตตาบาดหลวงโทมาส์แลไม่ทรงรังเกียจสาสนาคฤศตัง จึงคิดว่าถ้าหากโป๊บแลพระเจ้าหลุยทรงฝากฝั่งพวกบาดหลวงฝรั่งเศส เหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษแลฮอลันดาได้มีพระราชสาส์นมาฝากฝั่งพวกพ่อค้า การแผ่สาสนาคงจะสดวกขึ้นอีกมาก บิฉอบเบริตซึ่งเปนหัวน่าจึงให้บิฉอบเฮลิโอโปลิศซึ่งเปนที่ ๒ กลับไปยุโรป ในปีมเสง พ.ศ. ๒๒๐๘ นั้น ต่อมาคงเปนด้วยบาดหลวงโทมาส์ชักโยงพวกบาดหลวงเข้าไปช่วยราชการอย่างอื่นอีก จึงปรากฎว่าสมเด็จพระนารายน์โปรดให้บิฉอบเบริต ผู้เปนหัวน่าพวกบาดหลวงเข้าเฝ้าเปนครั้งแรก เมื่อปีมเมีย พ.ศ. ๒๒๐๙ แลพระราชทานที่ให้สร้างวัดสร้างที่พักของพวกบาดหลวงฝรั่งเศส[๑] เหมือนอย่างสมเด็จพระไชยราชาธิราชเคยพระราชทานพวกโปตุเกศมาแต่ก่อน.

---

๑ คือที่วัดเซนต์โยเสพ อยู่ข้างเหนือวัดพุทไธสวรรย์ ยังปรากฎอยู่จนทุกวันนี้

บิฉอบเฮลิโอโปลิสไปถึงยุโรป ในเวลาเมื่อโป๊ปได้รับรายงานฉบับแรกของบิฉอบแล้ว เห็นชอบด้วยในการที่จะอาไศรยเมืองไทย เปนที่อำนวยการกู้สาสนาทางประเทศตวันออก จึงออกอาชญาตั้งให้บิฉอบเบริตเปนตำแหน่งสังฆราชคฤศตังในเมืองไทยแลบรรดาประเทศที่ใกล้เคียงทั้งปวง อันมิได้อยู่ในอำนาจปกครองของรัฐบาลสเปญแลโปตุเกศ ส่วนพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ก็ให้ส่งพวกฝรั่งเศสที่เปนช่างบ้าง ที่ชำนาญวิชาอื่นบ้าง มาช่วยพวกบาดหลวงอีกหลายคน แต่ตัวบิฉอบเฮลิโอโปลิสยังอยู่ในยุโรปจนปีฉลู พ.ศ. ๒๒๑๖ จึงกลับมา เชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการของพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ กับทั้งสมณสาส์นแลเครื่องราชบรรณาการของโป๊ปเข้ามาให้สังฆราชถวายสมเด็จพระนารายน์ จึงโปรดให้สังฆราชเบริต กับบิฉอบเฮลิโอโปลิสเข้าเฝ้าอย่างราชทูตจำทูลพระราชสาส์น แต่ความในพระราชสาส์นของพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ แลสมณสาส์นของโป๊ปที่มีมาครั้งนั้น จะว่าอย่างไรยังหาพบสำเนาไม่ สันนิษฐานว่า คงจะยกย่องพระเกียรติยศในข้อที่ไม่ทรงรังเกียจสาสนาอื่นนั้นประการ ๑ ขอฝากพวกฝรั่งเศสทั้งพวกบาดหลวงที่มาสอนสาสนา แลพวกพ่อค้าที่มาค้าขาย ให้ทรงช่วยทำนุบำรุงประการ ๑ แสดงประสงค์จะเปนสัมพันธมิตร รับจะช่วยพระราชธุระในบรรดาการทั้งปวง ซึ่งสมเด็จพระนารายน์จะต้องพระราชประสงค์นั้นประการ ๑ จึงเปนเหตุให้สมเด็จพระนารายน์ทรงยินดี

ที่จะได้มีทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ เพราะทรงทราบอยู่ว่าพระเจ้าหลุยมีอานุภาพมาก ฮอลันดาแลอังกฤษมีความยำเกรงทั้งสองพวก อีกประการ ๑ มีพระราชประสงค์อยู่ที่จะให้ไทยได้เล่าเรียนรู้วิชาของฝรั่ง ซึ่งจะเอามาใช้ให้เปนประโยชน์แก่บ้านเมือง พวกฝรั่งเศสที่มากับบาดหลวงก็ได้มาช่วยทำการให้เปนประโยชน์อยู่บ้างแล้ว ต่อไปจะได้หาผู้ที่จะเปนครูฝึกหัดวิชาต่าง ๆ ที่วิเศษขึ้นไป มีวิชาทหารเปนต้นได้จากพระเจ้าหลุย ด้วยเหตุนี้เมื่อสังฆราชเชิญพระราชสาส์นแลสมณสาส์นมาถวายครั้งนั้น สมเด็จพระนารายน์มีพระราชประสงค์จะพระราชทานบำเหน็จทูตานุทูตให้ถูกพระหฤไทยของพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ แลพระหฤไทยของโป๊ป จึงทรงรับจะสร้างวัดอันเปนที่สถิตย์ของสังฆราชคฤศตังพระราชทาน การอันนี้ถ้าว่าโดยราชประเพณีไทยก็ไม่เปนการแปลกปลาดอันใด ด้วยสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้เคยสร้างวัดพระราชทานพวกแขกมาแต่ก่อนก็มี แต่พวกสังฆราชบาดหลวงคิดโดยใจของตนเห็นเปนการอัศจรรย์ เพราะไม่เคยปรากฎว่ามีพระเจ้าแผ่นดินที่ถือสาสนาอื่นได้เคยสร้างวัดคฤศตังพระราชทานมาแต่ก่อน พวกสังฆราชบาดหลวงจึงเกิดความเข้าใจว่า สมเด็จพระนารายน์คงจะทรงเลื่อมใสในสาสนาคฤศตังอยู่บ้าง ถ้าคิดอ่านอย่างไรให้ดี เห็นจะเชิญเสด็จให้เข้ารีดได้สักเวลา ๑ เปนแน่ ถ้าได้สมเด็จพระนารายน์เข้ารีดแล้ว ราษฎรเมืองไทยก็คงพากันเข้ารีดตามเสด็จหมดทั้ง

บ้านทั้งเมือง จะเปนปาฏิหารอันใหญ่หลวงที่พวกตนมาทำให้เกิดขึ้นอย่าง ๑ เมื่อคิดเช่นนี้ พวกสังฆราชยาดหลวงก็ยิ่งพยายามที่จะทำให้สมเด็จพระนารายน์พอพระราชหฤไทยในการงานทั้งปวงแลเรียกหาพวกฝรั่งเศสมาถวายให้ทรงใช้สอยราชการ ได้มาทำการอันเปนประโยชน์ให้เกิดขึ้นหลายอย่าง เช่นตั้งโรงเรียนสอนภาษาแลวิชาศิลปสาตรของฝรั่ง แลตั้งโรงพยาบาลเปนต้น ส่วนสถานที่ต่าง ๆ ที่ช่างฝรั่งให้แบบอย่างสร้างขึ้นเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ก็มีมาก ที่ยังปรากฏอยู่ในกรุงศรีอยุทธยา เช่นพระที่นั่งพิไสยศัลลักษณ (หอสูงที่ในวังจันทรเกษม) ถังประปาในพระราชวังหลวงเปนต้น ที่เมืองลพบุรี มีป้อมปราการแลพระราชวังตลอดจนประปา ที่เมืองธนบุรี มีป้อมวิไชยประสิทธิ[๑] แลเข้าใจว่ายังมีตามหัวเมืองอื่นต่อไปอีก คือ ป้อมปราการเมืองนครศรีธรรมราชแห่ง ๑ ป้อมปราการเมืองนครราชสีมา (เมืองเดิมอยู่ใกล้ตำบลสูงเนินเปน ๒ เมือง เรียกว่าเมืองโคราคบุระ คนเรียกว่าเมืองโคราดฤๅเมืองเก่าเมือง ๑ เมืองสีมาเมือง ๑ ย้ายมาสร้างเปนเมืองใหม่จึงเอาชื่อเดิมมาปรุงเรียกว่า เมืองนครราชสีมา แต่คนยังคงเรียกว่าเมืองโคราด) แห่ง ๑ ป้อมปราการเมืองเพ็ชรบูรณ์แห่ง ๑ ที่รื้อเสียแล้วเข้าใจว่าเมืองพิศณุโลกแห่ง ๑ เมืองจันทบุรีแห่ง ๑ แลได้ยินว่าเมืองตะนาวศรีอีกแห่ง ๑ แต่จะสร้าง

---

๑ ที่เรียกชื่อว่าป้อมวิไชยประสิทธิ เข้าใจว่าจะพึ่งมาเรียกเมื่อเปนป้อมมุมวังครั้งกรุงธนบุรี.

แห่งไหนก่อนหลังกันอย่างไรหาทราบไม่ เรื่องราวในตอนที่กล่าวมานี้เปนตอนก่อนวิชเยนทรเข้ามารับราชการ เพราะตามความที่ปรากฏในจดหมายเหตุฝรั่ง วิชเยนทรพึ่งเข้ามาถึงเมืองไทยเมื่อพวกสังฆราชบาดหลวงฝรั่งเศสได้เข้ามาตั้งอยู่แล้วถึง ๑๓ ปี แลสมเด็จพระนารายน์ก็ได้มีทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ อยู่แล้ว วิชเยนทรหาได้เปนผู้ชักโยงไทยให้เปนไมตรีกับฝรั่งเศสไม่.

เรื่องราวประวัติของวิชเยนทรนั้น ว่าเปนชาวเมืองในประเทศครีก เกิดเมื่อราวคฤศตศก ๑๖๕๐ ตรงกับปีขาล พ.ศ. ๒๑๙๓ นามสกุลชื่อว่า เยรากี แปลว่าเหยี่ยวนกเขาตามภาษาครีก บิดามารดาเปนผู้ดีตกยาก วิชเยนทรเห็นว่าบิดามารดาต้องหาเลี้ยงได้ความลำบากนัก คิดจะหาเลี้ยงตัวเองจึงหนีไปรับจ้างเปนลูกเรืออังกฤษตั้งแต่อายุได้ ๑๖ ปี ทำนองจะมิให้บิดามารดารู้ร่องรอยจึงเปลี่ยนเรียกชื่อตัวเสียว่า ฟอลคอน อันเปนภาษาอังกฤษ หมายความว่าเหยี่ยวนกเขาเหมือนกัน วิชเยนทรได้ไปอยู่เมืองอังกฤษสักสองสามปี แล้วรับจ้างลงเรือกำปั่นของพ่อค้าอังกฤษคน ๑ ชื่อ ยอช ไฮวต์ ออกมาค้าขายทางประเทศตวันออก มาถึงเมืองไทยเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๒๑๘ เปนปีที่ ๑๙ ในรัชกาลสมเด็จพระนารายน์ เวลานั้นอายุวิชเยนทรได้ราว ๒๕ ปี ยอช ไฮวต์ เห็นวิชเยนทรเปนคนฉลาดเฉลียว จึงให้อยู่ซื้อสินค้าที่กรุงศรีอยุทธยาต่อมายอชไฮวต์จะไปค้าขายที่เมืองอื่น วิชเยนทรไม่ปราถนาจะไป

ด้วย เพราะได้เล่าเรียนรู้ภาษาไทย แลได้สมาคมคุ้นเคยกับพวกพ่อค้าที่ในกรุงมากแล้ว จึงออกจากการงานของยอชไฮวต์มาเข้าหุ้นส่วนกับพวกแขกเทศเดินเรือค้าขายทางอินเดีย ครั้งหนึ่งเรือวิชเยนทรไปถูกพายุถึงอับปางทางทเลอินเดีย เมื่อวิชเยนทรขึ้นฝั่งได้ไปพบราชทูตไทยที่กลับจากประเทศเปอเซีย เรือมาถูกพายุแตกที่ตรงนั้นเหมือนกัน วิชเยนทรมีเงินติดตัวอยู่บ้าง จึงรับอาสาพาราชทูตไทยกลับมาถึงกรุงศรีอยุทธยา เจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กเห็นวิชเยนทรภักดีต่อราชการมีความชอบ จึงให้เข้ารับราชการอยู่ในกรมพระคลังสินค้า แต่แรกได้ทำการในน่าที่สมุห์บาญชีวิชเยนทรเคยค้าขายเข้าใจเล่ห์กลของพวกพ่อค้า ไม่ช้าก็ทำความชอบให้ปรากฎ มีเรื่องราวกล่าวว่าครั้ง ๑ พวกพ่อค้าแขกเทศมาทวงเงินซึ่งอ้างว่าเกี่ยวค้างอยู่พระคลังสินค้าเปนอันมาก เจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กให้วิชเยนทรสอบบาญชีกับพวกแขก วิชเยนทรสอบกลับได้หลักฐานว่าที่จริงพวกพ่อค้าแขกเปนหนี้พระคลังสินค้าอยู่เปนอันมาก กลับได้เงินหลวงมาเข้าพระคลัง เจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กก็ไว้วางใจวิชเยนทรยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน กราบทูลยกย่องต่อสมเด็จพระนารายน์ จึงทรงตั้งเปนหลวงวิชเยนทร มีตำแหน่งราชการในกรมพระคลังสินค้า

วิชเยนทรฉลาดเฉลียวทำการงานของพระคลังสินค้าไม่เสียเปรียบพวกพ่อค้า แลรู้จักผ่อนผันการงานที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งโดย

รู้จักนิไสยใจคอของฝรั่ง ไม่ช้านานเท่าใดพวกฝรั่งต่างชาติก็พากันชอบพอ พาให้การงานในพระคลังสินค้าเรียบร้อยเจริญขึ้น จึงเปนเหตุให้ได้เลื่อนยศขึ้นเปนพระวิชเยนทร ตำแหน่งทำนองกรมท่าฝรั่ง อย่างพระโชฎึกเปนกรมท่าจีนฉนั้น[๑]

ในสมัยนั้นข้าราชการที่มีกำลังพาหนะ เปนต้นแต่เจ้าพระยาโกษา ๆ ลงมา ทำการค้าขายด้วยโดยมาก พระโชฎึกแลพระจุฬาที่เปนหัวน่ากรมท่าซ้ายขวา ก็เปนพ่อค้าใหญ่ในพวกจีนแลแขกด้วยในตัว วิชเยนทรเข้ารับราชการก็ทำการค้าขายมาด้วยแต่แรก ครั้นมีวาศนาขึ้นการค้าขายก็ยิ่งใหญ่ขึ้นโดยลำดับมา เพราะพวกอังกฤษแลฮอลันดาช่วยเกื้อหนุนด้วยประการต่าง ๆ จนวิชเยนทรมีกำลังตั้งตัวได้ แต่รับราชการอยู่ในบังคับบัญชาเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กตลอดมา เรื่องประวัติของวิชเยนทรตอนต้นได้ความดังกล่าวมานี้.

จะว่าด้วยเรื่องพงษาวดารต่อไป ถึงปีวอก พ.ศ. ๒๒๒๓ บริษัทฝรั่งเศสเข้ามาตั้งค้าขายในกรุงศรีอยุทธยาเปนทีแรก สมเด็จพระนารายน์ก็ทรงยินดี พระราชทานอุปการะทำนุบำรุงด้วยประการต่าง ๆ เพราะว่ามีทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ อยู่แล้ว แลได้ทรงปรารภอยู่แต่ก่อนว่า จะแต่งทูตให้เชิญพระราชสาส์น

---

๑ ในสมัยนั้น กรมท่าเปนแต่กรมขึ้นกระทรวงพระคลัง กรมท่าขวาเปนฝ่ายแขก กรมท่าซ้ายเปนฝ่ายจีน กรมท่ากลางเมื่อแรกตั้งจะเปนฝ่ายฝรั่งกระมัง.

กับเครื่องราชบรรณาการไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนพระเจ้าหลุยแลโป๊ปณกรุงโรม แต่ยังขัดข้องอยู่ด้วยเรื่องเรือที่จะไป ครั้นบริษัทฝรั่งเศสมาอาสาจะรับทูตไป จึงโปรดให้ทูตานุทูตไปเมืองฝรั่งเศสเปนครั้งแรก เมื่อปีรกา พ.ศ. ๒๒๒๔ แต่ทูตที่ไปคราวนี้เรือแตกกลางทางเลยสูญหายไปหมด หาได้ไปถึงเมืองฝรั่งเศสไม่.

ถึงปีกุญ พ.ศ. ๒๒๒๖ เจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กถึงอสัญกรรม เหตุอันนี้เปนข้อสำคัญแก่เรื่องพงษาวดารในตอนต่อมาเปนอันมาก ด้วยเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กเปนคู่พระราชหฤไทยของสมเด็จพระนารายน์ ทรงใช้สอยต่างพระเนตรพระกรรณในราชการสำคัญ ตั้งแต่ทำศึกสงครามกับพม่า ตลอดมาจนในการที่จะคบหาสมาคมเกี่ยวข้องกับฝรั่ง เจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กก็เปนมุขมนตรีในที่ปฤกษา แลเปนต้นรับสั่งอำนวยการตามพระราโชบายทั้งสิ้น ก็การที่ไทยเริ่มสมาคมกับฝรั่งเศส ด้วยพวกสังฆราชบาดหลวงเข้ามาเปนผู้สื่อสารชักโยงครั้งนั้น ผู้ที่ไม่เห็นชอบด้วยในฝ่ายข้างไทยมีมาก เพราะไม่คิดเห็นประโยชน์ทางรัฐาภิปาลโนบายฦกซึ้งถึงพระปรีชาญาณของสมเด็จพระนารายน์ ก็พากันสงไสยว่าที่พวกสังฆราชบาดหลวงมาสามิภักดิเปนแต่กลอุบายจะให้ไทยละทิ้งพระพุทธสาสนาไปเข้ารีดเปนคฤศตัง ซึ่งที่แท้ก็เปนความจริงอยู่ส่วน ๑ จึงรังเกียจการที่ไทยไปสมาคมกับฝรั่งเศส แต่

เพราะคนทั้งหลายมีความสามิภักดิในสมเด็จพระนารายน์ แล วางใจในเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กว่ามีสติปัญญาแลเปนคนซื่อตรง ก็ไม่มีใครคิดอ่านวุ่นวายไปอย่างไร ครั้นเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กถึงอสัญกรรม ข้าราชการไทยที่สมเด็จพระนารายน์ทรงไว้วางพระราชหฤไทย รองเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กลงมา คือ พระเพทราชา ๆ เปนแต่นายทหาร ไม่สันทัดแลไม่ชอบการเกี่ยวข้องกับฝรั่ง ข้าราชการที่มีสติปัญญาสันทัดทางการงานต่างประเทศ มีแต่วิชเยนทรคนเดียว ในจดหมายเหตุฝรั่งครั้งนั้นว่าสมเด็จพระนารายน์จะทรงตั้งวิชเยนทรเปนที่โกษาธิบดี แต่วิชเยนทรทูลขอตัวเสีย ด้วยเกรงข้าราชการจะพากันฤษยามากนัก จึงทรงตั้งขุนนางเชื้อแขกคน ๑ เปนที่โกษาธิบดี แต่จะเปนพระยาฤๅเปนเจ้าพระยาหาปรากฎไม่ เพราะฝรั่งเรียกแต่ว่า "พระคลัง" แต่ว่าทำการงานไม่ได้อย่างเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็ก เพราะฉนั้นราชการที่เกี่ยวกับต่างประเทศจึงมาตกอยู่ในน่าที่วิชเยนทร เห็นจะได้เลื่อนขึ้นเปนพระยาในตอนนี้ แต่วิชเยนทรเปนฝรั่งคนทั้งหลายไม่เชื่อถือไว้วางใจเหมือนอย่างเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็ก แลยังมีเหตุให้รังเกียจอีกอย่าง ๑ ด้วยเดิมวิชเยนทรถือสาสนาลัทธิโปรเตสตันต์ บาดหลวงฝรั่งเศสเกลี้ยกล่อมเอาเข้ารีดลัทธิโรมันคโธลิคได้เมื่อก่อนนั้นสักปี ๑ จึงเข้าใจกันโดยมากว่าวิชเยนทรเปนพรรคพวกของบาดหลวง ด้วยเหตุเหล่านี้ ตั้งแต่เจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กถึง

อสัญูกรรม ข้าราชการจึงตั้งต้นแตกกันเปน ๒ พวก คือพวกวิชเยนทรเปนพวกชอบฝรั่งเศส พวกพระเพทราชาเปนพวกชังฝรั่งเศส แต่ยังไม่ถึงเกิดเปนอริกัน เพราะมีความยำเกรงสมเด็จพระนารายน์อยู่.

ฝ่ายวิชเยนทรตั้งแต่ได้เปนหัวน่าในราชการต่างประเทศ ก็ตั้งใจพยายามที่จะให้บังเกิดประโยชน์แก่เมืองไทยด้วยการที่คบหาสมาคมกับต่างประเทศ ให้สมพระราชประสงค์ของสมเด็จพระนารายน์ คือคิดจะให้ไทยเปนสัมพันธมิตรสนิทกับฝรั่งเศส กีดกันมิให้ฮอลันดาแลอังกฤษคิดร้ายได้นั้นอย่าง ๑ คิดจะบำรุงการค้าขายของไทยให้เจริญโภคทรัพย์เปนกำลังบ้านเมืองด้วยอย่าง ๑ การทั้ง ๒ อย่างนี้ ที่ปรากฎว่าได้จัดทำในชั้นวิชเยนทรเปนหัวน่าในราชการต่างประเทศเปนประการใด จะอธิบายต่อไปทีละอย่าง จะว่าด้วยเรื่องสมาคมกับฝรั่งเศสก่อน.

เมื่อเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กยังมีชีวิตรอยู่ สมเด็จพระนารายน์ได้โปรดให้ราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๒๒๔ ดังกล่าวมาแล้ว ทูตหายไปกว่าปี ทางกรุงศรีอยุทธยายังไม่ทราบแน่ว่าทูตจะไปเปนอันตรายฤาอย่างไร สมเด็จพระนารายน์ทรงพระวิตก จึงโปรดให้จัดข้าราชการ ๒ คน ตามไปสืบข่าวทูตที่ไปคราวก่อน วิชเยนทรเปนผู้จัดการครั้งนี้ จึงไปหาสังฆราชฤๅคตัง ขอบาทหลวงไป

เปนล่าม ๒ รูป ความคิดของวิชเยนทรอยากจะให้พระเจ้าหลุยแต่งราชทูตพิเศษต่างพระองค์เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี ตามแบบอย่างประเทศใหญ่ในยุโรปแต่งทูตไปยังประเทศที่มีเกียรติยศเสมอกัน เพราะทูตฝรั่งที่เคยเข้ามาแต่ก่อน มักเปนแต่พ่อค้าเชิญพระราชสาส์นมา หาได้เปนราชทูตตรงมาจากราชสำนักจริง ๆ ไม่ วิชเยนทรคงไปพูดจาชี้แจงให้สังฆราชช่วยเพ็ดทูลขอร้องออกไปด้วย แลคงจะอ้างว่าถ้าพระเจ้าหลุยให้ราชทูตเข้ามายกย่องพระเกียรติยศสมเด็จพระนารายน์อย่างนั้นแล้ว การที่จะแผ่สาสนาคฤศตังก็จะสดวกขึ้นอีกมาก สังฆราชเห็นชอบด้วยจึงบอกชี้แจงความไปให้ทูลพระเจ้าหลุยด้วยอีกทาง ๑ ทูตไทยครั้งที่ ๒ ไปเมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๒๒๖ เมื่อไปถึงเมืองฝรั่งเศสรัฐบาลก็ต้อนรับเปนอันดี แต่เปนทูตถือศุภอักษรเสนาบดีไปสืบข่าวทูตที่ไปคราวก่อน ไม่ได้เชิญพระราชสาส์นไปถวาย พระเจ้าหลุยจึงเปนแต่ให้เฝ้าที่พระราชวังเวอซายในเวลาเสด็จออกประพาศผ่านไป[๒]เมื่อวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน คฤศตศก ๑๖๘๔ หาได้เสด็จออกรับเปนการเต็มยศไม่.

๑ ในตอนนี้ บิฉอบเบริตที่เปนสังฆราชแรกนั้นมรณภาพ โป๊บได้ตั้งให้บิฉอบเมเตโลโปลิศ (รูปที่ตั้งมาใหม่) เปนสังฆราชแทน.

๒ เมื่อคราวพระยามนตรีสุริยวงศ์ ชุ่ม เปนราชทูตไปเมืองอังกฤษในรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร ขากลับแวะเมืองฝรั่งเศสจะเฝ้าเอมปเรอนโปเลียนที่ ๓ ก็ให้เฝ้าเวลาเสด็จประพาศเหมือนกัน คงถ่ายแบบมาแต่คราวที่กล่าวนี้.

เมื่อพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ได้ทรงทราบว่าสมเด็จพระนารายน์ได้ทรงแต่งทูตไปเจริญทางพระราชไมตรี แต่เรือแตก ทูตเปนอันตรายเสียหมด ก็ทรงพระดำริห์เห็นว่าควรจะแต่งราชทูตให้เข้ามาสนองทางพระราชไมตรีให้ต้องตามราชประเพณี เพราะแต่ก่อนเปนแต่ให้สังฆราชบาดหลวงเปนผู้เชิญพระราชสาส์น ไม่เหมือนกับที่สมเด็จพระนารายน์ได้ทรงแต่งทูตไป แลครั้งนั้นจะเปนด้วยสังฆราชฝรั่งเศสทูลชี้แจงไปจากเมืองไทยว่ากระไร ฤๅเปนเพราะพวกบาดหลวงเยซูอิตที่เมืองฝรั่งเศสจะทูลอธิบายต่อไปประการใดหาปรากฎไม่ พระเจ้าหลุยที่ ๑๔ เข้าพระไทยว่า สมเด็จพระนารายน์ทรงเลื่อมใสศรัทธาในสาสนาคฤศตังอยู่แล้ว เปนแต่ยังกีดด้วยเกรงความครหาจึงยังไม่เข้ารีด ถ้าพระเจ้าหลุยให้ราชทูตเชิญกระแสรับสั่งเข้ามาทูลเชื้อเชิญให้เปนพระเกียรติยศแล้ว คงจะไม่ขัดพระอัธยาไศรยเปนแน่ เมื่อพระเจ้าหลุยทรงแต่งให้เชวะเลียเดอโชมอง เปนเอกอรรรคราชทูตมาเจริญทางพระราชไมตรี จึงดำรัสสั่งให้มาทูลเชิญสมเด็จพระนารายน์เข้ารีดคฤศตัง แลแต่งให้บาดหลวงซึ่งสำหรับจะเปนราชครูผู้ถวายศีลสมเด็จพระนารายน์ให้มากับราชทูตด้วยทีเดียว โดยเชื่อพระไทยตามกิติศัพท์ที่ได้ทรงทราบนั้น ราชทูตฝรั่งเศสมาด้วยเรือรบ ๒ ลำ รับทูตไทยที่ไปคราวที่ ๒ กลับมาส่งด้วย มาถึงเมืองไทยในปีฉลู พ.ศ. ๒๒๒๘ วิชเยนทรลงไปรับราชทูตฝรั่งเศส ทราบว่าพระเจ้าหลุยให้ราชทูต

มาเชิญสมเด็จพระนารายน์เข้ารีดก็ตกใจ บอกชี้แจงแก่ทูตว่า สมเด็จพระนารายน์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธสาสนามั่นคง เห็นจะไม่ยอมถือสาสนาอื่น ไม่ควรจะทูลเชื้อเชิญให้เกิดหมองหมางในทางพระราชไมตรีที่ทูตเข้ามา ราชทูตฝรั่งเศสก็ไม่ฟัง ว่าเปนข้อรับสั่งของพระเจ้าหลุย แม้ความในพระราชสาส์นที่เชิญมาเปนเรื่องชักชวนให้ทรงเลื่อมใสในสาสนา ราชทูตไม่สามารถจะงดเสียได้ วิชเยนทรก็มิรู้ที่จะทำประการใด ความทราบถึงสมเด็จพระนารายน์ ครั้นทรงรับรองราชทูตให้เปนเกียรติยศแล้ว จึงทรงพระราชดำริห์ผ่อนผันโดยพระปรีชาญาณ ให้ประกาศพระราชกฤษฎีกาพระราชทานอนุญาต แล้วแต่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินคนใดใครจะมีใจศรัทธาถือสาสนาคฤศตังก็ไม่ห้ามปราม จะทรงทำนุบำรุงเหมือนแต่ก่อนด้วยประการทั้งปวง แต่ส่วนพระองค์เมื่อราชทูตฝรั่งเศสให้วิชเยนทรกราบทูลวิงวอน มีรับสั่งให้ราชทูตนำความไปทูลพระเจ้าหลุยว่า ทรงแจ้งพระหฤไทยอยู่แล้วว่า เพราะพระเจ้าหลุยทรงรักใคร่จะให้สนิทเปนอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงอยากให้ร่วมสาสนากัน แต่การถือสาสนาไม่ได้อยู่ในอำนาจมนุษย์ที่เลือกเอาเองได้ เพราะต้องแล้วแต่ศรัทธาที่จะเกิดขึ้นในใจเปนใหญ่ ที่พระเจ้าหลุยทรงชักชวนมานั้นก็ไม่ขัดขวาง จะตั้งพระหฤไทยไว้เปนกลาง ถ้าหากว่าพระเปนเจ้าบนสวรรค์บันดาลให้ความ

ศรัทธาเกิดขึ้นในพระหฤไทยเมื่อใด ก็จะยอมเข้ารีดแต่นั้นไป ราชทูตก็มิรู้ที่จะตอบโต้อย่างไรต่อไป.[๑]

ครั้นเมื่อราชทูตฝรั่งเศสจะกลับไป สมเด็จพระนารายน์ทรงพระราชดำริห์ว่า ราชทูตไทยที่ไปจำทูลพระราชสาส์นยังหาได้ไปถึงพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ไม่ จึงทรงจัดราชทูตอีกชุด ๑ ให้พระวิสูตรสุนทร (คือ โกษาปาน) น้องเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กเปนราชทูตไปกับฝรั่งเศสในปลายปีฉลูนั้น.

การที่ไทยได้สมาคมกับฝรั่งเศส จนมีราชทูตเข้ามาจากพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ คราวนี้ เปนประโยชน์แก่ไทยหลายอย่าง คือที่ได้พวกฝรั่งเศสซึ่งมีวิชาความรู้มาช่วยราชการนั้นเปนต้น ในคราวที่ทูตมานี้ ก็ปรากฏว่าสมเด็จพระนารายน์รับสั่งขอข้าราชการที่มากับทูตไว้ ๒ คน คนหนึ่งเปนนายทหาร ชื่อ เชวะเลีย เดอ ฟอเแบงอยู่เปนครูฝึกหัดทหารอย่างยุโรป แล้วทรงตั้งเปนออกพระศักดิสงคราม อีกคนหนึ่ง ชื่อ เดอลามา เปนนายช่าง แต่ข้อที่เปนประโยชน์อย่างสำคัญนั้น คือที่เปนเหตุให้อังกฤษแลฮอลันดาหายโหดร้ายหันมาเปนทางไมตรีดีกับไทย หวังจะสนิทสนมอย่างฝรั่งเศสบ้าง ด้วยเหตุนี้ วิชเยนทรจึงเปนคนสำคัญขึ้น เห็นจะได้เปนเจ้าพระยาในตอนนี้.

---

๑ คำราชทูตฝรั่งเศสกราบทูล แลคำตอบของสมเด็จพระนารายน์ ที่แต่งไว้ในภาษาอังกฤษดีนักหนา มีอยู่ในหนังสือเรื่องเมืองไทยสมัยนั้นหลายเรื่อง ที่เอามากล่าวในที่นี้เพียงใจความสั้น ๆ.

ส่วนการค้าขายที่วิชเยนทรคิดจัดขึ้นตั้งแต่ได้ว่าการต่างประเทศนั้น ประสงค์จะให้มีเรือไทยไปค้าขายถึงนานาประเทศให้ได้กำไรเหมือนกับที่ฝรั่งมาค้าขายเมืองนี้บ้าง วิชเยนทรคุ้นเคยกับอังกฤษยิ่งกว่าพวกอื่น เพราะได้เคยอยู่กับอังกฤษรู้นิไสยใจคอกันมาแต่ก่อน จึงคิดอ่านสร้างเรือกำปั่นหลวงเพิ่มเติมขึ้น แล้วชักชวนพวกอังกฤษให้มารับเดินเรือของหลวง ครั้งนั้นพวกอังกฤษที่ทำการของบริษัทได้ผลประโยชน์น้อยไม่พอใจมีอยู่เปนอันมาก จะออกทำมาค้าขายโดยลำพังตนเอง บริษัทก็คอยรังแกไม่ให้ค้าขายแข่ง วิชเยนทรรู้การอันนี้ จึงเกลี้ยกล่อมพวกอังกฤษโดยยอมอนุญาตให้เอาสินค้าของตนไปในเรือหลวงได้ด้วย ก็มีคนอังกฤษออกจากบริษัทมาสมัครรับราชการเปนอันมาก มีจำนวนกว่า ๕๐ คน ต่อมาซ้ำผู้จัดการของบริษัทอังกฤษที่ในกรุง ฯ ชื่อ ริชาดเบอนาบีคน ๑ แซมยวลไฮวต์คน ๑ เกิดวิวาทกับบริษัท ออกมาสมัครรับราชการเห็นจะเปน ๒ คนนี้มาขยายความให้ปรากฏว่า อังกฤษอยากได้เมืองมฤทไปเปนท่าค้าขายของบริษัทอังกฤษ โดยอ้างว่าเพราะไทยไม่ทำนุบำรุงการค้าขายให้เจริญตามสมควร วิชเยนทรจึงทูลขอให้จัดตั้งเมืองมฤทเปนสถานีที่ค้าขายของหลวง แลสร้างป้อมประจำท่าเหมือนสถานีที่ฝรั่งตั้งที่อื่น แล้วทูลขอให้ริชาดเบอนาบีเปนที่ออกพระเจ้าเมืองมฤท แลตั้งแซมยวลไฮวต์ เปนเจ้าท่าไปจัดการค้าขายของรัฐบาลที่เมืองมฤท ที่ไทยจัดการค้าขายดัง

กล่าวมานี้บริษัทอังกฤษย่อมไม่พอใจ เพราะประมูลแย่งเอาคนของบริษัทมาให้ทำการค้าขายแข่งบริษัท แต่ไม่อาจจะขัดขวางอย่างไรได้ เพราะรัฐบาลอังกฤษยังคิดจะผูกพันเปนไมตรีกับไทยอยู่[๑] แต่มามีเหตุเกิดขึ้นด้วยพวกอังกฤษที่เปนนายเรือกำปั่นไทยชื่อกับตันโคต เปนคนสำคัญในพวกนี้คน ๑ เอาแบบอย่างความประพฤติของบริษัทมาทำบ้าง เปนต้นว่าถ้าพบปะเรือเมืองพม่าไปค้าขายทางอินเดีย ก็จับเอาเปนเชลยเสีย โดยอ้างว่าพม่าเปนข้าศึกกับไทย จนเรือเมืองพม่าไม่ใคร่กล้าไปค้าขายทางอินเดีย อีกคราว ๑ ไปค้าขายที่เมืองคอละคอนดา ซึ่งยังเปนอิศระอยู่ใกล้เมืองมัทราฐ ไปเกิดวิวาทขึ้นโดยเจ้าของเมืองไม่ยอมใช้หนี้สิน ก็เอาปืนยิงด่านแล้วจับเอาเรือเมืองคอละคอนดามาเปนเชลย เจ้าเมืองคอละคอนดาไปต่อว่าบริษัทว่า รัฐบาลอังกฤษเปนไมตรีกันอยู่ เหตุไฉนจึงปล่อยให้คนอังกฤษมาทำร้าย บริษัทจึงบอกออกไปยังรัฐบาลอังกฤษ ชี้แจงกล่าวโทษวิชเยนทรว่าเปนพวกฝรั่งเศส แลคิดอ่านเกลี้ยกล่อมเอาคนอังกฤษไปตั้งซ่องเพื่อแสวงหากำไรเปนผลประโยชน์ของตน หาใช่เปนความคิดของไทยไม่ รัฐบาลอังกฤษขัดเคือง จึงอนุญาตให้เรียกคนอังกฤษที่มาทำราชการอยู่กับไทยกลับไปให้หมด บริษัทได้ทีก็

๑ เมื่อพระเจ้าชาลส์ที่ ๒ สิ้นพระชนม์ พระเจ้าเชมส์ที่ ๒ ได้เสวยราชย์เปนพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ ถึงมีพระราชหัดถเลขามาบอกข่าวแก่วิชเยนทร มีสำเนาปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุของอังกฤษ.

แต่งเรือรบออกเที่ยวจับเรือกำปั่นไทยที่ไปค้าขายอยู่ทางอินเดีย แล้วให้เรือรบ ๓ ลำมาที่เมืองมฤท เอาประกาศของรัฐบาลอังกฤษมาอ่านบอกพวกอังกฤษที่ทำราชการไทย เวลานั้นมีอยู่ในกรุง ฯ ๒๕ คน อยู่ที่เมืองมฤท ๒๕ คน บังคับให้ออกจากราชการให้หมด แล้วส่งหนังสืออัลติเมตัม ให้พระยาตะนาวศรีส่งเข้ามายังกรุงศรีอยุทธยา เปนหนังสือกราบทูลสมเด็จพระนารายน์กล่าวโทษวิชเยนทรว่าทำการแกล้งบริษัทต่าง ๆ จนสูญเสียทรัพย์ไปถึง ๔๐,๐๐๐ ปอนด์ ขอให้ใช้ทรัพย์นั้นภายในกำหนด ๒ เดือน ถ้าหาไม่จะต้องทำตามอำเภอใจ

ในระหว่างเวลาพระยาตะนาวศรีส่งหนังสืออัลติเมตัมของบริษัทอังกฤษเข้ามายังกรุง ฯ ทางโน้นพวกอังกฤษที่มาอยู่เมืองไทยพากันกลัวรัฐบาลก็กลับไปเข้ากับอังกฤษ เชื้อเชิญพวกนายเรือรบขึ้นพักอยู่ที่เมืองมฤท ฝ่ายกับตันเวลด์เตน นายเรือรบอังกฤษคิดว่าป้อมไทยมีอยู่ที่เมืองมฤท ถ้าเกิดรบกันขึ้นกับไทยจะต้องตีป้อมเปนการลำบาก เมื่อพวกอังกฤษได้รับให้ขึ้นอยู่บนเมืองแล้วควรจะทำให้เปนประโยชน์สำหรับการข้างน่าเสียด้วยทีเดียว จึงให้ทหารลงมือรื้อป้อมเมืองมฤท แลแย่งเอาเรือกำปั่นรบของไทยที่อยู่น่าเมืองไปเสียด้วยลำ ๑ พระยาตะนาวศรีเห็นอังกฤษก่อการสงครามขึ้นก่อน ก็ยกกองทัพลงมาจากเมืองตะนาวศรีเข้าปล้นเมืองมฤทที่พวกอังกฤษตั้งอยู่ในกลางคืนวันที่ ๑๔ กรกฎาคม

ค.ศ. ๑๖๘๗ (ราวในเดือน ๘ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๒๓๗) พวกอังกฤษกำลังประมาทไม่ได้เตรียมระวังตัว ถูกฆ่าฟันตายเสียเปนอันมาก ริชาดเบอนาบี้ก็ตายในที่รบ ไทยกลับเอาป้อมคืนได้ แลแย่งเรือรบอังกฤษไว้ได้ลำ ๑ กับต้นเวลด์เตนกับพวกอังกฤษที่เหลือตายลงเรือหนีไปได้ ๒ ลำ พอข่าวทราบเข้ามาถึงกรุง ฯ สมเด็จพระนารายน์ก็ให้มีพระราชกฤษฎีกา ประกาศเปนสงครามกับบริษัทอังกฤษ[๑] เมื่อวันที่ ๑๑ สิงหาคม ค.ศ. ๑๖๘๗ (ราวในเดือน ๙ ปีเถาะ พ.ศ.๒๒๓๐) อังกฤษกับไทยจึงเลยเปนข้าศึกกันมาจนตลอดรัชกาลสมเด็จพระนารายน์.

พอถึงเดือน ๑๐ ปีเถาะนั้น มองสิเออ เดอลาลุแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสก็พาโกษาปานกลับมาส่งถึงกรุง ฯ ทูตไทยคราวโกษาปานไปเมืองฝรั่งเศสครั้งนั้น เลื่องฦๅในยุโรปมาก เพราะเปนทีแรกที่ปรากฎว่า พระเจ้าแผ่นดินประเทศทางตวันออก แต่งราชทูตไปยังราชสำนักพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส พระเจ้าหลุยจึงทรงรับรองยกย่องเกียรติยศเปนอย่างสูง ถึงให้ตีเหรียญแลเขียนรูปราชทูตไทยเข้าเฝ้าไว้เปนที่ระฦก แต่ทูตที่ไปคราวนั้นจะได้รับกระแสรับสั่งให้ไปจัดการงานอย่างใดกับฝรั่งเศสบ้างหาปรากฎไม่ ถึงที่พระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ให้ราชทูตเข้ามาอีกครั้ง ๑ คราวมาส่งโกษาปาน ก็ยังไม่พบหลักฐานชัดเจนว่ามาทำไม เปนแต่ปรากฎว่าพระเจ้าหลุยทรง

---

๑ สำเนาประกาศแปลเปนภาษาอังกฤษ มีอยู่ในจดหมายเหตุอังกฤษ ซึ่งหอพระสมุด ฯ พิมพ์ เล่ม ๔ น่า ๑๘๓.

จัดทหารฝรั่งเศสมีจำนวน ๑,๔๐๐ คน นายพลชื่อ เดส์ฟาซ เปนผู้บังคับบัญชา ให้มารับราชการของสมเด็จพระนารายน์ แลปรากฏในจดหมายเหตุของฝรั่งว่า เมื่อทหารเหล่านั้นมาถึง ทูตฝรั่งเศสจะพามาขึ้นที่กรุงศรีอยุทธยา รัฐบาลไทยหายอมไม่ ให้ขึ้นที่เมืองธนบุรี แล้วแบ่งส่งไปรักษาป้อมที่เมืองมฤท ๒ กองร้อย นอกจากนั้นให้อยู่ประจำรักษาเมืองธนบุรี จึงได้สร้างป้อมใหญ่ขึ้นทางฝั่งตวันออก (ตรงที่ตั้งโรงเรียนราชินีทุกวันนี้) อีกป้อม ๑.

ที่พระเจ้าหลุยส่งทหารฝรั่งเศสเข้ามาเมืองไทยคราวนั้น เปนต้นเหตุร้ายที่จะเกิดในเมืองไทย ด้วยทำให้คนระแวงสงไสยคิดเห็นกันไปต่าง ๆ เพราะทูตไทยไปเมืองฝรั่งเศสแล้วกว่าปี ไทยจึงเกิดวิวาทกับอังกฤษขึ้นทางนี้ จะเข้าใจว่าทหารฝรั่งเศสมาช่วยในการที่ไทยรบกับอังกฤษครั้งนั้นไม่ได้ จึงสงไสยกันไปว่าเพราะวิชเยนทรเห็นศัตรูมีมาก จะคิดอ่านเอากำลังฝรั่งเศสมาไว้ป้องกันตัว แลสงไสยพระเจ้าหลุยที่ให้ทหารฝรั่งเศสมาว่าเพราะคิดจะให้มายึดเอาเมืองไทยไว้ในอำนาจ แต่เมื่อพิจารณาดูในเวลานี้เห็นว่าจำนวนทหารที่มาน้อยนัก ไม่พอจะยึดเอาบ้านเมืองได้ เหตุที่จริงที่พระเจ้าหลุยส่งทหารฝรั่งเศสมาครั้งนั้น เห็นจะเปนด้วยสมเด็จพระนารายน์ต้องพระประสงค์จะจัดทหารไทยตามแบบอย่างยุโรปสำหรับรักษาป้อมปราการที่ได้สร้างขึ้นใหม่ ได้นายทหารฝรั่งเศสไว้เปนครูฝึกหัดคน ๑ ไม่พอ ราชทูตฝรั่งเศสที่มาคราวแรกเห็น

จะทูลรับรองไปว่า จะไปทูลขอให้พระเจ้าหลุยทรงจัดครูทหารมาถวายอีกให้พอ ครั้นทูตฝรั่งเศสกลับไปไม่ช้านัก พวกแขกมักกะสันเปนขบถขึ้นในกรุง ฯ เกือบจะแย่งป้อมวิไชยประสิทธิ ซึ่งเชวะเลียเดอฟอแบง นายทหารฝรั่งเศสอยู่รักษาเอาไปได้ พระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ได้ทราบข่าวอันนี้ จะส่งแต่ครูทหารมา เกรงเกิดเหตุการณ์อย่างนั้นอีกจะเสียเกียรติยศฝรั่งเศส แลประสงค์จะให้สมเด็จพระนารายน์ทรงเลื่อมใสใช้สอยทหารฝรั่งเศสรักษาพระองค์[๑] ด้วยอีกอย่าง ๑ จะได้เปนกำลังแลราสีของฝรั่งเศสในวันน่าต่อไป จึงส่งทหารมาถวายทั้งกรม เห็นจะไม่ใช่ได้คิดร้ายแรงไปกว่านี้ แต่บางทีพวกบาดหลวงเยซูอิตจะสนับสนุนโดยเห็นว่าจะเปนกำลังป้องกันการแผ่สาสนาด้วยก็เปนได้ แต่สมเด็จพระนารายน์คงไม่ได้ดำรัสขอ แลไม่พอพระราชหฤไทยที่พระเจ้าหลุยส่งทหารฝรั่งเศสมาถวายนั้นเปนแน่ แต่อย่างไรก็ดี ทหารฝรั่งเศสมาคราวนั้นมาถึงพอเหมาะแก่เหตุการณ์ที่ไทยเกิดรบกับบริษัทอังกฤษ ที่ไม่ปรากฏว่าอังกฤษมายุกรุกที่เมืองมฤทฤาที่ใดอีก บางทีจะเปนเพราะที่ไทยได้ทหารฝรั่งเศสมาช่วยก็จะเปนได้.

มองสิเออ เดอลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสอยู่ในเมืองไทย ๓ เดือน พอถึงเดือนอ้ายก็ทูลลากลับไป สมเด็จพระนารายน์ทรง

๑ มีในจดหมายเหตุฝรั่งว่า สมเด็จพระนารายน์มีทหารม้ารักษาพระองค์เปนแขกเทศกรม ๑ ส่วนพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสก็มีทหารรักษาพระองค์เปนชาวสวิสทั้งกรมมีแบบแผนอยู่.

ตั้งพระวิสูตรสุนทรปาน เปนพระยาโกษาธิบดี แล้วทรงแต่งทูตานุทูตให้ไปกับราชทูตฝรั่งเศสคราวนี้อีกครั้ง ๑ ให้ไปเฝ้าพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ แลไปเฝ้าโป๊ปที่กรุงโรมด้วย แต่จะมีข้อราชการอย่างใดที่ให้ไปหาปรากฏไม่ บางทีจะเกี่ยวข้องแก่การให้ไปบอกคืนทหารฝรั่งเศสซึ่งพระเจ้าหลุยส่งมาก็จะเปนได้ ปรากฏแต่ว่าพาเด็กไทยไปฝากเล่าเรียนวิชาที่เมืองฝรั่งเศสหลายคน ส่วนกองทหารฝรั่งเศสนั้นคงให้รักษาป้อมที่เมืองธนบุรีแลเมืองมฤทต่อมา เปนแต่โปรดให้นายทหารผลัดเปลี่ยนกันขึ้นไปฝึกหัดทหารไทยที่เมืองลพบุรี แต่หาให้กองทหารฝรั่งเศสขึ้นไปไม่.

ราชทูตฝรั่งเศสกลับไปได้ ๕ เดือน ทางนี้สมเด็จพระนารายน์ก็ประชวรเมื่อเดือน ๖ ปีมโรง พ.ศ. ๒๒๓๑ แล้วเลยเกิดจลาจลขึ้นในเมืองไทย มูลเหตุที่จะเกิดจลาจลครั้งนั้น เพราะสมเด็จพระนารายน์ไม่มีพระราชโอรสที่จะรับรัชทายาท มีแต่เจ้าฟ้าราชธิดาซึ่งทรงตั้งเปนกรมหลวงโยธาเทพพระองค์ ๑ น้องเธอมี ๓ พระองค์ คือเจ้าฟ้าหญิง ทรงตั้งเปนกรมหลวงโยธาทิพพระองค์ ๑ เจ้าฟ้าชาย ทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าอภัยทศ[๑] พระองค์ ๑ อีกพระองค์ ๑ เปนพระองค์น้อย หาปรากฏพระนามไม่ แต่น้องยาเธอทั้ง ๒ พระองค์ไม่ถูกพระอัธยาไศรยสมเด็จพระนารายน์ จึงเลยแสดงว่าประชวร

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เจ้าฟ้าอภัยทศเปนราชโอรสสมเด็จพระนารายน์ แต่ในจดหมายเหตุครั้งนั้น ว่าเปนน้องยาเธอทุกฉบับ.

อยู่แต่กับวัง หาได้ไปมาเผ้าแหนไม่ สมเด็จพระนารายน์ทรงเลี้ยงเจ้าราชนิกูลองค์ ๑ ทรงตั้งเปนที่พระปี่ย์เปนผู้อยู่ปฏิบัติแลตามเสด็จใกล้ชิดติดพระองค์อยู่เปนนิจ ทรงพระเมตตาเหมือนอย่างเปนพระราชบุตร[๑] สมเด็จพระนารายน์หาได้ทรงแสดงให้ปรากฏว่า จะทรงประดิษฐานเจ้านายพระองค์ใดให้เปนรัชทายาทไม่ มีจดหมายเหตุของฝรั่งว่า วิชเยนทรได้เคยกราบทูลขอให้ทรงตั้งสมเด็จพระราชธิดาไว้ในที่รัชทายาท แต่สมเด็จพระนารายน์ดำรัสว่า จะให้ผู้หญิงครอบบ้านครองเมืองผิดโบราณราชประเพณี แล้วหาได้ตรัสต่อไปประการใดไม่ วิชเยนทรเห็นสมเด็จพระนารายน์ทรงยกย่องพระปี่ย์ไว้ในที่ราชบุตรบุญธรรม จึงเข้าใจว่าถ้าถึงเวลาจะทรงมอบเวนราชสมบัติ คงจะมอบพระราชทานแก่พระปี่ย์ ด้วยคาดการอย่างว่ามานี้ จึงคิดอ่านกับพวกบาดหลวงเยซูอิตฝรั่งเศสซึ่งรับอาสามาเปนครูสอนวิชาต่าง ๆ พากเพียรเกลี้ยกล่อมพระปี่ย์ให้เปนพรรคพวกข้างฝรั่ง นัยว่าจนถึงเลื่อมใสศรัทธาในสาสนาคฤศตังด้วย ความที่กล่าวมานี้หามีปรากฏในจดหมายเหตุข้างฝ่ายไทยไม่ แต่มีหลักฐานที่ควรเชื่อได้เปนแน่อย่างหนึ่งว่า เมื่อตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายน์นั้น พวกข้าราชการพากันระแวงว่าวิชเยนทรจะคิดร้าย จึงไปเข้าเปนพวกพระเพทราชาโดย

---

๑ ในริ้วกระบวนแห่พยุหยาตราเพ็ชรพวง สมเด็จพระนารายน์เสด็จขึ้นพระบาท มีกระบวนพระปี่ย์ตามเสด็จอยู่ต่อพระราชยานปรากฏในริ้วนั้น.

มาก จนกิติศัพท์ทราบถึงราชทูตฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาคราวหลัง ได้จดลงไว้ในจดหมายเหตุว่า "มีเสียงพูดกันเปนความลับในพวกไทยว่า ถ้าหากพระเพทราชาฤๅหลวงสรศักดิ์ซึ่งเปนลูกของพระเพทราชา อยู่ไปจนสมเด็จพระนารายน์สวรรคต บางทีอาจจะได้ราชสมบัติ ดังนี้.

ครั้นสมเด็จพระนารายน์ประชวร พอพวกข้าราชการเห็นว่าจะเสด็จสวรรคตในไม่ช้า ความหวาดหวั่นด้วยเรื่องรัชทายาทก็เกิดขึ้นด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ฝ่ายวิชเยนทรหวาดว่าถ้าพระเพทราชาได้เปนใหญ่ก็คงจะทำร้ายพวกข้างฝรั่ง ฝ่ายข้างพระเพทราชาก็หวาดว่าวิชเยนทรจะเอาทหารฝรั่งเศสขึ้นมาจับกุมกดขี่ให้ข้าราชการทั้งปวงยอมให้พระปีย์ขึ้นครองราชสมบัติ ทั้ง ๒ ฝ่ายเห็นว่าจะต้องรีบทำการอย่างใดอย่างหนึ่งป้องกันอันตราย จะนิ่งอยู่ไม่ได้ พระเพทราชามีพรรคพวกมากกว่าแลอยู่ใกล้กว่า จึงได้โอกาศทำก่อนวิชเยนทร"[๑]

แต่การที่พระเพทราชาทำในชั้นต้น เมื่อมาพิเคราะห์ดูตามเหตุผล เห็นว่าความสมจริงอย่างที่กล่าวไว้ในหนังสือพระราช

---

๑ นายทหารฝรั่งเศสคน ๑ ซึ่งอยู่เมืองไทยในเวลานั้น กล่าวไว้ในจดหมายเหตุว่า วิชเยนทรนั้นถึงเปนขุนนางผู้ใหญ่ก็จริง แต่สมเด็จพระนารายน์ไม่ได้ทรงใช้สอยสนิทสนมเหมือนพระเพทราชา ต่อมีราชการจึงรับสั่งให้หาเข้าไปเฝ้า ส่วนพระเพทราชานั้นประจำอยู่ในพระราชวัง เข้าออกนอกในได้เสมอ.

พงษาวดารว่า พระเพทราชา ประสงค์เพียงจะกำจัดวิชเยนทรกับผู้ที่เปนพรรคพวกฝรั่ง แล้วจะถวายราชสมบัติแก่เจ้าฟ้าอภัยทศซึ่งเปนสมเด็จพระอนุชา หาได้ประสงค์จะชิงเอาราชสมบัติเองไม่ แต่หากหลวงสรศักดิแกล้งเสือกไสให้การดำเนินเกินประสงค์ไป พระเพทราชาจึงต้องจำชิงราชสมบัติไปตามเลย ปลาดอยู่อย่าง ๑ ที่จดหมายเหตุของฝรั่งครั้งนั้นก็มีมากมายหลายฉบับ แต่ไม่มีในฉบับใดที่ผู้แต่งจะได้รู้วี่แววว่าหลวงสรศักดิเปนราชโอรสลับของสมเด็จพระนารายณ์ ดังว่าในหนังสือพระราชพงษาวดาร กล่าวแต่ว่าเปนบุตรพระเพทราชาทุก ๆ ฉบับ ข้อนี้ทำให้เห็นว่าที่อ้างว่าหลวงสรศักดิ์เปนราชโอรสของสมเด็จพระนารายณ์ จะเปนเรื่องที่เกิดขึ้นในรัชกาลหลังต่อมาเมื่อจวนจะเสียกรุง หลวงสรศักดิเองหาได้ตั้งตัวเปนราชโอรสลับดังกล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารไม่.

เรื่องราวเหตุการณ์ที่เกิดจลาจล ตามที่ปรากฎในจดหมายเหตุฝรั่ง เนื้อเรื่องก็ยุติต้องกับหนังสือพระราชพงษาวดาร เปนแต่มีรายการพิศดารออกไปว่า เมื่อเดือน ๖ ปีมโรง พ.ศ. ๒๒๓๑ สมเด็จพระนารายณ์พระทรงประชวร ประทับอยู่ที่พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ในพระราชวังเมืองลพบุรี พอพระเพทราชาเห็นว่าพระอาการหนักจะไม่คืนดีได้เปนแน่แล้ว ก็สั่งให้ตั้งกองล้อมวงรักษาพระราชวังให้กวดขัน (ตั้งแต่วันที่ ๒๖ พฤษภาคม) พระเพทราชาเข้าไปบัญชาการอยู่ในพระราชวัง แล้วให้ไปเรียกวิชเยนทรกับนายทหาร

ฝรั่งเศสซึ่งขึ้นไปอยู่ที่เมืองลพบุรีในเวลานั้นเข้าไปบอกว่า สมเด็จพระนารายน์ทรงพระประชวร เดียวนี้มีกิติศัพท์ว่ามีผู้จะคิดขบถชิงราชสมบัติ กำลังจะสืบสาวเอาตัวผู้คิดร้าย จะต้องให้เอาตัววิชเยนทรกับนายทหารเหล่านั้นคุมไว้ก่อน แล้วจึงสั่งให้เอาตัวไปกักขังไว้ทั้งหมด ต่อมาอีกวัน ๑ พระเพทราชาให้เอาพระปี๋มาพิจารณา ทำนองพระปี๋จะรับว่าวิชเยนทรได้พูดว่าจะให้เปนรัชทายาท ในวันนั้นจึงสั่งให้เอาพระปี๋ไปประหารชีวิตรเสีย แล้วเอาตัววิชเยนทรมาชำระอยู่ ๓ วัน พิพากษาว่าวิชเยนทรคิดขบถจะชิงราชสมบัติให้พระปี๋ ด้วยประสงค์จะเปนผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แล้วคิดการมักใหญ่ใฝ่สูงต่อไป ให้เอาวิชเยนทรไปประหารชีวิตรเสียที่ทเลชุบศร (เมื่อวันที่ ๔ มิถุนายน) วิชเยนทรเปนเจ้าพระยาอยู่ได้สัก ๓ ปี เมื่อตายอายุราว ๔๐ ปี การที่พระเพทราชาชำระพระปี๋แลวิชเยนทรนั้นไม่ได้กราบทูลสมเด็จพระนารายน์ ครั้นทรงทราบว่าประหารชีวิตรพระปี๋ สมเด็จพระนารายน์ก็ทรงโทมนัศน้อยพระไทยเปนกำลัง แต่ประชวรอยู่ในที่พระบรรธมไม่สามารถจะทำอย่างไรได้ ได้แต่ทรงแช่งสาปพระเพทราชากับหลวงสรศักดิ แต่ว่าพระวาจาที่ทรงแช่งสาปนั้นมีผลต่อไปเปนอันมากดังจะปรากฎต่อไปภายน่า.

ฝ่ายพระเพทราชาเมื่อประหารชีวิตรพระปี๋แลวิชเยนทรแล้ว จึงให้ลงมาเชิญเสด็จน้องยาเธอทั้ง ๒ พระองค์ ซึ่งอยู่ณกรุงศรี

อยุทธยา เจ้าฟ้าอภัยทศได้ทรงทราบว่าสมเด็จพระนารายน์ประชวรหนัก แลพระเพทราชาได้กำจัดพระปิยกับวิชเยนทรเสียแล้วก็สำคัญว่าจะถวายราชสมบัติ จึงชวนน้องยาเธออีกองค์ ๑ เสด็จขึ้นไปยังเมืองลพบุรี พระเพทราชามารับรองแลจัดที่ประทับถวายเปนอันดี แต่ต่อมาอีก ๒ วันหลวงสรศักดิ์ให้ปลงพระชนม์เสียทั้ง ๒ พระองค์[๑] แต่นี้ไปพระเพทราชาก็ตั้งหน้ากำจัดฝรั่งเศส พวกฮอลันดาก็เข้าช่วยคิดอ่านด้วย เพราะไม่ถูกกับฝรั่งเศสมาแต่ก่อน ปรากฎว่าพระเพทราชาให้พระยาโกษาปานลงมายังเมืองธนบุรีบอกนายพลเดส์ฟาซฝรั่งเศสว่ามีรับสั่งให้หาขึ้นไปยังเมืองลพบุรี ในขณะนั้นเดส์ฟาซยังหาทราบว่าเกิดเหตุอย่างใดไม่ จึงพานายทหารติดตัวไปบ้างขึ้นไปกับโกษาปาน ครั้นไปถึงกรุงเห็นตระเตรียมป้อมคูเครื่องสาตราวุธผิดปลาด แคลงใจจะกลับลงมา พวกข้าหลวงไทยหายอมไม่ ก็พากันขึ้นไปถึงเมืองลพบุรี พระเพทราชาบอกว่าเดี๋ยวนี้กองทัพไทยที่ยกไปทางเมืองลาวบอกขอกำลังเพิ่มเติม สมเด็จพระนารายน์ทรงพระประชวรอยู่ มีรับสั่งว่าเปนการศึกสำคัญจะให้ทหารฝรั่งเศสที่อยู่เมืองธนบุรีแลเมืองมฤทธิ์ไปช่วยจะได้ฤาไม่ได้ เดส์ฟาซตอบว่าทหารทั้งปวงนี้ พระเจ้าหลุยมีรับสั่งให้มารับราชการอยู่ในสมเด็จพระนารายน์ เมื่อจะโปรดให้ไปรบพุ่งทางไหน

---

๑ การที่ปลงพระชนม์น้องยาเธอ ๒ พระองค์ หลวงสรศักดิ์ประสงค์จะให้พระเพทราชาจำต้องชิงราชสมบัติ เพราะหมดเจ้านายที่จะรับรัชทายาท.

ก็จะต้องไปตามรับสั่ง พระเพทราชาจึงว่า ถ้าเช่นนั้นก็ให้เดส์ฟาช เขียนหนังสือสั่งไปยังนายทหารทั้งที่เมืองธนแลเมืองมฤทให้รีบยก ไปตามรับสั่ง เดส์ฟาชขึ้นไปถึงเมืองลพบุรีได้ทราบเรื่องที่เกิดเหตุ จึงตอบว่าที่จะเขียนหนังสือสั่งไปยังนายทหารฝรั่งเศสที่เมืองมฤท นั้นก็ควรแล้ว แต่ทหารที่อยู่เมืองธนเปนที่ใกล้ ถ้าเดส์ฟาชไม่ ลงไปสั่งเอง พวกทหารจะเกิดสงไสยเกรงจะไม่ยอมไป พระเพท ราชาจึงให้เดส์ฟาชเขียนหนังสือถึงนายทหารที่เมืองมฤท เดส์ฟาช จะเขียนหนังสือบอกว่ามีเหตุร้ายให้รู้ตรง ๆ ไม่ได้ จึงแกล้งเขียน ใช้ศัพท์แสงให้ผิดสำนวนจดหมายไปมาอย่างสามัญ ประสงค์จะให้ นายทหารฝรั่งเศสที่เมืองมฤทคิดเห็นผิดสังเกตเอาเอง แล้วมอบ หนังสือให้พระเพทราชา ๆ จึงยึดเอาบุตรชายของเดส์ฟาชซึ่งเปน นายทหารไว้เปนตัวจำนำ แล้วปล่อยให้เดส์ฟาชกลับลงมาเมืองธน เดส์ฟาชกลับลงมาถึงเมืองธนก็ให้ทหารฝรั่งเศสอุดชนวนปืนใหญ่ที่ ป้อมวิไชยประสิทธิเสียทั้งหมด แล้วให้ขนเครื่องสาตราวุธยุทธ ภัณฑ์ที่ยังใช้การได้ ย้ายมาป้อมใหญ่ข้างฝั่งตวันออก ด้วย ทหารฝรั่งเศสตั้งแต่มาอยู่ในเมืองไทยเจ็บป่วยล้มตายเสียเปนอัน มาก ที่ยังไปเดินเรือกำปั่นหลวงอยู่ก็มีบ้าง เหลือทหารอยู่ เพียงสัก ๓๐๐ คนไม่พอจะรักษาทั้ง ๒ ป้อม จึงมารวมกันคอยต่อสู้ รักษาตัวที่ป้อมใหม่แต่แห่งเดียว ครั้นพระเพทราชาได้ทราบว่า ทหารฝรั่งเศสเข้าป้อมเตรียมจะต่อสู้ที่เมืองธน ก็ให้จับสังฆราช

บาดหลวง แลพวกฝรั่งเศสทั้งปวง เอาไปขังไว้เปนตัวจำนำ ทั้งหมด พวกเชื้อสายโปตุเกศที่ถือสาสนาลัทธิโรมันคโธลิค ก็ให้รวบรวมต้อนไปคุมไว้ที่เกาะแห่ง ๑ แล้วให้กองทัพยกลงมาตั้งล้อมป้อมที่เมืองธนไว้ แลให้ตั้งค่ายรายขึ้นที่เมืองสมุทปราการแลเมืองพระประแดงดักทางเรือกำปั่นมิให้ขึ้นมาช่วยทหารฝรั่งเศสได้ ขณะนั้นเดส์ฟาซให้นายทหารลงเรือไปบอกนายทหารฝรั่งเศสซึ่งคุมเรือกำปั่นหลวงมาทางทเล ไทยก็จับได้ทั้ง ๒ ลำ.

ในเวลากำลังรบกับฝรั่งเศสอยู่ดังกล่าวมานี้ สมเด็จพระนารายน์สวรรคตที่เมืองลพบุรี เมื่อณวันอาทิตย์เดือน ๘ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีมโรง พ.ศ. ๒๒๓๑ (ตรงกับวันที่ ๑๑ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๖๘๘) เสวยราชสมบัติมาได้ ๓๒ ปี ว่าพระชัณษา ๕๙ ปี เวลานั้นหมดสิ้นเจ้านายที่จะเปนรัชทายาท ข้าราชการทั้งปวงก็จำต้องเชิญพระเพทราชาขึ้นครองราชสมบัติ ครั้นจัดการเชิญพระบรมศพลงมายังกรุงศรีอยุทธยาแล้ว ก็รบพุ่งกับฝรั่งเศสต่อมา ฝรั่งเศสต้องล้อมอยู่ในป้อม ๒ เดือนสิ้นเสบียงอาหาร จึงให้มาขอเลิกรบกับนายทัพไทย ว่าไม่ได้คิดจะทำร้ายเมืองไทย ปราถนาแต่จะกลับไปบ้านเมืองเท่านั้น สมเด็จพระเพทราชาจึงให้บีฉอยเมเตโลโปลิสที่เปนสังฆราชไปพูดจากับนายพลเดส์ฟาซเปนอันตกลงกันฝ่ายไทยคืนเรือกำปั่นฝรั่งเศสที่ยึดไว้ ให้บรรทุกทหารฝรั่งเศสกลับไปบ้านเมือง แต่ยึดตัวสังฆราชบาดหลวงกับพวกพ่อค้าฝรั่งเศส

ไว้เปนตัวจำนำ จนกว่าราชทูตไทยที่ไปอยู่ในเมืองฝรั่งเศสกลับมาถึงจึงจะปล่อยไป ทหารฝรั่งเศสที่เหลืออยู่ที่เมืองมฤท ๖๐ คน ก็ปล่อยไปอย่างเดียวกัน ครั้งนั้นนอกจากทหารฝรั่งเศสที่ตายในเวลารบพุ่งกัน แลบาดหลวงเยซูอิต ๓ คนซึ่งไปบวชเปนพระไทย โดยประสงค์จะลักเพศปลอมสอนสาสนาคฤศตัง อย่างเคยปลอมเปนพราหมณ์ในอินเดียนั้นแล้ว ไทยหาได้ฆ่าฟันฝรั่งเศสคนใดให้ล้มตายไม่ เมื่อกำจัดทหารฝรั่งเศสไปแล้ว จึงให้รื้อทำลายป้อมใหญ่ที่เมืองธนบุรีข้างฝั่งตวันออกเสีย คงไว้แต่ป้อมวิไชยประสิทธิ ซึ่งสร้างไว้ก่อนแต่ป้อมเดียว แต่นั้นมาที่ในกรุง ฯ ก็มีฝรั่งแต่พวกฮอลันดาค้าขายต่อมาอีกช้านาน ส่วนฝรั่งเศสนั้นปรากฏว่าทูตไทยที่ไปคราวที่ ๔ ได้เฝ้าโป๊ปอินโนซองต์ที่ ๑๑ ที่กรุงโรม แลเฝ้าพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ที่เมืองฝรั่งเศส แล้วรัฐบาลฝรั่งเศสให้มาส่งที่เมืองมฤท ด้วยฝรั่งเศสยังประสงค์จะเปนไมตรีกับไทยต่อไป ส่วนอังกฤษนั้น เมื่อทราบว่าไทยประหารชีวิตรวิชเยนทรเสียแล้วก็เลิกวิวาท หันมาจะค้าขายกับไทยดังแต่ก่อน ก็เปนเสร็จสิ้นเรื่องวิวาทกับฝรั่งด้วยประการฉนี้.

พอเสร็จเรื่องฝรั่ง สมเด็จพระเพทราชาราชาภิเศกแล้ว กิติศัพท์เรื่องที่สมเด็จพระนารายน์ทรงแช่งสาปเมื่อเวลาประชวรแพร่หลาย ก็มีผู้โกรธแค้นสมเด็จพระเพทราชาแลหลวงสรศักดิ ซึ่งได้เปนพระมหาอุปราช ว่าเปนขบถต่อสมเด็จพระนารายน์ พระยา

ยมราชซึ่งสมเด็จพระนารายน์โปรดให้ไปสำเร็จราชการเมืองนครราชสิมา แลพระยารามเดโช ซึ่งโปรดให้ไปสำเร็จราชการเมืองนครศรีธรรมราช ต่างตั้งแขงเมืองไม่ยอมอ่อนน้อมต่อสมเด็จพระเพทราชาทั้ง ๒ เมือง ต้องรบพุ่งปรายปรามกันอยู่หลายปีจึงราบคาบ แล้วมีมอญคน ๑ ชื่อธรรมเถียร ปลอมตัวเปนเจ้าฟ้าอภัยทศน้องยาเธอของสมเด็จพระนารายน์ จะเข้ามาชิงราชสมบัติ ก็มีคนเชื่อถือไปเข้าด้วยเปนอันมาก จนยกกองทัพเข้ามาได้ถึงชานพระนคร แต่มาพ่ายแพ้ ที่หลังเลยเกิดเหตุสงไสยข้าราชการ จึงประหารชีวิตรนายจบคชประสิทธิ ซึ่งได้เปนกรมพระราชวังหลัง แลเจ้าพระยาสุรสงครามเสียทั้ง ๒ คน วุ่นวายอยู่ช้านานบ้านเมืองจึงเรียบร้อยเปนปรกติ.

สมเด็จพระเพทราชาครองแผ่นดินอยู่ได้ ๑๕ ปี สวรรคตเมื่อปีมแม พ.ศ. ๒๒๔๖ พระมหาอุปราช คือสมเด็จพระเจ้าเสือได้ราชสมบัติ มีสมเด็จพระราชโอรส ๒ พระองค์ ทรงตั้งเจ้าฟ้าเพ็ชรพระองค์ใหญ่ให้เปนพระมหาอุปราช ตั้งเจ้าฟ้าพรพระองค์น้อยเปนพระบัณฑูรน้อย สมเด็จพระเจ้าเสือเสวยราชย์อยู่ได้ ๗ ปี สวรรคตเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๒๕๑ พระมหาอุปราช คือสมเด็จพระเจ้าท้ายสระได้ราชสมบัติ ทรงตั้งพระบัณฑูรน้อยราชอนุชาเปนพระมหาอุปราช เรื่องพงษาวดารไทยตอนที่กล่าวมานี้ ไม่มีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับพม่า นอกจากที่ปรากฏว่าไทยได้จับเรือลูกค้าเมือง

พม่าทางอ่าวบางกล่าครั้ง ๑ ก็เปนเหตุเกี่ยวข้องกับอังกฤษ ดังอธิบายมาแล้ว เรื่องพงษาวดารไทยต่อนี้ไปจะจับเกี่ยวข้องกับพม่าอีก จึงจะตัดเรื่องไปอธิบายในตอนน่า.

ส่วนพงษาวดารพม่าในระยะนี้ คือในระหว่างตั้งแต่ปีมโรง พ.ศ. ๒๒๑๕ จนปีชวด พ.ศ. ๒๒๗๐ ก็ไม่มีเรื่องราวแปลกปลาดที่จะต้องกล่าวยืดยาวนัก พระเจ้าอังวะมหาปวรธรรมราชาโลกาธิบดี คือพระเจ้าแปรที่แย่งราชสมบัติได้เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๒๑๕ มังนรวรราชบุตรได้ราชสมบัติราชาภิเศกทรงพระนามว่า พระเจ้าสีหสุร สุธรรมราชา เสวยราชย์อยู่ปี ๑ ก็สิ้นพระชนม์ พระเจ้าอังวะองค์นี้ไม่มีราชบุตร ข้าราชการจึงยกเชื้อพระวงศ์องค์ ๑ มีนามว่ามังเรกยอดินขึ้นครองราชสมบัติ ราชาภิเศกทรงพระนามว่า พระเจ้าศิริปวรมหาธรรมราชา ในแผ่นดินนี้ที่เจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กไปตีเมืองพม่า พระเจ้าอังวะองค์นี้อยู่มาจนแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ปรากฏในพงษาวดารพม่าว่าเมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๒๓๘ มีขุนนางไทยคน ๑ ชื่อสละวุต พาพรรคพวกสัก ๑๐๐ คนไปสามิภักดิอยู่กับพระเจ้าอังวะ เห็นจะเปนพวกที่หนีไปจากเมืองนครราชสิมา ฤๅมิฉนั้นก็พวกอ้ายธรรมเถียรที่เปนขบถหนีไปนั้นเอง พระเจ้าอังวะศิริปวรมหาธรรมราชาสิ้นพระชนม์เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๒๔๑ ตรงในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ราชโอรสซึ่งเปนพระมหาอุปราชาได้ราชสมบัติ ราชาภิเศกทรงพระนามว่า พระเจ้าศิริมหาสีหสุร

สุธรรมราชา ในพงษาวดารพม่าว่าในแผ่นดินนี้ได้เตรียมกองทัพจะยกมาตีเมืองไทยเมื่อปีเถาะพ.ศ. ๒๒๔๒ แต่จะมีเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งหาได้ยกมาไม่ แลว่าเมื่อปีมแม พ.ศ. ๒๒๔๖ มีไทยอพยบไปจากกรุงศรีอยุทธยาไปพึ่งพระเจ้าอังวะพวก ๑ ต่อมาอีกปี ๑ มีไทยอพยบไปอีกพวก ๑ ระยะนี้ต่อแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเสือบางทีจะเปนพวกที่อยู่ในเจ้าฟ้าพระขวัญราชโอรสสมเด็จพระเพทราชา ซึ่งสมเด็จพระเจ้าเสือปลงพระชนม์เสียนั้นก็จะเปนได้ พระเจ้าอังวะ ศิริมหาสีหสุร สุธรรมราชาสิ้นพระชนม์เมื่อปีมเมีย พ.ศ.๒๒๕๗ ตรงในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ราชโอรสที่เปนพระมหาอุปราชาได้ราชสมบัติ ราชาภิเศกทรงพระนามว่า พระเจ้าศิริปวรมหาธรรมราชาธิบดี ในแผ่นดินนี้เมื่อปีมแม พ.ศ. ๒๒๗๐ เมืองเชียงใหม่เปนขบถ พม่าปราบปรามไม่ลง เมืองเชียงใหม่จึงกลับเปนอิศระต่อมา จะยุติเรื่องพงษาวดารพม่าไว้เพียงนี้ตอน ๑ ไปตั้งเรื่องที่จะเกี่ยวข้องกับเมืองไทยในตอนน่าต่อไป.

เรื่องสงครามครั้งที่ ๒๒ คราวพม่าล้อมกรุงศรีอยุทธยา ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๐๒

ตอนที่ ๒ ว่าด้วยเรื่องรบกับพม่า

กรุงศรีอยุทธยามีเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับพม่าอีกเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ เรื่องพงษาวดารแผ่นดินนี้มีเนื้อความปรากฏว่า เดิมเมื่อสมเด็จพระเจ้าเสือประชวรจะสวรรคต ทรงพระพิโรธเจ้าฟ้าเพ็ชรพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ซึ่งเปนพระมหาอุปราช จึงมอบเวนราชสมบัติพระราชทานเจ้าฟ้าพรพระราชโอรสพระองค์น้อย ซึ่งเปนพระบัณฑูรน้อย แต่พระบัณฑูรน้อยยอมถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเชษฐา พระมหาอุปราชจึงเสด็จขึ้นผ่านพิภพ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระภูมินทรราชา คนทั้งหลายเรียกกันเปนสามัญว่า "ขุนหลวงท้ายสระ" เพราะเสด็จอยู่พระที่นั่งข้างท้ายสระ จึงทรงตั้งพระบัณฑูรน้อยราชอนุชาเปนพระมหาอุปราช สมเด็จพระเจ้าท้ายสระครองราชสมบัติอยู่ ๒๔ ปี มีเจ้าฟ้าราชโอรส ๓ พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนามว่าเจ้าฟ้านเรนทร ทรงตั้งเปนกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ พระองค์กลางทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าอภัย พระองค์น้อยทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าปรเมศวร์ ทำนอง

จะมีเหตุอะไรเกิดขึ้นเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ซึ่งทำให้ทรงระแวงว่าถ้าพระมหาอุปราชได้เปนใหญ่เมื่อใด จะทำการอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งพระองค์ทรงรังเกียจ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระจึงทรงพระราชดำริห์จะให้เจ้าฟ้านเรนทรราชโอรสเปนรัชทายาท แต่เจ้าฟ้านเรนทรไม่เต็มพระไทย ด้วยเห็นว่าพระมหาอุปราชควรจะเปนรัชทายาท เพราะเหตุนี้พอพระชัณษาเจ้าฟ้านเรนทรครบอุปสมบทออกทรงผนวชแล้วก็เลยทรงเพศภิกษุภาวะอยู่ หาลาผนวชไม่ ครั้นถึงปีชวด พ.ศ. ๒๒๗๕ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระประชวรหนักจะสวรรคต จึงทรงมอบเวนราชสมบัติพระราชทานเจ้าฟ้าอภัยราชโอรสพระองค์กลาง เจ้าฟ้าอภัยรู้ว่าพระมหาอุปราชคงไม่ยอม ก็คิดอ่านกับเจ้าฟ้าปรเมศวร์ให้เกณฑ์คนตั้งค่ายในพระนครราย ตลอด คลอง ประตูเข้าเปลือก อันเปนที่ต่อแดนวังหลวงกับวังน่า พระมหาอุปราชก็ให้ตั้งค่ายขึ้นทางข้างวังน่าบ้าง ตระเตรียมกันมาแต่เวลาสมเด็จพระเจ้าท้ายสระยังประชวรอยู่ พอสวรรคตลงยังไม่ทันจะได้สรงพระบรมศพ ก็เกิดรบกันขึ้นกลางเมือง รบกันอยู่หลายวันพระมหาอุปราชจึงมีไชยได้ครองราชสมบัติ ทรงพระนามว่า "สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช[๑]" แต่คนทั้งหลายภายหลังเรียกกันเปนสามัญว่า "ขุนหลวงบรมโกษฐ" บ้าง "พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกษฐ" บ้าง

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารขานพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราช แต่พบหนังสือซึ่งแต่งในครั้งนั้นหลายฉบับ คือคำให้การขุนหลวงหาวัดแลศุภอักษรที่มีไปเมืองลังกาเปนต้น ใช้พระนามว่า มหาธรรมราชาธิราช ชาวลังกาจึงเรียกพระนามว่า พระเจ้าธรรมราชา.

ศึกกลางเมืองครั้งสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐรบกับเจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าปรเมศวร์ครั้งนี้ ใหญ่หลวงยิ่งกว่าศึกกลางเมืองซึ่งเคยปรากฏในกรุงศรีอยุทธยามาแต่ก่อน เหมือนเช่นครั้งสมเด็จพระเจ้าปราสาททองรบกับสมเด็จพระเชษฐาธิราชก็ดี ครั้งสมเด็จพระนารายน์รบกับสมเด็จพระศรีสุธรรมาธิราชก็ดี ก็เปนแต่ยกจู่เข้าไปปล้นพระราชวังหลวง รบกันเพลาเดียวก็เสร็จศึก ครั้งสมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้ข้าราชการเปนพรรคพวกเกือบหมด ครั้งสมเด็จพระนารายน์ข้าราชการที่ไม่ทันรู้เห็นเกี่ยวข้องในการรบก็มีมาก แต่ครั้งหลังนี้ตระเตรียมการที่จะรบพุ่งกันมาหลายวัน ถึงตั้งค่ายคูขึ้นกลางเมืองโดยเปิดเผย พวกข้าราชการวังหลวงเข้ากับเจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าปรเมศวร์แทบทั้งนั้น ครั้นสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐมีไชยชนะ พวกข้าราชการวังหลวงจึงถูกกำจัดเสียในครั้งนี้มากกว่าครั้งไหน ๆ ที่เคยปรากฏมาแต่ก่อน พวกสมพลข่าวไพร่ของผู้ที่ถูกกำจัดกลัวจะต้องตกเปนไพร่หลวงทำการหนัก เช่นเปนตะพุ่นเกี่ยวหญ้าช้างเปนต้น ตามประเพณีการลงโทษพรรคพวกผู้เปนสัตรูราชสมบัติ ก็พากันหลบหนีกระจัดกระจายไปจากพระนครเปนอันมาก จึงเปนเหตุให้พระนครอ่อนกำลังลง จนเห็นได้ในจดหมายเหตุต่าง ๆ ครั้งนั้นซึ่งยังมีปรากฏอยู่ เช่นเมื่องานพระศพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ พระราชธิดาสมเด็จพระนารายน์[๑]

---

๑ จดหมายเหตุนี้ หอพระสมุด ฯ พิมพ์เมื่อปีมโรง พ.ศ. ๒๔๕๘.

เมื่อปีที่ ๔ ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ ปรากฏว่าคนขาดกระบวนแห่อยู่ ๖๐ คน ถึงต้องนำความขึ้นกราบบังคมทูลถามว่าจะโปรดให้ทำอย่างไร ต้องโปรดให้ถอนเอาคนล้อมพระราชวังไปเข้ากระบวนแห่ ความปรากฏอีกแห่ง ๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่าต่อมาไม่ช้าเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาท อยู่ข้างหลังพวกจีนชาวบ้านสวนพลู[๑] คุมกันประมาณ ๓๐๐ บังอาจเข้าปล้นพระราชวัง ถึงต้องรบพุ่งกันหนักหนาพวกจีนจึงแตกพ่ายไป เหตุเหล่านี้เปนอุทาหรณ์ให้แลเห็นชัดว่า เกิดเพราะกำลังไพร่พลในพระนครมีน้อย ข้าราชการซึ่งเปนเจ้าน่าที่บังคับบัญชาราชการ ตั้งแต่เสนาบดีลงมา ก็ล้วนเปนแต่ตัวตั้งขึ้นแทนผู้ที่ถูกกำจัดไป ยังไม่คุ้นเคยราชการงานเมือง ถ้าหากว่ามีศึกสงครามต่างประเทศมาในเวลานั้นก็จะลำบากมากทีเดียว แต่พเอิญในสมัยนั้นต่างประเทศที่ใกล้เคียงก็กำลังเสื่อมทรามซุดโซมอยู่ตามกัน ดังเช่นกรุงกัมพูชาก็ต้องยอมขึ้นไทย โดยไม่ต้องรบพุ่งปรายปรามประการใด เมืองลังกาก็หมดสิ้นสมณวงศ์ ต้องมาขอพระสงฆ์ไทยไปให้อุปสมบท แม้พม่าก็ต้องหันมาง้อขอให้ไทยช่วยสงเคราะห์เพราะเกิดจลาจลขึ้นในบ้านเมือง ด้วยเหตุดังนี้เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐจึงปรากฏเกียรติยศกรุงศรีอยุทธยา ว่ารุ่งเรืองกว่าประเทศอื่นที่ใกล้เคียงโดยรอบ แต่ที่จริงนั้นเปนเวลากำลังเมืองไทยซุดโซม หาเหมือนแต่ก่อนไม่.

---

๑ บ้านสวนพลูอยู่หลังวัดพระเจ้าพนังเชิง.

เหตุที่พม่าจะมาขอเป่นไมตรีกับไทยนั้น ได้ความว่าเดิม พระเจ้าอังวะมหาธรรมราชาธิบดีตั้งขุนนางพม่าคน ๑ ชื่อมังสาอ่อง ลงมาเปนเจ้าเมืองหงษาวดี เปนตำแหน่งเทศาภิบาลบังคับบัญชา หัวเมืองมอญข้างตอนเหนือ ครั้นพระเจ้าอังวะมหาธรรมราชาธิบดี เสวยราชย์มาได้ ๕ ปี ถึงปีมเสง พ.ศ. ๒๒๘๐ พวกกระแซเมือง มณีบุระกำเริบ ลงมาปล้นหัวเมืองพม่าข้างฝ่ายเหนือ พระเจ้า อังวะให้ไปปราบปราม กองทัพพม่าไปแพ้พวกกระแซหลายครั้ง ไม่สามารถจะปราบปรามได้ กิติศัพท์เลื่องฦๅลงมาถึงเมืองหงษา วดี มังสาอ่องพม่าเจ้าเมืองหงษาวดีเห็นว่าพระเจ้าอังวะเสื่อมสิ้น เดชานุภาพ ก็คิดขบถแขงเมืองหมายจะตั้งตัวเปนใหญ่ขึ้นใน รามัญประเทศ มีพวกมอญเข้าด้วยบ้าง แต่ที่รังเกียจว่ามังสาอ่อง เปนพม่าไม่เข้าด้วยนั้นโดยมาก พม่าเจ้าเมืองสิเรียมซึ่งอยู่ใน มณฑลหงษาวดียังซื่อตรงต่อพระเจ้าอังวะไม่ยอมเข้าด้วย มังสา อ่องจึงให้เกณฑ์กองทัพจะยกไปตีเมืองสิเรียม พวกมอญที่ไม่เข้า ด้วยก็พากันหลบหนีเสีย มังสาอ่องขัดใจให้เกาะกุมเอาบุตรภรรยา มาเปนตัวจำนำ พวกมอญจึงพากันกำเริบขึ้น จับมังสาอ่องฆ่าเสีย ฝ่ายพระเจ้าอังวะเมื่อทราบว่ามังสาอ่องเปนขบถ ให้มังเรกะยอค่อง เปนแม่ทัพถือพล ๕,๐๐๐ ยกลงมาปราบปราม กองทัพพม่าลงมา ถึงเมืองหงษาวดีเมื่อพวกมอญฆ่ามังสาอ่องเสียแล้ว พวกมอญ มีความชอบก็ยอมอ่อนน้อมต่อพม่าดังแต่ก่อน ส่งบุตรภรรยา

มังสาอ่องที่ได้จับไว้ให้แก่แม่ทัพพม่า ๆ จึงให้เจ้าเมืองสิเรียมผู้ซึ่งไม่เข้าด้วยมังสาอ่องมารั้งราชการมณฑลอยู่ที่เมืองหงษาวดี แล้วเลิกกองทัพกลับไปเมืองอังวะ เจ้าเมืองสิเรียมมาอยู่เมืองหงษาวดีจะหาความชอบ ให้เที่ยวสืบสวนจับกุมมอญซึ่งได้เข้ากับมังสาอ่องต่อไป พวกมอญถูกเจ้าเมืองใหม่จับกุมอีก ก็โกรธแค้นพม่าพากันกำเริบขึ้น จับเจ้าเมืองสิเรียมที่มาว่าการเมืองหงษาวดีฆ่าเสียอีกคน ๑ แล้วรู้ตัวว่าพม่าคงจะยกกองทัพลงมาปราบปราม ถ้าไม่ระวังรักษาตัวให้ดีก็คงย่นยี้ พวกมอญเมืองหงษาวดีจึงคิดอ่านจะรวบรวมกันเตรียมต่อสู้พม่า.

ขณะนั้นมีพระภิกษุรูป ๑ ชื่อว่าสะล่า เปนไทยใหญ่ บวชอยู่ที่วัดบ้านอะเวงในแขวงเมืองหงษาวดี รู้วิชาอาคมมาก พวกสานุศิษย์นิยมว่าเปนผู้มีบุญ คุณวิเศษของพระสะล่าเลื่องฦๅแพร่หลายว่ามีอิทธิฤทธิแลอยู่คงกระพันชาตรีเปนต้น พวกกรมการมอญเมืองหงษาวดีกำลังแสวงหาผู้ซึ่งจะเปนหัวน่ามาช่วยคิดต่อสู้พม่า ครั้นรู้ข่าวคุณวิเศษของพระสะล่า ให้สืบสวนต่อไป ได้ความว่าเปนบุตรของเจ้าภุกาม อาว์พระเจ้าอังวะองค์ก่อนซึ่งเปนขบถแล้วหลบหนีสูญไป พวกมอญก็มีความยินดี พากันไปวิงวอนพระสะล่าให้ลาสิกขาบท แล้วเชิญมาว่าราชการเมืองหงษาวดี ขนานนามว่าสมิงทอ[๑] ต่อมาไม่ช้าพระเจ้าอังวะให้กองทัพพม่าลงมาปราบปราม

---

๑ เรื่องสมิงทอ ความในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากับฉบับ

สมิงทอเปนหัวน่ารบพุ่งพม่าพ่ายแพ้ไป พวกมอญเห็นประจักษ์บุญญาภินิหารของสมิงทอ ก็เชิญให้ราชาภิเศกเปนพระเจ้าหงษาวดี กิติศัพท์ทราบถึงหัวเมืองมอญใหญ่น้อยทั้งปวง ก็พากันมาอ่อนน้อมยอมเข้าด้วยสมิงทอเปนอันมาก สมิงทอจึงตั้งขุนนางกรมช้างคน ๑ ซึ่งเปนหัวน่าในพวกได้ไปเชื้อเชิญมาครองเมือง แล้วยกลูกสาวให้เปนภรรยาด้วยนั้น ให้เปนที่พระยาทะละ ตำแหน่งอรรคมหาเสนาบดี แล้วมีราชสาส์นเข้ามายังกรุงศรีอยุทธยาแลเมืองเชียงใหม่ว่า เดี๋ยวนี้ราชวงศ์ของพระเจ้าหงษาวดีแต่ปางก่อนได้ครอบครองเมืองหงษาวดี ตั้งรามัญประเทศเปนอิศรอย่างเดิมแล้ว พระเจ้าหงษาวดีจะใคร่มีทางพระราชไมตรีกับกรุงศรีอยุทธยาแลเมืองเชียงใหม่ให้เปนทองแผ่นเดียวกัน เพราะฉนั้นขอราชธิดาไปอภิเศกเปนมเหษี จะได้เปนสัมพันธมิตรกันสืบไปภายน่า สมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐทรงขัดเคือง หาตอบราชสาส์นสมิงทอไม่ แต่พระยาเชียงใหม่องค์คำพึ่งตั้งตัวเปนอิศรมาไม่ช้านัก นิยมยศพระเจ้าหงษาวดีก็ยอมยกธิดาอันมีนามว่านางสอิ้งทิพให้ไปอภิเศกเปนมเหษีสมิงทอ โดยประสงค์จะเปนไมตรีกับเมืองหงษาวดีสืบไป.

กรมสมเด็จพระปรมานุชิต ฯ ไม่ต้องกัน ฉบับกรมสมเด็จพระปรมานุชิต ฯ ยุติต้องกับพงษาวดารพม่า ข้าพเจ้าจึงอนุมัติตาม.

ขณะเมื่อพวกมอญพากันแขงเมืองขึ้นครั้งนั้น นักวารุตอง ขุนนางพม่า ซึ่งเปนเทศาภิบาลบังคับบัญชาหัวเมืองมอญตอนใต้ อยู่ณเมืองเมาะตมะ กับมังราจอสู่พม่าซึ่งเปนปลัดมณฑล เห็นเหลือกำลังที่จะปราบปรามพวกมอญ จะหนีกลับขึ้นไปเมืองอังวะก็ไปไม่ได้ ด้วยจะต้องผ่านหัวเมืองมอญที่เปนขบถไปหลายเมือง จะอยู่ที่เมืองเมาะตมะก็กลัวพวกมอญจะฆ่าเสีย จึงชวนกันอพยบครอบครัวแลสมัคพรรคพวก รวมคนประมาณ ๓๐๐ ลงเรือหนีมายังเมืองตะนาวศรี บอกแก่เจ้าเมืองกรมการว่าจะขอเข้ามาพึ่งพระบารมีอยู่ในกรุงศรีอยุทธยา หัวเมืองมีใบบอกเข้ามากราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐก็โปรดให้รับพวกพม่าเข้ามายังกรุง ฯ พระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้วัดมณเฑียร แล้วทรงทำนุบำรุงให้มีความศุขทั่วกัน ความนั้นทราบไปถึงพระเจ้าอังวะ จึงแต่งทูตานุทูตให้เชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการเข้ามายังกรุงศรีอยุทธยา เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๒๘๗ ให้มาขอบพระคุณสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ ที่ได้ทรงทำนุบำรุงข้าราชการพม่าซึ่งหนีภัยมาพึ่งพระบารมี แต่ที่พระเจ้าอังวะให้ทูตมาเมืองไทยครั้งนั้นหาใช่มาขอบพระคุณแต่อย่างเดียวไม่ มีหลักฐานที่จะพึงเห็นได้ทั้งในพงษาวดารพม่าแลในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พม่าประสงค์จะชวนให้ไทยช่วยปราบปรามพวกมอญ ถ้าไม่ได้ถึงอย่างนั้นก็เพียงให้ไทยอยู่เปนกลาง อย่าให้ไปช่วยอุดหนุนมอญ

ดังแต่ก่อน ที่แท้ความข้างหลังนี้เปนต้นเหตุที่พระเจ้าอังวะแต่งทูตมา เอาความข้อที่จะมาขอบพระคุณขึ้นกล่าวพอกลบเกลื่อนมิให้ปรากฎความประสงค์แพร่หลายเท่านั้น ด้วยมอญเปนขบถต่อพม่าครั้งนี้ใหญ่หลวงยิ่งกว่าที่ได้เคยปรากฎมาแต่ก่อน เพราะเปนเวลาพม่ามีกำลังน้อย แลต้องสู้รบพวกกระแซอยู่อีกทาง ๑ ด้วยเพียงแต่โดยลำพังมอญพม่าก็เต็มสู้อยู่แล้ว ถ้าไทยไปช่วยมอญเข้าด้วย ก็เห็นว่าคงจะต้องเสียเมืองพม่าเปนเที่ยงแท้ไม่มีที่สงไสย พม่าจึงพยายามหน่วงเหนี่ยวไทยมิให้ไปเข้ากับมอญ เหตุอันเปนที่หวังของพม่าที่จะให้ไทยช่วยตนฤๅที่จะมิให้ไทยไปเข้าข้างสัตรูนั้น พิจารณาดูในเวลานี้ เห็นมีที่อ้างแต่ว่ามอญเข้ามาอยู่ในเมืองไทยมาก ถ้าพวกมอญทางโน้นเปนใหญ่ได้สำเร็จดังประสงค์ มอญในเมืองไทยก็คงจะกำเริบขึ้นตามกัน ถ้ามิไปชักโยงเอามอญทางโน้นเข้ามาช่วยคิดร้ายต่อไทย ก็คงพากันอพยบกลับไปบ้านเมือง ไม่ยอมอยู่เปนข้าของไทย คงอยู่ในไม่เปนประโยชน์แก่ไทยทั้ง ๒ สถาน บางทีพระเจ้าอังวะจะยอมสัญญาว่าจะแบ่งขึ้นหัวเมืองมอญให้แก่ไทย ทดแทนการที่ช่วยเหลืออย่างไรอีกบ้างก็จะเปนได้ มาคิดดูถ้าหากว่าครั้งนั้นสมิงทอไม่ได้ตั้งตัวเปนพระเจ้าหงษาวดีติเสมอสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ ไทยก็เห็นจะเข้ากับมอญ ฤๅมิฉนั้นก็คงไม่เข้ากับพม่า ถ้ายิ่งเปนแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร ฤๅแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ด้วยแล้ว

ก็เห็นจะไปช่วยมอญรบพม่าเปนแน่ แลคงได้เมืองพม่าในคราวนี้เอง แต่การที่สมิงทอตั้งตัวเปนพระเจ้าหงษาวดี เปนข้อขัดขวางอย่างสำคัญ เหมือนกับตัดหนทางเสียมิให้ไทยช่วย เพราะเหตุที่สมิงทอตั้งตัวดีเสมอไม่อ่อนน้อม แต่ฝ่ายข้างพม่ามาวิงวอนอ่อนโยนไม่ทนงศักดิเหมือนแต่ก่อน สมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐจึงทรงรับทางไมตรีพม่า แล้วทรงแต่งให้พระยายมราชเปนราชทูต พระธนบุรีเปนอุปทูต พระสุธรรมไมตรีเปนตรีทูต เชิญพระราชสาส์นแลเครื่องราชบรรณาการไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนพระเจ้าอังวะ ไทยกับทูตพม่าไปด้วยกันกิติศัพท์ก็เลื่องฦๅแพร่หลายว่า ไทยจะให้กองทัพไปช่วยพม่า ครั้นทูตไทยไปถึงเมืองอังวะ เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๒๘๙ พระเจ้าอังวะก็ทรงปีติโสมนัส ให้รับรองเลี้ยงดูเปนเกียรติยศ ทูตานุทูตเฝ้าแล้วทูลลากลับมา แต่พระยายมราชราชทูตกับพระธนบุรีอุปทูตป่วยถึงอนิจกรรมเสียกลางทาง ๒ คน กลับมาถึงกรุง ฯ แต่พระสุธรรมไมตรีตรีทูตคนเดียว เรื่องราวที่ไทยเปนไมตรีกับพม่าเปนยุติอยู่เพียงนี้ตอน ๑.

ฝ่ายพวกมอญที่ตั้งเปนอิศร เมื่อรวบรวมกำลังรี้พลได้มากแล้ว สมิงทอกับพระยาทะละก็ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองพม่า ขึ้นไปได้จนถึงชานเมืองอังวะ ประจวบเวลาเมื่อทูตไทยไปถึง สมิงทอได้ข่าวว่ากองทัพไทยไปช่วยพม่า ก็ถอยทัพกลับลงมา ต่อมามีเหตุเกิดขึ้นในครอบครัวของสมิงทอ ด้วยนางมเหษีเดิมซึ่งเปน

ธิดาของพระยาทะละหิงหวงกับนางสลิ้งทิพธิดาพระยาเชียงใหม่ สมิงทอเข้ากับนางมเหษีใหม่ พระยาทะละเคืองสมิงทอว่าไม่คิดถึงบุญคุณจึงเอาใจออกหาก แกล้งทำกิติศัพท์ให้เลื่องฦๅว่ามีช้างเผือกปรากฏขึ้นในแขวงเมืองสโตง แล้วยุยงสมิงทอให้เกิดมานะไปเที่ยวตามช้างเผือกอยู่ในป่าช้านาน จนพวกขุนนางในเมืองหงษาวดีเห็นว่าสมิงทอไม่เอาใจใส่ในราชการบ้านเมือง ก็เสื่อมคลายความนิยมลง ส่วนพวกไพร่พลที่ถูกกะเกณฑ์ไปได้ความเดือดร้อนก็พากันเอาใจออกหากจากสมิงทอ พระยาทะละก็เกลี้ยกล่อมหาพรรคพวกได้เปนอันมาก พอได้ทีก็ชิงได้ราชสมบัติเมืองหงษาวดี สมิงทอเหลือพรรคพวกน้อย สู้พระยาทะละไม่ได้ก็พานางสลิ้งทิพหนีมายังเมืองเชียงใหม่ มาขอกำลังไปตีเอาเมืองหงษาวดีคืน พระยาเชียงใหม่ก็เกณฑ์กำลังให้ตามประสงค์ สมิงทอจึงให้นางสลิ้งทิพอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ แล้วคุมกองทัพกลับไปตีเมืองหงษาวดี ไปเสียทีพ่ายแพ้พระยาทะละอีก สมิงทอจะกลับไปเมืองเชียงใหม่คิดลอายพ่อตา จึงตรงมายังกรุงศรีอยุทธยา หมายจะมาทูลขอกองทัพไทยไปช่วยตีเมืองหงษาวดี สมิงทอคงมาทำท่าทางเย่อหยิ่งอย่างใดอย่างหนึ่ง ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐทรงขัดเคืองสมิงทอที่บังอาจเอิบเอื้อมตีเสมอมาแต่ก่อนแล้ว จึงมีรับสั่งให้เอาตัวไปจำเสีย.

ฝ่ายพระยาทะละเมื่อชิงได้เมืองหงษาวดีแล้ว ก็ตั้งตัวเปนพระยาหงษาวดี ตั้งน้องชายคนใหญ่เป่นอุปราชา ตั้งน้องคนเล็กเปนที่ตละปั้น ครั้นทราบว่าสมิงทอหนีมาอยู่ในกรุงศรีอยุทธยาเกรงจะมาทูลขอกองทัพไทยออกไปช่วย จึงมีศุภอักษรเข้ามาทูลสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ กล่าวโทษสมิงทอว่าเปนคนอกตัญญูแลเชื้อชาติเลวทราม เปนแต่เที่ยวหลอกลวงผู้อื่น ไม่สมควรจะทรงชุบเลี้ยงทำนุบำรุง ขอให้ประหารชีวิตรเสีย สมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐได้ทรงทราบศุภอักษร เห็นจะคลายทรงขัดเคืองมอญ ด้วยพระยาหงษาวดีวางกิริยาอ่อนน้อม ไม่ตีเสมอเหมือนกับสมิงทอ แต่ทรงพระราชดำริห์ว่าสมิงทอไม่ได้เป่นข้าศึกสัตรูกับกรุงศรีอยุทธยาจะประหารชีวิตรเสียหาควรไม่ ครั้นจะเอาไว้ในกรุง ฯ ก็จะเปนเครื่องรำคาญอยู่ไม่รู้แล้ว จึงโปรดให้เอาตัวสมิงทอส่งลงเรือสำเภาไปปล่อยเสียต่างประเทศ สำเภาพาไปปล่อยที่เมืองจีน สมิงทอพยายามกลับมาเมืองเชียงใหม่ได้อีก ก็เลยอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ต่อมาอีกช้านาน.

เมื่อพระยาหงษาวดีมีศุภอักษรเข้ามาถวายสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐด้วยเรื่องสมิงทอดังกล่าวมา จะได้โปรดให้มีศุภอักษรเสนาบดีกรุงศรีอยุทธยาตอบไปว่ากะไรหาปรากฏไม่ แต่เมื่อพระยาหงษาวดีทราบว่าสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐมีรับสั่งให้เนรเทศสมิงทอไปเสียต่างประเทศแล้ว เห็นว่าไทยมิได้เปนสัตรูก็สิ้นห่วง จึง

ให้เกณฑ์กองทัพที่จะไปตีเมืองพม่า ให้ตละปั้นคุมทัพยกจำนวนพล ๒๐,๐๐๐ อุปราชาคุมกองทัพเรือจำนวนพลอีก ๒๐,๐๐๐ ยกขึ้นไปพร้อมกันเมื่อปลายปีมะเมีย พ.ศ. ๒๒๙๓ พม่าต่อสู้ต้านทานกำลังมอญไม่ไหวก็ถอยหนีขึ้นไปโดยลำดับ จนกองทัพมอญเข้าไปตั้งล้อมเมืองอังวะไว้ พม่าสู้รบอยู่จนสิ้นเสบียงอาหารก็เสียเมืองอังวะแก่มอญ เมื่อเดือน ๕ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะแม พ.ศ. ๒๒๙๔ อุปราชาจึงให้ตละปั้นคุมกองทัพมีจำนวนพล ๑๕,๐๐๐ ตั้งอยู่ที่เมืองอังวะเพื่อจะได้ปราบปรามหัวเมืองพม่าแลไทยใหญ่ที่ยังมิได้มาอ่อนน้อมต่อไป ส่วนอุปราชายังไม่ไว้ใจไทย เกรงว่าจะยกกองทัพออกไปช่วยพม่า จึงถอยทัพกลับลงมาเมืองหงษาวดี พาเอาพระเจ้าอังวะกับเจ้านายในราชวงศ์พม่าซึ่งจับได้ที่เมืองอังวะลงมาเมืองหงษาวดีด้วยจนสิ้นเชิง เมืองอังวะแลหัวเมืองพม่าที่อยู่ใกล้เคียงก็ตกอยู่ในอำนาจมอญแต่นั้นมา.

ขณะเมื่อเสียเมืองอังวะแก่มอญครั้งนั้น มีพม่าคน ๑ เปนพราน ชื่อว่ามังอองไจยะ ได้เปนกำนันบ้านมุตโซโบ[๑] ไม่ยอมอ่อนน้อมต่อมอญ ครั้นพวกมอญที่รักษาเมืองอังวะออกไปตั้งกองเก็บส่วย สั่งมังอองไจยะให้ต้อนราษฎรบ้านมุตโซโบมาเสียส่วย

---

๑ คำว่า ออง ภาษาพม่าแปลว่า ชนะ คำว่า ไจยะ นั้น ก็คือคำว่า ไชยะ ภาษาบาฬีนั้นเอง บ้านมุตโซโบ แปลว่า บ้านนายพราน อยู่ข้างฟากตวันตกแม่น้ำเอราวดี ห่างเมืองอังวะสัก ๒,๐๐๐ เส้น เดี๋ยวนี้เรียกว่าบ้าน ชเวโบ.

ตามประเพณี มังอองไจยะก็รวบรวมสมัคพรรคพวกได้ประมาณ ๔๐ คน ยกมาปล้นกองมอญที่ไปเก็บส่วย ฆ่าพวกมอญตายหมดทั้งกอง แต่แรกมอญสำคัญว่าเปนแต่กองโจรมาปล้นเงินส่วย ตัวนายกองจึงเรียกผู้คนพากันยกออกไปหมายว่าจะจับ มังอองไจยะก็ต่อสู้ฆ่าฟันพวกมอญล้มตายแตกหนีมาอีก ความทราบถึงตละปั้นซึ่งรักษาเมืองอังวะเห็นเปนการใหญ่จึงให้กองทัพยกออกไป แต่ทางโน้นพวกพม่าเห็นมังอองไจยะองอาจกล้าหาญ ก็พากันเข้ามาเปนพรรคพวกมากขึ้น ช่วยกันต่อสู้ตีกองทัพมอญแตกพ่ายมาอีก พวกพม่าก็เกิดเชื่อถือว่ามังอองไจยะเปนผู้มีบุญจะกู้บ้านเมืองได้ กิติศัพท์รู้ไปถึงไหนพวกพม่าก็ยิ่งพากันมาเข้าด้วยมากขึ้นเปนหลายหมื่น มังอองไจยะจึงให้สร้างเมืองขึ้นที่บ้านมุตโซโบ ขนานนามว่าเมืองรัตนสิงค์ แล้วตั้งตัวเปนใหญ่ใช้นามว่า พระเจ้าอลองมินตยาคยี แต่คนทั้งหลายเรียกว่า พระเจ้าอลองพญา แปลว่าพระโพธิสัตว์ ตั้งซ่องสุมรี้พลอยู่ที่เมืองรัตนสิงค์นั้น ครั้นเห็นว่ามีกำลังพอจะทำสงครามบุกรุกมอญได้ พระเจ้าอลองพญาก็ให้มังระราชบุตรที่ ๒ คุมกองทัพมาตีเมืองอังวะ เวลานั้นกำลังที่รักษาเมืองอ่อนแอลง ด้วยพระยาหงษาวดีแบ่งกองทัพถอนลงมาเสียมาก ตละปั้นสู้พม่าไม่ได้ก็เสียเมืองอังวะแก่พม่าเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๒๙๖ พม่าได้ทีก็เลยตามลงมาตีได้เมืองแปรอีกเมือง ๑ พระยาหงษาวดีให้อุปราชายกกองทัพมอญขึ้นไปตีเมืองแปรเมืองอังวะก็หาได้คืน

มาอีกไม่ ในขณะเมื่อพม่ากลับมารบตอนนี้ พระยาหงษาวดีเข้าใจว่าพม่าประสงค์จะตีเอาบ้านเมืองคืนถวายเจ้านายเดิม จึงให้ปลงพระชนม์พระเจ้าอังวะกับเจ้านายเชื้อพระวงศ์กษัตริย์พม่าซึ่งจับได้มาจากเมืองอังวะเสียทั้งสิ้น การนั้นกลับไปเปนประโยชน์แก่พระเจ้าอลองพญา ด้วยเมื่อพวกพม่าทราบว่าสูญสิ้นราชวงศ์เดิมแล้ว ก็ยิ่งนับถือพระเจ้าอลองพญาหนักขึ้น พากันนิยมว่าพระเจ้าอลองพญาเปนเจ้าเปนนายของพวกพม่าทั่วไปทุกแห่ง.

ครั้นถึงปีกุญ พ.ศ. ๒๒๙๘ พระเจ้าอลองพญายกกองทัพบกทัพเรือลงมาตีได้ทั้งเมืองร่างกุ้ง[๑] แลเมืองพสิมอันอยู่ปากน้ำเอราวดี แล้วไปตีเมืองสิเรียมอันเปนเมืองท่าค้าขายอยู่ปากน้ำหงษาวดีได้เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๒๙๙ ครั้นได้เมืองสิเรียมแล้วก็ยกกองทัพขึ้นไปล้อมเมืองหงษาวดีไว้ ขณะนั้นที่เมืองหงษาวดีเข้าแพงกำลังอัตคัดเสบียงอาหาร พระยาหงษาวดีเห็นว่าจะรักษาเมืองไว้ไม่ได้จะยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าอลองพญาโดยดี แต่อุปราชากับพระยามอญโดยมากไม่เห็นชอบด้วย ก็จำเปนต้องต่อสู้รักษาเมืองไว้ ครั้นเห็นผู้คนอดอยากหนักเข้า พระยาหงษาวดีจึงลอบให้พระสังฆราชาออกไปเจรจาความเมืองกับพม่า ว่าจะขอเปนไมตรีแลจะยอมถวายธิดาแก่พระเจ้าอลองพญาด้วย พระสังฆราชากลับมา

---

๑ เมืองนี้เดิมชื่อเมืองตะโก้ง พระเจ้าอลองพญาตีได้แล้วให้สร้างเมืองขึ้นใหม่ใกล้เมืองเดิมอีกเมือง ๑ จึงให้ชื่อว่าเมืองร่างกุ้ง พวกลื้อเขินยังเรียกว่าเมืองตะโก้งจนทุกวันนี้.

แจ้งความว่าพระเจ้าอลองพญาจะยอมเปนไมตรี พระยาหงษาวดีจึงส่งธิดาออกไปถวายพระเจ้าอลองพญาก็รับไว้ ครั้นความนั้นทราบถึงอุปราชาแลพระยามอญทั้งปวงต่างก็ขัดใจ พากันมาต่อว่าพระยาหงษาวดีว่า ไหนได้ตกลงกันไว้ว่าจะต่อสู้ข้าศึก เหตุใดจึงลอยไปอ่อนน้อมเสียโดยลำพังไม่ปฤกษาหารือก่อน พระยาหงษาวดีจนใจมิรู้ที่จะตอบโต้ประการใดก็ต้องกลับยอมต่อสู้พม่าอีก อุปราชาคาดว่าพวกพม่าเห็นพระยาหงษาวดีส่งลูกสาวไปถวายพระเจ้าอลองพญาคงจะพากันประมาท จึงยกกองทัพจู่ออกไปปล้นค่ายพม่าในเวลากลางคืน ฆ่าฟันพม่าล้มตายเปนอันมาก ด้วยพระเจ้าอลองพญาเข้าพระไทยว่าพระยาหงษาวดีจะยอมอ่อนน้อม สั่งกองทัพพม่าให้หยุดการรบสงบมาได้ ๓ วัน ครั้นมอญยกจู่ออกไปจึงเสียทีแต่ทว่าพม่าที่ล้อมเมืองหงษาวดีมากมายหลายทัพด้วยกัน ฝ่ายแพ้มอญแต่พวกที่อยู่ค่ายข้างน่า ไม่ช้าเท่าใดพวกกองอื่นก็พากันมาช่วยรุมรบพุ่งพวกมอญแตกกลับเข้าเมือง พระเจ้าอลองพญาจึงให้กลับเข้าล้อมเมืองโดยกวดขัน แล้วรบเร่งให้ตีเมืองหงษาวดีได้เมื่อเดือน ๗ ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๐๐ นับเวลาที่มอญตั้งเปนอิศรอยู่ได้รวม ๗ ปี พระเจ้าอลองพญาขัดเคืองว่ามอญไม่มีความสัตย์ จึงให้จับบรรดามอญไม่ว่าไพร่ผู้ดีเอาไปเปนชเลยทั้งสิ้น แม้จนพระสงฆ์ก็ไม่ปล่อยไว้ ว่าเพราะพระสังฆราชาเปนผู้ออกไปเจรจาให้พม่าหลงเชื่อฟัง แล้วให้เผาเมืองหงษาวดีเสียด้วย เมื่อพม่าได้

เมืองหงษาวดีแล้ว ประเทศพม่ารามัญก็รวมอยู่ในอำนาจพระเจ้าอลองพญาเหมือนอย่างพระเจ้าหงษาวดีแต่ก่อนมา แต่พระเจ้าอลองพญากลับไปตั้งเมืองรัตนสิงค์เปนราชธานี หามาอยู่เมืองหงษาวดีฤๅเมืองอังวะไม่.

ฝ่ายกรุงศรีอยุทธยา เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ บ้านเมืองเปนสันติศุขไม่มีศึกสงคราม การต่าง ๆ ที่ทรงประพฤติจึงเปนไปในทางบำเพ็ญพระราชกุศลเปนพื้น เปนต้นว่าบุรณะปฏิสังขรณ์มหาเจดียสถานแลพระอารามใหญ่น้อยที่ปรักหักพังอยู่ทั้งที่ในกรุง ฯ แลหัวเมืองทั้งปวง เปนการสำคัญที่ได้ปรากฏว่าทรงบำเพ็ญมาตลอดรัชกาล เมื่อพระเจ้าอลองพญารบพุ่งกับมอญในตอนหลัง พวกมอญที่ฝ่ายแพ้พม่าพากันแตกหนีเข้ามาพึ่งพระบารมีหลายคราว ก็โปรดให้รับไว้ตามเคย พระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในชานพระนคร เช่นที่บ้านโพธิ์สามต้นเปนต้น คงได้ทรงทราบกิติศัพท์ความเปนไปในเมืองมอญเมืองพม่าจากพวกมอญที่หนีเข้ามาในตอนหลังนี้อยู่เนือง ๆ แต่คงจะคิดเห็นกันในกรุงศรีอยุทธยาว่ามอญกับพม่ารบกันพื้นเผือมาช้านาน ประเดี๋ยวฝ่ายโน้นชนะ ประเดี๋ยวฝ่ายนี้ชนะ เปนอาจิณตัยมิควรที่จะคำนึง หาได้นึกว่ามีบุรุษพิเศษเกิดขึ้นในพวกพม่าอีกไม่ จึงมิได้คิดเห็นว่าศึกพม่าจะมีมาถึงเมืองไทยอีก.

สมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐมีพระราชโอรสเปนเจ้าฟ้า ๓ พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ ทรงสถาปนาเปนกรมขุนเสนาพิทักษ์ แล้วตั้งเปนพระมหาอุปราช พระองค์กลางทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าเอกทัศ ทรงสถาปนาเปนกรมขุนอนุรักษ์มนตรี พระองค์น้อยทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าอุทุมพร ทรงสถาปนาเปนกรมขุนพรพินิต แลยังมีพระองค์เจ้าชายลูกเธออีก ๔ พระองค์ ทรงพระนามว่าพระองค์เจ้าแขก เปนกรมหมื่นเทพพิพิธพระองค์ ๑ พระองค์เจ้ามังคุด เปนกรมหมื่นจิตรสุนทรพระองค์ ๑ พระองค์เจ้ารถ เปนกรมหมื่นสุนทรเทพพระองค์ ๑ พระองค์เจ้าปานเปนกรมหมื่นเสพภักดีพระองค์ ๑ พระองค์เจ้าต่างกรม ๔ พระองค์นี้ กรมหมื่นเทพพิพิธชอบกับพระมหาอุปราช แต่อีก ๓ กรมนั้นเปนอริ ครั้งหนึ่งพระมหาอุปราชเอาเจ้ากรมปลัดกรมเจ้า ๓ กรมมาลงพระราชอาญา ว่าเจ้าตั้งข้าไทให้มียศเกินยันศักดิกรมไม่ทูลห้ามปราม เจ้า ๓ กรมอาฆาฏ จึงกราบทูลกล่าวโทษพระมหาอุปราชว่าเปนชู้กับเจ้าฟ้าสังวาล อันเปนพระชายาองค์ ๑ ของสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ พิจารณาเปนสัตย์ พระมหาอุปราชต้องรับพระราชอาญา เลยสิ้นพระชนม์ในระหว่างโทษ แต่นั้นเจ้าฟ้าทั้ง ๒ พระองค์ก็เลยเปนอริกับเจ้า ๓ กรมต่อมา อยู่มากรมหมื่นเทพพิพิธกับเสนาบดีกราบทูลขอให้ทรงตั้งให้เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต พระราชโอรสพระองค์น้อยเปนพระมหาอุปราช แลเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต

นั้น ในจดหมายเหตุของฝรั่งว่าพระอัธยาไศรยฉลาดเฉลียว แต่เสด็จไปศึกษาอักขรสมัยอยู่ในสำนักสงฆ์แต่ยังทรงพระเยาว์ พระหฤไทยนิยมทางข้างพระสาสนาเสียเปนพื้น ข้อนี้น่าจะเปนความจริง จึงเปนเหตุให้ทรงมักน้อย เห็นว่าท่วงทีพระราชวงศ์ไม่ปรองดองกัน เกรงจะเกิดความลำบากในวันน่า จึงทำเรื่องราวขึ้นกราบทูลขอพระองค์ อ้างว่าสมเด็จพระเชษฐาเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรียังมีอยู่ ขอให้ทรงตั้งเปนพระมหาอุปราช สมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐทรงขัดเคือง ดำรัสว่าเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีนั้นโฉดเขลา หาสติปัญญาแลความเพียรมิได้ ถ้าครอบครองแผ่นดินบ้านเมืองก็จะเกิดไภยพิบัติฉิบหายเสีย แล้วเลยรับสั่งให้เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีไปทรงผนวชเสียอย่าอยู่ให้กีดขวาง เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีก็ต้องไปทรงผนวชด้วยเกรงพระราชอาญา ส่วนเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตก็ไม่กล้าที่จะขัดขวางต่อไป จึงโปรดให้อุปราชาภิเศกเจ้าฟ้าอุทุมพรกรมขุนพรพินิตเปนพระมหาอุปราช เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๐๐.

อุปราชาภิเศกแล้วไม่ถึงปี พอเดือน ๖ ปีขาล พ.ศ ๒๓๐๑ สมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐก็ประชวรหนัก ทรงทราบอยู่ว่าลูกเธอ ๓ กรมไม่เปนสามัคคีกับพระมหาอุปราช จึงมีรับสั่งให้หาเข้าไปเฝ้าถึงข้างที่พระบรรธมพร้อมกัน ทรงมอบเวนราชสมบัติแก่พระมหาอุปราช แล้วให้ลูกเธอต่างกรมทั้ง ๔ พระองค์กระทำสัตย์ถวายพระมหาอุปราชน่าพระที่นั่ง เพื่อจะป้องกันมิให้เกิดเหตุร้าวฉานใน

เวลาเปลี่ยนรัชกาลใหม่ แต่ลูกเธอต่างพระองค์ต่างมีทิษฐิมานะทั้งนั้น พ้นวิไสยที่พระราชบิดาจะทรงสมัคสมานได้ ฝ่ายเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีซึ่งต้องออกไปทรงผนวชอยู่ พอทราบว่าสมเด็จพระราชบิดาประชวรจะไม่คืนดีได้ ก็ลอบลาผนวชกลับเข้ามาอยู่ในพระราชวัง ฝ่ายเจ้า ๓ กรมก็ตระเตรียมผู้คน แล้วเก็บรวบรวมสิ่งของเครื่องราชูปะโภคเอาตามพละการ ถ้าหากว่าเจ้าฟ้าอุทุมพรซึ่งเปนรัชทายาทมิได้เปนพระมหาอุปราชอยู่ก่อนแล้ว ก็น่าจะถึงเกิดรบพุ่งกัน แต่เพราะคนทั้งหลายได้อ่อนน้อมยอมตัวอยู่ในพระมหาอุปราชโดยมากแล้ว จึงไม่มีใครจะไปเปนกำลังข้างฝ่ายอื่น.

สมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐเสด็จสวรรคต เมื่อเดือน ๘ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๐๑ เสวยราชย์ได้ ๒๖ ปี พระชัณษา ๗๘ พรรษา เจ้าฟ้าอุทุมพรพระมหาอุปราชเสด็จขึ้นผ่านพิภพ พอจัดการประดิษฐานพระบรมศพเสร็จแล้ว ก็ให้จับกรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสพภักดิ์ สำเร็จโทษเสียทั้ง ๓ พระองค์ แล้วจึงทำพระราชพิธีปราบดาภิเศก แต่ก็หาได้เสวยราชสมบัติเปนปรกติไม่ สิ้นเจ้าสามกรมความลำบากก็เกิดขึ้นทางเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีผู้เปนสมเด็จพระเชษฐาที่ลาผนวชออกมา ด้วยเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีตั้งพระองค์เปนอิศร ขึ้นอยู่บนพระที่นั่งสุริยาธิอมรินทรเอาโดยพลการ แล้วทำท่วงทีอย่างเปนพระเจ้าแผ่นดินอยู่ในพระราชวังด้วยอีกพระองค์ ๑ ประสงค์จะให้สมเด็จพระอนุชา

ธิราชถวายราชสมบัติเหมือนอย่างเมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ ถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระแต่ก่อนมา สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรจะทรงทำประการใด ก็เกรงสมเด็จพระชนนีพันปีหลวง ในปีนั้นพเอิญสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรพระชัณษาครบอุปสมบท ครั้นได้เดือนเศษ พอถึงแรมเดือน ๙ ก็ทูลถวายสมบัติแก่เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี แล้วเสด็จออกไปทรงผนวชที่วัดศรีอโยชฌิยา แล้วมาประทับอยู่ที่วัดประดู่โรงธรรม เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีก็ทำพิธีบรมราชาภิเศกขึ้นเสวยราชย์ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราช แต่คนทั้งหลายเรียกกันเปนสามัญหลายอย่าง เรียกว่า "ขุนหลวงเอกทัศ" ตามพระนามเดิมบ้าง เรียกว่า "ขุนหลวงสุริยาอมรินทร" ตามนามพระที่นั่งที่เสด็จประทับบ้าง ที่เอาอย่างนามเจ้ากรุงกัมพูชาแต่โบราณมาเรียกว่า "ขุนหลวงขี้เรื้อน" เพราะเหตุที่เปนโรคกลากเกลื้อนฤๅอย่างไรประจำพระองค์นั้นก็มีบ้าง ส่วนสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรนั้นคนทั้งหลายเรียกว่า "ขุนหลวงหาวัด" เพราะออกไปทรงผนวชอยู่ ในครั้งนั้นจึงเหมือนมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์ด้วยกัน.

การเปลี่ยนรัชกาลคราวหลังนี้ เปนเหตุร้ายแลเปนต้นเหตุที่จะเสียกรุงศรีอยุทธยาแก่พม่า เพราะพระเจ้าแผ่นดินซึ่งขึ้นปกครองบ้านเมือง เสมอได้ถูกสาปสันว่าไม่สมควรจะปกครองแผ่นดินแล้ว ยังมิหนำ ซ้ำความประพฤติพระองค์เวลาก่อนจะได้ราชสมบัติก็ดี

แลเมื่อได้ราชสมบัติแล้วก็ดี ก็ไม่ทำความเลื่อมใสให้ยังเกิดขึ้น ลบล้างความวิตกของคนทั้งปวง เพราะเช่นนี้ ในไม่ช้าก็เกิดเหตุขึ้นด้วยกรมหมื่นเทพพิพิธซึ่งออกทรงผนวชอยู่วัดกระโจม กับเจ้าพระยาอภัยราชา พระยายมราช แลพระยาเพ็ชรบุรี คบคิดกันเปนขบถ ประสงค์จะเชิญสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรกลับมาครองราชสมบัติดังเก่า แต่พเอิญนำความไปทูลหารือสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรๆ กลับทูลให้สมเด็จพระเชษฐาทรงรู้พระองค์ แต่ขออย่าให้ฆ่าฟันพวกที่คิดร้าย จึงให้เนรเทศกรมหมื่นเทพพิพิธไปเสียลังกาทวีป แล้วเอาข้าราชการทั้งนั้นจำไว้ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศเสวยราชย์ยังไม่ทันได้ถึงปี เวลาข้าราชการกำลังปั่นป่วนกันดังกล่าวมานี้ ก็มีศึกพม่ามาติดพระนคร.

เหตุที่พม่าจะมาตีเมืองไทยคราวนี้ เดิมเมื่อพระเจ้าอลองพญาตีได้เมืองหงษาวดีแล้ว กลับขึ้นไปยังเมืองรัตนสิงค์ ประสงค์จะไปปราบปรามพวกกระแซซึ่งมาบุกรุกเขตรแดนพม่าข้างฝ่ายเหนือ ขณะนั้นทางเมืองมอญมีขุนนางมอญคน ๑ ซึ่งเคยเปนแม่ทัพของพระยาหงษาวดีอยู่แต่ก่อน ยังหลบหลีกอยู่ได้ ครั้นเห็นได้ท่วงทีจึงคุมสมัคพรรคพวกเข้าปล้นเมืองสิเรียมอันอยู่ปากน้ำเมืองหงษาวดี ด้วยเมืองสิเรียมเปนเมืองท่าค้าขายกับต่างประเทศ มีทรัพย์สมบัติบริบูรณ์ ข่าวทราบถึงแม่ทัพพม่าที่อยู่ใกล้เคียง ก็ยกกองทัพมาจะตีเอาเมืองสิเรียมคืน พระยามอญเห็นว่าจะสู้

ไม่ได้ จึงเก็บรวบรวมทรัพย์สมบัติโดยสานเรือกำปั่นฝรั่งเศสหนีไปจากเมือง หมายว่าจะไปอาไศรยอยู่ที่เมืองปอนดิเจริ อันเปนเมืองขึ้นของฝรั่งเศสในอินเดีย แต่เรือกำปั่นนั้นถูกพายุใหญ่ซัดมาทางตวันออก จึงแวะมาอาไศรยซ่อมแซมที่เมืองมฤท พม่ามีหนังสือมาถึงพระยาตะนาวศรีว่า พระยามอญนั้นเปนขบถฝรั่งพาหนีมา ขอให้ไทยจับส่งไปให้ทั้งตัวคนแลเรือกำปั่นที่รับมานั้นด้วย ข้างไทยตอบไปว่าเรือกำปั่นฝรั่งเศสถูกพายุซัดมาขออาไศรยซ่อมแซมที่เมืองมฤท ไม่มีเหตุอันใดที่จะจับกุมไว้ ครั้นซ่อมแซมเสร็จแล้วก็ปล่อยให้ไป ซึ่งว่ามีพวกขบถคดโท่ห์มาในเรือด้วยนั้นหาทราบไม่ พระเจ้าอลองพญาได้ทราบความก็ขัดเคืองไทย[๑] แต่ยังนิ่งอยู่.

ครั้นถึงฤดูแล้ง ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๐๒ พระเจ้าอลองพญาลงมาฉลองพระเกษธาตุที่เมืองร่างกุ้ง ซึ่งได้สั่งให้ลงมือปฏิสังขรณ์แต่เมื่อตีเมืองได้ เมื่อการฉลองพระธาตุเสร็จแล้ว พระเจ้าอลองพญาให้มังระราชบุตรที่ ๒ กับมังฆ้องนรธายกกองทัพมีจำนวนพล ๘,๐๐๐ ลงมาตีเมืองทวายซึ่งยังตั้งแข็งเมืองอยู่ ครั้นตีได้เมืองทวายแล้ว มังระทราบความว่า เรือกำปั่นพวกพ่อค้า

---

๑ เหตุที่พม่าจะเกิดรบกับไทยคราวนี้ กล่าวกันเปนหลายอย่าง ว่าเพราะไทยไปตีเมืองทวายบ้าง เพราะไทยจับเรือของพม่าบ้าง ข้าพเจ้าอนุมัติตามความในจดหมายเหตุฝรั่ง เพราะเห็นสมเหตุสมผล.

พากันหนีมาอาไศรยอยู่ในแดนไทย ที่เมืองตะนาวศรี แลเมืองมฤท หลายลำ รวบรวมเอาทรัพย์สมบัติขนมาด้วยเปนอันมาก แลสืบได้ความว่าที่เมืองตะนาวศรีแลเมืองมฤทนั้น กำลังรี้พลไทยที่จะป้องกันรักษาหามีเท่าใดไม่ จึงบอกความไปทูลพระเจ้าอลองพญาที่เมืองร่างกุ้ง พระเจ้าอลองพญาเห็นได้ท่วงทีที่จะยกข้อที่ไทยไม่ยอมส่งตัวพระยามอญกับเรือกำปั่นฝรั่งเศสให้นั้น ขึ้นอ้างว่าไทยทำให้เสียทางไมตรี สั่งให้มังระยกกองทัพเลยลงมาตีเมืองตะนาวศรีแลเมืองมฤททั้ง ๒ เมือง กองทัพพม่ายกล่วงแดนไทยเข้ามาครั้งนั้น จะเปนด้วยเหตุใดไทยจึงมิได้ตระเตรียมต่อสู้หาปรากฏชัดไม่ ได้ความแต่ว่าพม่าตีเมืองได้โดยง่ายทั้งเมืองตะนาวศรีแลเมืองมฤท จนพม่าปลาดใจว่าไทยทำไมจึงอ่อนแอถึงเพียงนั้น จึงเลยเปนเหตุให้พม่ากำเริบ คิดอยากจะลองตีหัวเมืองไทยต่อเข้ามา ในชั้นนี้พม่าหาได้ตั้งใจว่าจะเข้ามาตีกรุงศรีอยุทธยาไม่.

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยา เมื่อได้รับใบบอกพระยาตะนาวศรีว่าพม่าจะยกกองทัพมาตีเมืองตะนาวศรีเมืองมฤท สมเด็จพระเจ้าเอกทัศมีรับสั่งให้เกณฑ์กองทัพ[๑] ให้พระราชรองเมืองซึ่งได้ว่าที่พระยายมราชเปนแม่ทัพถือพล ๓,๐๐๐ พระยาเพ็ชรบุรีเปนกองน่า

---

๑ ชื่อแม่ทัพนายกองที่ปรากฏในพงษาวดารต่างฉบับต่างกัน ข้าพเจ้าอนุมัติตามพระราชพงษาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เพราะเห็นใกล้จะยุติกับในคำให้การชาวกรุงเก่า.

พระยาราชบุรีเปนยุกรบัตร พระสมุทสงครามเปนเกียกกาย พระธนบุรีกับพระนนทบุรีเปนกองหลัง ยกไปรักษาเมืองมฤท แล้วให้พระยารัตนาธิเบศร์ซึ่งว่าที่จตุสดมภ์กรมวัง คุมกองทัพจำนวนพล ๒,๐๐๐ ยกหนุนไปอีกทัพ ๑ แลครั้งนั้นขุนรองปลัดชูกรมการเมืองวิเศษไชยชาญ เปนผู้รู้วิทยาคม เข้ามาอาสาราชการสงคราม จึงโปรดให้คุมสมัคพรรคพวกรวม ๔๐๐ คนเปนกองอาทมาตไปในกองทัพพระยารัตนาธิเบศร์ด้วย.

กองทัพพระยายมราชยกไปไม่ทันจะรักษาเมืองตะนาวศรีเมืองมฤท พอข้ามแนวเขาบันทัดออกไปถึงด่านสิงขร ก็ได้ความว่าเมืองตะนาวศรีเมืองมฤทเสียแก่พม่าแล้ว จึงตั้งอยู่ที่แก่งตุ่มปลายน้ำตะนาวศรี หวังจะรอกองทัพหนุนฤๅจะบอกขอคำสั่งอย่างไรหาปรากฎไม่ ฝ่ายพม่าเตรียมจะยกกองทัพเข้ามาในหัวเมืองไทยอยู่แล้ว ครั้นรู้ว่ากองทัพไทยไปตั้งอยู่ที่ปลายน้ำ มังระจึงให้มังฆ้องนรขายกมาตีกองทัพพระยายมราช ๆ ไม่มีที่มั่นก็แตกพ่าย พม่าได้ใจก็ติดตามเข้ามา ขณะนั้นพระยารัตนาธิเบศร์ตั้งอยู่ที่เมืองกุย ให้ขุนรองปลัดชูคุมกองอาทมาตลงไปตั้งสกัดทางอยู่ที่อ่าวหว้าขาว[1] พม่ายกมาถึงนั้นเวลาเช้าตรู่ ขุนรองปลัดชูคุมกองอาทมาตออกโจมตีข้าศึก รบกันด้วยอาวุธสั้นถึงตลุมบอน พวก

๑ อ่าวหว้าขาวอยู่ข้างเหนือที่ตั้งจังหวัดประจวบคิรีขันธ์ทุกวันนี้ เปนที่แคบคับขันด้วยมีที่ราบเปนทางเดินอยู่แต่ตอนริมทเล ข้างในภูเขาเปนเทือกติดต่อกันไปจนเขาบันทัด ไปรถไฟเดี๋ยวนี้ก็สังเกตได้.

อาทมาตฆ่าฟันพม่าล้มตายลงเปนอันมาก ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อพระยารัตนาธิเบศร์ทราบว่ากองทัพพระยายมราชแตก ให้เกณฑ์กำลัง ๕๐๐ คนลงไปหนุนกองขุนรองปลัดชู กองหนุนเห็นจะลงไปไม่ทัน ขุนรองปลัดชูรบกับพม่าตั้งแต่เช้ามาจนเที่ยงก็สิ้นกำลัง พม่าหนุนกันมามากเข้า ล้อมจับขุนรองปลัดชูได้ พวกกองอาทมาตก็แตกพ่ายยับเยิน พม่าไล่ลงทเลจมน้ำตายก็มาก ฝ่ายพระยารัตนาธิเบศร์พอทราบว่ากองอาทมาตแตกก็ไม่รออยู่ต่อสู้ข้าศึก รีบถอยทัพหนีมาจากเมืองเพ็ชรบุรี พม่าก็ขึ้นมาได้ถึงเมืองเพ็ชรบุรี โดยหามีผู้ใดที่จะต่อสู้กีดขวางไม่.

ในเวลานั้นพระเจ้าอลองพญาลงมาทอดพระเนตรเมืองทวาย เมืองมฤทแลเมืองตะนาวศรีที่ตีได้ใหม่ มาทราบว่ากองทัพไทยรบพุ่งอ่อนแอแตกหนีง่าย ๆ จึงเกิดความคิดขึ้นในตอนนี้ว่า น่าจะเข้ามาตีกรุงศรีอยุทธยา ด้วยความประมาทไทย จึงให้ตระเตรียมกองทัพที่เมืองตะนาวศรีนั้น ให้มังระราชบุตรเปนทัพน่า พระเจ้าอลองพญาเสด็จเปนทัพหลวงยกตามเข้ามาทางด่านสิงขร แล้วสั่งให้ไปตระเตรียมเกณฑ์ทัพทางเมืองมอญอีก ๒ ทัพ สำหรับจะให้เข้ามาในภายหลัง.

ฝ่ายเมืองกาญจนบุรีได้ยินกิติศัพท์ว่าพม่าเกณฑ์ทัพจะยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์อีกทาง ๑ ก็มีใบบอกเข้ามายังกรุง

ศรีอยุทธยา สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงให้เกณฑ์กองทัพ จำนวนพล ประมาณ ๑๐,๐๐๐ ให้พระยาอภัยมนตรีเปนแม่ทัพ ยกไปตั้งขัดตาทัพอยู่ที่เมืองกาญจนบุรี แล้วให้พระยาพระคลังคุมกองทัพอีกทัพ ๑ มีจำนวนพลประมาณ ๑๐,๐๐๐ ไปตั้งอยู่ที่เมืองราชบุรี ประสงค์จะให้ไปเปนกองหนุนกองทัพพระยาอภัยมนตรี แลคอยต่อสู้กองทัพพม่าที่จะยกมาจากเมืองตะนาวศรีด้วย ต่อมาเมืองกำแพงเพ็ชรบอกลงมาว่า ได้ข่าวว่าพม่าจะยกเข้ามาทางด่านแม่ละเมาอีกทัพ ๑ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศก็ให้เกณฑ์กองทัพอีกทัพ ๑ ให้เจ้าพระยาอภัยราชา[๑] เปนแม่ทัพ ยกขึ้นไปคอยต่อสู้พม่าที่จะยกมาทางด่านแม่ละเมา.

ตามคำผู้หลักผู้ใหญ่กล่าวกันมาว่า ในครั้งนั้นไม่ได้คิดอ่านที่จะรวบรวมกำลังต่อสู้ข้าศึกประการใด สักแต่ได้ข่าวมาว่าพม่าจะยกมาทางไหนก็เกณฑ์กองทัพยกไปดักทางนั้น เพียงแต่จะสืบสวนให้ได้หลักฐานมั่นคงเสียก่อนก็ไม่มี จึงเอากำลังรี้พลไปป่วยการเสียเปล่า ๆ มากกว่าที่ได้ต่อสู้ข้าศึก ด้วยพม่ามิได้ยกมาทั้งทางด่านพระเจดีย์สามองค์แลด่านแม่ละเมา ยกมาแต่ทางด่านสิงขรเมืองตะนาวศรีทางเดียว ดูเหมือนหนึ่งว่าครั้งนั้นถึงเมื่อรู้ว่าพม่าตีได้เมืองตะนาวศรีแล้ว ที่ในกรุง ฯ ก็จะไม่ได้คาดว่าพม่าจะตีต่อเข้ามาอีก จะพึ่งมาเอะอะตระเตรียมรักษาบ้านเมืองต่อเมื่อ

---

๑ เจ้าพระยาอภัยราชาคนนี้ตั้งขึ้นใหม่ เจ้าพระยาอภัยราชาคนก่อนเปนขบถต้องจำอยู่

พม่าเข้ามาถึงเมืองกุยเมืองปราณ แลบางทีจะยังเข้าใจว่าพม่าที่ยกมาทางเมืองกุยเมืองปราณเปนแต่กองโจรฤๅกองทัพน้อย ส่วนกองทัพใหญ่ว่าจะยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ฤๅด่านแม่ละเมาเหมือนอย่างพม่าที่เคยยกมาเมื่อคราวก่อน ๆ จึงไปมัวระวังแต่ ๒ ทางนั้น ที่จริงความคิดเช่นนี้ก็มีหลักฐานอยู่บ้าง เพราะทางด่านสิงขรที่ยกมาแต่เมืองตะนาวศรี[๑] ไม่ใช่แต่เปนทางอ้อมค้อมห่างไกลอย่างเดียว ทางที่ข้าศึกจะต้องเดินทัพขึ้นมา ตั้งแต่ข้ามเขาบันทัดเข้ามาแล้วเปนทางกันดาร เพราะเทือกภูเขาอยู่ข้างซ้าย ทเลอยู่ข้างขวา เหมือนต้องเดินตรงมาในตรอกถึง ๕ วัน ๖ วันจึงจะถึงเมืองเพ็ชรบุรี ถ้าหากไทยเอากองทัพที่มีกำลังไปตั้งสกัดอยู่ที่เมืองเพ็ชรบุรีสักทัพ ๑ แล้วให้กองทัพเรือยกลงไปวกหลังทางทเล จะเลือกล้อมข้าศึกที่ตรงไหนก็ได้สดวกตลอดระยะทางกันดารนั้น เพราะเช่นนี้ เมื่อครั้งพระเจ้าหงษาวดีมาตีเมืองไทยแต่ก่อน จึงมิได้ให้กองทัพยกมาทางด่านสิงขรเลย ที่พระเจ้าอลองพญายกมาครั้งนี้ ก็ด้วยไม่รู้ภูมิแผนที่เหมือนหลงเข้ามาในเงื้อมมือไทย ถ้าเวลานั้นผู้บัญชาการศึกข้างฝ่ายไทยมีความสามารถอยู่บ้าง กองทัพพม่าก็คงป่นปี้ แม้อย่างต่ำ ๆ ก็จะไม่สามารถล่วงเลยเมืองเพ็ชรบุรีขึ้นมาได้ คิดดูจึงน่าเสียดาย

---

๑ ทางนี้ข้ามเขาบันทัดเข้ามาตรงหลังจังหวัดประจวบคิรีขันธ์ทุกวันนี้ แล้วเดินเลาะฝั่งทเลมาจนเมืองเพ็ชรบุรี.

นัก เพราะพม่าหลงแล้วฝ่ายเรายังหลงยิ่งไปกว่าพม่า กลายเปนพม่ายกกองทัพมาในทางที่ไทยมิได้ตระเตรียมจะต่อสู้ จึงล่วงเลยมาถึงเมืองราชบุรีได้โดยสดวกด้วยประการฉนี้.

ได้ความในพงษาวดารพม่าว่า มีกองทัพไทยประมาณพลสัก ๒๐,๐๐๐ ตั้งรับพม่าอยู่ที่เมืองราชบุรี คงเปนกองทัพพระยาอภัยมนตรีถอยมาจากเมืองกาญจนบุรี มาสมทบกับกองทัพพระยาพระคลังแลกองทัพที่หนีขึ้นไปจากข้างใต้ ตั้งรวมกันอยู่ณเมืองราชบุรี กองทัพมังฆ้องนรธามาถึงก่อน ได้รบพุ่งกันเปนสามารถไทยฆ่าฟันพม่าล้มตายลงมาก กองทัพมังฆ้องนรธาจวนจะแตกอยู่แล้ว พอกองทัพมังระราชบุตรยกตามมาทัน เข้าช่วยรบพุ่งระดมตีกองทัพไทยจึงแตกหนีมา พระเจ้าอลองพญามาตั้งรวบรวมพลอยู่ที่เมืองราชบุรี ๔ วัน[๑] แล้วยกต่อมาเมืองสุพรรณบุรี.

ตั้งแต่กองทัพไทยแตกมาจากเมืองราชบุรี ที่ในกรุงศรีอยุทธยาก็เกิดโกลาหล ด้วยคนทั้งหลายเห็นกันเปนแน่ชัดว่าเพราะผู้บัญชาการศึกโง่เขลารู้เท่าไม่ถึงการ จะพาบ้านเมืองพินาศฉิบหาย ก็วุ่นวายกันไปต่างๆ ถึงคิดกันจะไปทูลเชิญสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรให้ลาผนวชออกมาว่าราชการ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศเกรงจะเกิดจลาจลขึ้น จึงมีรับสั่งให้ไปเชิญสมเด็จพระอนุชาลาผนวชแล้วมอบราชการทั้งปวงให้ทรงบังคับบัญชาต่างพระองค์.

---

๑ ในพงษาวดารพม่าว่า พักที่เมืองเพ็ชรบุรี แต่ที่จริงต้องเปนเมืองราชบุรี เพราะกล่าวว่าออกจากนั้นก็มาถึงเมืองสุพรรณ.

การที่สมเด็จพระเจ้าเอกทัศให้ไปเชิญสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรลาผนวชครั้งนั้น จะได้มีรับสั่งสัญญาอย่างไร ความข้อนี้ไม่มีปรากฏในจดหมายเหตุ แต่เห็นได้ในการทั้งปวงที่ปรากฏต่อมา ว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรลาผนวชครั้งนั้น เข้าพระไทยว่าสมเด็จพระเชษฐาจะคืนราชสมบัติให้ครองดังเก่า เพราะฉนั้นจึงทรงบังคับบัญชาการเต็มอำนาจเหมือนอย่างพระองค์ทรงครองแผ่นดิน ยกสมเด็จพระเชษฐาขึ้นไว้ในตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าหลวง ความที่กล่าวนี้ เห็นได้ดังเช่นมีรับสั่งให้จับพระยาราชมนตรี ขึ้น กับขุนศรีสรรักษ์ฉิมพี่พระสนมเอกของสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ซึ่งเปนต้นเหตุทำให้เกิดร้าวฉานในหมู่ข้าราชการ เอาตัวจำเสียทั้ง ๒ คน แล้วให้ปล่อยเจ้าพระยาอภัยราชากับพระยายมราช พระยาเพ็ชรบุรี ซึ่งต้องเวรจำมาด้วยเรื่องคิดขบถ ให้พ้นโทษออกมารับราชการดังเก่า ด้วยประสงค์จะให้ข้าราชการสมัคสมานกันเหมือนแต่เดิม แล้วจึงดำรัสสั่งให้กวาดต้อนราษฎร แลขนเสบียงอาหารเข้าไว้ในพระนคร ตระเตรียมป้อมปราการจะเอาพระนครเปนที่มั่นต่อสู้ข้าศึกดังแต่ก่อน ครั้งนี้เห็นว่ากำแพงเมืองข้างด้านเหนือตอนตรงพระราชวังชิดกระชั้นนัก ให้สร้างกำแพงขึ้นอีกแนว ๑ ให้ห่างออกไป ทำให้ต่ำกว่ากำแพงเดิม ให้ยิงปืนได้ทั้ง ๒ ชั้น ในเวลานั้นท่านองกองทัพเจ้าพระยาอภัยราชาที่ยกขึ้นไปทางเหนือจะกลับลงมาถึง จึงมีรับสั่งให้จัดกองทัพขึ้นใหม่อีกทัพ ๑ มีจำนวนพล ๒๐,๐๐๐ ให้เจ้า

พระยามหาเสนาเปนแม่ทัพถืออาญาสิทธิ แลให้พระยายมราช พระยารัตนาธิเบศร์ พระยาราชบังสรร เปนนายกองยกออกไปตั้งรับข้าศึกที่ต่อแดนเมืองสุพรรณ.

ฝ่ายกองทัพพม่า พระเจ้าอลองพญายกมาถึงเมืองสุพรรณ ตั้งพักรวบรวมพลอยู่หลายวัน ทำนองจะรอกำลังที่เพิ่มเติมเข้ามาทีหลัง ด้วยเห็นว่าจำนวนพลยังไม่พอที่จะตีกรุงศรีอยุทธยาอันเปนราชธานี ฝ่ายข้างกรุง ฯ ได้ช่องตอนนี้จึงมีเวลาที่ได้จัดการดังกล่าวมา พอพระเจ้าอลองพญาได้รี้พลพร้อมมูลก็ให้ยกกองทัพต่อเข้ามา มาพบกองทัพเจ้าพระยามหาเสนาตั้งค่ายรายสกัดอยู่ริมลำน้ำจักราช[๑]ในทุ่งตาลานเปนหลายค่าย มังฆ้องนรธากับมังระราชบุตรขับพลพม่าเข้าตีค่ายไทยรบพุ่งกันเปนสามารถ ไทยได้ลำน้ำเปนคู พม่าต้องข้ามน้ำมาตีค่าย ถูกไทยยิงล้มตายลงเปนอันมาก จนต้องถอยกลับไป ครั้นกองทัพหลวงของพระเจ้าอลองพญาตามมาถึง พม่ามีรี้พลมากกว่าไทย ก็แปรกระบวนเข้าตีโอบ ตีกองทัพไทยแตกพ่าย เจ้าพระยามหาเสนาถูกอาวุธข้าศึกตาย พระยายมราชก็ต้องอาวุธบาดเจ็บกลับมาตายที่ในกรุง ฯ นายกองรอดมาได้แต่พระยารัตนาธิเบศร์กับพระยาราชบังสรร ส่วนไพร่พลถูกพม่าฆ่าฟันเสียเปนอันมาก.

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่าตั้งที่ลำน้ำเอกราช เห็นว่าจะผิด เพราะลำน้ำเอกราชอยู่ที่ริมป่าโมกไม่ห่างลำแม่น้ำใหญ่ พงษาวดารพม่าก็ว่ารบกันที่ทุ่งตาลาน จะต้องเปนลำน้ำจักราชจึงจะถูก.

พระเจ้าอลองพญาตีค่ายไทยที่ทุ่งตาลานแตกแล้วก็ยกกองทัพตามเข้ามาถึงกรุงศรีอยุทธยา เมื่อเดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๐๓ ตั้งค่ายหลวงณบ้านกุ่มข้างเหนือกรุง ฯ ให้มังระราชบุตรกับมังฆ้องนรธาซึ่งเปนกองทัพน่าลงมาตั้งที่ทุ่งโพธิ์สามต้น ครั้งนั้นหลวงอภัยพิพัฒน์ขุนนางจีน พาพวกจีนบ้านในก่ายประมาณ ๒,๐๐๐ มาขออาสาตีค่ายข้าศึกที่โพธิ์สามต้น จึงโปรดให้จมื่นทิพเสนาปลัดกรมตำรวจคุมกำลัง ๑,๐๐๐ หนุนออกไปด้วย กองทัพจีนยกไปถึงยังมิทันจะได้ตั้งค่าย พม่าก็ข้ามลำน้ำโพธิ์สามต้นมาระดมตีกองทัพจีนแตกพ่าย จมื่นทิพเสนาซึ่งเปนกองหนุนยังตั้งอยู่ที่วัดทเลหญ้า[1] ทุ่งพเนียดหนุนไปไม่ทัน ครั้นเห็นพม่าไล่ฆ่าฟันจีนมากองทัพจมื่นทิพเสนาก็พลอยแตกด้วย ครั้งนั้นเสียผู้คนไทยจีนถูกพม่าฆ่าฟันเสียเปนอันมาก มังระเห็นได้ทีก็ยกกองทัพรุกเข้ามาตั้งค่ายที่พเนียด ให้มังฆ้องนรธากองน่าเข้ามาตั้งถึงวัดสามวิหาร แต่นั้นก็มิได้ปรากฎว่าไทยยกกองทัพออกไปรบพุ่งพม่าอีก เปนแต่ให้รักษาพระนครมั่นไว้ ภายนอกพระนครปล่อยให้พม่าทำตามชอบใจ มีจดหมายเหตุการณ์ตอนนี้ปรากฎในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า.

เมื่อเดือน ๕ แรม ๘ ค่ำ พม่าประมาณ ๓,๐๐๐ ยกลงไปยังท้ายคูทั้ง ๒ ฟาก[2] ขณะนั้นพวกชาวเรือค้าขายถอยหนีลงไปจาก

---

๑ คือวัดบรมวงศ์ทุกวันนี้.

๒ ที่เรียกว่าท้ายคู คือแม่น้ำข้างใต้กรุง ฯ ราวที่ปากคลองตะเคียน.

ข้างเหนือ ไปจอดรวมรวมกันอยู่ที่ท้ายคูเปนอันมาก ทั้งเรือพระที่นั่งศรีพระที่นั่งกรายแลเรือกระบวน ซึ่งเอาไว้ในโรงเรือข้างเหนือพระราชวังก็ถอยเอาลงไปรวมไว้ที่นั่นด้วย พม่าฆ่าฟันผู้คนทั้งชายหญิงเด็กผู้ใหญ่ล้มตายเปนอันมาก แล้วเผาเรือที่ท้ายคูนั้นเสียหมดสิ้น.

ถึงเดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ พม่าเอาปืนใหญ่มาตั้งณวัดราชพรีวัดกระษัตรา ข้างด้านตวันตก ยิงเข้าไปในพระนคร สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรทรงช้างพระที่นั่งเสด็จไปบัญชาการให้เจ้าน่าที่ยิงปืนป้อมตอบโต้พม่า ยิงกันอยู่จนเวลาเย็นพม่าก็เลิกทัพกลับไปค่าย.

ถึงเดือน ๖ ขึ้นค่ำ ๑ พม่าเอาปืนใหญ่มาตั้งจังกาที่วัดน่าพระเมรุ แลวัดช้าง (หัศดาวาศ) ระดมยิงเข้าไปในพระราชวังทั้งกลางวันแลกลางคืน ลูกปืนถูกยอดพระที่นั่งสุริยาษ์อมรินทร์หักทำลายลง.

ในวันพม่ามายิงพระราชวังที่กล่าวมานี้ พระเจ้าอลองพญามาทรงบัญชาการแลจุดปืนใหญ่เอง พเอิญปืนแตกถูกพระองค์บาดเจ็บสาหัส ก็ประชวรหนักในวันนั้น พอวันรุ่งขึ้นถึงเดือน ๖ ขึ้น ๒ ค่ำ[๑] พม่าก็พากันเลิกทัพขึ้นไปทางเมืองเหนือ หวังจะกลับ

---

๑ นัยหนึ่งว่าพระเจ้าอลองพญาประชวรเปนฝีหัวใหญ่ แต่ความจริงเห็นจะถูกปืนแตกอย่างกล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดาร เพราะมีหลักฐานที่พม่าเลิกกลับไปโดยด่วนมิได้ปรากฏว่ามีเวลาตระเตรียม.

ออกทางด่านแม่ละเมา แต่ไปยังไม่พ้นแดนเมืองตากพระเจ้าอลองพญาก็สิ้นพระชนม์ในกลางทาง.

พม่าเลิกทัพกลับครั้งนั้นเปนการรีบจะไปในทันที มิได้มีเวลาตระเตรียม ถึงขนปืนใหญ่ไปไม่ทันต้องเอาลงฝังทิ้งไว้ในค่ายหลวงต่อมาไทยไปขุดพบหลายสิบกระบอก แต่ในชั้นแรกเมื่อพม่ากลับไป ไทยยังไม่รู้ว่าพระเจ้าอลองพญาประชวร สำคัญว่าพม่าจะทำถอยทัพเปนกลอุบายก็มิได้ยกไปตามตี ครั้นรู้ว่าเลิกทัพกลับไปแน่ สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรจึงมีรับสั่งให้พระยายมราชกับพระยาสีหราชเดโชไชยยกกองทัพไปติดตามพม่า ตามไปจนเมืองตากก็ไม่ทันข้าศึก แต่ถึงจะทันก็เห็นจะไม่เปนประโยชน์อันใด ด้วยเวลานั้นครั่นคร้ามพม่าเสียมากแล้ว พม่าจึงกลับไปได้โดยสดวก.

สงครามครั้งที่ ๒๓ คราวพม่าตีหัวเมืองปักษ์ใต้ ปีวอก พ. ศ. ๒๓๐๗

เมื่อพระเจ้าอลองพญาประชวรหนัก เลิกทัพกลับไปจากกรุงศรีอยุทธยา มังระราชบุตรที่ ๒ เปนผู้บัญชาการทัพ ให้มังฆ้องนรธาคุมทัพหลังระวังคอยต่อสู้กองทัพไทยที่จะไปติดตาม แล้วรีบถอยกองทัพหลวงกลับไป ไปถึงตำบลเมาะกะโลกในแขวงเมืองตากเมื่อเดือน ๖ แรม ๑๒ ค่ำ พระเจ้าอลองพญาก็สิ้นพระชนม์ พระชัณษาได้ ๔๕ ปี แต่ราชาภิเศกเสวยราชย์มารวมเวลาได้ ๘ ปี มังระราชบุตรเชิญพระศพพระเจ้าอลองพญาไปถึงบ้านแม่ละเมาให้หยุดทัพ ๓ วัน ประชุมกันปลงพระศพเสร็จแล้ว เชิญพระอัฐิธาตุกลับไปยังเมืองรัตนสิงค์[๑] มังลอกราชบุตรองค์ใหญ่ซึ่งเปนพระมหาอุปราชได้รับราชสมบัติ ราชาภิเศกเมื่อเดือน ๗ ปีมะโรง พ. ศ. ๒๓๐๓ ทรงพระนามว่า พระเจ้าปวรมหาธรรมราชา เสวยราชย์ณเมืองรัตนสิงค์ เปนรัชกาลที่ ๒ ในราชวงศ์อลองพญาต่อมา.

ครั้งนั้นมังฆ้องนรธา ซึ่งคุมกองทัพหลังครั้งถอยทัพกลับไปจากเมืองไทย เห็นว่าพระเจ้าอลองพญาสิ้นพระชนม์แล้ว ก็มีใจ

---

๑ นัยหนึ่งว่าเชิญพระศพไปปลงที่เมืองรัตนสิงค์.

กำเริบด้วยถือตัวว่ามีฝีมือเข้มแขงในการทัพศึก คิดจะตั้งตัวเปน ใหญ่ในเมืองพม่า พอคุมกองทัพกลับเข้าในแดนพม่า มังฆ้อง-นรธาก็ยกกองทัพของตนแยกทางตรงไปยึดเมืองอังวะไว้ แล้วตั้งแขงเมืองไม่ยอมขึ้นต่อพระเจ้ามังลอก ฝ่ายสะโดะมหาสุริยะอุจนาอาว์ของพระเจ้ามังลอก ซึ่งพระเจ้าอลองพญาตั้งให้เปนเจ้าเมืองภุกามก็ตั้งแขงเมืองขึ้นด้วยอีกแห่ง ๑ แลตละปั้นน้องพระยาหงษาวดีซึ่งหนีรอดไปได้เมื่อครั้งพระเจ้าอลองพญาตีเมืองหงษาวดี ตามสมิงทอมาอาไศรยอยู่กับพระยาเชียงใหม่ ก็คุมกำลังเข้าไปตีหัวเมืองมอญอีกทาง ๑ ทั้งพวกกระแซเมืองมณีบุระพอได้ทราบว่าพระเจ้าอลองพญาสิ้นพระชนม์ก็กลับกำเริบขึ้นด้วย เมืองพม่ารามัญจึงกลับเปนจลาจล แต่ราชบุตรของพระเจ้าอลองพญาเข้มแขงในการศึก พวกสัตรูสู้ไม่ได้ ถึงกระนั้นพระเจ้ามังลอกก็ต้องปราบปรามสัตรูอยู่ถึง ๒ ปี บ้านเมืองจึงราบคาบเปนปรกติ.

ฝ่ายกรุงศรีอยุทธยา เมื่อพม่าเลิกทัพกลับไปแล้ว มีความปรากฎในจดหมายเหตุของฝรั่ง ยุติต้องกับในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า รู้สึกความที่ได้ประมาทมาแต่ก่อน ก็ลงมือซ่อมแปลงป้อมปราการ แลสำรวจตรวจตราหาเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์มาเพิ่มเติมสำหรับรักษาพระนครมิได้ละเลย แต่ท่วาไม่รักษาความสามัคคีในข้าราชการไว้ได้ยืดยาว ประหนึ่งว่าเวลาไภยจะถึงตัวก็สมัคพรักพร้อมกันไปคราวหนึ่ง ครั้นพ้นไภยก็แตกต่างร้าว

ฉานกันไปใหม่ คงเปนด้วยข่าวปรากฏเข้ามาถึงกรุง ฯ ว่าทางเมืองพม่า พอพระเจ้าอลองพญาสิ้นพระชนม์แล้ว ก็เกิดจลาจลแตกกันเปนก๊กเปนเหล่า รบพุ่งชิงบ้านเมืองกันเหมือนอย่างแต่ก่อน ครั้นความรู้สึกมีขึ้นทางในกรุง ฯ ว่าพม่าเห็นจะไม่มาทำไมได้อีกแล้ว พวกข้าราชการที่ไม่เข้ากับสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรก็คิดอ่านจะหาอำนาจดังเก่า พากันยุยงส่งเสิมสมเด็จพระเจ้าเอกทัศให้เกิดรังเกียจกินแหนงสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร มีปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า วันหนึ่งเวลากลางคืนสมเด็จพระเจ้าเอกทัศให้มาเชิญสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรไปเฝ้า ครั้นเสด็จไปถึงทอดพระเนตรเห็นสมเด็จพระเจ้าเอกทัศถอดพระแสงดาบวางพาดไว้บนพระเพลา สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรก็เข้าพระไทยว่าสมเด็จพระเชษฐาทรงรังเกียจเสียแล้ว ถ้าขืนอยู่ไปก็จะต้องถึงรบพุ่งฆ่าฟันกันเอง จึงเสด็จออกจากพระราชวังไปประทับณตำหนักบ้านคำหยาด[๑] แขวงเมืองวิเศษไชยชาญ พอทรงจัดการตระเตรียมพร้อมแล้วก็กลับทรงผนวชที่วัดโพธิทองอันอยู่ใกล้ตำหนักนั้น แล้วเสด็จมาประทับอยู่วัดประดู่โรงธรรมอย่างแต่ก่อน ครั้งนั้นข้าราชการที่เข้ากับสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรก็เห็นจะตามเสด็จออกบวชเสียด้วยเปนอันมาก ราชการบ้านเมืองก็กลับหันลงหาทางเสื่อมทรามตามอย่างเดิม แต่

---

๑ ตำหนักนี้เปนตำหนักตึก ยังปรากฎอยู่ที่บ้านคำหยาด แขวงจังหวัดอ่างทองจนทุกวันนี้.

รอดด้วยพม่ากำลังรบพุ่งปรายปรามกันเองวุ่นวายอยู่ ทางเมือง ไทยจึงได้สงบศึกสงครามมาหลายปี

ในเวลาที่เมืองพม่าเกิดรบพุ่งกันวุ่นวายอยู่นั้น มีทวายเปน ขุนนางเก่าคน ๑ ชื่อหุยตองจา เห็นพม่าเกิดรบกันเองได้ท่วงที ก็คุมสมัคพรรคพวกเข้าชิงเมืองทวายจากเจ้าเมืองซึ่งพระเจ้าอลอง พญาตั้งไว้ได้สมประสงค์ ครั้นต่อมารู้ว่าพระเจ้ามังลอกราชบุตร ของพระเจ้าอลองพญาปรายปรามบ้านเมืองรายคายได้ดังแต่ก่อน หุยตองจาก็ร้อนตัว จึงแต่งทูตให้คุมต้นไม้ทองเงินเครื่องราช บรรณาการเข้ามายังกรุงศรีอยุทธยา ว่าจะขอเปนข้าขอบขัณฑสีมา เอาพระบารมีเปนที่พึ่งต่อไป สมเด็จพระเจ้าเอกทัศมีรับสั่งให้มุข มนตรีปฤกษากันว่าจะควรรับเมืองทวายไว้เปนเมืองขึ้นฤๅไม่ ข้า-ราชการมีความเห็นแตกต่างกันเปน ๒ พวก พวก ๑ เห็นว่าหุย-ตองจาเปนขบถต่อพม่า รู้ว่าพม่าจะลงมาปรายปรามจึงมาขอพึ่ง พระบารมี หวังจะให้ไทยไปรบพม่าให้แก่ตัว หาได้มีความ สามิภักดิ์โดยสุจริตไม่ เห็นว่าไม่ควรจะรับเมืองทวายไว้ตามความ ประสงค์ของหุยตองจา ข้าราชการอีกพวก ๑ เห็นว่าเมืองทวาย แต่ก่อนก็เคยเปนเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุทธยา พม่ามาชิงเอาไป เมื่อมาขอสามิภักดิ์เช่นนี้ ถ้าไม่รับไว้ก็เหมือนขลาด รู้ไปถึงไหน ก็จะเสื่อมเสียพระเกียรติยศ พวกที่เห็นว่าควรรับเมืองทวายมีมาก กว่าพวกที่เห็นไม่ควรรับ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงให้รับเครื่อง

บรรณาการ แล้วพระราชทานบำเหน็จตั้งแต่งหุยตองจาให้มียศศักดิ์ตามประเพณีแต่ก่อนมา.

ฝ่ายเมืองพม่า เมื่อพระเจ้ามังลอกปราบปรามราชสัตรูภายในราบคาบแล้ว ขัดเคืองพระยาเชียงใหม่ว่าให้กำลังตละบั้นมาตีเมืองมอญ จึงให้เกณฑ์กองทัพมีจำนวนพล ๗,๕๐๐ ให้อภัยคามณี[๑] เปนแม่ทัพ มังละศิริเปนปลัดทัพ ยกมาตีเมืองเชียงใหม่เมื่อปีมะเส็ง พ. ศ. ๒๓๐๔ พวกเจ้าเมืองในแว่นแคว้นลานนาได้ข่าวว่าพม่ายกกองทัพมาก็พากันตกใจ พระยาลำพูน ทำนองจะเปนผู้ที่ได้ไปช่วยเหลือตละบั้นเองร้อนตัวมาก พาครอบครัวอพยบหนีมายังเมืองพิไชย บอกว่าจะขอเข้ามาพึ่งพระบารมีอยู่ในกรุงศรีอยุทธยา สมเด็จพระเจ้าเอกทัศก็โปรดให้รับเข้ามา แล้วพระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ณตำบลบางลางข้างเหนือพระนคร ฝ่ายพระยาจันทรเจ้าเมืองเชียงใหม่ซึ่งเปนน้องพระยาเชียงใหม่องค์คำคนก่อนก็ให้ทูตถือศุภอักษรคุมเครื่องราชบรรณาการลงมาถวายสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ขอเปนข้าขอบขัณฑสีมา ขอพระราชทานกองทัพขึ้นไปรักษาเมืองเชียงใหม่ ขณะนั้นที่ในกรุง ฯ ทำนองจะยังประมาทพม่าอยู่ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงรับเครื่องบรรณาการของพระยาเชียงใหม่ แล้วมีรับสั่งให้เกณฑ์ทัพหัวเมืองเหนือเปน

---

๑ อภัยคามณีนี้ ทีหลังได้รบกับไทยหลายคราวจนจับได้เมื่อในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร หนังสือเก่าเรียกอาปรกามณีบ้าง มยิหวุ่นบ้าง โปมะยุง่วนบ้าง.

จำนวนพล ๕,๐๐๐ ให้เจ้าพระยาพิศณุโลกเปนแม่ทัพยกขึ้นไปช่วยรักษาเมืองเชียงใหม่ กองทัพไทยยกไปถึงเมืองตาก ได้ความว่าเมืองเชียงใหม่เสียแก่พม่าแล้ว ก็เลิกทัพกลับมา หาได้ขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่ไม่ อภัยคามณีตีได้เมืองเชียงใหม่ จับได้พระยาจันทรเจ้าเมืองกับทั้งสมิงทอแล้ว จึงแบ่งทหารให้รักษาเมืองพอสมควร แล้วเลิกทัพกลับไปเมืองพม่า พระเจ้ามังลอกปูนบำเหน็จอภัยคามณีให้มียศเปนมยีหวุ่น กลับมาเปนเจ้าเมืองเชียงใหม่ แลเลื่อนยศมังละศิริปลัดทัพเปนที่มังมหานรธา มีตำแหน่งในกรมทหารม้า ตามสมควรแก่ความชอบที่มีในครั้งนั้นทั้ง ๒ คน พระเจ้ามังลอกเสวยราชย์มาได้ ๔ ปี ถึงปีมแม พ.ศ. ๒๓๐๖ ประชวรสิ้นพระชนม์เมื่อเดือนอ้ายแรม ๙ ค่ำ พระชัณษาได้ ๒๙ ปี มีราชบุตรชื่อมังหม่อง แต่ยังเยาว์อยู่ มังระราชอนุชา ซึ่งเปนโอรสที่ ๒ ของพระเจ้าอลองพญาขึ้นเสวยราชย์[๑] ราชาภิเศกทรงพระนามว่าพระเจ้าศิริสุธรรมมหาราชาธิบดี เปนรัชกาลที่ ๓ ในราชวงศ์อลองพญาต่อมา.

เมื่อพระเจ้ามังระเสวยราชย์ สัตรูภายในรายคายหมดแล้ว แต่พระเจ้ามังระนิยมในการทำศึกสงคราม เพราะได้เคยรบพุ่งมา

---

๑ พระเจ้าอลองพญามีราชบุตร ๗ องค์ ในพงษาวดารพม่าว่า พระเจ้าอลองพญาได้สั่งไว้ให้ราชบุตรรับราชสมบัติต่อกันไปทั้ง ๗ องค์ เห็นจะเปนด้วยเหตุนี้จึงมักแย่งชิงราชสมบัติกัน ดังจะปรากฏในเรื่องราวต่อไปข้างน่า.

แต่ครั้งพระเจ้าอลองพญา จึงคิดอ่านจะแผ่อำนาจปราบปรามต่างประเทศที่ใกล้เคียงต่อไป พอราชาภิเศกแล้วไม่ช้ายกกองทัพหลวงไปตีเมืองมณีปุระก็ได้สมประสงค์ จึงย้ายราชธานีกลับมาตั้งที่เมืองอังวะอย่างเดิม แลครั้งนั้นอภัยคามณีเจ้าเมืองเชียงใหม่ไปเฝ้าพระเจ้ามังระ อยู่ข้างหลังพวกท้าวพระยาตามหัวเมืองในลานนาได้กำลังเมืองหลวงพระบาง[๑]มาช่วย พากันเปนขบถต่อพม่า พระเจ้ามังระทราบความจึงให้อภัยคามณีรีบคุมกองทัพกลับมากอง ๑ แล้วให้เกณฑ์กองทัพให้มีจำนวนพล ๒๐,๐๐๐ ให้เนเมียวสีหบดีเปนแม่ทัพยกตามมาอีกทัพ ๑ เมื่อปลายปีมแม พ. ศ. ๒๓๐๖ ให้มาปราบปรามหัวเมืองในแว่นแคว้นลานนา แล้วให้เลยไปตีเมืองหลวงพระบางด้วย ต่อมาพระเจ้ามังระปรารภถึงเมืองทวาย ซึ่งหุยตองจาเปนขบถมาแต่แผ่นดินพระเจ้ามังลอกยังหาได้ปราบปรามไม่ ถึงปีวอก พ. ศ. ๒๓๐๗ จึงให้เกณฑ์กองทัพอีกทัพ ๑ ให้มังมหานรธาผู้ที่มีความชอบครั้งเปนปลัดทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ในแผ่นดินก่อนเปนแม่ทัพลงมาตีเมืองทวายอีกทาง ๑.

เมื่อพม่าลงมาตีเมืองทวายคราวนี้ เมืองตะนาวศรีแลเมืองมฤทยังอยู่ในปกครองของไทย เพราะเมื่อพม่าตีได้ในคราว

---

๑ ถึงสมัยนี้เมืองล้านช้างเดิมแยกกันเปน ๒ อาณาเขตร หลวงพระบางอาณาเขตร ๑ เวียงจันท์อาณาเขตร ๑.

พระเจ้าอลองพญามาล้อมกรุง ฯ เปนแต่เก็บริบทรัพย์จับคนเปนเชลย แล้วก็ทิ้งเมืองไป หาได้เอาไว้เปนของพม่าไม่ ไทยจึงกลับไปครอบครองดังเก่า แลเมื่อครั้งพระเจ้าอลองพญาเข้ามาล้อมกรุง ฯ นั้น กิติศัพท์เลื่องฦๅไปถึงต่างประเทศว่ากรุงศรีอยุทธยาเสียแก่ข้าศึก กรมหมื่นเทพพิพิธซึ่งถูกเนรเทศไปอยู่ลังกาทวีปทราบความ จึงโดยสานเรือกำปั่นกลับมาขึ้นที่เมืองมฤทหมายจะมาคิดอ่านกู้บ้านเมือง แลท่านองเมื่อกลับมาจะยังทรงผนวชเปนสมณะอยู่ เมื่อความทราบถึงสมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงมีรับสั่งให้ข้าหลวงลงไปคุมกรมหมื่นเทพพิพิธไว้ที่เมืองมฤท.

กองทัพมังมหานรธายกลงไปถึงเมืองทวายเมื่อเดือนอ้ายปีวอก พ. ศ. ๒๓๐๗ หุยตองจาต่อสู้เหลือกำลังก็พาครอบครัวลงเรือหนีมาอาไศรยอยู่เมืองมฤท มังมหานรธาให้มาขอตัวหุยตองจาไทยไม่ยอมส่งให้ มังมหานรธาจึงให้กองทัพเรือ ๖๐ ลำยกลงมาตีเมืองมฤท ก็ได้เมืองโดยง่าย หุยตองจากับกรมหมื่นเทพพิพิธพากันลงเรือหนีพม่ามายังเมืองกระบุรี มังมหานรธาจึงให้กองทัพน่าติดตามลงมา ส่วนมังมหานรธาขึ้นไปตีเมืองตะนาวศรีได้อีกเมือง ๑ แล้วตั้งรอทัพน่าอยู่ที่เมืองตะนาวศรีนั้น ฝ่ายกองทัพพม่าที่มาติดตามหุยตองจา มาถึงเมืองไหนก็ให้จับผู้คนเอาไปเปนเชลย แล้วเก็บริบเอาทรัพย์สมบัติแบ่งปันกัน แลเผาบ้านเรือนเสียตลอดทางที่มา ด้วยครั้งนั้นเจ้าเมืองกรมการไม่มี

กำลังจะต่อสู้ พม่าจึงตีได้ตั้งแต่เมืองมลิวัน เมืองกระ เมืองระนอง ตลอดมาจนเมืองชุมพร เมืองไชยา แล้วย้อนกลับขึ้นมาตีเมืองปทิว เมืองกำเนิดนพคุณ แลเมืองคลองวาฬ เมืองกุย เมืองปราณ ตลอดมาจนถึงเมืองเพ็ชรบุรี แต่กองทัพพระยาพิพัฒน์โกษากับพระยาตากสิน[๑] ยกลงไปจากกรุงศรีอยุทธยา ไปถึงทันรักษาเมืองเพ็ชรบุรีไว้ได้ พม่าที่ยกมาเปนแต่กองโจร ครั้นมาพบกองทัพสกัดอยู่ก็ถอยหนีกลับไปเมืองตะนาวศรีทางด่านสิงขร.

กรมหมื่นเทพพิพิธ กับหุยตองจาเจ้าเมืองทวาย ที่หนีพม่ามาครั้งนั้น สมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์รับสั่งให้เอากรมหมื่นเทพพิพิธไปคุมไว้ที่เมืองจันทบุรี ส่วนหุยตองจานั้นโปรดให้คุมไว้ที่เมืองชลบุรี จะยกความผิดหุยตองจาว่าอย่างไรหาปรากฎไม่.

---

๑ ที่ได้เปนพระเจ้ากรุงธนบุรีในเวลาต่อมา.

สงครามครั้งที่ ๒๔ คราวเสียกรุง ฯ ครั้งหลัง ปีกุญ พ.ศ. ๒๓๑๐

ที่จะเกิดสงครามคราวนี้ไม่ปรากฎเหตุอย่างอื่น นอกจากพม่าเห็นว่าไทยกำลังอ่อนแอปลกเปลี้ย เปนช่องที่จะมาปล้นเอาทรัพย์สมบัติได้ง่าย ๆ ก็ยกมาตีเมืองไทยเท่านั้นเอง เริ่มเรื่องสงครามคราวนี้ ในพงษาวดารพม่ากล่าวว่าพระเจ้ามังระประสงค์จะตีกรุงศรีอยุทธยา จึงให้เนเมียวสีหบดียกกองทัพเข้ามาทางเมืองเชียงใหม่ ลงมาตีกรุงศรีอยุทธยาทางด้านเหนือทาง ๑ ให้มังมหานรธายกกองทัพลงมาทางเมืองทวาย เข้ามาตีกรุงศรีอยุทธยาทางด้านตวันตก ให้พร้อมกับกองทัพเนเมียวสีหบดีอีกทาง ๑ ความที่กล่าวในพงษาวดารพม่าดังนี้ไม่ยุติต้องกับรายการที่ปรากฎ เห็นว่าจะเปนความคิดของผู้แต่งพงษาวดารอ้างต่อภายหลัง เพราะกองทัพพม่าที่ยกมาตีเมืองไทยครั้งนี้พระเจ้ามังระให้ไปปราบพุ่งที่อื่นก่อนทั้ง ๒ ทาง กองทัพพม่าที่ยกมาทางเมืองเชียงใหม่จะต้องปราบปรามหัวเมืองที่เปนขบถในแว่นแคว้นลานนาทั่วไป แล้วยังจะต้องยกขึ้นไปตีเมืองหลวงพระบางก่อน ต่อสำเร็จแล้วจึงจะได้มาตีเมืองไทย ฝ่ายกองทัพพม่าที่ยกลงมาเมืองทวาย การที่จะต้องทำก่อนมีแต่ตีเมืองทวายเมืองเดียว ธุระ

กองทัพทั้ง ๒ ผิดกันเช่นนี้ ที่จะกะกำหนดมาแต่แรกให้มาตีกรุงศรีอยุทธยาให้พร้อมกันนั้นเห็นจะไม่ได้ จึงเห็นว่าการที่พระเจ้ามังระให้กองทัพเนเมียวสีหบดีกับกองทัพมังมหานรธามาตีเมืองไทยนั้นเปนการคิดขึ้นต่อภายหลัง เพราะเหตุที่กองทัพทั้ง ๒ นั้นไปทำการสำเร็จได้เร็วกว่าคาดไว้แต่แรกทั้ง ๒ ทาง ข้อนี้เห็นได้ที่ทัพมังมหานรธามาตีเมืองทวายแล้วมีเวลาว่างจนเลยมาตีหัวเมืองปักษ์ใต้แต่ในปีวอก พ.ศ. ๒๓๐๗ ดังกล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๒๓ นั้น แท้จริงเรื่องที่จะเริ่มสงครามคงเปนดังกล่าวต่อไปนี้ คือ

เมื่อต้นปีระกา พ.ศ. ๒๓๐๘ กองทัพพม่าเสร็จการสงครามตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ทัพ ๑ ตั้งอยู่ที่เมืองทวายทัพ ๑ พระเจ้ามังระเห็นเปนช่องที่จะหาทรัพย์แลเชลยเปนกำไรในการทัพได้มากขึ้นไปอีก บางทีจะเปนเพราะมังมหานรธาบอกขึ้นไปยังเมืองอังวะว่ามาตีหัวเมืองไทยได้ง่าย ๆ พระเจ้ามังระเห็นว่าไทยยังอ่อนแออยู่เหมือนอย่างที่ได้เคยมาเห็นแต่ก่อน จึงสั่งให้กองทัพยกเลยเข้ามาตีเมืองไทยทั้ง ๒ ทาง แลการที่พม่ายกกองทัพมาคราวนี้พิเคราะห์ดูตามลักษณการ เห็นว่าในชั้นแรกพม่าตั้งใจเพียงจะมาตีปล้นตามหัวเมืองไทย อย่างที่เรียกในภาษาอังกฤษว่า "เรด" แล้วแต่จะเข้ามาได้เพียงไหนก็จะเข้ามาเพียงนั้น ถ้าเห็นว่าไทยมีกำลังมากนักก็จะถอยกลับไป เหมือนอย่างเมื่อตีหัวเมืองปักษ์ใต้ที่กล่าวมาแล้ว พม่ามิได้ตั้งใจว่าจะมาตีกรุงศรีอยุทธยา เพราะ

ฉนั้นพระเจ้ามังระจึงมิได้เสด็จมาเองให้เปนพระเกียรติยศเหมือนอย่างพระเจ้าหงษาวดีแลพระเจ้าอลองพญา แลกองทัพพม่าที่ยกมาทางข้างเหนือกับข้างใต้จึงเปนอิศรแก่กันมิได้มีใครเปนแม่ทัพใหญ่ ความที่กล่าวข้อนี้เปนวินิจฉัยของท่านผู้ศึกษาโบราณคดีแต่ก่อนได้กล่าวมาแล้ว แม้ผู้อ่านสังเกตดูไปในลักษณการที่พม่ายกมาตีเมืองไทยในครั้งนี้ ก็น่าจะเห็นเปนอย่างเดียวกัน.

ลักษณการที่กองทัพพม่ายกมาตีเมืองไทยครั้งนี้ ไม่ได้รบพุ่งตรงเข้ามาอย่างศึกสามัญ ทำการมาโดยลำดับเปนชั้น ๆ ถึง ๔ ชั้น คือชั้นแรกเมื่อเดือน ๗ ปีระกา พ.ศ. ๒๓๐๘ เนเมียวสีหบดีให้ฉับกุงโยนายทัพนำคุมกองทัพมีจำนวนพล ๕,๐๐๐ ยกลงมาจากเมืองเชียงใหม่กอง ๑ มังมหานรธาให้เมขะระโยนายทัพนำคุมกองทัพจำนวนพล ๕,๐๐๐ ยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์อีกทาง ๑ ในพงษาวดารพม่าว่า กองทัพที่ยกมาครั้งนั้นมีข้ออาณัติอย่าง ๑ คือถ้าที่ไหนต่อสู้พม่าตีได้ก็เก็บริบทรัพย์สมบัติ แลจับผู้คนทั้งเด็กผู้ใหญ่ชายหญิงเอาเปนเชลยส่งไปเมืองพม่า บ้านเรือนทรัพย์สมบัติที่พม่าไม่ต้องการก็ให้เผาทำลายเสียทั้งสิ้น ถ้าที่ไหนผู้คนอ่อนน้อมยอมเข้าเปนพวกพม่า ๆ ก็ให้ทำสัตย์แล้วก็ไม่ทำร้าย เปนแต่กะเกณฑ์เอาสิ่งของที่พม่าต้องการ เช่นเสบียงอาหารแลพาหนะเปนต้น แลเรียกเอาคนมาใช้การงานต่าง ๆ เหมือนอย่างเปนข่าวของพม่า ด้วยเหตุนี้ราษฎรตามท้องที่ราย

ทางที่พม่ายกกองทัพผ่านมา บางแห่งก็สู้รบ บางแห่งก็เข้าหาพม่าแต่โดยดี แต่ที่หลบหนีเข้าป่าไปนั้นมากกว่าอย่างอื่น กองทัพพม่าที่ยกลงมาจากเมืองเชียงใหม่ต้องรบพุ่งแต่ที่เมืองตากแห่งเดียว พอตีเมืองตากได้แล้ว ที่เมืองกำแพงเพ็ชรเมืองนครสวรรค์ก็ไม่มีใครต่อสู้ ด้วยเวลานั้นเจ้าเมืองถูกเกณฑ์เข้ามารักษากรุง ฯ เหลือแต่กรมการผู้น้อยก็พากันอพยพหลบหนีไปโดยมาก คนที่หนีไม่ทันก็ต้องอ่อนน้อมต่อพม่า ๆ จึงลงมาตั้งค่ายอยู่ที่เมืองกำแพงเพ็ชรแห่ง ๑ ที่เมืองนครสวรรค์แห่ง ๑ ฝ่ายกองทัพพม่าที่ยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ มาถึงเมืองกาญจนบุรีพบกองทัพพระพิเรนทรเทพเจ้ากรมตำรวจ มีจำนวนพล ๓,๐๐๐ ตั้งรักษาเมืองอยู่ พม่ามากกว่าก็ตีกองทัพพระพิเรนทรเทพแตกยับเยิน พม่าจึงยกตามเข้ามาถึงลำน้ำราชบุรี มาตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลลูกแกแห่ง ๑ ตำบลตอกละออมแห่ง ๑ ข้ามฟากมาตั้งค่ายที่ดงรังหนองขาวอีกแห่ง ๑.

มีเนื้อความปรากฎในจดหมายเหตุของฝรั่งว่า ครั้งพม่ามาตีหัวเมืองปักษ์ใต้เมื่อปีวอกที่กล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๒๓ นั้น ที่ในกรุงศรีอยุทธยาเกรงพม่าจะเข้ามาตีถึงกรุง ฯ ดังคราวก่อน จึงให้เกณฑ์คนหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือเข้ามารักษาพระนครเปนอันมาก ครั้นรู้ว่าพม่าเลิกทัพกลับไปทางด่านสิงขรแล้ว ทางในกรุง ฯ ก็สั่งให้ปล่อยคนกลับไปบ้านเมือง พอได้ข่าวว่าพม่ายก

มาใหม่ก็ให้เกณฑ์คนหัวเมืองกลับเข้ามาอีก ความที่ปรากฎในจดหมายเหตุดังนี้พอเปนเค้าเงื่อนให้คิดเห็นได้ว่า ครั้งนั้นที่กรุงศรีอยุทธยาน่าจะจับยุ่งมาเสียแต่เกณฑ์คนรักษาพระนครแล้ว ด้วยเมื่อพม่ายกมาตีหัวเมืองปักษ์ใต้ในปีวอก เกณฑ์คนเข้ามารักษาพระนครคราวแรกเมื่อราวเดือน ๓ เดือน ๔ พม่าเลิกทัพกลับไปทางด่านสิงขรเมื่อราวเดือน ๕ ปีระกา ก็ปล่อยคนกลับไป พอถึงเดือน ๗ พม่ายกมาใหม่ก็ต้องเกณฑ์คนกลับมาอีก ผู้คนคงสับสนอลหม่านทั้งที่ในกรุง ฯ แลหัวเมือง คงจะเปนด้วยเหตุนี้เองจึงไม่มีกำลังรักษาเมืองกำแพงเพ็ชรแลเมืองนครสวรรค์ แลกองทัพพระพิเรนทรเทพที่ให้เร่งรีบไปรักษาเมืองกาญจนบุรี จึงไม่พรักพร้อมพอจะต่อสู้ข้าศึกได้.

อนึ่งสังเกตดูโดยรายการที่ปรากฎ ดูเหมือนตั้งแต่รัฐบาลไทยได้ข่าวว่าพม่ายกกองทัพมา ๒ ทางคราวนี้ ก็เข้าใจว่าพม่าจะมาตีกรุงศรีอยุทธยา จึงตระเตรียมรวมกำลังไว้ต่อสู้ที่พระนครเปนข้อสำคัญมาแต่แรก แต่กองทัพพม่าที่ยกมาตอนนี้ยังเปนแต่กองทัพโจร พอหาที่มั่นได้แล้วก็แต่งกันออกเที่ยวค้นหาทรัพย์จับผู้คนตามท้องที่ ๆ ใกล้เคียง พวกพม่าที่ตั้งอยู่ข้างเหนือเที่ยวปล้นทรัพย์จับเชลย ตั้งแต่แขวงเมืองนครสวรรค์ลงมาจนถึงเมืองอินทร์ เมืองพรหม ฝ่ายพวกพม่าที่มาตั้งอยู่ทางตวันตกก็เที่ยวปล้นทรัพย์จับเชลยไปจนเมืองราชบุรี เมืองเพ็ชรบุรี แลเมืองสุพรรณบุรีไม่

ได้คิดจะเข้ามารบพุ่งถึงพระนครทั้ง ๒ กอง ครั้นที่ในกรุง ฯ ไม่เห็นกองทัพพม่ายกเข้ามา ได้ยินแต่ว่าไปเที่ยวปล้นสดมตามหัวเมือง แลหัวเมืองเหนือ (ทางมณฑลพิศณุโลก) ก็ยังมิได้เสียแก่ข้าศึก สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงมีรับสั่งให้เจ้าพระยาพิศณุโลกกลับขึ้นไปเกณฑ์กองทัพหัวเมืองเหนือมาตีพม่า[๑] ทาง ๑ แล้วให้จัดกองทัพในกรุง ฯ ยกออกไปตีพม่าด้วยทั้ง ๒ ทาง กองทัพไทยที่ยกขึ้นไปทางข้างเหนือปรากฎแต่ว่าพระยาธิเบศร์บริวัตรเปนแม่ทัพ[๒] แต่จะได้ไปรบพุ่งอย่างไรบ้างหาได้ความไม่ ส่วนกองทัพที่ยกไปรบพม่าทางเมืองราชบุรีนั้น ให้จัดคนที่เกณฑ์มาจากหัวเมืองปักษ์ใต้เปนกองทัพบกทัพ ๑ ทัพเรือทัพ ๑ ผู้ใดจะเปนแม่ทัพหาปรากฎไม่ กองทัพบกยกไปถึงตำบลตำหรุ กองทัพเรือไปถึงบางกุ้งข้างใต้เมืองราชบุรี พม่ายกลงมาตีก็แตกพ่ายกลับมาทั้ง ๒ ทัพ พม่าไล่ตามเข้ามาจนในแขวงเมืองธนบุรี แต่ว่ามาเที่ยวปล้นสดมพอได้ทรัพย์แล้วก็พากันกลับไปเมืองราชบุรี หาได้ตีเมืองธนบุรีไม่ ครั้นกิติศัพท์ทราบถึงกรุง ฯ ก็ตกใจ เกรงพม่าจะยกจู่เข้ามาถึงพระนคร เพราะพม่าได้เรือทางลำน้ำราชบุรีแลเรือกองทัพไว้มาก จึงให้พระยารัตนาธิเบศร์คุมกองทัพซึ่งเกณฑ์มา

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เจ้าพระยาพิศณุโลกทูลลากลับไปปลงศพมารดา เห็นว่าจะไม่เปนได้ เพราะเปนเวลามีศึกสงคราม.

๒ มีในหนังสือเรื่องคำให้การชาวกรุงเก่า แต่รายการที่กล่าวตอนนี้อยู่ข้างจะฟั่นเฝือ เอาเปนยุติไม่ได้หมด.

จากเมืองนครราชสิมาลงมารักษาเมืองชนบุรีกอง ๑ แลให้พระยายมราชคุมกองทัพอีกกอง ๑ ลงมารักษาเมืองนนทบุรี[๑] คอยต่อสู้พม่าที่จะยกเข้ามาทางแม่น้ำ.

การที่รบกับพม่าในตอนนี้ ประมาณเวลาราวสัก ๖ เดือน คือตั้งแต่เดือน ๗ จนถึงเดือน ๑๒ ปีระกา มีข้าศึกตั้งอยู่ทางเมืองราชบุรีสัก ๕,๐๐๐ อยู่ทางเมืองนครสวรรค์อีกสัก ๕,๐๐๐ รวมข้าศึกซึ่งเข้ามาอยู่ในแดนไทยทั้งสิ้นประมาณ ๑๐,๐๐๐ แลข้าศึกก็ยังมิได้ตั้งหน้าจะเข้ามาตีถึงราชธานี แต่คงเปนในระหว่าง ๖ เดือนนี้เอง ที่พม่ามีความคิดตกลงเปนยุติว่าจะตีให้ถึงกรุงศรีอยุทธยา เพราะเห็นว่าเพียงทัพน่าของพม่าไทยก็เอาชนะไม่ได้ พม่าจึงเกิดกำเริบ.

คราวนี้เรื่องการสงครามถึงชั้นที่ ๒ พอถึงเดือน ๑๒ สิ้นระดูฝน เนเมียวสีหบดีก็ยกกองทัพลงมาจากเมืองเชียงใหม่ มีรี้พลทั้งพม่าแลชาวลานนาล้านช้างรวมกันเปนคนประมาณ ๒๐,๐๐๐ แบ่งกองทัพให้เดินลงมาทางเมืองตาก[๒] กอง ๑ ตัวเนเมียวสีหบดีแม่ทัพคุมลงมาทางเมืองสวรรคโลกกอง ๑ ฝ่ายเจ้าเมืองกรมการ

---

๑ เมืองนนทบุรีครั้งนั้นอยู่ฝั่งตวันตก ตรงหัวแง่ปากน้ำอ้อมข้างใต้ เข้าใจว่าเปนแต่ปักกระเนียดค่ายไม่ได้ก่อกำแพง ครั้งนี้ว่าตั้งค่ายทางฝั่งตวันออกอีกค่าย ๑.

๒ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า จำนวนพล ๔๐,๐๐๐ เห็นว่ามากเกินไป ด้วยปรากฎว่ากองทัพที่เนเมียวสีหบดีคุมมาเองพล ๑๐,๐๐๐ เท่านั้น เห็นจะเพิ่มเติมมาต่อในตอนเมื่อล้อมกรุง ฯ จนถึง ๔๐,๐๐๐,

หัวเมืองรายทางเห็นข้าศึกเหลือกำลังก็พากันหนีเข้าป่า ไม่มีเมืองใดต่อสู้ พม่าก็ได้เมืองพิไชย เมืองสวรรคโลก เมืองศุโขไทย เปนลำดับมา แลเมื่อพม่าตั้งอยู่ที่เมืองศุโขไทยนั้น เจ้าพระยาพิศณุโลกกับเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองเหนือช่วยกันรวบรวมคนเข้าเปนกองทัพยกไปตีพม่าที่เมืองศุโขไทย กำลังรบพุ่งกันอยู่ ขณะนั้นเจ้าฟ้าจีด[๑] เปนโทษอยู่ที่ในกรุง ฯ หลบหนีจากที่ขังได้ ท่านองเจ้าฟ้าจีดจะเกี่ยวดองเปนญาติกับเจ้าพระยาพิศณุโลกอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงพาสมัคพรรคพวกหนีขึ้นไปยังเมืองพิศณุโลก ไปถึงเมื่อเวลาเจ้าพระยาพิศณุโลกกับกรมการผู้ใหญ่ไปรบพม่าอยู่ที่เมืองศุโขไทย เจ้าฟ้าจีดเห็นเจ้าพระยาพิศณุโลกทิ้งเมืองไว้ คิดว่าเปนโอกาศที่จะตั้งตัวเปนใหญ่ได้ ก็ทำสหนาทเข้าเก็บริบทรัพย์สมบัติแลเผาจวนเจ้าพระยาพิศณุโลกเสีย แล้วขึ้นนั่งเมืองพิศณุโลก พวกชาวเมืองเห็นว่าเปนเจ้าก็ไม่มีผู้ใดกล้าต่อสู้ เจ้าพระยาพิศณุ-โลกทราบความจึงเลิกทัพกลับมา มาจับเจ้าฟ้าจีดได้ให้เอาถ่วงน้ำเสีย ฝ่ายพม่าเมื่อเจ้าพระยาพิศณุโลกเลิกทัพกลับแล้วก็ยกเลยลงมาเมืองนครสวรรค์ทางเมืองกำแพงเพ็ชร หาตามไปตีเมืองพิศณุโลกไม่ เมืองพิศณุโลกจึงมิได้เสียแก่พม่าข้าศึกในครั้งนั้น.

---

๑ เจ้าฟ้าจีดเปนลูกพระองค์เจ้าแก้วราชบุตรสมเด็จพระเพทราชา เจ้าฟ้าเทพราชธิดาสมเด็จพระเจ้าท้ายสระเปนพระมารดา.

ในเดือน ๑๒ ปีระกานั้น มังมหานรธาก็ยกกองทัพมีจำนวนพลประมาณ ๓๐,๐๐๐ ตามเข้ามาจากเมืองทวายอีกทาง ๑ มาตั้งรวบรวมพลอยู่ในแขวงเมืองราชบุรี มังมหานรธาคิดจะเข้ามาตีกรุงศรีอยุทธยาทางด้านใต้ สกัดทางมิให้ไทยหาเครื่องสาตราวุธแลเสบียงอาหารมาทางทเลได้ จึงจัดกองทัพเป็น ๒ กองให้เมงระโบคุมกองทัพเรือยกมาทางแม่กลองท่าจีน ตีเมืองธนบุรีเมืองนนทบุรีขึ้นไปจนถึงกรุง ฯ ทาง ๑ ตัวมังมหานรธาคุมกองทัพบกยกมาทางเมืองสุพรรณบุรีทาง ๑ ยกเข้ามาในเดือนยี่ปีระกาพร้อมกัน ฝ่ายพระยารัตนาธิเบศร์ซึ่งคุมพวกพลเมืองนครราชสีมารักษาเมืองธนบุรีอยู่นั้น ครั้นเห็นกองทัพพม่ายกมามากก็ไม่ต่อสู้ ทิ้งเมืองธนบุรีหนีกลับขึ้นไปกรุง ฯ พวกไพร่พลชาวเมืองนครราชสีมาก็พากันหนีกลับไปบ้านเมืองหมด[๑] ขณะนั้นนายเรือกำปั่นอังกฤษลำ ๑ ซึ่งเข้ามาค้าขายอยู่ในกรุง ฯ รับอาสาช่วยรบพม่า เลื่อนเรือกำปั่นลงมาทอดที่เมืองธนบุรี แล้วเอาปืนใหญ่รายแคมเรือยิงข้าศึก ครั้นกองทัพที่รักษาเมืองธนบุรีหนีไปหมด พม่าก็ขึ้นยึดป้อมวิไชยประสิทธิ์ เอาปืนใหญ่ที่บนป้อมยิงเรือกำปั่นอังกฤษต้องถอยหนีกลับขึ้นไปด้วย.

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระยารัตนาธิเบศร์หนีแต่เมื่อพม่าเข้ามาคราวก่อน คราวนี้หากล่าวว่ามีใครรักษาเมืองธนบุรีไม่ พิเคราะห์ดูตามเหตุการณ์เข้าใจว่าที่จริงพระยารัตนาธิเบศร์หนีต่อคราวนี้ เพราะคราวก่อนพม่าไม่ได้ตีเมืองธน.

พม่าได้เมืองธนบุรีแล้วจึงยกกองทัพขึ้นไปตั้งค่ายที่บางกรวย ตรงวัดเขมาทั้ง ๒ ฟากแม่น้ำ หมายจะตีเมืองนนทบุรีต่อขึ้นไป ฝ่ายเรือกำปั่นอังกฤษซึ่งถอยหนีพม่าไปจากเมืองธนบุรี ครั้นขึ้นไปถึงกรุง ฯ ไปขอปืนใหญ่ที่มีกำลังกว่าปืนรายแคมเรือ เอาลงตั้งในเรือสลุบ[๑] แล้วกลับลงมาสู้พม่าที่เมืองนนทบุรีอีก ขอเรือยาวบรรทุกพลทหารในกองทัพพระยายมราชที่รักษาเมืองนนทบุรีจูงเรือสลุบเลื่อนลงมาในเวลากลางคืน พอถึงที่ได้ทางปืนก็จุดปืนใหญ่ยิงค่ายพม่าร่ำไป จนเวลาจวนสว่างจึงถอยเรือสลุบกลับขึ้นไปเสีย ยิงพม่าอยู่อย่างนี้หลายคืน ถูกพม่าล้มตายจนกองทัพพม่าต้องยั้งหยุดอยู่เพียงวัดเขมา ไม่อาจจะขึ้นไปตีเมืองนนทบุรีได้ ต่อมาพม่าคิดกลอุบาย พอเรือปืนลงไปยิง พม่าทำเป็นแตกหนีไปจากค่าย อังกฤษกับพวกกองทัพไทยที่ไปด้วยสำคัญว่าพม่าหนีจริง ก็จอดเรือขึ้นที่ค่ายพม่า พากันบุกรุกเข้าค่ายเที่ยวค้นคว้าหวังจะจับเชลย ฝ่ายพม่าให้กองทัพซุ่มอยู่ในสวนข้างหลังค่าย เห็นไทยหลงละเลิงก็ยกกรูกันออกมาล้อมไล่ฆ่าฟันไทยตายลงเป็นอันมาก ล้าต้าอังกฤษก็ตายคน ๑ กองทัพไทยก็แตกหนี นายเรืออังกฤษเห็นว่าจะต่อสู้พม่าไม่ไหวก็ล่องเรือกำปั่นเลยออกทะเลไป ฝ่ายพระยายมราชเห็นเรือกำปั่นอังกฤษหนีไป ก็ทิ้งเมืองนนทบุรี

---

๑ เรือสลุบเปนเรือกำปั่นขนาดเล็ก สำหรับใช้ลำเลียงสินค้า.

พาไพร่พลถอยกลับขึ้นไปยังกรุงศรีอยุทธยาทั้งสิ้น[๑] เมืองนนทบุรีก็เสียแก่พม่าข้าศึก กองทัพเมขะระโบได้เมืองธนบุรี เมืองนนท์แล้ว ยกต่อขึ้นไปก็ไม่มีผู้ใดต่อสู้ ขณะนั้นกองทัพมังมหานรธาซึ่งยกมาทางบก มาตั้งอยู่ที่บ้านสีกุก กองทัพเรือเมขะระโบจึงขึ้นไปตั้งอยู่ที่สามแยกบางไทร ฝ่ายกองทัพเนเมียวสีหบดีซึ่งลงมาทางข้างเหนือ ให้กองทัพยกจากเมืองนครสวรรค์ลงมาทางเมืองไชยนาททาง ๑ ทางเมืองอุไทยธานีเมืองสรรค์ทาง ๑ ก็ลงมาถึงเขตรกรุง ฯ ในเดือน ๓ ปีระกาคราว ๆ เดียวกับกองทัพมังมหานรธา จึงมาตั้งอยู่ที่วัดป่าฝ้ายปากน้ำพระประสบข้างด้านเหนืออีกฝ่าย ๑.

เมื่อกองทัพมังมหานรธากับกองทัพเนเมียวสีหบดียกเข้ามาถึงเขตรกรุงศรีอยุทธยาทั้ง ๒ ทาง ก็เปนแต่มาตั้งอยู่ห่าง ๆ ยังไม่เข้าประชิดติดพระนคร ท่านองจะเห็นว่ากำลังยังน้อยอยู่ จึงรอกองทัพที่พระเจ้ามังระจะส่งเพิ่มเติมมาทีหลัง ในตอนนี้พม่าเปนแต่แต่งกองโจรออกเที่ยวเก็บรวบรวมทรัพย์จับเชลยตามเขตรแขวงน้อยใหญ่รอบจังหวัดพระนคร หาปรากฎว่ากองทัพข้างในกรุง ฯ ยกออกไปรบพุ่งอย่างใดไม่.

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระยายมราชทิ้งเมืองนนท์แต่เมื่อเรือกำปั่นอังกฤษถอยมาจากเมืองธน แต่ในรายการที่ปรากฎว่าพม่าขึ้นไปตั้งค่ายที่วัดเขมา เปนหลักฐานให้เห็นว่ากองทัพไทยยังรักษาเมืองนนท์อยู่ เพราะฉนั้นจึงสันนิฐานว่าพระยายมราชทิ้งเมืองนนท์ต่อเมื่อกำปั่นอังกฤษหนีออกหเลไป.

แต่มีเรื่องอัศจรรย์เกิดขึ้นทางหัวเมืองในตอนนี้เรื่อง ๑ คือ เมื่อเดือน ๓ ปีระกา เนเมียวสีหบดีให้พวกพม่ากอง ๑ ไปเที่ยวค้นทรัพย์จับผู้คนทางเมืองวิเศษไชยชาญ พม่าบังคับราษฎรที่ยอมอยู่ในอำนาจให้นำไปเที่ยวค้นหาทรัพย์ ภายหลังพม่ารู้ว่าใครมีลูกสาวจะบังคับเรียกเอาลูกสาวด้วย พวกราษฎรก็พากันโกรธ จึงคิดจะแก้แค้นพม่า เข้ากันทั้งพวกที่ไปยอมอยู่กับพม่าแลพวกที่ยังหลบหลีกซุ่มซ่อนอยู่ มีตัวหัวน่า ๖ คน ชื่อนายแท่นคน ๑ นายโชติ[๑] คน ๑ นายอินคน ๑ นายเมืองคน ๑ ทั้ง ๔ คนนี้เปนชาวบ้านศรีบัวทองแขวงเมืองสิงห์ นายดอกบ้านกรับคน ๑ นายทองแก้วบ้านโพธิ์ทเลคน ๑ ทั้ง ๒ คนนี้เปนชาวเมืองวิเศษไชยชาญ นัดแนะกันลวงพม่าให้ไปค้นลูกสาวชาวบ้านที่บ้านป่าแห่ง ๑ แล้วกลุ้มรุมกันฆ่าพม่าที่ไปตายหมดทั้ง ๒๐ คน แล้วจึงพากันหนีไปยังบ้านบางระจัน ด้วยเวลานั้นราษฎรชาวเมืองวิเศษไชยชาญแลเมืองสิงห์เมืองสรรค์หลบหนีพม่าไปอาไศรยอยู่ที่บ้านบางระจันมากด้วยกัน เพราะบ้านบางระจันมีเสบียงอาหารบริบูรณ์ แต่เปนบ้านดอนอยู่ที่พรมแดนเมืองวิเศษไชยชาญกับเมืองสุพรรณแลเมืองสิงห์ต่อกัน ข้าศึกจะไปถึงได้ยาก พวกที่หนีไปที่หลังไปนิมนต์พระอาจารย์ธรรมโชติวัดเขานางบวชแขวงเมืองสุพรรณ ซึ่งพวก

---

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า นายโช เข้าใจว่าเพราะเขียนตกตัวสกด เดิมเห็นจะเปน โชติ.

ชาวบ้านนับถือกันว่าเปนผู้รู้วิทยาคม ให้มาอยู่คุ้มครองที่วัดโพธิ์เก้าต้นในบ้านบางระจันด้วย แล้วชักชวนกันตั้งซ่องต่อสู้พม่า พวกราษฎรก็เห็นชอบพร้อมกัน จึงรวบรวมกำลังได้ชายฉกรรจ์กว่า ๔๐๐ คน มีตัวหัวน่าอีก ๕ คน คือขุนสรรค์คน ๑ พันเรืองกำนันคน ๑ นายทองเหม็นคน ๑ นายจันท์หนวดเขี้ยวคน ๑ นายทองแสงใหญ่คน ๑ ช่วยกันตั้งค่ายขึ้นวงรอบบ้านบางระจันเปน ๒ ค่าย แล้วจัดกันเปนหมวดหมู่เตรียมรักษาน่าที่พร้อมด้วยเครื่องสาตราวุธที่หาได้ในตำบลนั้น แล้ววางกองสอดแนมคอยสืบสวนพม่าที่จะติดตามไปมิได้ประมาท.

ฝ่ายพม่าที่เมืองวิเศษไชยชาญรู้ว่าพวกไทยที่ฆ่าพม่าหนีไปอยู่ที่บ้านบางระจัน ก็ยกกันไปประมาณ ๑๐๐ คน หมายว่าจะไปจับพวกที่หนีนั้น พวกชาวบ้านบางระจันรู้ความก็เตรียมรักษาค่าย แล้วจัดกันเปนกองรบขึ้นกอง ๑ ให้นายแท่นเปนนายใหญ่ พอพม่ายกไปถึงคลองบางระจัน ยังหยุดพักอยู่ข้างฝั่งใต้ นายแท่นก็คุมพวกกองรบ ๒๐๐ คนข้ามคลองมา พอถึงก็ตรูกันเข้าไล่ฟันแทงพม่า ๆ ไม่ทันรู้ตัว พม่ายิงปืนได้นัดเดียว ไทยก็เข้ากลุ้มรุมแทงฟันกระชั้นถึงตัว ฆ่าพม่าตายเกือบหมด เหลือแต่ตัวนายควบม้าหนีกลับมาได้สักสองสามคนเท่านั้น พวกชาวบ้านบางระจันเอาไชยชนะพม่าได้ก็มีใจ.

ครั้นกิติศัพท์รู้กันแพร่หลายว่า พวกชาวบ้านบางระจันรบชนะพม่า พวกราษฎรที่แตกฉานซุ่มซ่อนอยู่ตามแขวงหัวเมืองที่ใกล้เคียงก็พากันมาเข้าซ่องบ้านบางระจันมากขึ้นทุกที จนรวมได้กำลังตั้งพัน พวกหัวน่าก็จัดเปนหมวดกองควบคุมกันอย่างกองทัพ ยังขาดอยู่แต่ปืนมีน้อย จำต้องรบพุ่งข้าศึกแต่ด้วยอาวุธสั้นเปนพื้น ถึงกระนั้นเพราะพวกราษฎรนับถือวิทยาคมของพระอาจารย์ธรรมโชติ ๆ ลงผ้าประเจียดแลกะตุดพิศมรแจกจ่ายให้ทั่วกัน ต่างก็มีใจกล้าหาญ จึงเกิดกำลังตั้งต่อสู้พม่าขึ้นทางหัวเมืองด้วยประการฉนี้.

ฝ่ายนายกองพม่าที่ตั้งอยู่เมืองวิเศษไชยชาญ เมื่อรู้ว่าพวกชาวบ้านบางระจันควบคุมกันต่อสู้ เห็นจะปราบปรามโดยกำลังที่มีอยู่ณเมืองวิเศษไชยชาญไม่ไหว จึงบอกเข้ามายังเนเมียวสีหบดีแม่ทัพใหญ่ข้างฝ่ายเหนือ ซึ่งตั้งอยู่ณปากน้ำพระประสบ แต่แรกเนเมียวสีหบดีสำคัญว่าเปนแต่อย่างซ่องโจร จึงให้งาจุนหวุ่นคุมกำลัง ๕๐๐ ยกไปปราบปรามพวกชาวบ้านบางระจัน ๆ รบพุ่งพวกพม่ากองงาจุนหวุ่นแตกกลับมา เนเมียวสีหบดีเกณฑ์กำลังเพิ่มเติมให้มากขึ้น ให้เยกินหวุ่นยกไปเปนครั้งที่ ๒ พวกชาวบ้านบางระจันก็ตีแตกพ่ายกลับมาอีก เนเมียวสีหบดีจึงให้ติงจาโบซึ่งเปนนายทหารมีฝีมือคุมพลยกไปเปนครั้งที่ ๓ ก็ไปแพ้พวกชาวบ้านบางระจันกลับมาอีกเหมือนหนหลัง.

เนเมียวสีหบดีเห็นว่าพวกชาวบ้านบางระจันมีกำลังเกินกว่าช่องสามัญ จึงให้จัดเปนกองทัพมีจำนวนพล ๑,๐๐๐ เศษ สุรินทรจอข้องรับอาสาเปนนายทัพยกไปปรายปรามพวกชาวบ้านบางระจันเปนครั้งที่ ๔ สุรินทรจอข้องยกไปถึงทุ่งห้วยไผ่ใกล้บ้านบางระจันให้ตั้งค่ายลงณที่นั้น ฝ่ายพวกชาวบ้านบางระจันเห็นพม่ายกไปเปนกองทัพ จึงปฤกษากันให้นายแท่นเปนนายทัพใหญ่ ถือพล ๒๐๐ เปนกองกลาง ให้นายทองเหม็นถือพล ๒๐๐ เปนปีกขวา ให้พันเรืองกำนันถือพล ๒๐๐ เปนปีกซ้าย รวมพล ๖๐๐ ถือปืนคาบชุดคาบศิลาของชาวบ้านบ้าง ปืนของพวกพม่าที่ล้มตายแตกหนีเก็บได้ไว้บ้าง แต่ที่ถืออาวุธสั้นนั้นเปนพื้น นายทัพทั้ง ๓ คนนำพลทหารยกออกไปพร้อมกันทั้ง ๓ กอง ครั้นไปถึงที่สะตือสี่ต้นริมคลองบางระจันเห็นพม่าตั้งอยู่ข้างฝั่งใต้ พวกไทยก็ตั้งรายรับพม่าอยู่ทางฝั่งเหนือ ต่างยิงปืนตอบโต้กัน พม่าเห็นว่าไทยน้อยกว่าก็พากันระดมยิง หมายว่าจะให้ไทยล้มตายจนต้องแตกหนี แต่ไทยรู้ภูมิแผนที่ดีกว่าพม่า จึงคิดอ่านให้แยกกันไปทำทางข้ามคลองให้หลายทาง ส่วนพวกกองกลางยังตัวยิงพม่าไปพลาง ครั้นทำทางแล้วพวกไทยก็แยกกันข้ามคลองเข้าระดมตีพม่าพร้อมกันทั้ง ๓ กอง ขณะนั้นสุรินทรจอข้องนายทัพพม่าขี่ม้ากั้นร่มระย้าเครื่องยศอยู่ในหมู่พล กำลังให้ตีกลองเร่งพลรบ พวกไทยแลเห็นร่มระย้า รู้ว่าตัวนายทัพพม่าอยู่ตรงนั้นก็ตีทลวงเข้าไปจนถึงตัว

พี่นสุรินทรจอข้องนายทัพพม่าตกม้าตาย แต่นายแท่นที่เปนผู้นำทัพฝ่ายไทยก็ถูกปืนที่เข่าล้มลงในเวลาที่เข้าตีพม่านั้น พวกพลทหารต้องหามพาเอาตัวกลับมา ไทยกับพม่ารบกันตั้งแต่เช้าจนตวันเที่ยง ต่างเหนื่อยอ่อนลงด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย พวกพม่ามากกว่าไทย ๆ ตีไม่แตก พวกไทยก็ถอยกลับข้ามฟากคลองไปพักทางข้างฝั่งเหนือ ฝ่ายพวกผู้หญิงชาวบ้านบางระจันก็พากันหาอาหารตามออกมาเลี้ยงพวกทหาร แลขณะเมื่อกำลังเลี้ยงกันอยู่นั้น พวกกองสอดแนมไปบอกว่า เห็นพม่ากำลังพากันตั้งเตาหุงเข้าแลจัดการศพนายวุ่นอยู่ไม่ได้ระวังตัว นายทัพไทยให้พวกทหารกินอาหารอิ่มหนำ แล้วก็รีบยกกลับไปในทันใดนั้นทั้ง ๓ กองตรากตรงเข้าไล่พี่นแทงพวกพม่าข้าศึก ฝ่ายพม่ากำลังเตรียมหาอาหารสำหรับเวลาเย็น ที่เปนตัวนายก็กำลังสาละวนจัดการศพสุรินทรจอข้องอยู่ หาได้คาดว่าไทยจะกลับไปรบโดยเร็วเช่นนั้นไม่ ไม่ทันเตรียมตัวก็เสียทีแตกพ่ายมิได้เปนอันจะต่อสู้ พวกชาวบ้านบางระจันไล่ติดตามฆ่าพี่นพม่าตั้งแต่เวลาบ่ายจนกระทั่งค่ำมืด จึงเลิกทัพกลับไป กองทัพพม่าที่ยกไปครั้งที่ ๔ ผู้คนนายไพร่ล้มตายเสียมากกว่าที่กลับมาได้ เสียทั้งเครื่องสาตราวุธยุทธภัณฑ์แลเสบียงอาหารพาหนะด้วยเกือบหมด ต่อมาเนเมียวสีหบดีแต่งกองทัพเพิ่มรี้พลให้แยจออากายกไปเปนครั้งที่ ๕ ให้จิกแกปลัดเมืองทวายยกไปเปนครั้งที่ ๖ พวกชาวบ้านบางระจันก็ตีแตกกลับ

มาอีกทั้ง ๒ ครั้ง แต่หาปรากฎรายการที่รบพุ่งกันไม่.

เนเมียวสีหบดีจึงให้นายทัพนายกองหาทหารสมัค เลือกสรรแต่ที่กล้าหาญประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ จัดเปนกองทัพมีทั้งทหารม้าแลทหารราบ ให้อากาบั่นคยีเปนนายทัพยกไปเปนครั้งที่ ๗ ขณะนั้นพวกชาวบ้านบางระจันมีรี้พลมากขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่นายแท่นตัวนายทัพเดิมยังป่วยอยู่ตั้งแต่ถูกปืนพม่าเมื่อรบครั้งที่ ๔ ครั้นรู้ว่ากองทัพพม่ายกไปอีก แลมีทหารม้าไปด้วย จึงปฤกษากันให้จัดกองทัพจำนวนพล ๑,๐๐๐ เศษ ให้นายจันทร์หนวดเขี้ยวเปนนายใหญ่ แลให้ขุนสรรค์ซึ่งมีฝีมือยิงปืนแม่นเปนนายทหารปืนเลือกคัดเอาแต่คนที่มีฝีมือยิงปืนเข้าในกองนั้นประมาณ ๑๐๐ เศษไว้สำหรับสู้ทหารม้า ครั้นกองทัพพม่ายกไปถึงบ้านขุนโลก นายจันทร์หนวดเขี้ยวสืบรู้ว่ากำลังพม่าที่ยกไปพอไล่เลี่ยกับกองทัพไทยไม่เสียเปรียบพม่า ก็ยกเข้าตีพม่าเวลากำลังตั้งค่ายยังไม่ทันแล้ว พม่าต่อสู้เปนสามารถ นายจันทร์หนวดเขี้ยวแบ่งกองทัพให้วกมาตีข้างด้านหลังค่ายพม่าอีกด้าน ๑ กองทัพพม่าถูกตีกระหนาบก็แตกพ่าย ไทยฆ่าฟันเสียเปนอันมาก ตัวอากาบั่นคยีนายใหญ่ก็ตายในที่รบ.

แต่พม่าพยายามปรายปรามพวกชาวบ้านบางระจันมาตั้งแต่เดือน ๔ ปีระกา จนถึงเดือน ๗ ปีจอ พ. ศ. ๒๓๐๙ ให้กองทัพยกไปถึง ๗ ครั้งก็แพ้ไทยมาทุกที เนเมียวสีหบดีก็ร้อนใจ ด้วย

สังเกตเห็นพวกชาวบ้านบางระจันมีกำลังมากขึ้นทุกที เกรงจะยกเปนทัพใหญ่ลงมาตีกระหนาบ จะหาใครอาสาคุมพลไปปราบปรามพวกชาวบ้านบางระจันอีก พวกนายทัพนายกองพม่าก็พากันคร่ันคร้ามเสียโดยมาก ขณะนั้นมีมอญคน ๑ เปนผู้ที่ได้เข้ามาอยู่ในเมืองไทยช้านานแล้ว ไปฝากตัวอยู่กับพม่า ได้ช่วยพม่ารบพุ่งแขงแรง จนเนเมียวสีหบดีตั้งให้เปนตำแหน่งสุกี้[๑] เข้าไปรับอาสาจะตีซ่องไทยที่บ้านบางระจันให้แตกจงได้ เนเมียวสีหบดีจึงเกณฑ์กองทัพรวมทั้งพม่ามอญให้สุกี้คุมไปรบชาวบ้านบางระจันเปนครั้งที่ ๘ ฝ่ายสุกี้ได้เคยคุ้นกับไทยไม่ประมาทเหมือนพวกพม่า รู้ว่าไทยกล้า ถ้ารบพุ่งในที่แจ้งสู้ไทยไม่ได้ อีกประการ ๑ หนทางที่จะยกไปบ้านบางระจันเปนทางป่าเปลี่ยว ฝ่ายไทยชำนาญทาง จึงอาจจะซุ่มซ่อนถ่ายเทในกระบวนรบเอาไชยชนะพม่ามาได้หลายคราว สุกี้ระมัดระวังตั้งแต่แรกยกไป ไปถึงไหนก็ตั้งค่ายที่พักเปนค่ายมั่นทุกแห่ง ค่อย ๆ ยกไปช้า ๆ ไม่เร่งร้อนครึ่งเดือนจึงยกไปถึงเขตรบ้านบางระจัน ครั้นพวกไทยยกออกมารบ สุกี้ก็รบสู้อยู่แต่ในค่าย พวกชาวบ้านบางระจันตีค่ายสุกี้หลายครั้งก็ตีไม่ได้ ด้วยค่ายที่พม่าตั้งนั้นมั่นคง ไม่มีปืนใหญ่ที่จะยิงทำลายค่าย ไปตีทีไรก็ถูกพม่ายิงเจ็บป่วยล้มตายเปลืองลงไปทุกที

---

๑ คำว่า สุกี้ นี้เรียกตามหนังสือพระราชพงษาวดาร มาแต่คำว่า ชุก คยี แปลว่านายกองใหญ่ เพราะฉนั้นต่อมาไทยจึงเรียกตามความที่แปลว่าพระนายกอง.

จนมิรู้ที่จะทำอย่างไร วันหนึ่งนายทองเหม็นเสพสุราเมานึกรำคาญขึ้นมาก็ขึ้นขี่กระบือพาพวกทหารกอง ๑ ตรงตรากเข้าไปรื้อแย่งค่ายพม่า ๆ เห็นไทยไปน้อยก็ออกต่อรบ นายทองเหม็นขับกระบือนำพลไล่ถลำเข้าไปกลางพวกข้าศึก ถูกพม่าทุบตีตาย พวกไพร่พลก็แตกหนีกลับมาเปนครั้งแรกที่แพ้พม่า พวกชาวบ้านบางระจันจึงปฤกษากันมีใบบอกเข้ามายังเสนาบดีที่ในกรุง ฯ ขอปืนใหญ่กับกระสุนดินดำไปยิงค่ายพม่า แต่ข้างในกรุง ฯ ไม่ยอมให้ไปเพราะเกรงข้าศึกจะชิงเอาไปเสียกลางทาง เปนแต่พระยารัตนาธิเบศร์ออกไปที่บ้านบางระจัน ไปเรี่ยรายเครื่องภาชนะทองเหลืองทองขาวของชาวบ้านหล่อปืนใหญ่ขึ้นที่บ้านบางระจัน ๒ กระบอก แต่ก็หล่อร้าวรานเสียใช้ไม่ได้ พวกชาวบ้านบางระจันเห็นหมดทางที่จะต่อสู้เอาไชยชนะข้าศึกได้ ด้วยรี้พลมีแต่ตายเปลืองไปทุกทีทั้งนายแท่นผู้นำทัพที่ถูกปืนป่วยมานั้นก็ตายลง ขุนสรรค์กับนายจันทร์หนวดเขี้ยวซึ่งเปนผู้นำทัพในชั้นหลังออกไปตีค่ายพม่าก็ถูกอาวุธข้าศึกตายทั้ง ๒ คน ยังเหลือแต่พันเรืองกำนันกับนายทองแสงใหญ่เปนหัวน่าควบคุมคนอยู่ต่างก็พากันท้อใจ การที่ต่อสู้พม่าก็อ่อนแอลง ฝ่ายสุกี้เห็นว่าพวกชาวบ้านบางระจันจวนจะสิ้นกำลังอยู่แล้วก็ให้ขุดอุโมงค์เข้าไปตั้งค่ายประชิดบ้านบางระจัน แล้วปลูกหอรบเอาปืนใหญ่ขึ้นตั้งจังกายิงเข้าไปในค่ายไทย จนเห็นว่าผู้คนพากันระส่ำระสายแล้วก็ให้ยกกรูกันเข้าปล้นค่าย ฝ่ายพวกชาวบ้าน

บางระจันต่อสู้จนสิ้นกำลังก็เสียค่ายแก่ข้าศึกเมื่อณวันจันทร์ เดือน ๘ แรม ๒ ค่ำ ปีจอ พ.ศ. ๒๓๐๙ รวมเวลาแต่ตั้งต่อสู้พม่ามาได้ ๕ เดือน พวกชาวบ้านบางระจันตายเสียเปนอันมาก ที่เหลือตายหนีพม่าไปได้บ้าง พม่าจับเอาไปเปนเชลยบ้าง แต่พระอาจารย์ธรรมโชตินั้นเลยหายสูญไป จะถึงมรณภาพในเวลาเสียค่ายแก่พม่าฤๅหนีรอดไปได้หาปรากฎไม่ เรื่องราวของพวกนักรบบ้านบางระจันมีมาดังนี้ คนทั้งปวงจึงยกย่องเกียรติยศมาจนตราบเท่าทุกวันนี้.

ทีนี้จะกลับกล่าวถึงข้างในกรุงศรีอยุทธยาต่อไป ในตอนเมื่อพม่าเข้ามาตั้งอยู่ที่บ้านสีกุกแลที่ปากน้ำพระประสบนี้ ปรากฎแต่ว่าให้กวาดต้อนราษฎรแลขนเสบียงอาหารเข้าไปไว้ในพระนครทั้งสิ้น สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรซึ่งทรงผนวชอยู่ที่วัดประดู่โรงธรรม ก็เสด็จเข้าไปอยู่ที่วัดราชประดิษฐาน ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่ามีข้าราชการไปทูลวิงวอนให้ลาผนวชออกทรงบัญชาการรักษาพระนครไม่ขาด เวลาเสด็จบิณฑบาตก็มีราษฎรเขียนหนังสือเชิญลาผนวชใส่ถวายไปกับเข้าบาตรทุก ๆ วัน แต่ทำนองจะเห็นสมเด็จพระเชษฐาธิราชทรงเฉยอยู่ก็มิได้ลาผนวชจนตลอดเวลาสงคราม ทั้งในหนังสือพระราชพงษาวดารแลพงษาวดารพม่าไม่ปรากฎว่า ในระหว่าง ๓ เดือน ตั้งแต่เดือน ๓ ปีระกา จนราวเดือน ๖ ปีจอนั้นกองทัพไทยได้ยกออกไปรบพุ่งพม่าเลยสักครั้งเดียว คิดดูก็น่า

สงไสยว่าเหตุใดจะนิ่งเสียทีเดียว แต่เมื่อไม่มีหลักฐานที่จะเห็นว่าได้ไปรบ ก็จำต้องสันนิฐานแต่ตามเรื่องที่ปรากฎ ท่านองจะเปนเพราะกองทัพไทยไปแพ้พม่ามาติด ๆ กันหลายครั้ง ตั้งแต่ไปรบที่เมืองกาญจนบุรีเปนต้น มาจนรบกันที่เมืองนนทบุรีเมื่อก่อนพม่าจะขึ้นไปถึงแขวงกรุง ฯ รัฐบาลเห็นว่าไพร่พลครั่นคร้ามพม่านัก จึงคิดเพียงจะรักษาพระนครไว้ให้มั่นคงเสียชั้น ๑ ให้มีเวลาฝึกฝนปรนปรือผู้คนพลทหารให้เข้มแขงในการศึก อีกสถาน ๑ คิดจะถ่วงเวลาไปให้ถึงระดูฝน พอน้ำเหนือหลากมา ถ้าพม่าไม่เลิกทัพกลับไปเอง ถึงจะรบพุ่งเอาไชยชนะก็จะไม่ยากเท่าใดนัก ท่านองจะคิดเห็นเปนยุติดังกล่าวมานี้ จึงมิได้แต่งกองทัพไปรบพม่า ความที่สันนิฐานดังนี้มีเค้าเงื่อนประกอบ ด้วยมีเนื้อความในจดหมายเหตุของพวกบาดหลวงซึ่งอยู่ที่กรุงศรีอยุทธยาในเวลานั้น (กล่าวเปนการติเตียนไว้อย่าง ๑) ว่าเมื่อศึกพม่ามาตั้งอยู่ในเขตรพระนครครั้งนั้น ฝ่ายไทยไม่ได้คิดอ่านที่จะออกไปรบพุ่งข้าศึกตามวิธียุทธ (อย่างที่ฝรั่งเข้าใจกัน) มัวแต่คิดจะออกไปรบไม่ให้ข้าศึกเห็นตัวบ้าง คิดจะมิให้เปนอันตรายด้วยคมอาวุธข้าศึกบ้าง ความที่ฝรั่งกล่าวข้อนี้หมายความว่าตั้งพิธีทางวิทยาคม เพื่อจะให้ล่องหนหายตัวได้ และจะให้อยู่คงกะพันชาตรีนั้นเอง เห็นจะทำกันจริง เพราะในสมัยนั้นทั้งไทยเราแลชาวประเทศอื่นทางนี้ยังเชื่อถือกันมั่นคงมาก คงเปนด้วยเห็นไพร่พลพากันหวาดหวั่นครั่น

คร้ามข้าศึก เพราะไปพ่ายแพ้ติด ๆ กันมาหลายคราวดังกล่าวมาแล้ว จึงคิดจะปลุกใจไพร่พลให้กล้าหาญ จะติเตียนว่าไม่ดีทีเดียวว่าไม่ได้ แต่ที่จะได้ผลดีฤๅร้ายประการใดในสงครามก็ต้องสุดแต่ความสามารถของผู้ที่เปนหัวน่าในการทัพเปนประมาณ จะเห็นได้ในเรื่องราวต่อไปนี้ คือ

ครั้นถึงราวเดือน ๖ ปีจอ พ.ศ. ๒๓๐๙ เมื่อได้ข่าวเข้ามาถึงในกรุง ฯ ว่าพวกชาวบ้านบางระจันรบชนะพม่าหลายครั้ง พวกที่ในกรุง ฯ ก็พากันมีใจ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงรับสั่งให้จัดกองทัพมีจำนวนพล ๑๐,๐๐๐ ให้พระยาพระคลังถืออาญาสิทธิเปนแม่ทัพยกไปตีค่ายพม่าที่ตั้งอยู่ปากน้ำพระประสบข้างฝ่ายเหนือ กองทัพที่ยกไปคราวนี้ปรากฎว่ามีกองอาทมาต คือผู้ที่ชำนาญวิชาอาคมนำน่าไป ไทยรบพุ่งกล้าหาญเกือบตีได้ค่ายพม่า แต่แม่ทัพไม่ได้ตระเตรียมเครื่องบังตัวคนที่จะเข้าไปตั้งประชิดค่ายข้าศึก จึงต้องถอยกลับมาเสียคราว ๑ ต่อมาอีกสองสามวันพอเตรียมเครื่องบังตัวพร้อมก็ยกไปตีค่ายพม่าที่ปากน้ำพระประสบอีก คราวนี้ว่าถึงมีพวกราษฎรชาวเมืองตามกองทัพออกไปด้วยเปนอันมาก[๑] ฝ่าย

---

๑ ที่ราษฎรตามกองทัพออกไปคราวนี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เพราะไม่เคยเห็นรบพุ่ง อยากจะดูว่าเขารบกันอย่างไรจึงพากันตามไป ข้าพเจ้าเห็นว่าที่จริงนั้นเห็นจะเปนเพราะเห็นวิทยาคมของกองทัพไทยศักดิสิทธิ เชื่อว่ายกไปคราวหลังคงจะตีได้ค่ายพม่าเปนแน่ พวกราษฎรจึงตามไป ประสงค์จะไปช่วยเก็บทรัพย์จับข้าศึกด้วย มิใช่เพียงแต่จะไปดูเขารบกันเท่านั้น.

พม่าเห็นไทยรบพุ่งเข้มแขงกว่าแต่ก่อนก็ออกครั่นคร้าม จึงคิดกลอุบาย พอกองทัพไทยยกไปถึงคราวหลังพม่าทำเปนหนีออกทางหลังค่ายให้ไทยเห็น พวกกองอาทมาตไม่รู้เท่า สำคัญว่าพม่าหนีจริงก็นำพลเข้าค่ายไล่จับพม่า พวกกองทัพพม่าที่ซุ่มอยู่ก็ออกตีโอบกองทัพไทย แล้วให้กองทหารม้าวกมาตีกระหนาบข้างหลังอีกทาง ๑ กองทัพไทยก็เสียที พม่าฆ่าฟันทั้งพวกกองทัพแลพวกราษฎรที่ตามไปด้วยล้มตายเปนอันมาก กองทัพพระยาพระคลังก็แตกหนีกลับมา วันนั้นหากว่ากองทัพพระยาตากสินไม่แตก ช่วยรบข้าศึกป้องกันมาข้างหลัง กองทัพไทยจึงมิได้แตกยับเยินเนเมียวสีหบดีนายทัพพม่ามีไชยชนะกองทัพไทยเห็นได้ที ก็ให้กองทัพน่ายกลงมาตั้งค่ายที่บ้านโพธิ์สามต้น ให้ใกล้พระนครเข้ากว่าแต่ก่อน ฝ่ายมังมหานรธานายทัพพม่าข้างใต้ได้กองทัพมอญเพิ่มเติมมา ให้กองมอญตั้งรักษาเมืองราชบุรีแทนกองทัพพม่าแล้ว ก็ให้กองทัพน่ายกขึ้นไปตั้งที่ขนอนหลวงริมวัดโปรดสัตว์ให้ใกล้พระนครทางข้างด้านใต้อีกแห่ง ๑ ในพงษาวดารพม่ากล่าวว่า สมเด็จพระเจ้าเอกทัศให้พระยาตากสินคุมกองทัพยกออกมาตีค่ายพม่าครั้ง ๑ คงเปนค่ายที่วัดโปรดสัตว์นี้เอง ว่าพระยาตากสินตีได้ค่ายพม่า แต่ครั้นกองทัพมังมหานรธายกหนุนขึ้นไป พระยาตากสินมีกำลังไม่พอที่จะรักษาค่ายไว้ได้ ก็ต้องทิ้งค่ายถอยกลับเข้าไปในพระนคร แต่พม่าก็ยังไม่รีบรัดเข้าตีกรุงศรี

อยุทธยา ทำนองความคิดพม่ายังหมายแต่จะยึดทางลำเลียงเสบียงอาหารมิให้ส่งเข้าไปได้ถึงในกรุง ฯ ประสงค์จะให้ไทยอดอยากอัตคัดจนสิ้นกำลังเสียก่อน จึงจะเข้าตีกรุง ฯ ต่อภายหลัง ฤๅจะเปนด้วยความไม่พร้อมเพรียงกันในหมู่พม่าด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งก็เปนได้ เพราะกองทัพพม่าที่ยกมาคราวนี้แม่ทัพทางเหนือกับแม่ทัพทางใต้ต่างเปนอิศรแก่กัน ด้วยเดิมยกเข้ามาหมายแต่จะมาปล้นดังกล่าวมาแล้ว ครั้นเมื่อเข้ามาถึงกรุง ฯ แม่ทัพพม่าทั้ง ๒ ฝ่ายต่างไม่ยอมอยู่ในบังคับบัญชากันกองทัพทั้ง ๒ ทางจึงไม่ใคร่จะพร้อมเพรียงกันได้ ที่ยังไม่เข้าตั้งประชิดถึงกรุง ฯ น่าจะเปนด้วยเหตุข้อหลังนี้ยิ่งกว่าด้วยเหตุอย่างอื่น.

ครั้งนั้นเมื่อกิติศัพท์ทราบออกไปถึงหัวเมืองที่ห่างไกล ว่าพม่ายกกองทัพเข้ามาล้อมกรุงศรีอยุทธยาไว้ ฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธพี่ยาเธอ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าเอกทัศให้ส่งไปคุมไว้ที่เมืองจันทบุรี ก็หนีมาลาผนวชออกชักชวนพวกชาวเมืองชายทเลตวันออกให้เข้ามาช่วยแก้กรุงศรีอยุทธยา มีพวกกรมการแลราษฎรพากันเข้าอาสาเปนอันมาก กรมหมื่นเทพพิพิธจึงยกขึ้นมาทางเมืองระยอง เมืองบางละมุง เมืองชลบุรี มาถึงเมืองไหนก็มีผู้คนเมืองนั้นเข้าอาสา เพราะหัวเมืองทางนั้นพม่ามิได้ยกลงไปถึง ผู้คนยังบริบูรณ์ กรมหมื่นเทพพิพิธจึงได้รี้พลเพิ่มเติมมากขึ้น จนมีจำนวนพลกว่า ๑๐,๐๐๐ ก็จัดเปนกองทัพยกมาตั้งอยู่ที่เมืองปราจิณ

บุรี เห็นจะมาถึงเมื่อเดือน ๘ ปีจอ ราวๆ เวลาที่พม่าตีได้ค่ายบางระจัน กรมหมื่นเทพพิพิธจึงให้หมื่นเก้า หมื่นศรีนาวา กรมการเมืองปราจิณ กับนายทองอยู่น้อย[๑] ชาวเมืองชลบุรี ซึ่งเปนนายซ่องคุมพล ๒,๐๐๐ เปนกองน่า ยกมาตั้งค่ายอยู่ที่ปากน้ำโยทะกา แล้วให้คนสนิทเข้ามารับหม่อมห้าม แลหม่อมเจ้าในกรมออกไปจากกรุง ฯ ครั้นที่ในกรุง ฯ รู้กันว่ากรมหมื่นเทพพิพิธยกกองทัพมาตั้งอยู่ที่เมืองปราจิณ ก็มีคนหนีออกไปเข้ากับกรมหมื่นเทพพิพิธเปนอันมาก ด้วยในเวลานั้นพม่าเปนแต่เที่ยวปล้นสดมยังมิได้ล้อมกรุง ฯ กวดขัน คนในพระนครยังเล็ดลอดหนีไปได้ไม่ยาก แม้ถึงข้าราชการที่ไม่เปนใจจะรบพุ่งทางในกรุง ฯ ก็หนีไปอยู่กับกรมหมื่นเทพพิพิธหลายคน มีพระยารัตนาธิเบศร์ซึ่งว่าที่จตุสดมภ์กรมวังเปนต้น ครั้นมังมหานรธาแม่ทัพพม่าทางข้างใต้ทราบว่ามีกองทัพไทยยกมาทางตวันออก จะมาช่วยกรุงศรีอยุทธยา จึงให้เมขะระโบกับแนกวนจอโบคุมกองทัพพม่าจำนวนพล ๓,๐๐๐ ยกออกไป ไปถึงปากน้ำโยทะกาก็เข้าตีค่ายกองทัพน่าของกรมหมื่นเทพพิพิธซึ่งตั้งอยู่ที่นั้น ได้รบพุ่งกันเปนสามารถ จนหมื่นเก้า หมื่นศรีนาวา นายทัพตายในที่รบ พวกไทยเหลือกำลังก็แตกหนีกระจัดกระจายไป เมื่อพม่าตีได้ค่ายที่ปากน้ำโยทะกาแล้ว ทำนอง

---

๑ นายทองอยู่น้อยคนนี้ บางทีจะเปนคนเดียวกับที่เรียกว่านายทองอยู่นกเล็ก ที่ได้ไปเข้ากับเจ้าตากต่อไปข้างน่า.

เมขะระโบจะได้ความว่ากองทัพไทยที่ตั้งอยู่เมืองปราจิณบุรีเปนทัพใหญ่มีกำลังมาก จึงเลิกทัพกลับมาแจ้งความแก่มังมหานรธา ๆ ก็จัดกองทัพพม่าเปนทัพบกทัพ ๑ ทัพเรือทัพ ๑ ให้ยกไปเมืองปราจิณบุรี ฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธกับพระยารัตนาธิเบศร์ซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองปราจิณ ครั้นทราบว่าพม่ายกไปทั้งกองทัพบกทัพเรือก็ไม่คิดจะต่อสู้ พาแต่ครอบครัวอพยพหนีไปเมืองนครราชสีมาทางช่องเรือแตก ครั้นพวกชาวหัวเมืองซึ่งอาสามาด้วยเห็นผู้ที่เปนหัวน่าหนีเอาตัวรอดไปเสียแล้ว ต่างก็พากันแยกย้ายกลับไปยังบ้านเมืองของตน เรื่องราวการสงครามที่กล่าวมาตอนนี้ตั้งแต่ในเดือน ๓ ปีระกา มาจนเดือน ๙ ปีจอ รวมเวลาเปน ๖ เดือนด้วยกัน นับเปนระยะที่ ๒.

ทีนี้จะกล่าวถึงเรื่องราวการสงครามซึ่งนับว่าเปนชั้นที่ ๓ ต่อไป ในพงษาวดารพม่าว่า เมื่อถึงระดูฝน เห็นจะราวในเดือน ๙ ปีจอ พวกนายทัพนายกองพม่าพากันไปร้องทุกข์ต่อมังมหานรธา ว่าฝนตกชุกแล้ว ไม่ช้าน้ำเหนือก็จะหลากลงมา จะรบพุ่งต่อไปเห็นจะเปนการลำบากนัก ขอให้เลิกทัพกลับไปเสียสักคราว ๑ เมื่อถึงระดูแล้งจึงกลับมาตีกรุงศรีอยุทธยาใหม่ มังมหานรธาไม่เห็นชอบด้วย ว่ากรุงศรีอยุทธยาขัดสนเสบียงอาหารแลกระสุนดินดำจนอ่อนกำลังจวนจะตีได้อยู่แล้ว ฝ่ายข้างกองทัพพม่าก็ได้ตระเตรียมทำไร่นา หาอัตคัดสิ่งใดไม่ ถ้าเลิกทัพกลับไปเสีย ไทยก็จะได้ช่อง

หากำลังมาเพิ่มเติม จะเตรียมรักษาบ้านเมืองกวดขันยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ถึงยกมาอีกที่ไหนจะตีได้ง่ายเหมือนครั้งนี้ มังมหานรธาจึงไม่ยอมให้ถอยทัพกลับ ให้เที่ยวตรวจหาที่ดอน เช่นโคกวัดอันมีอยู่รอบพระนคร แล้วกะขึ้นน่าที่ให้กองทัพไปตั้งค่ายสำหรับที่จะอยู่เวลาระดูน้ำ แลให้ผ่อนช้างม้าพาหนะพาไปเลี้ยงตามดอนในหัวเมืองที่ใกล้เคียง แล้วให้เที่ยวรวบรวมเรือใหญ่น้อยมาไว้ใช้ในกองทัพเปนอันมาก.

พอกองทัพพม่าเตรียมการที่จะตั้งทำศึกค้างระดูฝนเสร็จแล้ว มังมหานรธาก็ป่วยลงแล้วถึงแก่ความตายที่ค่ายบ้านสีกุก แต่เหตุที่มังมหานรธาตายนั้นกลับเปนโทษแก่ฝ่ายไทย ด้วยแต่ก่อนมากองทัพพม่าข้างเหนือกับข้างใต้มักเกี่ยงแย่งด้วยเปนอิศรแก่กัน ครั้นมังมหานรธาตาย เนเมียวสีหบดีได้เปนแม่ทัพใหญ่ บังคับบัญชากองทัพพม่าทั้งหมดแต่ผู้เดียว ก็สั่งให้กองทัพทั้งฝ่ายเหนือฝ่ายใต้สมทบกันเข้าตั้งล้อมกรุงศรีอยุทธยา ตัวเนเมียวสีหบดีย้ายจากค่ายปากน้ำพระประสบมาอยู่ที่ค่ายโพธิ์สามต้น ให้กองน่าเข้ามาตั้งค่ายที่วัดภูเขาทอง แล้วให้รุกเข้ามาตั้งค่ายวัดท่าการ้องอีกแห่ง ๑ ฝ่ายข้างในกรุง ฯ เห็นพม่าเข้ามาตั้งค่ายถึงวัดท่าการ้องทางขึ้นใหญ่จะยิงได้ถึงพระนคร ก็ให้กองทัพเรือยกออกไปตีค่ายพม่า มีรายการในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า กองทัพเรือที่ยกไปครั้งนี้เปนพวกกรมทหารอาสาหกเหล่า แต่ใครจะเปนตัว

นายทัพหาปรากฏไม่ กล่าวแต่ว่ามีนายฤกษ์คน ๑ ถือดาบสองมือรำไปข้างน่าเรือ พอพม่ายิงปืนมาถูกนายฤกษ์ตกน้ำลง กองทัพเรือก็ถอยกลับคืนเข้ากรุง ฯ ทั้งหมด ความที่กล่าวนี้พิเคราะห์ดูเห็นว่า คงเปนด้วยเรื่องเชื่อถือวิทยาคมนั้นเอง นายฤกษ์คนนั้นเห็นจะเปนตัวอาจารย์ รำดาบเศกเป่าไปน่าทัพ โดยเชื่อว่าอาจจะคุ้มครองป้องกันอันตรายกองทัพได้ทั้งหมด ครั้นตัวอาจารย์ถูกปืนตายเอง พวกกองทัพก็พากันใจฝ่อ ผู้ที่คุมทัพเห็นว่า ถ้าขืนเข้าไปรบก็เห็นจะเปนเครื่องแต่สำหรับไปแตกไปตายไม่เป่นการ จึงให้ถอยทัพกลับมา ดูก็เปนนิทัศนอุทาหรณ์ให้เห็นว่าสิ่งใดแม้จะเปนของดี ถ้าไม่รู้จักใช้ก็อาจจะกลายเปนของชั่วไปได้เหมือนกับการที่เชื่อถือวิทยาคมงมงายเกินไป คน ๆ เดียวอาจจะพาให้คนนับร้อยถอยหนีข้าศึกมาได้ฉนี้ แต่เมื่อกองทัพกลับเข้ามาในพระนครแล้ว จะตัดสินลงโทษผู้นำทัพตามพระไอยการศึกฤๅอย่างไรหาได้ความต่อไปไม่ แต่นี้การรบพุ่งก็เปนแต่เอาปืนใหญ่ตั้งยิงกันทั้ง ๒ ฝ่าย พม่าตั้งค่ายที่วัดภูเขาทอง วัดท่าการ้อง แล้วตั้งค่ายรายต่อลงมาที่วัดกระชาย วัดพลับพลาไชย วัดเต่า วัดสุเรนทร วัดแดง ข้างด้านตวันตก ตั้งปืนใหญ่ยิงเข้าไปในพระนคร ฝ่ายข้างไทยก็ให้ข้ามออกไปตั้งค่ายกันพระนครไว้ทุกด้าน ด้านเหนือตั้งที่วัดน่าพระเมรุแห่ง ๑ ที่พเนียดแห่ง ๑ ด้านตวันออกตั้งที่วัดมณฑปแห่ง ๑ ที่วัดพิไชยแห่ง ๑ ที่วัดเกาะ

แก้วแห่ง ๑ ด้านใต้ให้หลวงอภัยพิพัฒน์ขุนนางจีนคุมพวกจีนบ้านนายก่าย ๒,๐๐๐ ลงไปตั้งค่ายที่บ้านสวนพลูแห่ง ๑ ให้พวกคฤศตังตั้งค่ายที่ริมวัดพุทไธสวรรย์แห่ง ๑ ด้านตวันตกให้กรมอาสาหกเหล่าตั้งค่ายที่วัดไชยวัฒนารามแห่ง ๑ รวมเปน ๙ แห่งด้วยกัน[๑] การที่ตั้งค่ายตอนนี้เปนเวลาจวนน้ำหลาก ต้องเที่ยวหาที่ดอนตั้งด้วยกันทั้งฝ่ายไทยแลฝ่ายพม่า แต่ปืนใหญ่ที่ยิงโต้ตอบกันนั้นไทยมีปืนประจำเมืองได้เปรียบพม่า จึงคิดอ่านเอาปืนขนาดใหญ่ ๆ ขึ้นตั้งยิงบนป้อม มีเรื่องเล่ากันมา[๒] เปนอุทาหรณ์ของความเสื่อมทรามในครั้งนั้นว่า เมื่อเอาปืนปราบหงษาซึ่งเปนอย่างใหญ่ที่มีอยู่ขึ้นตั้งบนป้อมมหาไชยจะยิงพม่า แต่แรกเจ้าน่าที่ไม่กล้ายัดดินดำให้เต็มขนาด กลัวแก้วหูจะแตกด้วยเสียงปืน ลดดินดำลงแล้วยังมีคนขอให้ลดลงอีกเล่า จนที่สุดเมื่อยิงไปกระสุนปืนไปตกไม่ถึงคูเมือง เปนได้ถึงอย่างนี้ ข้างฝ่ายที่กล้าก็ตรงกันข้าม ดังปรากฎในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระศรีสุริยพาหะ ซึ่งเปนเจ้าน่าที่รักษาป้อมซัดกบ มุมพระนครข้างตวันตกเฉียงเหนือ เอาปืนขื่อมหากาลมฤตยูราชขึ้นบนป้อม แล้วเอาลูกดินยัดทวขึ้น ๒ เท่า ประสงค์จะยิงให้ถึงค่ายพม่าที่ภูเขาทอง ยิงได้นัดเดียวปืนก็เลยร้าวรานใช้ไม่ได้ต่อ

---

๑ ที่ตั้งค่ายกันพระนครดังกล่าวมานี้ ตรวจจากหนังสือหลายฉบับ บางทีจะผิดบ้าง.

๒ เรื่องนี้มีทั้งในหนังสือพระราชพงษาวดาร แลมีกระแสรับสั่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อยู่ในหนังสือจดหมายหลวงอุดมสมบัติ หอพระสมุด ฯ พิมพ์แล้ว.

ไป แลยังมีเรื่องเล่ากันเปนเรื่องเกร็ดอีกหลายอย่าง แต่ยิงโต้ตอบกันไปมาจนกระสุนดินดำข้างในพระนครบกพร่องลง ถึงต้องเอาดินปั้นเผาไฟทำเปนกระสุนปืนใหญ่[๑] แลต่อมาชั้นหลังถึงตั้งกฎประกาศแก่เจ้าน่าที่ว่า ถ้าใครจะยิงปืนใหญ่ต้องให้มาบอกขออนุญาตที่ศาลาลูกขุนเสียก่อน เลยเปนมูลเหตุเกิดการสำคัญในเรื่องพงษาวดาร คือ พระยาตากสินเปนเจ้าน่าที่รักษาการด้านตวันออกอยู่ที่วัดเกาะแก้ว (ตรงน่าวัดสุวรรณข้ามฟาก) เห็นพม่ายกเข้ามาเอาปืนใหญ่ยิงข้าศึกไม่มาบอกศาลาลูกขุน มีโจทย์ฟ้องเกือบจะต้องถูกลงโทษ หากว่าได้มีบำเหน็จความชอบมาจึงได้รับกรุณาเพียงภาคทัณฑ์โทษไว้[๒] แต่นั้นพระยาตากสินก็ท้อใจจึงคิดหนีจากพระนคร

ถึงเดือน ๑๒ เวลาน้ำท่วมทุ่งได้ข่าวเข้ามาในกรุง ฯ ว่าพม่ายกทัพเรือลัดทุ่งหนีทางปืนขึ้นมาจากค่ายที่บางไทรแลที่ขนอนหลวงวัดโปรดสัตว์ ทำนองจะมาตรวจเตรียมล้อมกรุง ฯ ข้างด้านตวันออก สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงตรัสสั่งให้พระยาเพ็ชรบุรีคุมกองทัพเรือกอง ๑ พระยาตากสินคุมกอง ๑ ยกออกไปตั้งที่วัดใหญ่คอยสกัดตีกองทัพพม่าที่ยกมาทางท้องทุ่ง ครั้นพม่ายกมาอีกคราว ๑ พระยาเพ็ชรบุรีจะยกทัพเรือออกไปตีกองทัพพม่า พระยาตากสินเห็นว่าเหลือกำลัง พระยาเพ็ชรบุรีไม่ฟัง ขืนยกออก

---

๑ ลูกปืนดินเผานี้ พระยาโบราณ ฯ ขุดพบ เอามาไว้ในอยุทธยาพิพิธภัณฑ์ก็มี.
๒ เรื่องนี้มีในหนังสือพระราชวิจารณ์.

รบพม่าที่ริมวัดสังฆาวาศ กองทัพพม่ามากกว่าก็เข้าล้อมพระยาเพ็ชรบุรีไว้ แล้วเอาหม้อดินดำทิ้งไปในเรือพระยาเพ็ชรบุรี ดินระเบิดเรือแตก พระยาเพ็ชรบุรีตายในที่รบ พวกกองทัพที่เหลือตายก็แตกหนี ส่วนกองทัพพระยาตากสินก็หาเข้ารบกับพม่าไม่ ถอยกลับมาตั้งอยู่ที่วัดพิไชย[๑] แต่นั้นพระยาตากสินก็ไม่เข้าไปในพระนครอีก ครั้นถึงเดือนยี่ พอแผ่นดินแห้งก็พาสมัคพรรคพวกตีฝ่าพม่าหนีไปทางทิศตวันออก อันเรื่องราวของพระยาตากสินจะมีในตอนข้างน่าโดยพิศดาร ในที่นี้จะกล่าวเฉภาะเรื่องที่พม่าตีกรุงศรีอยุทธยาต่อไป.

คราวนี้เรื่องราวการสงครามถึงชั้นระยะที่ ๔ แลเปนที่สุด พอน้ำลดถึงระดูแล้ง ฝ่ายพม่าได้กองทัพเพิ่มเติมมาอีก ก็รวบรวมกำลังกลับมารบพุ่งกวดขันขึ้น แต่ฝ่ายกองทัพไทยที่รักษาพระนครนั้นตั้งต้นจับระส่ำระสาย ด้วยรู้กันว่าหมดช่องทางที่จะเอาไชยชนะพม่าได้ พวกจีนในกองทัพที่ไปตั้งค่ายอยู่สวนพลูคิดจะเอาตัวรอดก่อน คบคิดกันประมาณ ๓๐๐ คนพากันขึ้นไปยังพระพุทธบาท ไปลอกทองคำที่หุ้มพระมณฑปน้อยแลแผ่นเงินที่ดาดพื้นพระมณฑปใหญ่มาแบ่งปันกันเปนอาณาประโยชน์ แล้วเอาไฟเผามณฑปพระพุทธบาทเสียหวังจะให้ความสูญ ต่อมาไม่ช้าพม่ายกเข้ามาตีค่ายที่พเนียดได้ ตัวเนเมียวสีหบดีแม่ทัพพม่า

---

๑ วัดพิไชยอยู่ใต้สถานีรถไฟเดี๋ยวนี้ เข้าใจว่าเดิมจะเปนค่ายที่พระยาเพชรบุรีรักษา พระยาตากสินไปรักษาค่ายนั้นแทนพระยาเพชรบุรี.

ก็เข้ามาตั้งอยู่ที่พเนียด ให้กองทัพพม่าเข้าตีค่ายไทยที่ออกไปตั้งป้องกันพระนครข้างด้านเหนือแตกกลับเข้ามาในกรุง ฯ หมดทุกค่าย แล้วพม่าก็เข้ามาตั้งค่ายประชิดพระนครข้างด้านเหนือ ที่วัดกุฎีแดง วัดสามพิหาร วัดกระโจม วัดศรีโพธิ์ วัดนางชี วัดแม่นางปลื้ม วัดมณฑป ให้ปลูกหอรบเอาปืนขึ้นจังกายิงเข้าไปในพระนครทุกวันมิได้ขาด ส่วนพม่าทัพข้างใต้ก็ยกขึ้นมาตีได้ค่ายไทยที่วัดพุทไธสวรรย์ แล้วไปตีค่ายที่วัดไชยวัฒนาราม รบกันอยู่ได้แปดเก้าวันก็เสียค่ายแก่พม่า ค่ายจีนที่บ้านสวนพลูก็เสียแก่พม่าเหมือนกัน แต่ค่ายที่วัดพิไชยนั้นพระยาตากสินหนีทิ้งไปเสียแต่ก่อนพม่ายกมาตีแล้ว

ฝ่ายข้างในพระนครถูกพม่าล้อมมาช้านาน เสบียงอาหารอัตคัดเข้าก็เกิดเป็นโจรผู้ร้ายแย่งชิงกันชุกชุมขึ้นทุกที ครั้นณวันเสาร์เดือนยี่ ขึ้น ๔ ค่ำปีจอ เวลากลางคืนเกิดไฟไหม้ในพระนครไหม้ตั้งแต่ท่าทรายริมกำแพงข้างด้านเหนือ ลุกลามมาทางประตูเข้าเปลือกแล้วไฟข้ามมาติดบ้านเรือนแขวงป่ามะพร้าวตลอดไปถึงแขวงป่าโทน ป่าถ่าน ป่าตอง ป่ายา ไหม้วัดมหาธาตุ วัดราชบุรณ ไปจนวัดฉัททันต์ ไฟไหม้กุฎีวิหารแลบ้านเรือนในพระนครรวมกว่า ๑๐,๐๐๐ หลัง ผู้คนพลเมืองก็ยิ่งคับแค้นหนักขึ้น สมเด็จพระเจ้าเอกทัศให้ทูตออกไปว่ากล่าวกับพม่าขอเลิกรบ จะยอมเป็นเมืองขึ้นต่อพระเจ้าอังวะ แม่ทัพพม่าก็ไม่ยอมเลิก ด้วย

ประสงค์จะตีกวาดเอาทรัพย์สมบัติผู้คนไปให้สิ้นเชิง ในพงษาวดารพม่าว่า เนเมียวสีหบดีให้เข้าตีปล้นพระนครหลายครั้งแต่ตีไม่ได้ ด้วยไทยจวนตัวเข้าก็เกิดมานะต่อสู้แขงแรง รบพุ่งพม่าแตกกลับออกไปทุกครั้ง จนพม่าต้องตั้งล้อมนิ่งอยู่อีกคราว ๑ แต่ข้างในพระนครผู้คนอดอยากหนักเข้าก็พากันปีนข้ามกำแพงหนีไปเปนอันมาก ที่หนีรอดไปได้ก็มี ที่หนีไม่พ้นตรงไปยอมให้พม่าจับพอได้อาหารกินก็มี เนเมียวสีหบดีเห็นว่าชาวพระนครอ่อนกำลังระส่ำระสายมากแล้ว จึงให้กองทัพพม่าที่ค่ายวัดภูเขาทอง วัดสามพิหาร แลที่วัดมณฑปสมทบกันยกเข้ามาในเวลากลางคืน มาทำสพานเรือกข้ามน้ำตรงหัวรอข้างมุมเมืองด้านตวันออกเฉียงเหนือ อันเปนที่ลำน้ำแคบกว่าแห่งอื่น เอาไม้ตาลมาตั้งเปนค่ายวิลันทั้ง ๒ ข้าง กันปืนชาวพระนครมิให้ยิงถูกพวกพล แล้วก็ทำสพาน ฝ่ายข้างในกรุง ฯ เห็นพม่าทำการล่อแหลมเข้ามาดังนั้น สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงมีรับสั่งให้จมื่นศรีสรรักษ์ [๑] คุมกองทัพยกออกไปตีทัพพม่าที่เข้ามาทำสะพาน ในพงษาวดารพม่าว่า คราวนี้ไทยรบพุ่งแขงแรงมาก ตีพวกพม่าแตก แลฆ่าฟันล้มตายเสียมาก แล้วตามไปตีได้ค่ายพม่าอีกค่าย ๑ แต่ไม่มีกำลังอุดหนุนไปพอแก่การ พม่าก็ช่วยกันตีแตกกลับเข้ามา แต่นั้นไทยก็มิได้ยกออกไปรบอีกต่อไป

---

๑ จมื่นศรีสรรักษ์คนนี้ ชื่อฉิม เปนน้องพระยาราชมนตรี ปิ่น ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรจับจำเสียเมื่อคราวพระเจ้าอลองพญามาล้อมกรุง ฯ พระยาราชมนตรีตายในเรือนจำ จมื่นศรีนี้พ้นโทษได้.

ครั้นพม่าทำสพานเรือกสำเร็จแล้วจึงเข้ามาตั้งค่ายที่ศาลาดินนอกเมือง แล้วขุดอุโมงค์เดินเข้ามาจนถึงเชิงกำแพง ขนเอาฟื้นมากองใส่ใต้รากกำแพงเมือง แล้วเตรียมบันไดที่จะพาดกำแพงขึ้นปล้นเมืองไว้เปนอันมาก

ครั้นถึงวันอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีกุญ พ.ศ. ๒๓๑๐ เปนวันเนาสงกรานต์ เพลาบ่าย ๓ โมง พม่าก็จุดไฟสุมรากกำแพงเมืองตรงหัวรอที่ริมป้อมมหาไชย แลยิงปืนใหญ่ระดมเข้าไปในพระนครจากบรรดาค่ายที่รายล้อมทุก ๆ ค่าย พอเพลาพลบค่ำกำแพงเมืองตรงที่เอาไฟสุมทรุดลง เพลา ๒ ทุ่ม (๘. ล. ท.) แม่ทัพพม่าก็ยิงปืนสัญญาให้พม่าเข้าปืนปล้นพระนครพร้อมกันทุกด้าน พม่าเอาบันไดพาดขึ้นเข้าได้ตรงที่กำแพงทรุดนั้นก่อน พวกไทยที่รักษาน่าที่เหลือกำลังจะต่อสู้ พม่าก็เข้าพระนครได้ในเวลาค่ำวันนั้นทุกทาง นับเวลาแต่พม่ายกมาตั้งล้อมพระนครได้ปี ๑ กับ ๒ เดือน จึงเสียกรุงศรีอยุทธยาแก่พม่าข้าศึก

เมื่อพม่าเข้าพระนครได้นั้นเปนเพลากลางคืน พม่าไปถึงไหนก็เอาไฟจุดเผาเย่าเรือนของชาวเมืองเข้าไปจนกระทั่งปราสาทราชมณเฑียร ไฟไหม้ลุกลามแสงสว่างดังกลางวัน ครั้นพม่าเห็นว่าไม่มีผู้ใดต่อสู้แล้วก็เที่ยวเก็บรวบรวมทรัพย์จับผู้คนอลหม่านทั่วไปทั้งพระนคร แต่เพราะเปนเวลากลางคืนพวกชาวเมืองจึงหนีรอดไปได้มาก พม่าจับได้สัก ๓,๐๐๐๐ ส่วนสมเด็จพระเจ้า

เอกทัศนั้น ว่ามหาดเล็กพาลงเรือน้อยหนีไปซุ่มซ่อนอยู่ในสุมทุมพุ่มไม้ที่บ้านจิกริมวัดสังฆาวาศ ต่อมามหาดเล็กเห็นพม่าออกเที่ยวค้นหาก็ตกใจหนีเอาตัวรอด ทิ้งสมเด็จพระเจ้าเอกทัศไว้ที่บ้านจิกพระองค์เดียว แต่พม่ายังหารู้ไม่ จับได้แต่สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรซึ่งทรงผนวช แลเจ้านายในพระราชวงศ์โดยมาก กับทั้งข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยแลพระภิกษุสามเณรที่หนีไปไม่พ้น พม่าก็จับเอารวมไปคุมไว้ที่ค่ายโพธิ์สามต้น ส่วนผู้คนพลเมืองที่จับได้ก็แจกจ่ายกันไปควบคุมไว้ตามค่าย นายทัพนายกองทั้งปวง แล้วพม่าเที่ยวตรวจเก็บบรรดาทรัพย์สมบัติ ทั้งสิ่งของหลวงของราษฎร ตลอดจนเงินทองของเครื่องพุทธบูชาตามพระอารามใหญ่น้อย ไม่เลือกว่าของที่จะหยิบยกได้ฤๅที่ไม่พึงจะหยิบยกได้ ดังเช่นทองเงินที่แผ่หุ้มพระพุทธรูป มีทองคำที่หุ้มพระศรีสรรเพ็ชดาญาณเปนต้น พม่าก็เอาไฟสุมพระพุทธรูปให้ทองละลายเก็บเอามาจนสิ้น เท่านั้นยังไม่พอ พม่ายังจะเอาทรัพย์ซึ่งราษฎรฝังซ่อนไว้ตามวัดวาบ้านเรือนต่อไปอีก เอาราษฎรที่จับไว้ได้ไปชำระซักถามแล้วล่อลวงให้ส่อกันเอง ใครเปนโจทย์บอกทรัพย์ของผู้อื่นให้ได้ก็ยอมปล่อยตัวไป ส่วนผู้ที่เปนเจ้าของทรัพย์ถ้าไม่บอกให้โดยดี พม่าก็เฆี่ยนตีแลทำทัณฑกรรมต่าง ๆ เร่งเอาทรัพย์ จนถึงล้มตายก็มี.[๑]

๑ มีเรื่องปรากฏขึ้นเมื่อครั้งกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งพระอาจารย์ดีครั้งกรุงเก่าเปนสมเด็จพระสังฆราชองค์แรก ภายหลังได้ความว่าพระอาจารย์ดีเคยบอกทรัพย์ของผู้อื่นให้พม่าเมื่อเวลาถูกขังอยู่ พระอาจารย์ดีเลยถูกถอดจากที่พระสังฆราช.

กองทัพพม่าได้กรุงศรีอยุทธยาแล้ว พักอยู่ประมาณเก้าวันสิบวันพอรวบรวมเชลยแลทรัพย์สิ่งของเสร็จแล้ว เมื่อพม่าจะเลิกทัพกลับไปเนเมียวสีหบดีจึงตั้งให้สุกี้มอญที่มีความชอบครั้งตีค่ายบ้านบางระจันเปนนายทัพ ให้มองญาพม่าเปนปลัดทัพคุมพลพม่ามอญรวม ๓๐๐๐ ตั้งอยู่ที่ค่ายโพธิ์สามต้น คอยสืบจับผู้คนแลเก็บทรัพย์สิ่งของส่งตามต่อไป แล้วตั้งนายทองอินคน ๑ ซึ่งเปนไทยไปเข้าด้วยพม่าให้เปนเจ้าเมืองธนบุรี แล้วจึงแบ่งกองทัพเปน ๓ กอง กองทัพข้างเหนือ เนเมียวสีหบดีคุมเจ้านายแลข้าราชการที่เปนเชลยกับทรัพย์สิ่งของที่ดีมีราคามากยกกลับไปทางด่านแม่ละเมา กองทัพทางใต้ ให้เจ้าเมืองภุกามเปนนายใหญ่ คุมพวกเรือบรรทุกทรัพย์สิ่งของอันเปนของใหญ่ของหนักไปทางเมืองธนบุรีแลท่าจีนแม่กลองอีกกอง ๑ ยกให้เปนกองทัพยกไปทางเมืองสุพรรณบุรี ไปรวมกับกองเรือที่เมืองกาญจนบุรี ยกกลับไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ครั้งนั้นพม่าได้เชลยไป ๓๐,๐๐๐ เศษ ปืนใหญ่ ๑,๒๐๐ กระบอก ปืนเล็กหลายหมื่น แต่ปืนพระพิรุณ (แสนห่า) ใหญ่กว่ากระบอกอื่นพม่าเอาไปไม่ไหวก็เอาขึ้นระเบิดเสียที่วัดเขมา ขนเอาแต่ทองไป.[๑]

เมื่อกองทัพพม่ายกกลับไปนั้น มีเจ้านายในพระราชวงศ์ที่

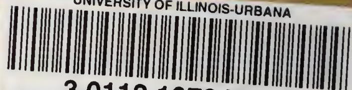
---

๑ ปืนพระพิรุณนี้เข้าใจกันอีกนัย ๑ ว่าไทยเอาลงจมไว้ในสระแก้วที่ในพระราชวังกรุงเก่า ถึงได้มีผู้ไปขุดค้นกันเมื่อในรัชกาลที่ ๔ แต่ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ว่าพม่าระเบิดเสียที่วัดเขมา.

พม่าจับได้ ประชวรอยู่ยังพาไปเมืองพม่าไม่ได้ ค้างอยู่ที่ค่ายโพธิ์สามต้นหลายพระองค์ พอกองทัพกลับไปแล้วไม่กี่วัน พวกพม่าก็ไปพบสมเด็จพระเจ้าเอกทัศที่บ้านจิก เวลานั้นอดพระอาหารมากว่า ๑๐ วัน พอรับเสด็จไปถึงค่ายโพธิ์สามต้นก็สวรรคต ท่านองสุกี้จะคิดถึงพระคุณของพระเจ้าแผ่นดินไทยที่ตนได้พึ่งพาอาไศรยมาแต่ก่อน จึงให้เชิญพระบรมศพมาฝังไว้ที่โคกพระเมรุตรงน่าวิหารพระมงคลบพิตร อันเปนที่ทำพระเมรุท้องสนามหลวงครั้งกรุงเก่า ว่าพอว่างราชการจะถวายพระเพลิง ส่วนเจ้านายแลข้าราชการที่พม่าจับเอาไปเมืองอังวะนั้น ปรากฏว่าพระเจ้ามังระให้สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรลาผนวช แล้วให้ตั้งตำหนักอยู่ที่เมืองจักกาย ตรงน่าเมืองอังวะข้าม เจ้านายแลข้าราชการก็เห็นจะรวบรวมอยู่ด้วยกันที่นั้นโดยมาก ด้วยพม่าให้ถามคำให้การถึงเรื่องพงษาวดารแลแบบแผนราชประเพณีกรุงศรีอยุทธยาจดลงจดหมายเหตุ คือที่ได้ฉบับมาแปลพิมพ์ เรียกว่าคำให้การขุนหลวงหาวัดฤๅคำให้การชาวกรุงเก่านั้น แต่ส่วนพวกราษฎรพลเมืองที่กวาดเอาไปเปนเชลย พม่าแจกจ่ายไปเที่ยวอยู่ตามที่ต่าง ๆ ภายหลังหนีคืนมาบ้านเมืองได้ก็มีบ้าง แต่ที่เลยสูญไปในเมืองพม่านั้นโดยมาก ฉนี้แลกรุงศรีอยุทธยาอันบรมกระษัตราธิราช ได้ทรงครอบครองสืบกันมา ๓๔ พระองค์ ดำรงศักดิ์เปนราชธานีของสยามประเทศตลอดเวลา ๔๑๗ ปี มาถึงความพินาศด้วยไภยพิบัติดังแสดงมา.

•

แต่ความเปนอิศรของชาติไทยมิได้เสียไปกับกรุงศรีอยุทธยาด้วย ในไม่ช้าไทยก็กลับตั้งสยามประเทศให้เปนอิศรภาพได้ดังแต่ก่อน แต่เรื่องราวการสงครามไทยรบกับพม่าครั้งกรุงศรีอยุทธยาหมดเพียงเท่านี้ ข้าพเจ้าเห็นว่าเปนหนังสือยาวอยู่แล้ว จึงได้เรียบเรียงเรื่องไทยรบกับพม่าครั้งกรุงธนบุรีแลกรุงพระมหานครอมรรัตนโกสินทรแยกออกเปนอีกเรื่อง ๑ ต่างหาก ถ้าท่านผู้ใดอยากจะทราบเรื่องราวต่อไปก็จงหาหนังสือนั้นอ่าน เทอญ ฯ

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 107847326